

अधिकार्य अधिकम्

- अनिलप्रभू रामराय केळकर

॥ श्रीगुरुलिंगजंगम प्रसन्न॥

श्रीदासराम ग्रंथमाला पुष्प क्र.१०९

अधिकस्थ अधिकम्

- अनिलप्रभू रामराय केठकर

प्रकाशक
अनिरुद्ध अनिलप्रभू केळकर
अनिकेत अनिलप्रभू केळकर
घर नं.८२७, 'श्रीराम निकेतन' श्रीबापूरावजी केळकर वाडा
गावभाग, सांगली ४१६४१६
म्रमणध्वनी : ९८९०२२४१८६

प्रथम आवृत्ती : २०२४

© सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

मुद्रक
अक्षरसंचय, रामानंदनगर
देशमाने ऑफसेट, पलूस

www.dasram.org या संकेतस्थळावर श्रीदासराममहाराजांची सर्व पुस्तके उपलब्ध

प्रसादमूल्य : रु.३००/-

प्रकाशकांचे मनोगत....

वासना नाहीशी होऊन शुद्ध सात्वीक मनाला पुरुषोत्तम परमात्म्याची ओळख होण्यासाठी नराचा नारायण होण्यासाठी, परमाथर्तील शेवट (कळस) गाठण्यासाठी नरदेह प्राप्त ज्ञात्यावर काय काय साधावे लागते हे श्रीमामामहाराज यांनी सूत्ररूपाने त्यांचे अधिकाचे अभंगात सांगितले आहे. तर ‘अभंग शतक’ या श्रीनाना म्हणजे आमचे खापरपणजोबा श्री.अनंत गंगाधर केळकर, श्रीमामामहाराज, श्रीदासराममहाराज, श्रीआण्णामहाराज यांचे निवडक अभंगांतून संत सद्गुरु यांचे कृपेने ते कसे साधावे याचे वर्णन आलेले आहे. या साच्या निवडक एकशे बत्तीस अभंगावर आमचे वडील श्री.अनिलप्रभू रामराय केळकर यांनी त्यांचे आकलनाप्रमाणे सकळ संत वाड्मयाचे आधारे केलेले विवरण म्हणजे प्रस्तुतचा ‘अधिकस्य अधिकम्’ हा ग्रंथ होय. संतवाड्मयाचा खरा अर्थ संतवाड्मयाचे आधारानेच करता येतो.

या ग्रंथामुळे दर अडीच वर्षांनी येणाऱ्या अधिक मासात या ग्रंथाचे नित्यपठणाने नित्यकीर्तनाचा अनुभव नित्यकीर्तनप्रेमी वाचकांना येणारा आहे. नित्यकीर्तनानंद प्राप्त होणारा आहे. या ग्रंथाचे प्रकाशनाने नित्यकीर्तनानंद भगवान सद्गुरु श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, भगवान सद्गुरु श्रीमामामहाराज, भगवान सद्गुरु श्रीदासराममहाराज, भगवान सद्गुरु श्रीआण्णामहाराज यांना निश्चित आनंद होणारा आहे.

‘अधिकस्य अधिकम्’ या ग्रंथासाठी देवांचा देव पंढरीराव जेथे राहतात त्या क्षेत्र विठ्ठलवाडी येथील आमचे वडीलांवर विशेष प्रेम असणारे महंत श्रीसोहंभारतीमहाराज यांची अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना प्राप्त ज्ञाली आहे. त्यामुळे या ग्रंथाचा गौरवच वाढला आहे. त्याबद्दल त्यांचे मनापासून आभार. हा ग्रंथ परिपूर्ण निर्दोष स्वरूपात प्रसिद्ध व्हावा यासाठी आमचे बंधू श्री. सुनिल केळकर आणि श्री.मधुकर विलासराव काटकर यांनी मुद्रिते तपासण्यासाठी विशेष परिश्रम घेतले आहेत. त्यांना शतशः धन्यवाद.

या ग्रंथाचे मुद्रण अत्यंत आपुलकीने व सुबकपणे करण्याचे काम आमच्या कुटुंबातील ‘अक्षरसंचय’चे श्री.विनायकराव साठे (आमच्या सौ.सायलीचे वडील) व त्यांचे स्नेही देशमाने ऑफसेटचे श्री.संदीप देशमाने व सौ.मनीषा सुतार यांनी केले. त्यांना शतशः धन्यवाद.

‘अधिकस्य अधिकम्’ या ग्रंथाचे नित्य पठणाने श्रीमहाराजांचे कृपेने साधन होऊन आम्हास व आपणा सर्वांना अधिकातील अधिक साधावे व नरदेहाचे सार्थक व्हावे अशी प्रार्थना आमचे सद्गुरु श्रीदासराममहाराज यांना करतो व त्यांचेच कृपेने पूर्णत्वास गेलेला ‘अधिकस्य अधिकम्’ हा ग्रंथ आमचे आजोबा ती.प.पू.रामराय गोविंद केळकर व आमची आजी ती.प.पू.सीतावहिनी रामराय केळकर यांचे पवित्र चरणी कीर्तनशताब्दीचे औचित्य साधून स्मरणपूर्वक अर्पण करतो.

सांगली

श्रीहनुमान षष्ठी

दि. ३१/०१/२०२४

अनिरुद्ध अनिलप्रभू केळकर

अनिकेत अनिलप्रभू केळकर

..... माझे मरीचे

चांद्रमास व सौरमास यामधील अंतर काढून टाकण्यासाठी दर अडीच वर्षानी एक महिना चांद्रवर्षात मिळवतात त्याला ‘अधिक मास’ म्हणतात. दुष्काळ पडलेला असताना जर अधिक मास आला, तर तो अडचणीचा वाटत असल्याने त्या अधिक मासाला ‘धोंडा महिना’ असे म्हटले जात असावे. ‘दुष्काळात धोंडा महिना’ ही याबाबतची म्हण सर्वांनाच परिचित आहे. अडीच वर्षानी येणारा हा अधिक मास अधिक उत्तम गोष्टी प्राप्त करण्यासाठी वापरला जावा अशी अपेक्षा असते. अंतरीची वासना - आशा - हा मळ (मालीन्य) घालवून परमसुखाची प्राप्ती होण्यासाठी हा महिना वापरला जावा अशी अपेक्षा असल्याने याला ‘मलमास’ असे संबोधत असावेत. वासना जाऊन मन शुद्ध झाले की देहातीत अवस्थेत एका वस्तूची ओळख - उत्तम पुरुषाची ओळख - होत असल्याने त्याला ‘पुरुषोत्तम मास’ असेही म्हणत असावेत.

वासना जाळोन पुरुषोत्तमाची ओळख होण्यासाठी, नराचा नारायण होण्यासाठी, परमार्थातील शेवट (कळस) गाठण्यासाठी नरदेह प्राप्त झाल्यावर काय काय साधावे लागते हे श्रीमामामहाराजांनी त्यांचे अधिकाचे अभंगात सांगितले आहे. त्यातील निवडक ३० अभंगांवर माझ्या आकलनाप्रमाणे केलेले विवरण म्हणजे प्रस्तुतचा ‘अधिकस्य अधिकम्’ हा ग्रंथ होय.

नरदेही निवांत बसून विवेकाने बाह्यमन (दृश्याशी तादात्म्य असणारे मन) आवरून पापाचा विचार नाही अशा निर्विचार अवस्थेत, संदेहरहित होऊन, त्रिगुणरहित होऊन भाव धरला जातो. इडा आणि पिंगला सुषुम्नेत सरून स्थिर मन पवन अनुभवाला येतात. त्रिकुटावर त्रिवेणीसंगमी आत्मतीर्थात स्नान होऊन रामनाम हाताला येते. बरव्या विचाराने रामनामाचा सदाचार घडतो. चित्त शुद्ध होऊन भावातून गीत प्रगट होते. नाम परीसणे हा जीवनाचे सोने करणारा परीस त्याला प्राप्त होतो. नादाने चैतन्याची जाणीव हे रामनामाचे बोलणे - अबोलण्याचे बोलणे - प्रचितीचे बोलणे - तो बोलतो. ‘सत’ चा संग - सत्संग - होऊन वैराग्याने असत् गोष्टींचा त्याग होतो. अजपाजपाचे आसनावर तो बसतो. साहजिकच अंतरीचा काम पूर्णपणे नाहीसा होऊन नाम साठविले जाते. त्याला उर्ध्वपंथी गमन साधते. कारणदेहातील दशमद्वाराचा अनुभव घेऊन तो दशमद्वार ओलांडतो. महाकारणदेहात त्याला सहजस्थिती, सहजदृष्टी प्राप्त होते. दहा इंद्रियांना एका चैतन्याचा अनुभव प्राप्त होतो. प्रत्येक इंद्रियांना त्रृप्त करणारे अन्न (निर्गुण भोजन) प्राप्त होते. नामरूपाला मेळ असणारे एकनाम अनुभवाला येऊन द्वैत नाम दूर जाते. नामाच्या बाजारात द्वैत नामच देणे व अद्वैत नाम घेणे हा व्यापार साधतो. एकनामाच्या महातपाने तारक स्वरूपाचा अनुभव त्याला महाकारणदेहात प्राप्त होतो. ते चित्रप्रकाशे द्वैतभाव नासतो. सर्वासाक्षी मनाचे उन्मन होऊन मन वृत्तीसहित मुरते. संपूर्ण मनोलयाने उन्मनीत खरे मौन साधते. त्याचा देहभाव संपूर्णपणे विरतो. संपूर्ण मनोलयाने कर्मचा यज्ञ होऊन स्नानादी कर्माची बाधा न होणारा नामजपयज्ञ त्याला साधतो. बुद्धी आत्म्याचे ठिकाणी निश्चल होते. प्रायःचित्तात तोच भरून राहतो. चित्ताला अखंड प्रसन्नता हा प्रसाद प्राप्त होतो. दोषमुक्त होऊन प्रायश्चित्त साधते. तो ब्रह्म - देव - जाणणारा ब्राह्मण (सिद्ध) होतो. ज्ञानाचे विज्ञान होऊन त्रिपुरीरहित आत्मज्ञानाने आत्महित साधते. आत्मरूप होऊन आत्म्याची गुरु (श्रेष्ठ) सेवा अखंडीत होते. असे अनन्य होणे, भक्त होणे, योगी होणे हाच खरा अनुभव. निर्गुणी अनन्य होणे हे सायुज्यमुक्तीचे दान दात्याकडून प्राप्त होते. एकभावाने मुख्यकामी सावधान राहून त्याचे ठिकाणी पूर्ण दया क्षमा शांती या गोष्टी प्रगट होतात. परमार्थातील शेवट - कळस - तो साधतो. हा कळस साधणे हेच अधिकातील अधिक आहे.

हा सारा आशय श्रीमामामहाराजांचे अभंगाचे आधारे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. श्रीमहाराजांचे कृपेने साधना होऊन हे अधिकातील अधिक साधले तर नरदेहाचे सार्थक होणारे आहे. श्रीमामामहाराजांच्या अधिकाच्या अभंगांवर मी विवरण लिहावे असे मनापासून माझ्या सासूबाई कै.ती.प.पू.श्रीमती रजनी राजाराम पटवर्धन यांना वाटत होते. पण ते त्या ह्यात असताना मजकडून लिहून झाले नाही. आत्ता त्याचा योग आला.

श्रीदासराममहाराजांचे जन्मशताब्दी वर्षाचे निमित्ताने ‘नित्यकीर्तनानंदा’ हे नित्यकीर्तनाचा अनुभव देणारे पुस्तक मजकडून लिहिले गेले. त्यानिमित्ताने श्रीमामामहाराजांचे श्रीरामपाठाचे बत्तीस अभंगांवर व नित्यपाठाचे वीस अभंगांवर अशा एकूण बावऱ्य अभंगांवर विवरण लिहून झाले. तर या ‘अधिकस्य अधिकम्’ या ग्रंथाचे निमित्ताने श्रीमामामहाराजांच्या ३० अभंगांवर विस्तृत विवरण लिहून झाले. म्हणजे श्रीमामामहाराजांचे एकूण ब्याएँशी अभंगांवर त्यांचेच कृपेने मजकडून विवरण लिहिले गेले. तर ‘आत्मारामपाठ’ या ग्रंथाचे निमित्ताने श्रीदासराममहाराजांचे वीस अभंगांवर विवरण लिहिले गेले.

कीर्तनशताब्दीचे निमित्ताने या कीर्तनशताब्दीला कारण असणाऱ्या श्रीनाना, म्हणजे माझे पणजोबा श्री.अनंत गंगाधर केळकर, श्रीमामामहाराज केळकर, श्रीदासराममहाराज केळकर, श्रीआण्णामहाराज यांची काय सेवा करता येईल असा विचार करताना श्रीनाना, श्रीमामामहाराज, श्रीदासराममहाराज, श्रीआण्णामहाराज यांनी लिहिलेल्या एकत्रीत शंभर अभंगांवर विवरण करायचे सुचले. शंभर अभंगांवरील विवरण म्हणजे हे ‘अभंग शतक’.

या शंभर अभंगांत निवडक अशा श्रीनानांच्या एका अभंगाचा, श्रीमामामहाराजांच्या वीस अभंगांचा, श्रीदासराममहाराजांच्या ऐंशी अभंगांचा तर श्रीआण्णामहाराजांच्या एक अभंगाचा समावेश केलेला आहे. या अभंग शतकावरील चिंतन मला अधिक खूप काही देणारे ठरले असल्याने त्याचाही समावेश या ‘अधिकस्य अधिकम्’ या ग्रंथात केला आहे.

या वाढमयसेवेने या तीनही नित्यकीर्तनानंद महात्म्यांना संतोष होणारा आहे.

श्रीमामामहाराजांचे, श्रीदासराममहाराजांचे अभंगावर विवरण लिहिणे हे तसे माझ्यासारख्या अनुभव नसलेल्या, भाषेचा अभ्यास नसलेल्या माणसाला अवघडच. त्यामुळे लिहिताना काही त्रुटी राहण्याची शक्यता आहे. जे चांगले आहे, तुमच्या अनुभवाला येणारे आहे, ते सारे श्रीदासराममहाराजांना अपेक्षीत विवरण आहे. जे काही तुम्हाला पटणारे नसेल ते माझे आहे. जे पटणारे नाही त्याचा स्वीकार न करता जे बरोबर आहे त्याचाच स्वीकार करावा. ‘तरी न्यून ते पुरते। अधिक ते सरते। करून घेयावे तुमते। विनवितू असे॥’ या श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या शब्दात मी आपणास प्रार्थना करीत आहे.

‘अधिकस्य अधिकम्’ या ग्रंथाचे कीर्तनशताब्दी वर्षात प्रकाशन करून चि.अनिरुद्ध व चि.अनिकेत यांचे हातून मोठी बहुमोल कीर्तनसेवाच घडली आहे असे मला वाटते. अशीच चढती वाढती कीर्तनसेवा श्रीमहाराजांनी आम्हा सर्वांकडून पिढ्यान पिढ्या करून घ्यावी अशी प्रार्थना श्रीमहाराजांचे पवित्र चरणी करतो.

‘अधिकस्य अधिकम्’ या ग्रंथासाठी बळिया बळवंत पंढरीराव जेथे राहतात त्या श्रीक्षेत्र विठ्ठलवाडी येथील माझे महंत श्रीसोहंभारतीमहाराज यांची अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना प्राप्त झाली आहे. त्यामुळे या ग्रंथाचा गौरवच वाढला आहे. त्याबद्दल त्यांना मनापासून धन्यवाद देतो. त्यांचे असेच प्रेम मला सतत प्राप्त होत राहो ही प्रार्थना. हा ग्रंथ निर्दोष स्वरूपात प्रसिद्ध व्हावा यासाठी आमचा चि. सुनिल केळकर व आमचे आत्मसंबंधी श्री.मधुकर विलासराव काटकर यांनी मुद्रिते तपासण्यासाठी विशेष परिश्रम घेतले आहेत. त्यांना शतशः धन्यवाद. या ग्रंथाचे मुद्रण अत्यंत आपुलकीने व सुबकपणे करण्याचे काम माझे व्याही ‘अक्षरसंचय’चे श्री.विनायकराव साठे (आमच्या सौ.सायलीचे वडील) व त्यांचे स्नेही देशमाने ऑफसेटचे श्री.संदीप देशमाने यांनी केले. तसेच अक्षरजुळणीचे काम सौ.मनीषा सुतार यांनी केले. त्यांचे आभार मानावेत तेवढे थोडेच आहेत.

या ग्रंथाचे पठणाने श्रीमहाराजांचे कृपेने साधन होऊन मला व आपणा सर्वांना अधिकातील अधिक साधावे व नरदेहाचे सार्थक व्हावे अशी प्रार्थना माझे सद्गुरु श्रीदासराममहाराज यांना करतो व त्यांच्याच कृपेने स्फुरलेला व पूर्णत्वास गेलेला हा ‘अधिकस्य अधिकम्’ हा ग्रंथ माझे पितृदेव ती.प.पू.श्रीदादा व माझी आई ती.प.पू.सौ.सीतावहिनी यांचे पवित्र चरणी कीर्तनशताब्दीचे औचित्य साधून स्मरणपूर्वक अर्पण करतो.

सांगली

श्रीहनुमान षष्ठी (३१/१/२०२४)

- अनिलप्रभू रामराय केळकर

प्रस्तावना

मती कीरती गती विभूती भलाई। जब जेही जतन जहाँ जेही पाई॥
सो जानब सतसंगप्रभावू। लोक हूँ वेद न आन उपाऊँ॥

वरील दोहा गोस्वामी तुलसीदास यांनी ‘रामचरितमानस’ मध्ये लिहिलेला आहे. अनेक कथाकारांनी अनेक प्रकारे या दोह्याचा अर्थ सांगितलेला आहे. एक सुप्रसिद्ध रामकथाकार ज्यांची रामकथा भारताच्या कानाकोपच्यासह, अमेरिका, कॅनडा, सिंगापूर इत्यादी देशांमध्ये शेकडोंच्या संख्येने झालेल्या आहेत, त्यांनी या दोह्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणे सांगीतला आहे. गोस्वामी तुलसीदासांनी या जगताला पाच भागात वाटलेले आहे. पहिले आहे मती म्हणजे बौद्धिक जगत, दुसरे आहे कीरती म्हणजे प्रतिष्ठामयी जगत, तिसरे आहे गती म्हणजे प्रगती किंवा सद्गती जगत, चौथे आहे विभूती म्हणजेच ऐश्वर्यमयी जगत आणि पाचवे जगत म्हणजे भलाई अर्थात आंतरीक चांगुलपणा. वरील जे गुण किंवा सामर्थ्य ज्यांनी जेथून मिळवले त्याच्या मुळाशी फक्त सत्संग म्हणजे भजन, कीर्तन, कथा निरूपण आहे.

सर्वसामान्यपणे आपणसुद्धा या दोह्याचा असाच अर्थ करणार. गोस्वामी तुलसीदासांचे म्हणणे आपण आपल्या मनोभूमीकेला अनुसरूनच व्यक्त करणार. आपल्याला दृश्य जगतामधील गोष्टी महत्वाच्या वाटतात. ज्यामध्ये बुद्धी, कीर्ती, चातुर्य, प्रगती, ऐश्वर्य आणि धार्मिकता प्रामुख्याने येतात जे माणसाला भगवंताच्या भजन, कीर्तन, हरिकथा यांच्या माध्यमातून मिळतात असे संत तुलसीदास म्हणतात. पण जीवाला संतत्व केव्हा प्राप्त होईल? तर जेव्हा तो दिसणाऱ्या पसाच्याच्या म्हणजेच अज्ञानाच्या (लोकेषणा, वित्तेषणा, दारेषणा, पुत्रेषणा) म्हणजेच मायेच्या आवरणाला दूर करून फक्त परमात्म्याच्या भोवती पिंगा घालेल. मग असा संत इतके उथळ लौकीकप्राप्तीसाठी सत्संग करा असे सांगेलच कसा?

मामामहाराज म्हणतात, ‘संतांचे बोलणे अंतरखुण बाणणे। संसार सुफळ होणे जाणत्यासी॥’ म्हणजेच संतांचा उपदेश नेहमी जीवाच्या आत्मकल्याणार्थ अंतरखुण बाणवणारा असून जीवनाला कृतकृतार्थता मिळवून देणारा असतो. याकरिता संत वाङ्मयाचा अर्थ मनुष्याने संतांच्या दृष्टीकोनातूनच घेतला पाहिजे अन्यथा वर्म हाताला न आल्याने आपले अनहितच होऊ शकते. हा मुख्य हेतू लक्षात घेऊ श्री.अनिलप्रभू रामराय केळकर (प्रभूकाका) यांनी सदरचे ग्रंथलेखन हाती घेतलेले दिसून येईल.

चैतन्यविरहीत बाळाच्या जन्मानंतर स्वतः श्रीमामांनी कुळदैवत श्रीरामेश्वरांचे तीर्थ व अंगारा लावल्याबरोबर चैतन्याचा संचार झाला ते हेच प्रभूकाका आहेत. ‘तुका म्हणे येथे मरोनी जन्मलो। आपुले पावलो अधिष्ठान॥’ असेच काहीसे येथे आहे. दुसरे म्हणजे श्रीदासराममहाराजांच्या (श्रीदादा) अपत्यातील प्रभूकाका शेवटचे अपत्य असल्याने श्रीदादांचेसह सगळ्यांचे आवडते आहेत. समर्थ म्हणतात, ‘राखावी बहुतांची अंतरे। भाग्य येते तदनंतरे॥’. श्रीदादांच्या नित्यकीर्तनात प्रभूकाकांनी ३९ वर्षे तबल्याची साथ केली आणि श्रीआण्णांच्या कीर्तनात सूरपेटीची साथ केली. त्याचा परिपाक म्हणजे अशी बुद्धी परिपक्ता होणे होय. अत्यंत एकाग्रतेने प्रेमपूर्वक श्रवण घडल्याने अफाट संतवचने, अभंग, ओव्या, सुभाषिते, श्रीमद्भगवद्गीता वचने इत्यादी नुसते तोंडपाठच नव्हे तर ती अंगीभूत होऊन गेली. एकूण गेल्या शंभर वर्षपासून चालत आलेले नित्यकीर्तन, आध्यात्मिक चिंतन, साधन या सगळ्याचा परिपाक या ग्रंथामध्ये दिसून येतो. सगळा ग्रंथ कॅनडामध्ये त्यांच्या मुलाकडच्या वास्तव्यात त्यांच्या आतून स्फुरून लेखणीबद्द झालेला आहे. या त्यांच्या लेखनाला श्रीमामांच्या, श्रीदादांच्या, श्रीआण्णांच्या कृपाहस्ताचे अधिष्ठान आहे हे पदोपदी अमोघ आणि दिव्य वचनामध्ये अनुभूतीला येते. अशा

प्रभूकांच्या मनोभूमीकेनुसार गोस्वामी तुलसीदास यांच्या वरील दोह्याचा अर्थ जो या ग्रंथातून श्रीनानांच्या, श्रीमामांच्या, श्रीदादांच्या व श्रीआणांच्या अभंगाच्या भावार्थाला धरून आहे तो आपण पुढे पाहणार आहोत.

सत्संग

गोस्वामीजींच्या दोह्यातील सत्संग या शब्दाचा आयाम व्यापक आहे. आपण सत्संगाचा अर्थ घेताना हरीकथा, भजन, कीर्तन एवढाच घेतो. ज्या एका सत्संगातून जीवाला कृतार्थता प्राप्त होईल ते हे दिसणारे, त्रिपुटीने अनुभवाला येणारे हरीकथा-निरुपण एवढेच पुरेसे असेल असे वाटत नाही. देहाच्या अनुषंगाने घडणारे कोणतेही कार्य ईश्वरापर्यंत पोहोचत नाही असे माऊली सांगतात. ‘स्वर्गा पुण्यात्मके पापे येईजे। पापात्मके पापे नरका जाईजे। मग माते जेणे पाविजे। ते शुद्ध पुण्य॥’ देवाची प्राप्ती, जीवन सार्थकता शुद्ध पुण्याइने प्राप्त जर व्हायची असेल तर ते साधून देणारा सत्संग आणखी गुह्य, पवित्र व अलौकीक असणार यात शंका नाही. सत्संग ही संकल्पना प्रस्तुतच्या ग्रंथामध्ये लेखक श्रीमामांच्या ‘सर्व संगमाजी देख। सत्संग हा अधिक॥’ या अमृतवाणी अ.क्र.१८७३ या पदावर भाष्य करताना पुढीलप्रमाणे करतात.

‘देह म्हणजे मी’ हा देहभाव, देहाहंकार जोवर आहे तोवर जन्ममृत्यूच्या येरझारा चालू राहणार. त्या येरझारा जर नाहीशा करायच्या असतील तर साधात्कार व्हायला पाहिजे. देहभाव विरवणारे साधन संत संगतीत प्राप्त होते. देहाचे विस्मरण व केवळ चैतन्याचे स्मरण हे ‘अंतरंगी नामस्मरण’ कसे साधावे हे संतसंगतीमध्ये समजते. तिन्ही अवस्थांची एक अवस्था साधून देणारी क्रिया संत आपणास दाखवतात. साधनाने देहाबद्दल असणारे ममत्व जेव्हा नाहीसे होईल तेव्हा ‘माझी ऐसी काया जव नोहे’ ही अवस्था प्राप्त होते. तेव्हा त्या देहाच्या निरासाने जो ठिकाणा प्राप्त होतो त्या ठायाला ‘सत’ च्या संगाने देव प्राप्त होतो. याच्या आड येणाऱ्या असत्, अनित्य, असार गोष्टी ओळखून त्यांचा त्याग घडणेसाठी विवेक आणि वैराग्याची गरज असते. संतांच्या संगतीत विवेक आणि वैराग्य प्राप्त होतात. माऊली म्हणतात, ‘चंद्र तेथे चंद्रिका। शंभू तेथे अंबिका। संत तेथे विवेका। असणे की जी॥’

संतांची संगती करायची म्हणजे काय? संत घरात की आपण घरात, संत बाहेर की आपण बाहेर असे करायचे काय? - नाही. संत मामामहाराज म्हणतात, ‘संगती म्हणजे समगती जाणे। दाविताती खुणे संतराय॥’. संतांनी जी जीवनाची समगती साधली तशी आपण श्वसनाची समगती साधणे म्हणजे संत-संगती साधणे होय. ती जीवनाची समगती साधल्याची अटकळ संत आपल्याला त्यांच्या बोधातून शिकवित असतात. आपण क्रिया करून ती समगती साधली म्हणजे सत्संगती झाली असेच सिद्ध होते.

या समगतीने सर्वत्र घनदाट पसरलेल्या समचैतन्याची - हरीची जाणीव होते. माऊली म्हणतात, ‘ज्ञानदेवा पाठ हरि हा वैकुंठ। भरला घनदाट हरि दिसे॥’. संत हे सतत तुर्याविस्थेत असतात. त्यांची गत - अवस्था - सर्वगत चैतन्य जाणणारी असते. त्यांना दृश्याची जाणीव होत नसल्याने त्यांची गती कोणत्याही अवस्थेत बदलत नाही. त्यांची नामस्मरणाची स्थिती कधीही सुटत नाही. समर्थ म्हणतात, ‘संपत्ती अथवा विपत्ती। जैसी पडेल काळगती। परी नामस्मरणाची स्थिती। सांडोची नये॥’. अशा अखंड नामस्मरणाच्या स्थितीमध्ये जो सत्त्वा संग घडतो तोच खरा सत्संग आहे. त्याने जीवन सार्थकता होणारी आहे कारण या स्थितीमध्ये जीव त्रिपुटीरहीत होऊन ईश्वरासी ऐक्य साधतो. जीवंतपणी ही अवस्था लाभल्याने देह पडल्यानंतरसुद्धा जीवाला परमेश्वराशी एकरूपत्व प्राप्त होते व पुन्हा जन्ममरणाच्या येरझाच्या पडत नाहीत. माऊली म्हणतात, ‘ते मरणा ऐलीकडे। मज मिळोनी गेले फुडे। मग मरणी आणिकीकडे। जातील केवी॥’

मती

गोस्वामीजींच्या वरील दोह्यामध्ये जो मती शब्द आला आहे, ती मती म्हणजेच सद्बुद्धी आहे की तिच्या द्वारे परमार्थ सिद्ध होतो. त्या बुद्धीला संत वाह्यमयात संजीवनी मती, नवल बुद्धी, आत्मबुद्धी, दृढ बुद्धी, निश्चल बुद्धी, प्रज्ञा, ऋतंभरा इत्यादी नावाने संबोधिले जाते. प्रस्तुत ग्रंथामध्ये लेखक मतीबद्दल अभंग शतकामधील श्रीदासराम गाथा अ.क्र.१०१० (रामकृष्णी मन बुद्धी। परिपूर्णता त्रिशुद्धी॥) या पदाखालील विवेचनामध्ये थोडक्यात लिहितात ते पुढीलप्रमाणे,

रामकृष्ण गतीचे ठिकाणी मन, बुद्धी लय पावली की स्वरूपाकार होणे म्हणजेच भगवत्प्राप्ती होणे होय. ही क्रिया घडली की कायीक, वाचिक, मानसिक शुद्धी - त्रिशुद्धी होऊन परिपूर्णता प्राप्त होते जी परिपूर्णता साक्षात्कारी व्यक्तीचा स्वभाव असते. अज्ञानी माणसामध्ये एका संकल्पामागे अनेक विकल्प (पर्याय) निर्माण होतात. त्यातील कोणता पर्याय चांगला आहे हे पाहताना विकल्प (संशय) निर्माण होतो. आदीशंकराचार्य म्हणतात, ‘संकल्प विकल्पात्मकं मनः’ हेच मनाचे स्वरूप आहे. मनातील विकल्प जात नाहीत तोवर जे ज्ञान होते ते संशयित ज्ञान, बदलणारे ज्ञान, ज्या बुद्धीला होते तिला द्वैतबुद्धी - दुर्बुद्धी - देहबुद्धी असे म्हणतात. ही दुर्बुद्धी संकल्प-विकल्प करणाऱ्या मनात उपजते. वरील निर्देशीत अभंगातील पहिल्या चरणाचा आशय हाच आहे की त्रिशुद्धी झाली की सत्य संकल्प उठतो की ज्याला विकल्प असत नाही. सत्याच्या संकल्पाबद्दल बुद्धीचा निश्चय होतो. त्या निश्चयी बुद्धीला सत्य आत्मज्ञान होते. संशयाची निवृत्ती - विकल्पाची निवृत्ती म्हणजेच आत्मज्ञानप्राप्ती. माऊली म्हणतात, ‘तुझीयेनी नामे सकळ संदेह फिटला। बापरखुमादेवीवरू श्रीविठ्ठला॥’

मनातील विकल्प जाणे म्हणजेच दुर्बुद्धी - द्वैतबुद्धी जाऊन आत्मबुद्धी प्रगटणे होय जी सर्वथैव निश्चल करते. माऊली म्हणतात, ‘समाधी सुखी केवळ। जै बुद्धी होईल निश्चळ। तै पावसी तू केवळ। योगस्थिती॥’. आत्मबुद्धीने आत्मा नादप्रकाशाने जाणल्यावर जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते. सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होऊन मन वृत्तीसहीत मुरते. तुर्यरूप ज्ञान मावळते, जाणपण विरते व ज्ञानाचे विज्ञान होते. मूळमाया चौथ्या देहाला विदेहत्व प्राप्त होते. आत्मा निश्चळ होतो, साक्षात्काराने अहंभाव जाऊन तो परिपूर्ण देव होतो. मन संपूर्णपणे ताव्यात येऊन चित्त एकाग्र होते व अखंड समाधान प्राप्त होते. माऊली म्हणतात, ‘तू मन बुद्धी सांचेसी। जरी माझ्या स्वरूपी अर्पिसी। तरी मातेची गा पावसी। हे माझी भाक॥’

कीर्ती

कीर्तीवंत, यशवंत, प्रतापवंत होण्यासाठी कर्माच्या कर्त्याची ओळख विवेकाच्या द्वारे व्हायला पाहिजे अशा आशयाच्या ओव्या आणि विवरण लेखकाने विवेक या सदराखाली अमृतवाणी अ.क्र.१८३१ या अभंगाखाली दिलेले आहे. ‘कर्ता आपण ऐसे म्हणावे। तरी आपले इच्छेसारिखे व्हावे। इच्छेसारिखे न होता मानावे। अवघेची वाव।। मी कर्ता ऐसे म्हणसी। तेणे तू कष्टी होसी राम कर्ता म्हणता पावसी। यश कीर्ती प्रताप।। कर्त्यास ओळखावे। यास विवेक म्हणावे। विवेक सांडिता व्हावे। परमदुःखी॥’- समर्थ रामदास.’

वरील ओव्यांतून समर्थ सांगतात, मन आहे तोवर कल्पनेने देह हाच कर्मकर्ता हा अविवेक सतत जागा राहतो. मनाचा लय साधला की कल्पनेचा निरास होतो आणि खन्या कर्त्याची ओळख होते हाच विवेक होय. निवृत्ती अवस्थेत तो सर्वसुखी, सुखरूप होतो. याउलट ज्याने कर्त्यास ओळखले नाही, ज्याचा प्रवृत्तीत सदा वास आहे त्याला सदैव दुःखच प्राप्त होते. ‘जन्माचे ते मूळ पाहिले शोधून। दुःखासी कारण जन्म घ्यावा॥। - तुकाराम महाराज’. जन्माचे मूळ दुःखरूप कारणदेह म्हणजेच अज्ञान आहे असे दासराममहाराज सांगत असत. देह म्हणजे मी हा कर्माचा कर्ता आहे असे जर मानले तर

कर्तृत्वाचे अहंकाराने कर्मफळाचा आस्वाद घ्यावा लागतो व कर्मचा बंध निर्माण होऊन कष्टच पदरात पडतात आणि जन्ममरण दारिद्र्य जीवाला पुन्हा पुन्हा भोगावे लागते. माऊली म्हणतात, ‘तैसा कर्तृत्वाचा मदू। आणि कर्मफळाचा आस्वादू। या दोहीचे नाव बंधू। कर्मचा की॥’.

समर्थ म्हणतात, ‘मरणाचे स्मरण असावे। हरीभक्तीस सादर व्हावे। मरोन कीर्तीस उरवावे। येणे प्रकारे॥’ आणि ‘तनू त्यागिता कीर्ती मागे उरावी’ म्हणजे मरणोत्तर कीर्ती व्हावी असा याचा अर्थ नसून देहाचे विस्मरण झाल्यावर परमात्म्याची जाणीव व्हावी. ‘मेल्यावर खरे साधन सुरु होते’ असे दासराममहाराज कीर्तनात सांगत ते याच अथवी होय. माऊली हाच विचार असा मांडतात, ‘देह बळी देऊनी साधिले म्या साधन।’ अहो देहभाव विरणे हे साधनातील वर्म आहे. देह म्हणजे ‘मी’ हा खोटा मीपणा नाहीसा होऊन खन्या ‘मी’ची जाणीव निर्माण झाली, खन्या ‘मी’चे ज्ञान झाले तर षड्विकार हे देहाला चिकटलेले असून खन्या ‘मी’ला हे विकार नाहीत याचे ज्ञान त्याला होते. देहाबद्दलचे प्रेम नाहीसे होऊन मूळस्वरूपावर प्रेम जडते. देवपण प्राप्त होऊन त्याला भलेपणा प्राप्त होतो. तुकाराम महाराज म्हणतात, ‘हरीचे नाम हरीची कीर्ती। साधुसंती गायिली॥’ असा देहावर उदास झालेला भक्त जो आहे त्याचे प्रेम ईश्वराच्या ठिकाणी एकवटते. त्या भक्ताला बरव्या साधनाने निश्चासाला प्रमाण येऊन नादश्रवणी तदाकारता साधली की चैतन्याचे वारेच नयनात भरते. अद्वैती समरसता साधून तो संत होतो.

गती

गोस्वामीजींच्या दोह्यामधील गती शब्दाचा आध्यात्मिक आयाम फारच मोठा आहे. प्रस्तुत ग्रंथामधील श्रीदासरामगाथा अ.क्र.१०२० च्या निरूपणात हा विषय आला आहे. मूळमायेपासून संपूर्ण विश्वनिर्मितीचे कार्य एका चैतन्याच्या वाच्यापासून झाले. समर्थ म्हणतात, ‘मूळमायेपासून शेवटवरी। वायोची सकळ काही करी। वायोवेगळे कर्तृत्व चतूरी। मज निरोपावे॥’ जेवढे काही प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष कार्य आपल्याला आकलन होते त्या सगळ्याचे कर्तृत्व वटू वाच्याचेच आहे.

चैतन्याचे वारे चंचळ झाले की जे जाणविते ते सगुण. तेच वारे निश्चळ झाले की निर्गुण. तूप थिजले किंवा विघुरले ते तूपच असते तसेच वारे चंचळ किंवा निश्चळ, ते चैतन्याचे वारेच असते. आपली प्यारी आत्मवस्तूच ही चैतन्याचेच सगुण अथवा निर्गुण रूप आपणाला दाखवते. सारे संत, देव हे निश्चळ वायुरूपच असतात. आत बाहेर सर्वत्र हे चैतन्याचे वारे वारेमाप पसरले आहे.

श्वसनातील त्रिगुण नाहीसे झाल्यावर जे द्वैत द्योतक अनुभव तुर्यविस्थेत येतात व शून्यत्व पदरात येते ते नभाचे शुन्यत्व ओलांडून, गिळून पलीकडे गेल्यावर मुळमायेच्या पलीकडे जे परब्रह्म राहते ते महाशून्य निश्चळ वायुरूपच आहे. माऊली म्हणतात, ‘नभाचे शुन्यत्व गिळून। गुणत्रयाते नुखून। ते शून्य ते महाशून्य। श्रुतिवचनसंमत॥’ समर्थ सुद्धा अगदी असेच सांगतात, ‘आधी दृश्य सोडीले। मग शुन्यत्व वोलांडिले। मूळमायेपरते देखिले। परब्रह्म॥’ या वाच्याने आकाश फोडले व विश्वाची उत्पत्ती झाली. ‘आकाशावर प्राणाचा संघात म्हणजे विश्वाची उत्पत्ती’ असे दासराममहाराज कीर्तनात सांगत. आकाशावर प्राणाचा संघात होतो म्हणजे काय? आकाशरूप आत्मा गुणसंगे संसारी होतो. माऊली म्हणतात, ‘जे क्षेत्र क्षेत्रज्ञ योगे। होईजे येणे जगे। आत्मा गुणसंगे। संसारीया॥’. सत्यावर विकृतीचा भास होतो व साकार विश्वाची निर्मिती होते.

आकाशरूप महाकारणदेहात नामरूपाने - नादप्रकाशाने - अनुभवास येणारे हे चैतन्याचे वारेच आहे. संतांनी हे वारेच आपलेसे केले. दासराममहाराज म्हणतात, ‘वारा माझा मी वाच्याचा। तोचि देवही देवांचा॥’. या माझेपणात त्यांची

वाच्यावरची आत्मीयताच दिसून येते. संत हे या वाच्यासी तादात्म्य पावले व त्यांनी या जगाचे मिथ्यापण ओळखले.

साधनाभ्यासाने श्रासोच्छवासी कामक्रोधअभिमानरहित रामनामात जर मनोलयाने, देहभावाच्या लयाने जीवनात पवन साधला तर हा पवन सहज या गगनात मिसळतो व जीवाला आत्मदर्शन होते. हे गगन म्हणजे पंचमहाभुतातील ब्रह्मांश आहे, हे लक्षात घ्यायला पाहिजे. ('बळिये इंद्रिये येती मना। मन एकवटे पवना। पवनू सहजे गगना। मिळोची लागे॥'- माऊली) समर्थसुद्धा हेच सांगतात, 'पंचभूतामध्ये वास। म्हणोनी बोलीजे आकाश। भूतांतरी जो ब्रह्मांश। तेची गगन॥', 'नाडीद्वारा धावे जीवन। जीवनामध्ये खेळे पवन। त्या पवनासरिसा जाण। आत्माही विवरे॥'. सारांशाने पहायचे तर श्वसन ही गती किंवा प्राण हे जीवाला आत्मदर्शन घडवणारे आयुष्याचे साधन आहे.

विभूती

गोस्वामीजींच्या वरील दोह्यामधील जो विभूती हा शब्द आहे याचा अर्थ सामान्यतः ऐश्वर्य असा घेतला जातो. भाग्यवंताला ऐश्वर्य लाभते म्हणजे बंगला, घोडा, गाडी मिळते आणि अशांना थोर किंवा मोठा असे सामान्यतः समजतात. संत महात्मे याला भाग्य समजत नाहीत, हे त्यांच्या दृष्टीने येर भाग्य आहे आणि या भाग्याने देव भेटत नाही. मामामहाराज म्हणतात, 'येर भाग्यवंता देव भेटी नाही। एरंड कदा पाही ऊस नव्हे॥'. तुकाराममहाराज पण म्हणतात, 'तुका म्हणे तेथे भजन प्रमाण। काय थोरपण जाळावे ते॥', 'भाग्यवंत म्हणो तया। शरण गेले पंढरीराया॥'

प्रस्तुतच्या ग्रंथामध्ये अमृतवाणी अ.क्र.१८३७ सदराखाली लेखक भाग्य कशाला म्हणावे ते सांगतात. या संदर्भात श्रीमामांची वचने अशी - 'परी भाग्य वैराग्याचे। सर्वाधिक मोलाचे॥। वैराग्य ते विषयत्याग। नुरे अंतरात भोग।। गोविंद म्हणे साधन। दृढ वैराग्याची खूण॥'. तसेच पावसचे स्वामी स्वरूपानंद म्हणतात, 'स्वामी म्हणे देही न जावे गुंतून। हीच खूण असे वैराग्याची॥"

वैराग्याने देहबुद्धीचा त्याग घडला, इंद्रियांच्या घरी होणाऱ्या विषयांच्या येरझाऱ्या थांबल्या तरच परमार्थाचा योग घडतो आणि त्यालाच विवरी आत्मबोध होतो, आत्महित साधते आणि तेच खरे भाग्य आहे. 'तुका म्हणे भाग्य या नावे म्हणिजे। संसारी जन्मीजे याची लागी॥'. वैराग्य असेल तरच षड्विकारांवर मात करून प्रपंचाचा त्याग घडेल व खरा परमार्थ होईल. नरदेहाचे सार्थक होईल म्हणूनच वैराग्य महत्त्वाचे आहे. हे वैराग्य विवेकातून निर्माण झालेले असावे. विवेकाने नित्य व अनित्य यांची छाननी करून अनित्य गोष्टींचा त्याग वैराग्याने घडला तरच परमार्थ घडेल. म्हणून संत म्हणतात नुसता विवेक किंवा नुसते वैराग्य परमार्थदृष्टीने उपयोगी नाही. ('विवेकावीण वैराग्य आंधळे। वैराग्यावीण विवेक पांगळे। हे एकएका अवेगळे। झाल्यावीण न कळे। परमार्थ॥'- श्रीनाथमहाराज, 'तैसी वैराग्याची शीव न देखती। जे विवेकाची भाष नेणती। ते मुर्ख केवी पावती। मज इश्वराते।'- माऊली, 'म्हणोनी विवेक आणि वैराग्य। तेची जाणीजे महदभाग्य। रामदास म्हणे योग्य। साधू जाणती॥'- श्रीसमर्थ.)

भलाई

गोस्वामीजींच्या वरील दोह्यातील भलाई शब्दाचा अर्थ चांगुलपणा, सुजनता, सरळपणा, प्रेमळपणा, निष्पक्षता,

परोपकारी असा सामान्यतः घेतला जातो. सदर ग्रंथामध्ये संतांना अपेक्षित भलेपणा कोणता आहे? हे दासरामगाथा अ.क्र.१७१ आणि १३१ या पदाखाली लेखकाने वर्णिले आहे.

श्रीदासराममहाराजांनी भलेपणा केव्हा प्राप्त होतो? ते या अभंगात सांगितले आहे. नाम न घेता सर्व कर्मे केली, तीर्थे, ब्रते, योग याग केली तरी भलेपणा प्राप्त होणार नाही. भलेपणा फक्त एकाच गोष्टीने प्राप्त होईल ते म्हणजे, ‘काही न करोनी नामची घेतले। सार्थकची भले गोविंदतनया॥’. देहाच्या अनुषंगाने हे कर्मकांड, तीर्थब्रत, योगयाग न करता ‘काहीच न करोनी प्राणी। रामनाम जपे वाणी। तेण संतुष्ट चक्रपाणी। भक्तालागी सांभाळी॥’ या अवस्थेत रामजप साधला तर सार्थक निश्चित होणारे आहे. ‘काहीच न करोनी प्राणी’ याचा अर्थ देहीच विदेही अवस्थेत मनोलयाने निर्हेतूक कर्म करून काहीच न करणे, कर्म करून नैष्कर्य साधणे होय. मन मुख्यावर जे उरते ते रामनाम अनुभवणे म्हणजे भलाई आहे, निःसंग दैव उदयाला येणे होय. असे निर्विकल्प नाम दासराममहाराजांनी अनुभवले त्यामुळे त्यांना भली सार्थकता प्राप्त झाली.

याच आशयाचे तुकाराम महाराजांचे नित्यपाठामध्ये वचन आहे, ‘त्रैलोक्यात भला अद्वैती निमाला। योग जो साधिला साधन बरवे॥। बरवे साधन सुख शांत मन। क्रोध नाही जाण तिळभरी॥’. देहाचे विस्मरण आणि केवळ चैतन्याचे स्मरण हेच खेरे नामस्मरण आहे. हे ज्या क्रियेने साधते त्याला बरवे साधन असे संबोधतात. त्यामध्ये निःश्वासाला प्रमाण येऊन नादश्रवणी तदाकारता साधली की अद्वैती समरसता साधून तो जीव या जगात भलेपणा मिरवतो. हे साधन संतसंगतीमध्ये उमगते म्हणून सत्संग महत्वाचा. संत सांगतात, ‘होत असे लाभ भल्याचे संगती। जाय अधोगती दुष्टसंगे॥’

हा भलेपणा प्राप्त होणेसाठी हरीभक्ती करा असे संत एकमुखाने सांगतात. त्यांची वचने अशी, ‘रामदास म्हणे भले। हरीभक्ती उद्धरिले।’ - श्रीसमर्थ, ‘एका जनार्दनी भले। हरीभक्ती मानवले॥’ - श्रीनाथमहाराज, ‘त्यजोनिया कनककांता। नाम जडले ज्याचे चित्ता। तोचि जगामाजी भला। ओळखील परमेशाला॥’ - दासराममहाराज, ‘गोविंद म्हणे भले। भले घेताची चांगले॥’, ‘जाणता तो भला। खेरे खोटे कळे ज्याला॥’, ‘तोचि ज्ञानी भला। अहंकार ज्याचा गेला॥’, ‘तोचि ज्ञानी भला। षड्विकार नाही ज्याला॥’, ‘नामधारक तो भला। नाम एक देव त्याला॥’ - श्रीमामामहाराज.

सारांश

गोस्वामीर्जींच्या वरील दोह्याचा अर्थ आतापर्यंत आलेल्या सर्व चिंतनाचा आशय लक्षात घेऊन असा लिहिता येईल. तुकाराममहाराज सांगतात, ‘वेद अनंत बोलीला। अर्थ इतुकाची साधिला॥। एका विठोबासी शरण जावे। निजनिष्ठे नाम घ्यावे॥’. वेदांचे ज्ञान कितीही गुह्य आणि विशाल जरी असले तरी वेदांना दोनच गोष्टी सांगायच्या आहेत. विठोबाला शरण जा आणि निजनिष्ठेने (निजत्वाच्या - श्वसनाच्या - हालचालीमध्ये गुप्त असलेल्या चैतन्याचा म्हणजेच नामाचा शोध) देवाची अनुभूती त्याच्याशी एकरूप होऊन घ्या. हेच सहा शास्त्रे आणि अठरा पुराणे गर्जना करून सांगतात.

असा श्वसनाचा - वायु साधनाचा अभ्यास जो करतो त्यालाच चैतन्याच्या गतीचे - पवनाचे - जीवनाचे सुत्र सापडते आणि त्यामुळे कामक्रोधाचे दंडन होऊन त्याला सहस्रदली वास्तव्य असणाऱ्या आत्म्याचा - सत्‌चा संग घडतो असे संत मुक्ताबाई म्हणतात. (‘कामक्रोध सर्व कर्म दंडीले बळे। सुत्र धरोनी मध्यभागी वरी चालीले॥’). ‘निर्गुणाचा संग मला आजी जाहला। पूर्व दिशे भानू जसा आत उगवला॥’ अशा प्रकारे देव आपलासा झाला - सत्‌चा संग झाला की देवाचे सहा गुण ते त्या भक्ताला अनायासे प्राप्त होतात. माऊली म्हणतात, ‘आइका यश श्री औदार्य। ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य। हे साही गुणवर्य। वसती जेथ॥। म्हणोनि तो भगवंत। जो निःसंगाचा सांगात। तो म्हणे पार्थ दत्तचित्त। होई आता॥’

या सर्व क्रियेमध्ये आपोआपच शरणागती साधते म्हणजेच ईश्वराशी तादातम्य साधून एकरूपतेची स्थिती लाभते, असे माऊळी म्हणतात. ('ऐ आपुलेनि भेदेवीण। माझे जाणिजे जे एकपण। तयाचे नाव शरण। मज येणे गा॥')

आपल्या संस्कृतीमध्ये अधिकमास किंवा पुरुषोत्तम मास हा पवित्र आणि महत्त्वाचा मानला जातो. या महिन्यामध्ये विशेष धार्मिक कार्ये आणि कुळाचार सांगितलेला आहे. परंतु साधनाच्या दृष्टीने देवाला अभिप्रेरित असा परमार्थ कोणता व तो कसा साधावा या दृष्टीने श्रीमामांनी तीस अभंग रचलेले आहेत, जे या ग्रंथाच्या प्रथम विभागात लेखकाने विवेचनासाठी घेतलेले आहेत. कीर्तनाच्या दृष्टीने उपयुक्त व साधनाच्या दृष्टीने येणाऱ्या पायच्या आणि ध्येय याचा विशेष मिलाप लेखकाने या ग्रंथात साधलेला आहे. संतमत प्रस्थापित करणेसाठी संतांच्याच ओव्या, अभंग, संतवचन यांचा आधार दिलेला आहे. आपले म्हणणे संतांच्या प्रमाणाने सिद्ध करणे हा या लेखकाचा विशेष गुण आहे. या ग्रंथात तो पुन्हा पुन्हा प्रत्ययाला येतो.

दुसऱ्या विभागाला 'अभंग शतक' असे नाव दिले आहे, ज्यामध्ये १०२ अभंगांचा समावेश असून त्यांचे संक्षिप्त निरूपण दिलेले आहे. या १०२ अभंगांमध्ये एक अभंग श्री.अनंत गंगाधर केळकर आणि एक अभंग श्री.चंद्रशेखर रामराय केळकर यांचा असून राहिलेले १०० अभंग श्रीमामा व श्रीदादा यांचे आहेत.

या ग्रंथप्रकाशनाच्या निमित्ताने श्री.अनिलप्रभू रामराय केळकर यांनी त्यांच्या ग्रंथाचा अभ्यास करणेची संधी दिली याबद्दल त्यांना धन्यवाद देतो. विज्ञानाच्या क्षेत्रात संशोधनाचे कार्य जरी करत असलो तरी परमार्थाची आवड आणि संतांचे वाहूमयाबद्दलचे प्रेम श्रीसद्गुरु बळवंत भारती महाराज यांच्यामुळे निर्माण झाले. त्यामुळे हे लिखाण त्यांनीच करवून घेतले अशी माझी श्रद्धा आहे. भ.स.निळकंठभारती महाराज हे आमचे सार-सर्वस्व असून त्यांच्या पायी गडबडा लोळतो व प्रभूकाकांच्याकडून असेच लिखाणाचे कार्य पुढे अखंडत्वाने चालू राहावे अशी प्रार्थना करतो, ज्यायोगे श्रीमामा, श्रीदादा व श्रीआण्णा यांचे आध्यात्मिक चित्तन पुढे येणाऱ्या सर्व पिढ्यांना दीपस्तंभासारखे आध्यात्मिक दिग्दर्शन करीत राहील. शेवटी माझे कीर्तनगुरु सद्गुरु श्री.चंद्रशेखरआण्णा केळकर यांना साईंग प्रणिपात करून माऊळींच्या वचनाने लेखणीला पूर्णविराम देतो. 'न्यून ते पुरते। अधिक ते सरते। करून घ्यावे तुमते। विनविले मिया॥'

सोहं निरंजन भारती
श्रीक्षेत्र विठ्ठलवाडी
दि. ८/१/२०२४

अनुक्रमणिका

अधिकस्य अधिकम्

पान नं.	पान नं.	पान नं.
१) नरदेह	१७	११) नाम साठविणे
२) विवेक	२१	१२) दशमद्वार
३) भाव धरणे	२४	१३) अन्न
४) आत्मतीर्थ	२७	१४) नामाचा बाजार
५) आचार विचार	३०	१५) तप
६) नाम परीस	३३	१६) तारकरूप
७) अबोलण्याचे बोलणे	३६	१७) मौन
८) सत्संग	४०	१८) यज्ञ
९) वैराग्याचे भाग्य	४३	१९) प्रायश्चित्त
१०) आसन	४६	२०) देव
		४९) २१) ब्राह्मण
		५२) २२) आत्मज्ञान
		५७) २३) आत्महित
		६१) २४) गुरुसेवा
		६५) २५) अनुभव
		६८) २६) दाता
		७१) २७) भूतदया
		७५) २८) क्षमा
		७८) २९) शांती
		८१) ३०) शेवट साधणे
		८१) ३१) शेवट साधणे

वर्णनुक्रम

अधिकस्य अधिकम्

अ	पान नं	पान नं	पान नं
१) अकर्माति साधी कर्म	१३०	२१) एकांती लोकांती देहांतीही	३७) गुरु दावी गोल
२) अन्न देतो उदरास	५७	२२) ऐसा कोण विधी	३८) गुरु ध्येय ध्यान
३) अनुभव म्हणजे कृती	१०३		३९) गुरुलागी जेणे लावियेला
४) अबोल बोलणे बोलावे	३६	क	४०) गुहेमाजी नारायणे
५) अयोग्य तो परमार्थासि	१७८	२३) कर्बीरासारखी झाली ऐसी	४६६
६) अर्थ कळल्याची खूण	१३२	२४) कार्तिक वद्य त्रयोदशी	१९५
७) अस्ती गुणधर्मे होतसे	२००	२५) कशामाजी असे हित	१४
८) अहो जैसा का कृपण	१८७	२६) काय करणे अधिक	४१) चर्मचक्षुने हो पाही
९) अज्ञजना ताराया संता	१२५	२७) काही न बोलणे मौन	४२) चारी वर्णाति अधिक
१०) आकार हा कैचा	२१०	२८) कैसा पवन साधावा	७१
११) आकाशापैल जाता खूण	१३३	२९) कैसे करावे साधन	४३) चारी वाचे पैल जावे
१२) आत तात्वीक विचार	३०	३०) कोणी काय धरू नये	१२७
१३) आत बाहेर वाहे वारे	१७३		४४) चारी वाचे पैल नाम
१४) आता एक मज जहाले	१५१	ग	१२६
१५) आपुला विशेष अधिक	८१	३१) गुणातीत होता पाही	४५) जगाचा तोडी या तटका
१६) आपुले घर केले	१६५	३२) गुरु एक ग्रह	४६) जन्ममरण चक्रवृह
१७) आरती गोविंदा नित्य	१६९	३३) गुरुत्व तो गुरु	४७) जरी ध्याल झोप
१८) आसन ते आसन ते	४६	३४) गुरुत्वमध्य तो जीवनाचा	४८) जागृती स्वप्न सुषुप्ती
१९) इडेमाजी कृष्ण	१८०	३५) गुरुत्वमध्य तो दावी	५०) जीवनात एक क्षण
२०) इंद्रिया लगाम ते हे	१८१	३६) गुरुत्वार्कर्षण विश्वा	५१) जीवनात एक क्षण
			५२) जेणे या विश्वाचा होत

पान नं		पान नं	पान नं		
५३) ज्याची चांग असे दृष्टी	२०९	भ	१०४) हरीपाठ महात्म्य अभंगा	१९६	
५४) ज्याची चांग दृष्टी आहे	२०९	८१) भागवत धर्मी जहाले	१९०	१०५) हरीपाठाचे हे महात्म्य	१९५
५५) ज्यास कळे व्यास विरे	१४७	८२) भाग्य मिळणे अधिक	४३	१०६) हा प्राण आटला	१७१
त		८३) भाव धरणे अधिक	२४		
५६) तनू टाकुनी कीर्ती	१२९	८४) भुतांचे पालन	१११		
५७) तीर्थे असती अनेक	२७	८५) भ्रमता संसार बाजारी	६१	क्ष	
५८) तीर्था जावोनिया आठवले	२०६	म	१०७) क्षमा सर्वचे स्वहित	११४	
५९) तोची धन्य झाला	१४१	८६) मोह आणि शोक	१९०	ज्ञ	
द			१०८) ज्ञानराज धन्य योग्यांचा	१८८	
६०) दुजेमाजी भ्रांती ते	२०६	य			
६१) देव गजानन रे	२१७	८७) यज्ञकर्म मोठे साधन	७५		
६२) देव निजेला निजेला	१३६	र			
६३) देह असती अनेक	१७	८८) रमोनिया व्यवहारी	१८०		
६४) देहभाव लया जाता	१८५	८९) रामकृष्णी मन बुद्धी	१७२		
६५) देहाचिये मध्ये भरले	२१५	९०) राम सर्वत्र संचला	२१७		
६६) दोष घडती अनेक	७८	९१) रामेश्वर सोमेश्वर	२१८		
६७) दृश्य ते चंचल	२०९	व			
न		९२) वारियाची मौज किती	२१४		
६८) नरदेह शेवट वेचा	१२१	९३) विकृती आहे ज्यात	२११		
६९) नाम ते न घेता	१८६	९४) विरोधेची झाला दृष्टीचा	२०९		
७०) नामस्मणाचा घडा	१२७	९५) वैकुंठासी शिंदी ऐसा	१८९		
७१) नामी रूपाची धारणा	१३५	९६) वैराग्यावाचोनी मिळेचिना	१८२		
७२) निर्गुणाच्या सुखा	१३७	९७) वृत्तीवरी नाही म्हणोनी	१९२		
७३) निर्गुणीचे खरे सुख	१३७	९८) व्यासाने परीघ	१४६		
प		श			
७४) पदव्या असती अनेक	१०७	९९) शिवदासा स्फुरे	१११		
७५) पाषाणात हिरा देख	३३	१००) शांती हेची खरे सुख	११७		
७६) पौर्णिमा ते व्यास	१४८	१०१) श्रीगुरु श्रीगुरु देही	१६०		
७७) पंचभुतांची तो झाली	१९८	१०२) श्रीगुरुंचा पाठ	१६१		
७८) पंचमहाभुती खेळते	१९९	ह			
७९) प्राणाचिया फेरी चाले	२०४	१०३) हनुमतचरित्र साधनाचा	१६३		
ब					
८०) बोलता चालता	२१५				

अनुक्रमणिका

अभंग शतक

पान नं.	पान नं.	पान नं.
१) अज्ञना ताराया	१२५	२२) संतांचा महिमा
२) जन्ममरण चक्रव्यूह	१२६	२३) तोची धन्य झाला
३) कैसे करावे साधन	१२६	२४) गुरुत्वमध्य तो जीवनाचा
४) नामस्मरणाचा घडा	१२७	२५) गुरुत्वमध्य तो दावी विश्वमध्य १४४
५) साधनी मन घटवी	१२७	२६) गुरुत्वाकर्षण विश्वा आकर्षण १४५
६) कैसा पवन साधावा	१२७	२७) गुरुत्व तो गुरु १४५
७) जीवनात एक क्षण	१२८	२८) व्यासाने परीघ परीघाने १४६
८) तनू टाकोनी किर्ती	१२९	२९) ज्यास कळे व्यास १४७
९) सर्वमाजी असे काळ	१३०	३०) पौर्णिमा ते व्यास १४८
१०) अकर्मति साधी कर्म	१३०	३१) सदगुरु नाही कोणी १४९
११) अर्थ कठल्याची खूण	१३२	३२) संच साधोनिया मंचकी १५०
१२) आकाशापैल जाता खूण	१३३	३३) आता एक मज १५१
१३) चारी वाचे पैल नाम	१३४	३४) गुरु ध्येय ध्यान १५३
१४) चारी वाचे पैल जावे	१३५	३५) गुरु दावी गोल १५४
१५) चारी वाचे पैल निके	१३५	३६) गुरुलागी जेणे लावियेला १५५
१६) नामी रूपाची धारणा	१३५	३७) गुरु एक ग्रह १५६
१७) देव निजेला निजेला	१३६	३८) सदगुरु दयाळ सदगुरु १५७
१८) निर्गुणीचे खरे सुख	१३७	३९) गुहेमाजी नारायणे १५८
१९) निर्गुणाच्या सुखा	१३७	४०) श्रीगुरु श्रीगुरु देही १६०
२०) गुणातीत होता पाही	१३८	४१) श्रीगुरुंचा पाठ हनुमंत १६१
२१) कोणी काय धरू नये	१३८	४२) सदगुरुघरचे जरी आले १६२

पान नं.	पान नं.	पान नं.			
६४) ज्ञानराज धन्य योग्यांचा	१८८	७७) पंचभुतांची तो झाली	१९८	९०) चर्मचक्षुने हो पाही	२०९
६५) समाधी संजीवन असे	१८८	७८) पंचमहाभुती खेळते चैतन्य	१९९	९१) विरोधेची झाला दृष्टीचा	२०९
६६) वैकुंठासी शिंडी ऐसा	१८९	७९) आस्ती गुणधर्मे होतसे जाणीव	२००	९२) आकार हा कैचा	२१०
६७) मोह आणि शोक	१९०	८०) जेणे या विश्वाचा	२०१	९३) विकृती आहे ज्यात	२११
६८) भागवत धर्मी जहाले	१९०	८१) ऐसा कोण विधी	२०२	९४) चैतन्याच्या वाच्या तुला	२१२
६९) शिवदासा स्फुरे येणे	१९१	८२) प्राणाचिया फेरी चाले	२०४	९५) वारियाची मौज किती	२१४
७०) वृत्तीवरी नाही म्हणोनी	१९२	८३) सदा नामजप करी	२०५	९६) सर्व काही देव	२१५
७१) सोपिया शब्दात धर्म	१९४	८४) दुजेमाजी भ्रांती ते	२०६	९७) बोलता चालता अवघाची	२१५
७२) सामान्याही घरी पोचविले	१९४	८५) तीर्था जावोनिया आठवले	२०६	९८) देहाचिया मध्ये भरले	२१५
७३) हरीपाठाचे हे महात्म्य	१९५	८६) एकांती लोकांती देहांतीही	२०७	९९) राम सर्वत्र संचला	२१७
७४) कार्तिक वद्य त्रयोदशी	१९५	८७) दृश्य ते चंचळ	२०९	१००) देव गजानन रे	२१७
७५) हरीपाठ महात्म्य अभंग	१९६	८८) ज्याची चांग असे	२०९	१०१) रामेश्वर सोमेश्वर ब्रह्म	२१८
७६) संगतीसी आले म्हणोनी	१९७	८९) ज्याची चांग दृष्टी	२०९	१०२) सदगुरु सावळा धरोनिया	२२१

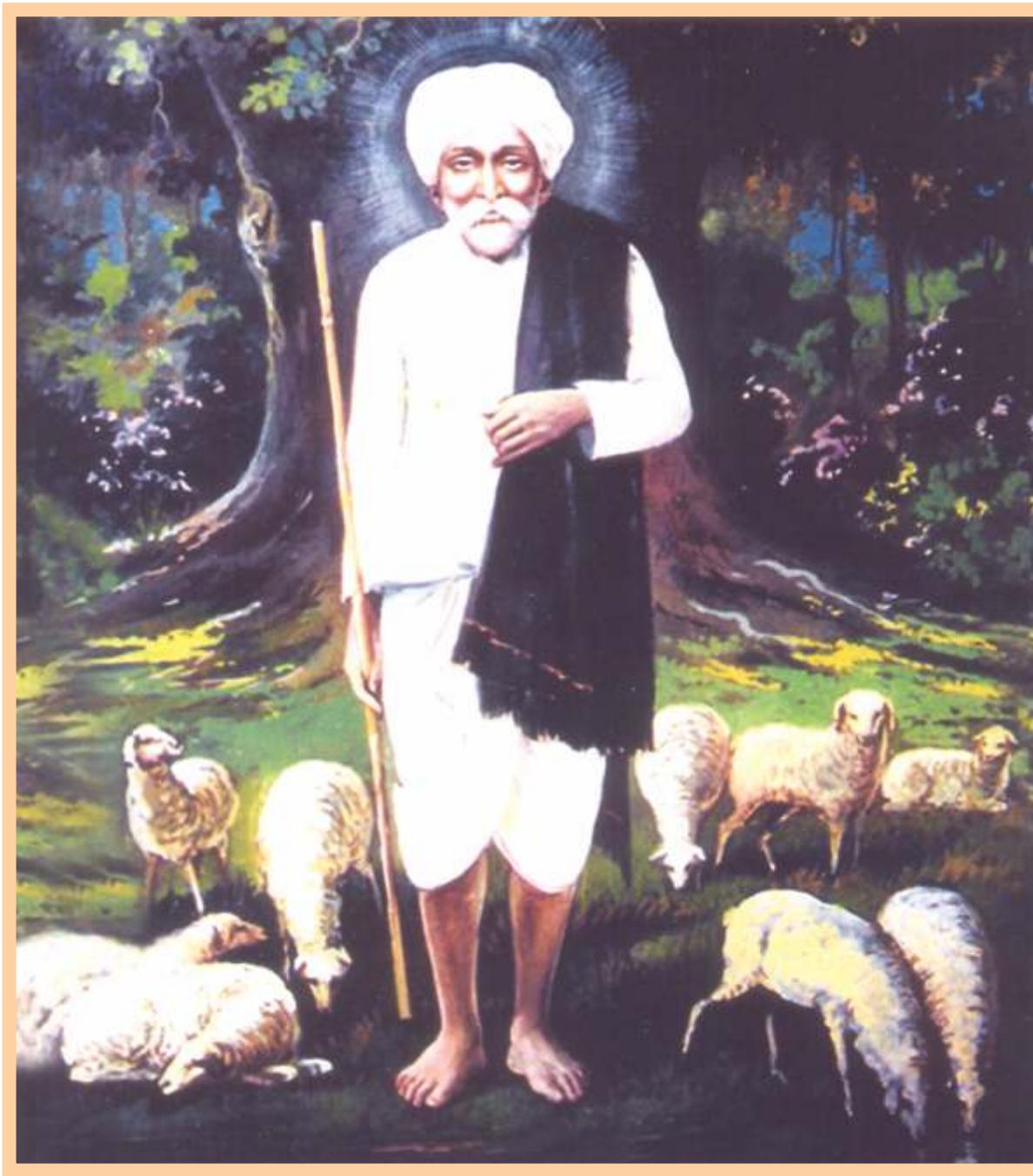

श्रीदेव रामेश्वर, आचरे

आमचे तारकस्वरूप तारक कुळस्वामी

विश्वगुरु श्रीसमर्थ सद्गुरु श्रीगुरुलिंगजंगमस्वामीमहाराज
श्रीक्षेत्र देवनिंबरगी

परब्रह्म हे चालते बोलते जे। निंबर्गीमाजी झळके स्वतेजे।
कसा हा आला श्रीतुकारामराजा। नमस्कार नारायणालागी माझा॥

- श्रीदासराममहाराज केळकर, सांगली

भगवान सद्गुरु श्रीनारायणमहाराज यरगट्टीकर श्रीक्षेत्र चिमड
यांचे समवेत श्रीमामामहाराज केळकर

गुरु-भक्त नारायण-बापुराव। विराजती रामपदी अपूर्व।
उपासनी वेचिती आयु काजी। नमस्कार त्या धन्य नारायणाजी॥

- श्रीदासराममहाराज

भगवान सद्गुरु श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, सांगली

जयामुळे सांगली क्षेत्र झाले। हरीनाम संकीर्तन नित्य चाले।
असा श्रेष्ठ तो श्रीहनुमंतराजा। नमस्कार साष्टांग हा त्यासी माझा॥

- श्रीदासराममहाराज

थोर मातृभक्त ती. प. पू. श्री. अनंत गंगाधर केळकर, सांगली

असे थोर मातृभक्त जो अनंत। कृपा वोळली तो हनुमंत संत।
यति दीक्षितानी दिली शिवपूजा। नमस्कार हा प्रेमभावेसी माझा॥

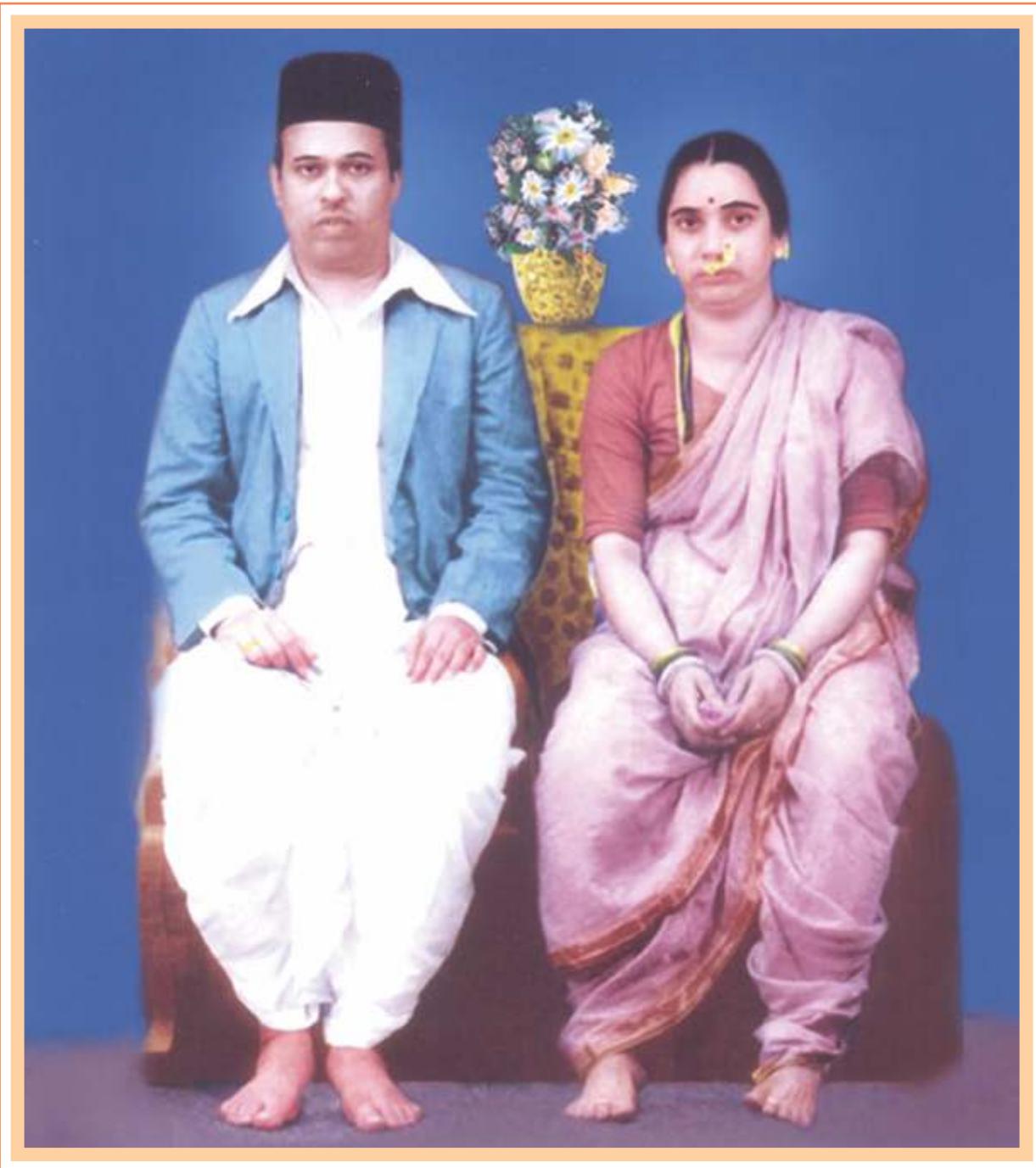
अखंड नामसंकीर्तन योगी
ती.प.पू.श्रीमामहाराज केळकर व ती.प.पू.सौ.इंदिरादेवी केळकर

भक्ति प्रेम सुखालागी। स्मरु गोविंद इंदिरा।
आयुष्य वेचिले ज्यानी। श्रीरामस्मरणी सदा॥

– श्री.न.दा.दिवेकर

पितृदेव ती.प.पू.रामराय गोविंद केळकर व
मातोश्री ती.प.पू.सौ.सीतावहिनी रामराय केळकर

रूप देखिल्या नयनी। सुख सुखा ये ज्याचेनी।
तो हा श्रीराम सिंहासनी। सीता वामांकी जननी॥

- श्रीमामहाराज केळकर

ती. प. पू. श्रीआण्णामहाराज केळकर, सांगली

जया लाभले सद्गुरु दासराम। ध्यानी मनी सदा कीर्तन नित्यप्रेम।
असे लाभले मला पितृदेव राणा। चंद्रदास नमितो तव नित्य चरणा॥

नरदेह

देह असती अनेक। नरदेह सर्वाधिक।

नरदेही बसुनी पाही। देवा समाधान होई॥

गोविंद म्हणे हा लाधला। उपयोग करी भला॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८१०)

वासनापूर्तीसाठी कर्म करून होणाऱ्या पापपुण्याच्या हिशेबाप्रमाणे मरणांती राहणारी वासना पूर्ण करण्यासाठी जीवाला पुनः जन्म प्राप्त होतो. ('पाप पुण्य करूनी जन्मा येतो प्राणी। नरदेहा येवोनी हानी केली॥') - श्रीतुकाराममहाराज, 'जन्म घेणे लागे वासनेच्या संगे। तेचि झाली अंगे हरीरूप॥' - श्रीनाथमहाराज, 'आणि मरणी जया जे आठवे। तो तेचि गतीते पावे। म्हणोनि सदा स्मरावे। मातेचि तुवा॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'वायोसरसी वासना गेली। ते वायोरूपेची राहिली। पुन्हा जन्म घेऊनी आली। हेतुपरत्वे॥' - श्रीसमर्थ) राहिलेली वासना पूर्ण करण्यासाठी ८४ लाख देह उपलब्ध आहेत. या ८४ लाख योर्नीचे वर्णन श्रीसमर्थ असे करतात, 'मनुष्य च्यारी लक्ष। पशू वीस लक्ष। कृमी आक्रा लक्ष बोलिले शास्त्री॥ दश लक्ष ते खेचर। नव लक्ष जळचर। तीस लक्ष स्थावर। बोलिले शास्त्री॥' तर सुभाषितकार हे देहवर्णन असे करतात, 'जलजा नवलक्षाश्च दशलक्षाश्च पक्षिणः। कृमयो रुद्रलक्षाश्च विशलुक्षा गवादयः। स्थावरस्त्रिंशलक्षाश्च चतुर्लक्षाश्च मानवाः॥' पापपुण्याचा हिशेब करून पाप जास्त झाले तर अधोयोनी, पुण्य जास्त झाले तर उर्ध्वयोनी तर पापपुण्य समान झाले तरच नरदेहाची प्राप्ती होते. तर पापपुण्य खलास झाले तर मोक्षाची प्राप्ती होते. अर्थात पापपुण्य समान होऊन नरदेह प्राप्त होणे तसे अवघड. म्हणून ८४ लाख देहात नरदेहाचे महत्त्व अनन्यसाधारण. ('जै पापपुण्य समान समी। तै मनुष्य देह आक्रमी। जन्म पावे कर्मभूमी। आश्रमधर्मी सुमेधा।', 'अत्यंत सुकृते स्वर्गा चढे। अत्यंत पापे अधोगती घडे। पापपुण्य निःशेष झडे। तै आतुडे निजमुक्ती॥') - श्रीनाथमहाराज, 'पापपुण्य समता घडे। तरीच नरदेह जोडे। देह आरोग्य चालते। भाग्य नाही त्यापरते॥' - श्रीसमर्थ, 'पापपुण्य समं कृत्वा नरयोनिषु जायते॥' - संस्कृतवचन) इतर सर्व देहांमध्ये वासनापूर्ती होऊ शकते पण वासनारहित होता येत नाही. नरदेहातच फक्त वासनारहित होऊन जन्ममृत्यूपासून सुटणे, मोक्षाची प्राप्ती होणे शक्य होऊ शकते. मानवी देहपेक्षा पशुंच्या देहाचे उपयोग जास्त. पण मानवाने जर अंतःकरणी नाम घेतले तर तो वासनारहित होऊन मोक्षसुख प्राप्त करून घेऊ शकतो. नराचा नारायण होऊ शकतो. म्हणून नरदेह सर्वाधिक महत्त्वाचा. (पशु का होत पन्हैया नरका कळू नही होत। एक बार नर करणी करे तो नरका नारायण होत॥' - संतवचन, 'पशुदेही नाही गती। ऐसे सर्वत्र बोलती। म्हणोनी नरदेहीच प्राप्ती। परलोकाची॥' - श्रीसमर्थ)

पोट भरण्यासाठी लागणारे, सुखाने निवांत कसे झोपता येईल याबाबतचे, सुदृढ देह प्राप्त होऊन भयमुक्त जीवन कसे जगता येईल याबाबतचे किंवा विषयसुख कसे प्राप्त होईल यासंदर्भात लागणारे ज्ञान मनुष्याप्रमाणे इतर योर्नीमध्ये आहेच की, मग मनुष्यदेहाचे वेगळेपण ते काय? ज्ञानाने इतर पशुंपेक्षा आम्ही त्याच गोष्टी अधिक चांगल्या प्रकारे उपभोगू शकतो इतकेच. मनुष्याला दोन पायाचा हुशार पशू असे फार तर म्हणता येईल. इतर देहात व मनुष्य देहात फरक इतका आहे की इतर देहात जे प्राप्त होत नाही ते अध्यात्मज्ञान - अध्यात्मविद्या - या नरदेहातच प्राप्त होऊ शकते. या मनुष्यदेहात सर्वव्यापक परमात्मवस्तु - चराचराचे मूळ - शुद्धस्वरूप - प्राप्त करून देणारी अध्यात्मविद्या - अध्यात्मज्ञान - प्राप्त करून घ्यायचा अधिकार आहे. 'आत्मज्ञान हा जीवाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे तो प्रत्येक जीवाने मिळविला पाहिजे' असे

श्रीदासराममहाराज सांगत. हे नरदेहातील विशेषज्ञान - अध्यात्मज्ञान - हे त्या नरदेहाचे वैशिष्ट्य आहे. म्हणून नरदेह सर्वाधिक महत्त्वाचा. नरदेह प्राप्त झात्यावर अध्यात्मविद्या प्राप्त करून जर तो हरीला सन्मुख झाला तर त्याला मनुष्य म्हणायचे. आत्मज्ञान झाले नाही तर त्या मनुष्याला पशुच म्हणावे लागेल. ('येवं पोट भरावयाची विद्या। तयेसी म्हणो नये सद्विद्या। सर्वव्यापक वस्तु सद्या। पाविजे ते ज्ञान॥'), 'सार्थक होते सार्थक होते दुरीत सर्व जाते। पुण्यपावना ज्ञानमार्ग हा देव दर्शन होते॥' ज्ञानावीण ते पशू जाणावे वचन भगवंतांचे। अध्यात्मविद्या शोधित्यावीण व्यर्थची माणूसकाचे॥ वास म्हणे तो आत्मधातकी स्वहित करीता तो। मायाजाळे भ्रमोनी गेला व्यर्थची मरोनी जातो॥'- श्रीसमर्थ, 'देखोनी मनुष्यदेहासी। सुख झाले भगवंतासी। अधिकार ब्रह्मज्ञानासी। येणे देहेसी मत्प्राप्ती॥', 'आहार निद्रा भय मैथून। सर्व योनिसी समसमान। मनुष्यदेहीचे ज्ञान। अधिक जाण सर्वासी।'- श्रीनाथमहाराज 'तो नर नर कसला नर कसला। हरीला विन्मुख झाला।' - श्रीचिमडमहाराज, 'नाना शास्त्र पठेलोको। नाना दैवत पुजनं। आत्मज्ञान बिना पार्थ। सर्व कर्म निरर्थकम्॥'- संस्कृतवचन, 'नर होऊनी पशू झाले। तुका म्हणे वाया गेले॥'- श्रीतुकाराममहाराज)

नरदेह ही परमेश्वराने दिलेली अमोल संधी आहे. या संधीचे आपण सोने केले पाहिजे. या देहाचा उपयोग पोट भरायची विद्या प्राप्त करण्यासाठी केला, दृश्य पदार्थ ओळखण्यासाठी लागणाऱ्या पदार्थज्ञानप्राप्तीसाठी केला तर नरदेहाचे सार्थक होऊन भलेपणा प्राप्त होणार नाही. ('देह परमार्थी लाविले। तरीच याचे सार्थक जाले। नाहीतर हे वर्थची गेले। नाना आघाते मृत्युपंथे॥'), 'येवं पोट भरावयाची विद्या। तयेसी म्हणो नये सद्विद्या। सर्वव्यापक वस्तु सद्या। पाविजे ते ज्ञान॥', 'दृश्य पदार्थ वोळविजे। त्यास पदार्थज्ञान बोलिजे। शुद्ध स्वरूप जाणिजे। या नाव स्वरूपज्ञान॥'- श्रीसमर्थ) पदार्थज्ञान हे पुस्तके वाचून प्राप्त करता येते, तर हे बरवे स्वरूपज्ञान हे संतांच्या उपासनेतून, संतांच्या भजनातून प्राप्त होते. पदार्थज्ञानाने अभिमान वाढतो, कामक्रोध वाढतात तर स्वरूपज्ञानाने काम, क्रोध, अभिमान नाहीसे होतात. तो जीव विनयसंपन्न होतो. वासनारहित होऊन तो मोक्ष प्राप्त करतो. ('ग्रंथ वाचिले ज्ञान मिळवले अभिमानाने फुगले रे। सद्गुरुवाचुनी गूज कळेना ब्रह्मसुखाला मुकले रे।') - संतवचन, 'ते ज्ञान पै गा बरवे। जरी मनी आर्थी आणावे। तरी संता या भजावे। सर्वस्वेसी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'आधी ते करावे कर्म। कर्म मार्गे उपासना। उपासका सापडे ज्ञान। ज्ञाने मोक्षची पावणे॥', 'बीज अग्नीने भाजले। त्याचे वाढणे खुंटले। ज्ञात्यास तैसे जाले। वासनाबीज।'- श्रीसमर्थ, 'तोची ज्ञानी भला। अहंभाव ज्याचा गेला॥ तोची ज्ञानी भला। षड्विकार नाही ज्याला॥'- श्रीमामामहाराज) हा नश्वर देह म्हणजे 'मी' हा खोटा देहाभिमान बाळगून देह संगातच सुख मानणारा मूर्ख पुनःपुनः गर्भवासास प्राप्त होऊन नरकयातना भोगतो याउलट जो या नरदेहात आत्मसाक्षात्कार संपादन करून देहाहंकार त्यागतो तो मोक्षसुख प्राप्त करतो. ('केवळ नश्वर देह देख। तो मी म्हणोनी मानी हरीख। देहाभिमाने भोगी नरक। यापरता मूर्ख कोण आहे॥', 'देहसंगामाजी सुख। म्हणती ते केवळ मूर्ख। देहसंग ते केवळ दुःख। गर्भ नरक भोगवी॥' श्रीनाथमहाराज, 'देह मी वाटे ज्या नरा। तो जाणावा आत्महत्यारा। देहाभिमाने येरझारा। भोगित्याच भोगी॥'- श्रीसमर्थ)

नरदेहासारखे विलक्षण सुंदर यंत्र या त्रिभुवनात शोधून सापडणारे नाही. आपल्या देहाचा व त्यामधील शक्तीचा वापर करून माणसाने निरनिराळ्या कला, विद्या संपादन केल्या आहेत. अध्यात्मविद्या ही देखील या देहात आत्मा आहे तोवरच संपादन करता येते. आत्मा सर्वश्रेष्ठ आहे खरा, पण देह नसेल तर तो व्यक्त कसा होणार? आत्मसाक्षात्कारसुद्धा आत्मा शरीरात असेतोवरच होऊ शकतो. प्रत्यक्ष आत्मसाक्षात्काराचे प्रक्रियेत शरीराचा सहभाग नाही, पण शरीर आत्मसाक्षात्कारासाठी

पूरक आहे. शरीर ही आत्मसाक्षात्काराची प्रयोगशाळा आहे. आत्मसाक्षात्कार हा देहात होतो; देहाने नाही. इतका हा नरदेह महत्वाचा. देह अनित्य आहे व आत्मा नित्य आहे म्हणून जर देह टाकला तर मोक्षसुख प्राप्त होणार नाही. याउलट नित्य आत्म्याचा अनुभव देहात न घेता अनित्य देहाचाच उपभोग जर घेतला तर अधःपात निश्चित होणारा आहे. (‘नरदेहा ऐसे गोमटे। शोधिता त्रैलोक्यी न भेटे। देहा ऐसे बोखटे। अत्यंत खोटे आन नाही॥’, ‘ओखटी म्हणौनी त्यागावे। तरी मोक्षसुखा नागवावे। गोमटे म्हणौनी भोगावे। तरी अवश्य जावे अधःपाता॥’ - श्रीनाथमहाराज) म्हणून देहात आत्मा आहे तोवर प्रपंचाबरोबर काही परमार्थही साधावा लागेल. तरच नरदेहाचे सार्थक होणारे आहे. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘देह परमार्थी लाविले। तरीच याचे सार्थक जाले। नाही तर हे वेर्थची गेले। नाना आघाते मृत्युपथे॥’, ‘प्रपंच सुखे करावा। परी काही परमार्थ वाढवावा। परमार्थ अवघाची बुडवावा। हे विहित नव्हे॥’, ‘प्रपंच सांडून परमार्थ कराल। तेणे तुम्ही कष्टी व्हाल। प्रपंच परमार्थ चालवाल। तरी तुम्ही विवेकी॥’ परम अर्थ प्राप्त झाला की अर्थामध्ये तसा काही अर्थ नाही हे लक्षात येऊन, अर्थाबद्दल वैराग्य निर्माण होऊन प्रपंचत्यागाने परमार्थ पूर्णविस्थेला जाईल. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘वैराग्ये करावा त्याग। तरीच परमार्थ योग। प्रपंच त्यागे सर्व सांग। परमार्थ घडे॥’, ‘वैराग्यापरते नाही भाग्य। वैराग्य नाही ते अभाग्य। वैराग्य नसता योग्य। परमार्थ नव्हे॥’

नरदेहाचे अधिक महत्व श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘नरदेही बसुनी पाही। देवा समाधान होई॥’ या चरणाचे आधारे दोन प्रकारे नरदेहाचे महत्व पाहता येईल. त्यातील पहिला प्रकार असा - भगवंतांनी आपले सुख आपण भोगण्यासाठी निरनिराळे देह निर्माण केले व त्या सर्व देहात बसून पाहिले पण त्यांचे इप्सित साध्य झाले नाही. अर्थात भगवंतांचे समाधान झाले नाही. शेवटी जेव्हा नरदेहाची निर्मिती झाली व त्यात त्यांनी बसून पाहिले, तेव्हा त्यांचे इप्सित साध्य झाले. भगवंतांचे समाधान झाले इतका नरदेह महत्वाचा.

दुसरा याचा अर्थ असा होऊ शकतो की जीव हा सदासर्वदा इंद्रियांचे द्वारा कल्पनेने बहिरुख आहे. जीवाचे शरीरामार्फत इंद्रियांचेद्वारा दृश्याशी तादात्म्य आहे. तो नरदेहात वळून पहायला तयार नाही. तो आत बसायला तयार नाही. त्याची कल्पनेची उपाधी नाहीशी झाली तर तो आत वळून बघेल. त्याचे जगदंतरी अनुसंधान जडेल व मायोपाधी शिवाची भेट होईल. सर्वसुख-आत्मसुख - वेळोवेळा प्राप्त होईल. जीवाने शीवरूप होणे हा अनुभव प्राप्त होईल. अवस्थात्रयी सावधान होणे हे भगवंताचे भजन पूजन साधून जीवाला शिवभेटीचे समाधान प्राप्त होईल. आत्मदर्शनाने आत्मदेवाला समाधान होईल. (‘कल्पना उपाधी तेणे झाला जीव। मायोपाधी शीव बोलिजेते॥’ - संतवचन, ‘आपुलिया जीवे शीवासी पहावे। आत्मसुख घ्यावे वेळोवेळा॥’, ‘तुका म्हणे जीवी शीव। हाची येथीचा अनुभव॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘जगदंतरी अनुसंधान। बरे पाहणे हेची ध्यान। ध्यान आणि ते ज्ञान। येकरूप॥’ - श्रीसमर्थ, ‘अवस्थात्रयी सावधान। हेची भगवंताचे भजन। हेची परमात्म्याचे पूजन। हेची समाधान जीवाशीवाचे॥’ - श्रीनाथमहाराज, ‘गुरु तेथ ज्ञान। ज्ञानी आत्मदर्शन। दर्शनी समाधान। आर्थी जैसे॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) ही कल्पनेची उपाधी नाहीशी होण्यासाठी, मनोलय साधण्यासाठी श्वासोच्छ्वासी असणारे आयूष्य साधनीभूत करावे लागेल. साधनी मन घटवावे लागेल. याकरता उगाच एकांती निवांत बसावे लागेल. तरच हे सुख प्राप्त होणारे आहे. नरतनमो बहुत मजा अनुभवाला येणार आहे. (‘आयुष्याच्या या साधने। सञ्चिदानन्द पदवी घेणे॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘साधनी मन घटवी बारे साधनी मन घटवी॥’ - श्रीमामामहाराज, ‘बैसोनि निवांत शुद्ध करी चित्त। तया सुख अंतःपार नाही॥ येवोनी अंतरी राहील गोपाळ। सायासाचे फळ बैसलिया॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘बहुत मजा नरतनमो प्रभुजी नही सुख घर धन

बनमो॥५॥ नरतूं अंदर सबकुछ देखे। चंद्र सुरज नयननमो॥ हिरा तारा लाल पसारा। रंग उडत चेतनमो॥ गगन फोडकर बिजली चमके। हुआ उजाला बनमो॥ घंटा सिंह नाव उठे जहू। मस्त हुआ अब मनमो॥ सद्गुरुबालक दास कहत है। झुटा पसारा जगमो॥' - श्रीचिमडमहाराज)

या नरदेहाचे अधिक महत्त्व श्रीमामामहाराज अभंगाचे पुढील चरणात असे सांगतात, '**गोविंद म्हणे हा लाधला। उपयोग करी भला॥१॥**'. एका एका योनीत कोटी कोटी फेरे घेत चौच्यांशी लक्ष योनी फिरत शेवटी हा नरदेह प्राप्त होतो. ('एका एका योनी कोटी कोटी फेरा। नरदेहाचा वारा मग लागे॥१॥' - संतवचन) एवढ्या महत्प्रयासाने प्राप्त झालेल्या या नरदेहात जर आपण नीतीने, न्यायाने सदाचाराचे आचरण केले तर सद्गतीने सहज साक्षात्कार होऊन उद्धार होणारा आहे. सद्गती जर प्राप्त झाली नाही तर मात्र गर्भवास चुकणारा नाही. ('बहुता जन्माचे अंती। होय नरदेहाची प्राप्ती। येथ न होता ज्ञाने सद्गती। तरी गर्भवास चुकेना॥१॥'- श्रीनाथमहाराज, 'बहुता जन्माचा सेवट। नरदेह सापडे अवचट। तेथे वतवि चोखट। नीतीन्याये॥१॥'- श्रीसमर्थ) याचा अर्थ या नरदेहात जर काही साधले नाही तर पाठोपाठ परत नरदेह मिळेलच असे नाही. शेष साधन उरले असेल तर पूण्यसिसाठी परत नरदेह प्राप्त होऊ शकतो. शेष साधनच झाले असेल तर पुन्हा जन्ममरणाच्या चक्रात ८४ लाख योनी परत फिराव्या लागतील. यावरून नरदेह प्राप्त होणे व त्याचे सार्थक होणे हे किती महत्त्वाचे आहे हे लक्षात येईल. अहो उगीच का स्वर्गीचे अमर देव इहलोकी नरदेह प्राप्त व्हावा अशी इच्छा करतात. अहो स्वर्गात पुण्याई शिळ्लक आहे तोवरच राहता येते. पुण्य संपले की मृत्युलोकात रवानगी होते आणि मृत्युलोकात मानव देह प्राप्त झाला तरच मोक्षाची प्राप्ती होऊ शकते. म्हणून या दृष्टीने नरदेह देवांच्या देहापेक्षा श्रेष्ठ. ('इहलोकीचा हा देह। देव इच्छताती पाहे॥१॥', 'स्वर्गीचे अमर इच्छिताती देवा। मृत्युलोकी व्हावा जन्म आम्हा॥। नारायण नामे होऊ जीवन्मुक्त। कीर्तनी अनंत गाऊ गीती॥१॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'नरदेहापुढे देवादीक देह। दास म्हणे पाहे गौणची ते॥१॥'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकी विशन्ति' - संस्कृतवचन) या नरदेहाचे सार्थक कसे होऊ शकते हे सांगणारे संतमहात्मे भारत देशात आहेत. त्यांचे मार्गदर्शन प्राप्त होण्यासाठी भारत देशात जन्म होणे हे अधिक भाग्याचे. श्रीनाथमहाराज सांगतात, 'भरतखंडी नरदेहप्राप्ती। हे परमभाग्याची संपत्ती। तेथेही विवेकू परमार्थी। त्याचा वंशवर्ती मी परमात्मा॥१॥' म्हणून हा दुर्लभ नरदेह प्राप्त झाल्यावर सद्गुरुंचा अनुग्रह प्राप्त होऊन जाणून जर गुरुभजन साधले तर दुर्लभ प्रचिती प्राप्त होऊन भलेपणा प्राप्त होणारा आहे. श्रीमामामहाराज सांगतात, 'इहलोकी नरदेह। हा तो दुर्लभची पाहे॥। नरदेहीचे भजन। हे तो दुर्लभची जाण॥। नरदेही गुरुप्राप्ती। हे तो दुर्लभ निश्चिती॥। दासा गुरुनामी प्रिती। दावी दुर्लभ प्रचिती॥१॥' अशी काही ज्ञानप्रचिती प्राप्त होऊन भलेपणा प्राप्त व्हावा अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो.

विवेक

काय करणे अधिक। मज सांगणे विवेक॥

चुकलिया रामसेवा। मग दुःख होय जीवा॥

गोविंद म्हणे सर्वाधिक। राम सेवेने सार्थक॥ (अमृतवाणी अ.क्र.१८३१)

या अभंगात श्रीमामामहाराजांनी विवेकाचे महत्त्व सांगितले आहे. ते म्हणतात, ‘काय करणे अधिक। मज सांगणे विवेक॥’ अधिकात अधिक काय करावे असे जर कोणी मला विचारेल तर मी सांगेन, ‘विवेक करा’ असे श्रीमामामहाराज सांगत आहेत असा सर्वसामान्यतः अर्थ या चरणाचा केला जाईल. पण ते सर्वथा खरे नाही. एकतर त्यांनी दुसऱ्यांना हा उपदेश केलेला नाही. त्यांनी ते स्वतःला सांगितले आहे. (‘उदंड जाले सर्वही। जो तो बुद्धीच सांगतो। सांगावे ते आपणाला। आपणू करता बरे॥’- श्रीसमर्थ)

श्रीमामामहाराजांनी या चरणात ‘काय’ हा शब्द प्रश्नार्थक अव्यय म्हणून योजिलेला नाही तर तो ‘शरीर’ या अर्थनि योजिलेला आहे. ते संतांच्या अभंगावर बोलताना नेहमी ‘काय’ याचा अर्थ ‘देह’ असाच करीत. अमृतवाणीत सुद्धा इतरत्र ‘काय’ हा शब्द ‘देह’ या अर्थनिच योजिलेला आहे. वानगीदाखल एक उदाहरण म्हणून सांगता येईल, ‘कायी तप करी कायी तप करी। भेटेल श्रीहरी येता जाता॥’ या चरणात कोणते तप करू म्हणजे श्रीहरी सहज भेटेल असा प्रश्न केलेला नाही, तर कायेने तप न करताना कायेमध्ये तप करा म्हणजे येण्याजाण्याच्या क्रियेमध्ये श्रीहरी भेटेल असा मौलिक सल्ला याठिकाणी दिलेला आहे. प्रस्तुत अभंगात देखील ‘काय’ हा शब्द ‘देह’ या अर्थनिच योजिलेला आहे असे मला वाटते.

आता ‘काय करणे अधिक’ या अर्ध्या चरणाचा ‘काय’ म्हणजे देह या अर्थनि काय अर्थपूर्ण अर्थ होईल ? ‘काय नोहे केले’ याचा अर्थ श्रीमामामहाराज काय करीत हे पाहिले की आपोआपच ‘काय केले’ याचा अर्थ ध्यानी येईल. ‘काय नोहे केले। एका चिंतिता विठ्ठले॥’ या चरणाचा अर्थ ते एका विठ्ठलाच्या चिंतनाने ‘काय नोहे केले’ ही अवस्था म्हणजे देहभाव हारपण्याची अवस्था प्राप्त होते असा करीत. मग ‘काय नोहे केले’ म्हणजे देहभाव हारपणे तर ‘काय करणे’ याचा अर्थ काय होईल हो ? अर्थात देहभाव घटू होणे असाच होईल ना ? असा देहभाव ज्यांनी अधिक घटू केला आहे, ज्यांना ‘देह म्हणजे मी’ असे वाटते आहे अशा देहाभिमानी अहंकारी काल्पनिक ‘मी’ला विवेकाची अधिक गरज आहे असे श्रीमामामहाराजांना येथे सांगायचे आहे असे मला वाटते. अहंकार-अभिमान-हा अविवेकाने निर्माण होतो व त्यापासून रागादी विकार. मीपणा ही अविवेकाची काजळी आहे. ही अविवेकाची काजळी दूर करणे म्हणजे विवेकदीप उजळणे होय. (‘रागाक्ष्यः कस्माद् भवन्तीति चेत् अभिमानात्’। राग इत्यादी विकार कशापासून उत्पन्न होतात, अभिमानापासून. ‘अभिमानोऽपि कस्माद् भवति। अविवेकात्॥’ अहंकार हा कशामुळे निर्माण होतो? अविवेकाने. ‘अविवेकः कस्माद् भवति। अज्ञानात्॥’ अविवेक कशामुळे उत्पन्न होतो? अज्ञानामुळे - आत्मानात्मविवेक जगद्गुरु शंकराचार्य. ‘मी अविवेकाची काजळी। फेडुनी विवेकदीप उजळी। तै योगिया पाहे दिवाळी। निरंतर॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

आपल्याच कल्पनेने आपण मीपणा - जीवपणा - निर्माण केलेला असतो आणि कल्पनेत सत्य काही असत नाही. सत्याचे अज्ञानच असते. विवेकाने कल्पना आवरली तर मीपणा उरत नाही. मीपणा गेला की अवघा संसार ब्रह्मरूप होतो. मीपणाचा - जीवपणाचा - वियोग झाला की स्वरूपाचा योग होतो. कल्पना सांडली की तो वस्तुरूप होतो. कल्पना सरली की मनाचे उन्मन होते, त्याला वृत्तीरहित ज्ञान होते. अर्थात ज्ञानाचे विज्ञान होते. स्वतः चंचळ सगुण आत्मा निश्चळ निर्गुण

परब्रह्म होतो. ('आपण कल्पिले मीपण। मीपण शोधिता नुरे जाण। मीपण गेलिया निर्गुण। आत्माची स्वये॥', 'आपण म्हणिजे मीपण। मीपण म्हणिजे जीवपण। जीवपण म्हणिजे अज्ञान। संग जडला॥', 'जेथे ज्ञानची होते विज्ञान। जेथे मनची होते उन्मन। तेथे कैचे चंचळपण। आत्मयासी॥', 'नवल स्वरूपाचा योग। जीवपणाचा वियोग॥'- श्रीसमर्थ, 'एकची मीपणे नागविले घर। ना तरी संसार ब्रह्मरूप॥'- संतवचन, 'वस्तुते ओळखा सांड रे कल्पना। नका आडराना जाऊ झणी॥'- श्रीतुकाराममहाराज) अनित्य देह म्हणजे 'मी' हा अहंकार म्हणजे अविवेक. तर अहंकार जाऊन साक्षात्कार होणे हा विवेक. अर्थात अनित्य देह म्हणजे 'मी' नसून नित्य आत्मा म्हणजे मी आहे हा विवेक होय. ('देह अनित्य आत्मा नित्य। हाची विवेक नित्यानित्य। अवघे सुक्षमाचे कृत्य। जाणती ज्ञानी॥', 'निराकार जाणावा नित्य। आकार जाणावा अनित्य। यास बोलिजे नित्यानित्य। विचारणा॥'- श्रीसमर्थ, 'नित्यानित्य वस्तु विवेको नाम ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्यैव इति निश्चयः' - जगद्गुरु शंकराचार्य, 'विवेक धरावा अंतरी। अनित्य टाकोनी बाहेरी॥। विवेक जाणावा तो नित्य। येर सर्वही अनित्य॥'- श्रीमामामहाराज)

कल्पना करणे हा मनाचा धर्म आहे. अर्थात मन आहे तोवर कल्पनेने अनित्याची, साकार वस्तूची जाणीव व जाणीवेने शहाणीव-अहंकार. म्हणजे अनावर मन हाच अविवेक. तर मनातील कल्पना सरली, नावरे आवरिता असे अचपळ मन आवरले तर अनित्य देहाची, दृश्याची जाणीव जाऊन नित्य कल्पकाची जाणीव होते, हा विवेक. ('मनाचा आवर हाची गा विवेक। अनावर देख अविवेक॥'- श्रीमामामहाराज)

मन आहे तोवर 'देह म्हणजे मी' ही कल्पना, देह हाच कर्मकर्ता ही कल्पना दृढ असते हा अविवेक तर मनाचा लय साधला, कल्पनेचा निरास झाला की खच्या कर्त्याची ओळख होते, हाच विवेक होय. निवृत्ती अवस्थेत तो सर्वसुखी, अखंड सुखी होतो. ज्याने कर्त्यास ओळखले नाही, ज्याचा प्रवृत्तीत सदा वास आहे, त्याला सदैव दुःखच प्राप्त होते. देह म्हणजे मी हा कर्माचा कर्ता आहे असे जर मानले तर कर्तृत्वाचे अहंकाराने कर्मफळाचा आस्वाद घ्यावा लागतो व कर्माचा बंध प्राप्त होऊन कष्टच पदरात येतात याउलट चंचळ आत्माराम हा कर्माचा खरा कर्ता आहे हे जर विवेकाने ओळखले तर नैष्कर्म्यनि यशवंत, किर्तीवंत, प्रतापवंत होता येते. ('कर्ता आपण ऐसे म्हणावे। तरी आपले इच्छेसारिखे व्हावे। इच्छेसारिखे न होता मानावे। अवघेच वाव॥', 'मी कर्ता ऐसे म्हणसी। तेणे तू कष्टी होसी। राम कर्ता म्हणता पावसी। यश किर्ती प्रताप॥', 'कर्त्यासी वोळखावे। यास विवेक म्हणावे। विवेक सांडिता व्हावे। परमदःखी॥'- श्रीसमर्थ, 'तैसा कर्तृत्वाचा मदू। आणि कर्मफळाचा आस्वादू। या दोहीचे नाव बंधू। कर्माचा की॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

श्रीमामामहाराज अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, 'चुकलिया रामसेवा। मग दुःख होय जीवा॥' खच्या कर्त्याची व आपली चुकामूक का होते? त्याची आठवणही आम्हाला का होत नाही? अहो संसारामुळे. आम्ही संसारी एवढे गुंतलो आहोत की काही बोलायची सोय नाही. संसारामुळे जाणीव दुसऱ्याची होते. ते दुसरे प्राप्त करण्याची इच्छा होते. इच्छापूर्तीसाठी दिननिशी सायास करावे लागतात. कितीही आणले तरी अपुरेच. अहो रामाला चुकल्यावर वखवख ही होणारच. रामाला चुकलो की अन्न अन्न, पाणी पाणी, हवा हवा करायची पाढी येणारच. हे गोळा करण्यातच वेळ गेल्यावर रामाला आठवायला वेळ कुठाय? श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, 'या या संसाराचे पायी। राम आठवत नाही॥। या या संसाराचे कोडे। जे जे आणावे ते थोडे॥। पायी प्रपंचाची बेडी। किती करावी लबाडी। तुका म्हणे आम्ही चुकलो। व्यर्थ संसारी गुंतलो॥' जोवर संसाराच्या गोष्टी सुटत नाहीत, तोवर आत्मा कळत नाही आणि आत्मा कळला, ओळखला तर जप, तप, साधन, तीर्थयात्रा या आपल्या सेवेला अर्थ. श्रीमामामहाराज सांगतात, 'राम नाही ओळखला। राम सेवेसी

चुकला।' तर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, 'आत्माची कळला नाही जप तप साधन तीर्थे खोटी गे। ज्ञानदेव म्हणे न सुटती संसाराच्या गोष्टी गे।' आता कोणता संसार सुटला पाहिजे? हा प्रश्न येथे महत्वाचा आहे. आम्ही समजतो तो संसार म्हणजे घरदार, बायकामुळे टाकायची का? नाही हा संसार सोडायचा नाही, कोणत्याही संतांनी हा संसार सोडला नाही. आणि हा संसार टाकून आत्मा कसा कळणार? आणि काय जप-तप आमचे हातून होणार? कोणता संसार सुटला पाहिजे हे श्रीतुकाराममहाराजांनी मगाच्या अभंगातच सांगितले आहे. ते सांगतात, 'या या संसाराचे पायी। राम आठवत नाही।' श्रीदासराममहाराज सांगायचे, 'या या' हाच संसार आहे. 'या' म्हणजे येणे व 'या' म्हणजे जाणे हे जे येणे जाणे आहे, हे जे जन्ममरण आहे, हाच संसार आहे. हा संसार सुटला पाहिजे. नेमका संसार कुठला व तो सोडायचा कसा हे श्रीमामामहाराज असे सांगतात, 'संसरण हाची पाहता संसार। बारे सोडणार तुझा तुची।' मनी राम जप संसार सुटला। दास म्हणे झाला धन्य तोची।' संसार कोणता व तो सोडायचा म्हणजे काय हे श्रीनाथमहाराज असे सांगतात, 'सोहंसाची बोळवण। न करिताची जहाली जाण। येणे पळाले जन्ममरण। शुन्य पडले संसार।'

वार्ता नाही जन्ममृत्युची (संसाराची) हीच परमार्थातील अपूर्वता. संसार नामोहरम झाला तरच अक्षर आत्मा अवतरणार. त्रिगुणात्मक मन आहे म्हणून संसरण हा संसार. रजतमस्त्वामुळे संसरण हा संसार व संसरणामुळे पंचभुतात्मक जगाची जाणीव. अर्थात जगाच्या जाणीवेने जीव जगात - संसारात गुंततो. तो आत वळून पाहात नाही. परमार्थदृष्टीने तो वाया जातो. याअर्थी संसरणामध्येच त्रिगुणाची व पंचमहाभुतांची सूक्ष्मबीजे आहेत.

मन ज्याला आवरत नाही त्याला संसरण हा संसार सुट नाही. संसार हा दुःखमूळ आहे. दिननीशी नुसते सायास, तळमळ आहे. विश्रांती म्हणून नावाला पण मिळत नाही. मन केव्हा आवरते? साधनाभ्यासाने मन जेव्हा शुद्ध होऊन पंचमहाभुतांच्या चत्वार देहाचा निरास होतो, तेव्हा मन आवरते. विवेकाने जन्ममरणापैल आत्मवस्तुची ओळख होते.

जीवाला आत्मप्राप्ती झाल्यावर कोणतीही आशा उरत नाही. तेव्हा त्याला जे होते, त्याला सुख म्हणतात. आत्मप्राप्ती होत नाही तोवर आशेने सारे कमी किंवा जास्ती दुःखच असते.

श्रीमामामहाराज अभंगाच्या शेवटच्या चरणात सांगतात, 'गोविंद म्हणे सर्वाधीक। राम सेवेने सार्थक।' कुटुंबाची किंवा जनतारूपी जनार्दनाची कितीही कशाही प्रकारे सेवा करा, त्यातून शेवट मनःस्तापच होणार कारण कुटुंब किंवा जनता सेवेने कधीही संतुष्ट होत नाही. त्यांची सेवेबद्दलची अपेक्षा वाढतच जाते व जनतेकडून किंवा कुटुंबाकडून शेवटी प्राप्ती शिव्यांची किंवा लाथांचीच होते. श्रीदासराममहाराज सांगायचे की जनतारूपी जनार्दनाची सेवा केली की प्राप्ती लाथांचीच होणार. येथे जनतारूपी चांदी काही उपयोगी नाही. 'जन नोहे अवघाची जनार्दन' अशी निजखूण बाणली किंवा 'अवघाची महाराजा' अशी अनुभूती आली व सेवा घडली तर सार्थक होणार आहे. ('सांडुनिया जगदीशा। मनुष्याचा मानी भर्वसा। सार्थकेवीण वेची वयसा। तो येक मूर्ख।') - श्रीसमर्थ, 'संसारतापे तापलो मी देवा। करिता या सेवा कुटुंबाची।' - श्रीतुकाराममहाराज)

भूत न भेटाना भगवंत भेटला व सेवा घडली तर सार्थक. राम हा विश्वाचा कर्ता आहे त्याची सेवा घडली पाहिजे. त्याला ओळखले पाहिजे. जो 'ध्यावे आणि सांडावे। प्रभंजनासी।' या समर्थ साधनाकडे उगाच येकांती बसून समजून पाहतो व विवेकाने मन आवरून अनित्य असार संसाराचा त्याग करून नित्य सार आयुष्याचे अखंड सेवन करतो, हृदयस्थ रामाच्या अनुभवाने काळाचे सार्थक करतो, ('राम जाणुनी रामसेवा। करिता सुख होय जीवा।') - श्रीमामामहाराज) त्याच्या आयुष्याचे सार्थक होते. असे काही सर्वाधीक सार्थक आपल्या आयुष्याचे व्हावे अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो.

भाव धरणे

भाव धरणे अधिक। एकाहून थोर एक॥

एकभाव दृढभाव। एक निष्ठावंत भाव॥

गोविंद म्हणे सर्वाधिक। भोळा भावची सम्यक॥ (अमृतवाणी अ.क्र.१८२४)

देवाला जर आपलेसे करायचे असेल तर भाव धरणे आवश्यक आहे. ‘भाव धरा रे। आपुत्तासा देव करा रे॥’ हे संतवचन सर्वांना परिचित आहेच. हेच भाव धरण्याचे महत्त्व श्रीमामामहाराज या अभंगात सांगत आहेत. ते मूळ अभंगाचे पहिल्या चरणात सांगतात, ‘भाव धरणे अधिक। एकाहून थोर एक॥’. आम्ही भावीक आहोत याचे लोकांत प्रदर्शन करणे व भाव खाणे म्हणजे भाव धरणे नव्हे. काही लोक थंडीत पहाटे उठून कुडकुडत जाऊन नदीला अंघोळ करतात, ओलेत्याने परत येतात व परत येताना बरोबर तांब्यातून आणलेले पाणी वाटेतील सर्व देवळांतील देवांचे डोकीवर वाहतात. हे असे अकटस्य विकटो काहीतरी करणे म्हणजे भाव धरणे नव्हे. हे असे काहीतरी जगावेगळे करून हे लोक आपण भावीक असल्याचा भाव खातात. या असल्या भाव खाणाच्या भावीकांना देव भेटत नाही. हा भाव नव्हे, ही भावना आहे. अहो भाव वेगळा व भावना वेगळी असते. आपण भावनेलाच भाव समजतो व मोठी फसगत होते. भावनेचे कृत्रिम पूर येतात व जातात. भावना ही बदलते याउलट भाव कधीही बदलत नाही. भावना हे मनाचे दुखणे आहे. डॉक्टर लोक रोग्याला विचारतात की तुम्हाला दुखण्याच्या काय भावना होतात? ज्या ठिकाणी भाव असत नाही तिला भावना म्हणतात.

भाव धरणे म्हणजे नेमके काय? हे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हरिपाठात असे सांगतात, ‘न संडी रे भावो टाकी रे संदेहो। रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी॥’. अहो संदेह - विकल्प - टाकणे म्हणजे भाव धरणे होय. मनामध्ये एखादा संकल्प उठतो, त्या संकल्पापाठोपाठ अनेक विकल्प (पर्याय) मनात येतात व मग हे बरोबर का ते बरोबर असा विकल्प (संशय) मनात येतो. हा विकल्प नाहीसा होणे म्हणजे भाव धरणे होय. संकल्प विकल्प करणे हे मनाचे स्वरूप आहे. अंतःकरणातील विकल्प जर हलला तर वैकल्पिक जगाची जाणीव नाहीशी होते व हृदयदेशी ‘मी अमूक आहे’ ही जाणीव होते. आपल्या खन्या अस्तित्वभावाची जाणीव होते. या अस्तित्वभावाची जाणीव होणे म्हणजे भाव धरणे होय.

हा संशय - विकल्प - जावा याकरिता करायचे काय? हे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज मधाशी पाहिलेल्या चरणाच्या पुढील अर्ध्या भागात असे सांगतात, ‘रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी’ इडा आणि पिंगला म्हणजेच चंद्र सूर्य नाड्या. यांनाच राम, कृष्ण असे पण संबोधतात. रामकृष्ण या जीवनाच्या गतीमध्ये नित्य नामाचा टाहो फोडला की संदेह नाहीसा होऊन संदेहरहीत सत्य ज्ञान प्राप्त होणारे आहे. रामकृष्ण - चिद्रुण - श्वासोच्छ्वास - हा जीवाचा भाव आहे. हा भाव म्हणजेच परमात्मप्राप्तीचे साधन आहे. साधनाभ्यासाने हा भाव अंतरी धरला - निःश्वासी प्रमाण आले - की श्वास व उच्छ्वास यांचे संधीकाळात जे वचन श्रवण होते, तेच भगवंताचे नाम आहे. तोच फुटणारा नित्य नामाचा टाहो आहे. या नामाच्या योगाने चत्वारदेहाचा निरास होऊन संदेह नाहीसा होतो. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘तुझ्येनी नामे सकळ संदेह फिटला। बापरखुमादेविवरू विठ्ठलू जवळा॥’. सदगुरुच्या सत्य अनुग्रहाने हे एकनाम अनुभवाला येऊन संदेह नाहीसा होतो हे श्रीतुकाराममहाराज असे सांगतात, ‘पांडुरंगे सत्य केला अनुग्रह। निरसिला संदेह अहंबुद्धी॥’ संसार उडाला (संसरण उर्ध्वगामी झाले) की हे नाम प्राप्त होऊन संदेहाच्या निवृत्तीने आत्मज्ञानाची प्राप्ती होते व तो परमार्थात पुरा होतो हे श्रीतुकाराममहाराज असे सांगतात, ‘संसार उडाला संदेह फिटला। पूर्ण तोचि झाला तुका म्हणे॥’. संधीकाळात श्रवण

होणाऱ्या नादश्रवणी तदाकारता साधली की वारे नयनात भरून मिथ्या कल्पनेचा नाश होतो. निर्विकल्प अवस्थेत एका कल्पकाची जाणीव होते. संदेह टाकून भाव धरला जातो. हा विकल्प गेल्यावर राहणारा भाव - विश्वास - म्हणजेच देव आहे. देव हा वनात, मनात, जनात नसून तो आपल्यापाशी भावातच आहे.

आयुष्य व जीवन यात फरक आहे. श्वास व उच्छ्वास यांना लागणाऱ्या वेळेला आयुष्य म्हणतात. या वेळेला, आयुष्याला काळ खातो. तर श्वास (जन्म) व उच्छ्वास (मरण) यांचेमधील किंवा उच्छ्वास (मरण) व श्वास (जन्म) यांचेमधील काळाला जीवन म्हणतात. श्वासोच्छ्वासाचे उपाधीत सापडले म्हणून या जीवनाला 'उपाधीभूत जीवन' असे श्रीदासराममहाराज संबोधित असे मला वाटते. सर्वसामान्य माणसे कामक्रोध अभिमानाने आयुष्य जगतात. त्यांना या जीवनाचा अनुभव येत नाही. साधनेने कामक्रोध अभिमानरहित जर आपण झालो तर श्वास व उच्छ्वास यांचेमधील भागात जन्ममृत्यूरहित आकाशरूप जीवन अनुभवता येते. कामक्रोधअभिमानरहित होणे या रामनामामाजी जीवनात खेळणारा पवन अनुभवता येतो. श्वासोश्वासी हे नाम साधले तर अखंड जीवन, अखंड स्मरण साधणारे आहे. संतमहात्मे जीवन जगतात व आयुष्याचा नाश थांबवतात. आपण जीवन जगत नाही अर्थात आयुष्याचा नाश करतो. प्रत्येक श्वासाला नाम व जीवन अनुभवणे म्हणजे काळाची पीछेहाट करणे होय. श्वासोच्छ्वासानी युक्त वेळ - आयुष्य - काळ खातो. संधीकाळातील जीवनावर काळाची सत्ता नाही. या जीवनातच नाद व प्रकाश यांचा अनुभव येतो. आपले जीवन हे नादप्रकाशयुक्त आहे. जेथे नामाची धारणा आहे त्या जीवनात कळीकाळाला प्रवेश नाही. म्हणून काळवेळ या नामस्मरणाला नाही. ते सदासर्वकाळ अनुभवायचे आहे. हे निर्विकल्प नाम हाताला येणे म्हणजे भाव धरणे होय.

हे नादप्रकाशयुक्त जीवन आहे तोवर जीवनोपयोगी गोष्टींचा उपयोग. श्वासोच्छ्वास (हवा), पाणी, अन्न, निवारा, कपडा या साऱ्या गोष्टी जीवनोपयोगी आहेत. अगदी श्वासोच्छ्वास म्हणजे सुद्धा जीवन नव्हे. विना श्वासोच्छ्वास काही थोडा काळ आपण जगू शकतो तेव्हा कशावर आपण जगतो? अर्थात या साऱ्यांपेक्षा जीवन वेगळे आहे. हे जीवन म्हणजेच गुरुभजन, गुरुनाम आहे. अखंड जीवन, अखंड स्मरण अनुभवणे म्हणजेच उपाधीभूत जीवन हे उपाधीरहित जीवन होणे. म्हणजेच जीवन हे जीवन ते होणे. म्हणजेच अंतराकाशाचे रूपांतर उपाधीरहित चिदाकाशात होणे. असे झाले तर पाहता (पाहणारा) पाहणे घडून काय (शरीरभाव) नोहे असे होणार आहे.

या आकाशरूप जीवनात जो (स्तब्ध) पवन असतो तो गगनात मिसळतो. चैतन्याच्या लहरी चैतन्यात मिसळतात. वायुलहरी वायुसागरी मिनतात व हरीची प्रासी होते. कितीही निवाति केले तरी काही वात हा त्याठिकाणी असतोच. (शाळेतील हंडीतील घंटीचा प्रयोग आठवा) हे येथे आपण लक्षात घ्यावे.

आपण संतवाड्मयाचा अर्थ करताना जीवन या शब्दाचा अर्थ सर्वसि पाणी असा करतो व अनथनि सर्व वाड्मयावर पाणी फिरवितो. हे जीवन कसे वेगळे आहे हे दर्शविणारा प्रसंग धर्मसंस्थापक ईश्वराचे प्रेशित येशु ख्रिस्तांचे जीवनात घडला तो असा, येशू ख्रिस्तांनी एकदा शिष्यांकडे जीवन मागितले. शिष्यांनी ताबडतोब पवित्र युफ्रेथिस नदीचे पेलाभर निर्मळ जीवन (पाणी) आणून दिले. येशू ख्रिस्तांनी ते पेल्यातील जीवन भिरकावून दिले व म्हणाले, 'मला हे जीवन नको आहे, मला तात्कालीक जीवन हवे आहे.' तेव्हा शिष्यांना येशु ख्रिस्तांना कोणते जीवन हवे होते याचा बोध झाला.

श्रीमामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, 'एकभाव दृढभाव/ एक निष्ठावंत भाव।।' भाव हा शब्द व्यापक आहे. बंधुभाव, प्रेमभाव, देहभाव असे अनेक भाव आहेत. परमार्थात अभंगातून संतांनी मूळ स्वभाव, सोहंभाव, मुख्यभाव, एकभाव, दृढभाव, निष्ठावंतभाव आदी भावांचे महत्त्व सांगितले आहे. त्यातील निवडक चार भावांची नोंद

श्रीमामामहाराजांनी या अभंगात केली आहे. यातील एकभावाची विशेषता श्रीमामामहाराज अशी सांगतात, ‘एकभावे देव पाही। देव येता सर्व काही॥’ थोर भावाचे हे देणे। जाण सर्वात्मकपणे॥। गोविंद म्हणे एकभाव। ज्यात नामाचा असे ठाव॥’, ‘एकभावे मुख्यकामी सावधान। दया क्षमा पूर्ण शांती जेथे॥’, ‘एकभावे राम उच्चारणी रत। तयाचा अंकीत देव असे॥’ निर्हेतुक सत्क्रिया आचरून जर भाव आसराहित झाला, जर अंतःकरणातील संशय हालला, तर भाव धरला जाऊन एकभावाने - शुद्धभावाने - एकनामाची, एक देवाची एक गुरुची प्रचिती येते. ज्या भावाने एकाची प्रचिती येते तो एकभाव तर ज्या भावाने एकाशी अनन्य होता येते तो दृढभाव, तर ज्या भावात दुसरे काही इष्ट वाटत नाही तो निष्ठावंत भाव होय. दृढभावाबद्दल श्रीमामामहाराज असे सांगतात, ‘जरी असे दृढभाव। तरी सिद्धी होय सर्व॥’, ‘एक धरिता दृढभाव। त्याचा होय पंढरीराव॥’ तर निष्ठावंत भावाबद्दल श्रीतुकाराममहाराज असे सांगतात, ‘निष्ठावंत भाव भक्तांचा स्वधर्म। निर्धार हे वर्म कळो आले॥’ तर श्रीमामामहाराज या निष्ठावंत भावाबद्दल असे सांगतात, ‘आपुला देव व्हावा जरी। निष्ठावंत भाव धरी॥। इंद्रियांचे नियमन। होता कळे निष्ठाखूण॥। निष्ठा नामाचे भजन। प्रणवाचे उच्चारण॥। गुरुकृपे कळो येई। दास म्हणे समजूनी घेई॥’

श्रीमामामहाराज शेवटच्या चौथ्या भावाबद्दल - भोव्या भावाबद्दल असे सांगतात, ‘गोविंद म्हणे सर्वाधिक। भोळा भावची सम्यक॥’. एकभावाने एकाची प्रचिती येऊन दृढ व निष्ठावंत भावाने त्या एकाशी एकी झाली, त्या एकाशी तदाकारता साधली की ते एकच नयनात भरते. श्रवणात पेरलेले नयनात उगवते. नामाच्या ठिकाणी रूपाची प्रचिती येते. ‘भ’ची - तेजाची - ओळ जाणली जाते. अशी ‘भ’ची ओळ जाणणाऱ्या भोव्याला ‘साम्यदशा’ हा भोळाभाव प्राप्त होतो. साम्यदशा हा भोळाभाव अंतःकरणाच्या निर्विकार अवस्थेत उदय पावतो असे चिमडचे श्रीनारायणमहाराज सांगत. या भोव्या भावाची विशेषता श्रीमामामहाराज अशी सांगतात, ‘भोव्या भावे पावे देव। भोळा भाव कोण ठाव॥। ‘भ’ची ओळ भोळा भाव। ओळ देही दावी ठाव॥। गोविंद म्हणे भले। कळो येईल उगले॥’ तर श्रीसर्वांग या भोव्या भावाचे महत्त्व असे सांगतात, ‘म्हणोनि जितुका भोळा भाव। तितुका अज्ञानाचा अभाव। अज्ञाने तरी देवाधिदेव। पाविजे कैसा॥’

आत्मतीर्थ

तीर्थे असती अनेक। जगामाजी पाहता देख॥
आत्मतीर्थ सर्वाधीक। बुडी देता मुक्त लोक॥
गोविंद म्हणे साधी भले। सर्व संतांनी साधिले॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८२८)

या जगात अनेक तीर्थक्षेत्रे नावारूपास आली आहेत. या तीर्थक्षेत्राचे महात्म्यही तसेच अपरंपार वर्णिलेले असते. प्रत्येक तीर्थक्षेत्राचे महत्त्व वेगळे वेगळे सांगितले जाते. पण सर्वसामान्यपणे या तीर्थात स्नान केले की पापक्षालन होते असे सर्वत्रच सांगितले जाते. देव किंवा देवरूप झालेले संत जेथे राहतात त्या ठिकाणाला पवित्र क्षेत्र म्हणतात व त्यांचा पदस्पर्श ज्या पाण्याला होतो ते पाणी कसले का असेना ते पवित्र तीर्थ होते. पंढरपुरात देव पुंडलिकांसाठी येऊन राहिले म्हणून पंढरपूर हे पवित्र क्षेत्र झाले. पांडुरंगांचे चरणस्पशनि भीमा आणि चंद्रभागा यांना तीर्थत्व प्राप्त झाले. ('पंढरी पंढरी। विठोबारायाची नगरी। भवती भिवरेचा वेढा। मध्ये पंढरीचा हूडा।') - श्रीतुकाराममहाराज, 'भीमा आणि चंद्रभागा। तुझ्या चरणीच्या गंगा॥' - संत जनाबाई देवरूप झालेले संत जेथे राहतात तो गाव, देश पवित्र होतो. त्यांचा पदस्पर्श ज्या पाण्याला होतो ते पाणी तीर्थ होते. ('पवित्र तो गाव पावन तो देश। जेथे हरीचे दास जन्म घेती॥') - श्रीतुकाराममहाराज, 'शिवतळे गुरुचरणी। भलते जे पाणी। तया तीर्थयात्रे आणी। तीर्थे त्रैलोक्याची॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे वास्तव्याने आठंदी हे क्षेत्र तर इंद्रायणी हे तीर्थ झाले. श्रीब्रह्मचैतन्यमहाराजांचे वास्तव्याने श्रीगोंदावले क्षेत्र झाले तर माणगंगा हे तीर्थ. श्रीतात्यासाहेबमहाराज, श्रीमामामहाराज, श्रीदासराममहाराज, श्रीआण्णामहाराज, श्रीपांडुरंगमहाराज, श्रीमळणगावकरमहाराज आदी सत्पुरुषांच्या वास्तव्याने सांगली पंढरी झाली व हरीनामाने दुमदुमली. सांगली हे क्षेत्र झाले. रामनामकथागंगेला प्रेमपूर आला. प्रेमपुरात सर्व स्नातकांना स्नान घडले. प्रेमामृताच्या पुरात बुडाल्याने नुकसान नाही. श्रीसाधुमहाराजांचे वास्तव्याने श्रीचिमड हे क्षेत्र तर तापनाशिनी हे तीर्थ झाले. श्रीसाधुमहाराजांचे दर्शनाला गंगा आली तीच तापनाशिनी. त्रिविधतापाने होरपळलेला जीव जर या तापनाशी तीर्थात स्नान करेल तर तो श्रीसाधुमहाराजांचे कृपेने तापमुक्त, पापमुक्त होतो. यात स्नान केले असता भवरोगादी व्यथा - संसारदुःख - नाहीसे होऊन मोक्षसुख प्राप्त होते. श्रीचिमडचे महाराज या तापनाशी तीर्थाचे महत्त्व असे सांगतात, 'ऐका भाविक जनहो। साधुंच्या दर्शना आली गंगा। या तापनाशी तीर्था। साधुंच्या दर्शना आली गंगा॥१॥ तापा हीच निवारी। म्हणवुनी हिज तापनाशी हे नाम। सलिली हिच्या नहाता। अघ नासुनी सफळ करीतसे काम॥२॥ रोगादी व्यथा जाऊनी। दिव्य करी देह मार्जने एका। स्नाना कोटी गुणे फळ। मोक्षासी देई जनलोका॥३॥ ऐशी माता गंगा। आली जनलोक उद्धरायाला। भ्याला काय अघाला। न्हाला तो मुक्त होऊनी गेला॥४॥ सद्गुरुप्रसादवरदे। चिमडपुरी गुप्त वास हा केला। रघुनाथप्रिय माझा। कैवारी उभाची दास हाकेला॥'

संतांची पवित्र स्थाने, देवांची पवित्र स्थाने अशी तीर्थक्षेत्रे भरपूर आहेत. पण ती जगदंतरी आहेत. अहो देव हा दृश्यावेगळा, दृश्याअंतरी आहे. तर संत हे पण जेथे देव वास्तव्य करतो तेथेच वास्तव्य करतात. ते दिसतात इथे पण असतात देवापाशी जगदंतरीच. मग खरी तीर्थक्षेत्रे बाहेर कशी असतील? जगात जी तीर्थक्षेत्रे आम्ही पाहतो ती दृश्यच असतात. आपण तीर्थ म्हणून जगातील दृश्यच पाहिले तर काय उपयोग? आपण पर्यटन म्हणून जर तीर्थला गेलो तर अपेक्षीत लाभ कसे होणार? आपण संत राहतात तेथे, देव राहतो तेथे गेलो तर क्षेत्रातील तीर्थस्नान होणार. हेच श्रीमामामहाराज

अभंगाच्या पहिल्या चरणात सांगतात, ‘तीर्थे असती अनेक। जगी पाहता देख॥’, ‘देख’ या शब्दाचा अर्थ दृश्य असा श्रीदासराममहाराज सांगत. जगी पाहिले की दृश्यच दिसणार. जगी पाहिले की धोँडा आणि पाणीच दिसणार. तीर्थ दिसणार नाही. मायेतील भक्ताला देव दगडाचाच दिसणार. ज्या तीर्थात स्नान करायचे ते तीर्थ आहे याबद्दलच मनात संशय असेल तर काय साधणार? सत्य कळल्याशिवाय संशय हालत नाही आणि संशय हालल्याशिवाय सत्य कळत नाही. संदेह फिटून जर तीर्थाचे ठिकाणी भाव धरला तर विश्वरूप हरी प्रगट होऊन दया क्षमा शांती यांचा वास आपले ठिकाणी होणार. तीर्थाचे ठिकाणी भाव धरला तर देवाचे ज्ञान, तीर्थाचे ज्ञान, सत्यज्ञान नाहीतर नुसत्या उपाधीचेच विपरीत ज्ञान होणार. जगातील दृश्य पवित्र तीर्थक्षेत्रांच्या दर्शनाने जगदंतरी प्रवेश झाला, चित्त नामी झाले तर उपयोग. नाहीतर बाह्य त्रिवेणीसंगमी स्नान करून, नाना तीर्थाचे भ्रमण करून काय उपयोग? (‘दृश्यावेगळा दृश्याअंतरी। सर्वात्मा तो सचराचरी। विचार पाहता अंतरी। निश्चयो बाणे॥’- श्रीसमर्थ, ‘ते वर्तत दिसती देही। परी ते देही ना माझा ठायी। आणि मी तयांचा हृदयी। समग्र असे॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘तीर्थी धोँडा पाणी। देव रोकडा सज्जनी॥’, ‘देव दगडाचा भक्त हा मायेचा। संदेह दोघांचा फिटे कैसा॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘तीर्थ ब्रत नेम भावेवीण सिद्धी। वायाची उपाधी करिसी जना॥’, ‘तीर्थी ब्रती भाव धरी रे करूणा। शांती दया पाहुणा हरी करी॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘जगाचा तोडी या तटका। तरी तुझा लागे मज चटका॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘कोणे ठायी संत राहती आपण। तो तुम्हा ठिकाण आतुडेना॥’- संतवचन)

या बाह्य तीर्थात स्नान केले तर शरीर स्वच्छ होते, मन कसे शुद्ध होणार? पाप जाते पण पापवृत्ती कशी जाणार? तीर्थस्नानाने पापक्षालन होते असे म्हणतात पण पापाचे कारण जो आत्म्याबद्दल संशय आहे तो काही जात नाही. पुण्यक्षेत्रात पाप होते व ते मात्र वज्रलेप होते. (‘जावोनिया तीर्था तुवा काय केले। चर्म प्रक्षाळिले वरीवरी॥ अंतरीचे शुद्ध कासयाने केले। भूषण मानिले आपणया॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘अन्य क्षेत्रे कृतं पापं। पुण्यक्षेत्रे विनश्यति। पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं। वज्रलेपो भविष्यति॥’- संस्कृतवचन, ‘पर्वताप्रमाणे पातक करणे। वज्रलेप होणे अभक्तासी॥’, ‘म्हणौनि संशयाहुनी थोर। आणिक नाही पाप घोर। हा विनाशाची वागुर। प्राणियासी॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘गेलो काशी विश्वेश्वरा। सेतुबंध रामेश्वरा। परी संशय फिटेना। पूर्वगुण पालटेना॥’- श्रीसमर्थ)

या बाह्य तीर्थात स्नान करून मोक्षप्राप्ती होत नाही हे वास्तव श्रीतुकाराममहाराज परखडपणे असे सांगतात, ‘मोक्ष नव्हे स्नाने मोक्ष नव्हे दाने। तपतीर्थाटणे मोक्ष नव्हे॥’ तीर्थक्षेत्री मरण आले म्हणून उद्धार होत नाही. तीर्थक्षेत्रात, काया या काशीत जर गुरुंच्या उपदेशाप्रमाणे साधना करून तारकमंत्राचा उच्चार श्रवण झाला तर उद्धार होतो. (‘मरण आले काशीपुरी। तेथे नामची उद्धरी॥’- संतवचन, ‘काया काशी गुरु उपदेशी। तारकमंत्र दिला आम्हासी। बापरखुमादेवीवरासी। ध्यान मानसी लागले॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) म्हणून तीर्थाला जाऊन स्नान करण्याचा अटूहास करू नका. हल्ली तीर्थे एवढी अस्वच्छ झाली आहेत की मन निर्मळ व्हायचे राहू दे, शरीरसुद्धा स्वच्छ होत नाही. तीर्थाचे ठिकाणी जो बाजार चालतो त्यामुळे ब्रह्म भेटत नाही तर ब्रह्म आठवते. (‘तुम्ही ब्रते नियमू न करावे। शरीराते न पिडावे। दुरी केही न वचावे। तीर्थसी गा॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘तीर्था जावोनिया आठवले ब्रह्म। तेथे काय काम आम्हा तरी॥। ब्रह्म आठवणे हे तो खरे नव्हे। परी जगी व्हावे ब्रह्मरूप॥’- श्रीदासराममहाराज)

देव जर आत आहे तर त्याचा पदस्पर्श बाहेरच्या पाण्याला कसा होणार? अर्थात हे तीर्थही आतच आहे. संतांनी ज्या तीर्थात स्नान केले ते तीर्थ आत आहे. त्याला आत्मतीर्थ म्हणतात. हे आत्मतीर्थ हे सर्वश्रेष्ठ आहे, हेच पुढील चरणात श्रीमामामहाराज असे सांगतात, ‘आत्मतीर्थ सवधीक। बुडी देता मुक्त लोक॥’ अंतरशुद्धी होण्यासाठी अंतःकरण शुद्ध होण्यासाठी, आतील आत्मारामाच्या चरणाशी असणाऱ्या आत्मतीर्थात स्नान व्हावयास हवे. आतील आत्मतीर्थात स्नान

केले की मुक्ती ही निश्चित प्राप्त होणारी आहे. आत्मतीर्थत स्नान झाले की पापक्षालनासाठी नाना तीर्थे भ्रमण करायचे कारण रहात नाही. या आत्मतीर्थाची थोरवी वेदांनी पण सांगितली आहे. मन पवनाचे वारे स्थिर होऊन त्रिगुणाचे पलीकडे त्रिकुटावर आरोहण होऊन जीव निवांत झाला की तेथेच हे त्रिवेणीसंगमी स्नान होणारे आहे. (‘अंतरशुद्धी अंतरस्नाने। नोहे तीर्थाचे भ्रमणे॥’, ‘आत्मतीर्थ मनकर्णिके। ओळखोनी घ्यावे निके॥ तीर्थ न दिसे बाहेरी। जे का असे अभ्यंतरी॥ जयामाजी बुडी देता। तुरे संकल्पाची वार्ता॥’, ‘आत्मतीर्थ सकळा श्रेष्ठ। वेद बोलताती स्पष्ट॥’, ‘मनमोही आत्मस्नान। कळे बोलण्याची खूण।’- श्रीमामामहाराज, ‘षट्चक्रावरी त्रिकुटाभीतरी। त्रिवेणीसुंदरी गंगा वाहे॥। तेथे नित्यस्नान करिताती संत। रजतमद्वैत संहारोनी॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘चिंतावा रघुवीर। प्राण्या चिंतावा रघुवीर॥। नासीक त्रिंबक रूप मनोहर। पावन गंगातीर। पंचवटीमध्ये पर्णकुटी करी। सेवेनी राहे नीर॥’- संत मध्वमुनीश्वर, ‘कहत कबिरा आत्मतीर्थ नहावे। और तीर्थतका क्या कामजी॥’- संत कबीर, ‘त्रिवेणीसंगमी नाना तीर्थे भ्रमी। चित्त नाही नामी तरी ते व्यर्थ॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘इडा पिंगला सुषुम्ना। गंगा सरस्वती यमुना। त्यांचे संगमी करिता स्नाना। मुक्ती जीवनासी॥। दाविली गुरुने काशी माझी मजपाशी॥’- संत ज्योतीपंत महाभागवत, ‘निर्जिवा दगडाची काय करिसी सेवा। तो तूज निर्देवा देईल काय॥। कवणे गुणे भुली पडली गव्हारा। तीर्थाच्या माहेरा नोळखिसी॥। अष्टोत्तरशततीर्थे जयाच्या चरणी। तो तुळ्या हृदयभुवनी आत्मारामू॥। देव जवळी असता जासी आना तीर्था। मुकलासी आता म्हणे ज्ञानदेवो॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘तीर्थे हिंडलिया काय होय फळ। अंतर निर्मळ नाही जव॥’- संत बहिणाबाई)

शेवटच्या चरणात श्रीमामामहाराज सांगतात, ‘गोविंद म्हणे साधी भले। सर्व संतांनी साधिते॥।’ संतांनी ज्या तीर्थत स्नान केले, त्या तीर्थात स्नान करण्यात काही मातब्बरी आहे. एवढे भटकत फिरताय, मनमोही गंगा जमुनेत कोणी स्नान केलेय का? असा प्रश्न संत कबीरसाहेब करतात. ते म्हणतात, ‘तीरथ कोन करे। हमारो तीरथ कोन करे॥। मनमोही गंगा मनमोही जमुना। मनमोही स्नान करे॥। कहत कबिरा सुन भाई साधु। भटकत कौन फिरे॥।’ येथे मनमोही या शब्दाचा अर्थ मनाला मोहवणारे, आकृष्ट करणारे असा आहे असे मला वाटते. जे या आत्मतीर्थत स्नान करतात ते संत तीर्थरूप होतात. (‘येक बळाचे निवडले। ते पोहतचि उगमास गेले। उगमदर्शने पवित्र जाले। तीर्थरूप॥।’- श्रीसमर्थ, ‘जयाचे नाव तीर्थरावो। दर्शने प्रशस्तीसी ठावो। जयाचेनी संगे ब्रह्मभावो। श्रांतासी॥।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) या तीर्थरूप संतांना इतर बाह्य तीर्थात स्नान करण्याची आवश्यकता असत नाही. थोर साक्षात्कारी संत श्रीगुरुदेव रानडे अलाहाबाद येथे गंगाकाठी नोकरीच्या निमित्ताने राहात होते. तेथे त्यांचे दर्शनासाठी साहित्यसम्राट न.चिं.केळकर गेले होते. ते गुरुदेवांना म्हणाले, ““गुरुदेव, तुम्ही भाग्यवान आहात, तुम्हाला रोज गंगास्नान घडतंय.”” यावर श्रीगुरुदेव नुसते हसले. ते काहीच बोलले नाहीत. श्री.न.चिं.केळकर परत गेल्यावर तेथील लोकांनी श्रीगुरुदेवांना विचारले की, ““तुम्ही नुसते हसलात काहीही बोलला नाहीत.”” तेव्हा गुरुदेव म्हणाले, ““मी अजून एकदाही गंगास्नान केले नाही मग मी काय बोलणार?”” अशा तीर्थरूप संतांना तीर्थकडे स्नानासाठी जाण्याची आवश्यकता असत नाही. तीर्थेच त्यांचेकडे पुनित होण्यासाठी येतात. श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, ‘तीर्थे तया ठाया। येती पुनीत व्हावया। पर्वकाळ पाया। तळी वसे वैष्णवा॥।’ या तीर्थात स्नान केलेले संतच आपणास आत्मतीर्थस्नान घडवू शकतात. त्यांचा हात मस्तकावर आला, त्यांनी वाट सापडवून दिली तरच हे गंगास्नान घडते. श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, ‘सापडविले वाटे जाता गंगास्नाना। मस्तकी तो जाणा ठेविला कर॥।’ असे काही आत्मतीर्थस्नान मला व आपणा सर्वांना साधावे अशी श्रीदासराममहाराजांचे चरणी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो.

आचार विचार

आत तात्विक विचार। बाहेर लौकिक आचार॥
दोन्ही असती जयाठायी। अधिक तो जगी पाही॥
रामनामी जे रंगले। त्यांचे आचार चांगले॥
सर्वाधिक तोचि पाही। दास म्हणे नाम गाई॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८८०)

मोकळ्या मनात सैतान कारखाना घालतो म्हणे. म्हणून माणसाने सतत विचारात असावे. अहो पण आम्ही तर तुम्ही सांगता तसे सतत विचारातच असतो. विचार नाही असा क्षण झोपेपर्यंत कधीच प्राप्त होत नाही. झोप लागतानाच फक्त निर्विचार. झोप लागली की परत विचार सुरुच. आपल्या मनात जे असते तेच आपण स्वप्नात पाहतो. विचारांनी नुसते भंडावून सोडलेय असं म्हणणारी माणसेच जास्त. माणसाला नको नको तो विचार असं होतंय. एवढ्या विचारांनी शेवटी अविचाराचेच स्टेशन लागते व शेवटी दुःखाचीच प्राप्ती होते. विचार असे पाहिजेत की जे सत्यात उतरतील. विचाराने सत्य हाती आले पाहिजे. आम्ही जे विचार करतो त्या विचारांनी आम्हाला काहीच सापडत नाही. उलटे आम्हीच अविचाराने कशात तरी सापडतो. विचारांनी जे जग हाताला येते ते जगही कधीतरी हातातून निसटून जाणारेच असते. मग त्याला काही हाताला आले असे म्हणता येईल का? नुसता विचार करून काय उपयोग. आचरणाने तो सत्यात आणला तर त्याचा उपयोग. श्रीदासराममहाराज हे पटण्यासाठी एक उदाहरण देत ते असे, ‘आमचा पंढरपूरला जायचा विचार आहे. आम्ही पंढरपूरला कधी पोचू? कधीच पोचणार नाही. अहो पंढरपूरच्या दिशेने पाऊल पडले तर पंढरपूरला पोचायची शक्यता.’ विचार कोणते करावेत व कोणते करू नयेत हे श्रीमामामहाराज असे सांगतात, ‘ऐसा धरावा विचार। जेणे भेटेल ईश्वर॥ कसे करू काय करू। या विचारे नको भरू॥ अन्य विचारी राहता। समाधान न ये हाता॥’, ‘ऐशा विचारी राहणे। अविचार नुरे जेणे॥’, ‘कोण करावा विचार। जेणे चुके जन्मांतर॥ जेणे मिळेल सद्गती। चित्ता समाधान शांती॥ सार ओळखोनी घ्यावे। सार विचारी रहावे॥’, ‘ऐका अविचार फळ। दुःख आणि तळमळ॥ सत् आचार विचार। असदाचा अविचार॥ अविचाराचे लक्षण। रामनामी विन्मूखपण॥’ तर श्रीतुकाराममहाराज कोणता विचार करावा हे असे सांगतात, ‘क्षणोक्षणी हाची करावा विचार। तरावया पार भवसिंधू॥ नाशिवंत देह जाणार सकळ। आयुष्य खातो काळ सावधान॥’

रजतमसत्वात्मक विचारांनी - जाणीवांनी - असार जगाची जाणीव होते व संसरण हा संसार जीवाचे मागे लागतो. तो या त्रिगुणांनी होणाऱ्या जगाच्या जाणीवेने वाया जातो. ज्या त्रिगुणात्मक विचारांनी संसरणामुळे असार संसाराची (जगाची) जाणीव होते; ते असार विचार. तर ज्या विचाराने सार निर्गुण - सत्य स्वरूप - भगवान - प्रगट होतो तो सार विचार - बरवा विचार होय. त्रिगुणात्मक विचाराने द्वैताची जाणीव होते अर्थात कामक्रोध निर्माण होतात. तर शुद्धसत्वात्मक विचार ज्यातून हे त्रिगुणात्मक विचार निर्माण झाले त्या विचारांनी आपली जाणीव आपल्याला होते. अर्थात कामक्रोध नाहीसे होतात. (‘जेथे नाही दुसरी परी। क्रोध यावा कोणावरी। क्रोधरहित सचराचरी। साधूजन वर्तती॥’- श्रीसमर्थ) ज्या त्रिगुणात्मक विचारांनी हे जगाचे, दृश्याचे ज्ञान होते ते असार विचार मनातून त्यागले तरच ज्यातून हे त्रिगुण निर्माण झाले तो सार विचार, बरवा विचार अंतरी राहतो. तात्विक विचार करायचा म्हटल्यावर तपशिलाचा विचार बाजूलाच ठेवावा लागेल. हा बरवा सार तात्विक विचार करून आळस, निद्रा त्यागून साधन जर साधले तर क्रोध नाही

जाण तीळभरी असे सुखशांत मन अनुभवाला येते. इडा, पिंगला सुखमन नाडीत सरून साधन बरवे होते. सुखशांत मनाने असार संसाराचा त्याग होऊन साधन बरवे होते. ('यास्तव बरवा विचार करी। सांडूनी आळस, निद्रा, वैरी। साधन करूनी सुख घे करी। दास विनवी सद्गुरुचा॥', 'असारा संसारा त्यजूनी बरवे साधन करी।'- श्रीसमर्थ, 'बरवे साधन सुखशांत मन। क्रोध नाही जाण तिळभरी।'- श्रीतुकाराममहाराज)

हे त्रिगुणात्मक विचार जे आपण त्यागायचे आहेत, ते आहेत कुठे? मनाची गती ही श्वासाचे गतीवर अवलंबून आहे. अर्थात सुखशांत मन झाले किंवा मनोवृत्तीचा निरोध झाला की त्रिगुणात्मक विचारांचा त्याग होतो व श्वसन शांत होते. श्वसन हे साधन संसाराचा (संसरणाचा) त्याग होऊन बरवे होते. याअर्थी हे त्रिगुण हे श्वसनामध्ये - वायुमध्ये - मिसळलेले असतात. या त्रिगुणात्मक विचारांनी पांचभौतिक दृश्याची, जगाची जाणीव होते. अर्थात ही पंचमहाभूते सुक्ष्मरूपाने श्वसनातच असतात. हे श्रीसमर्थ असे सांगतात, 'त्रिगुण आणि पंचभूते। हे वायोमध्ये मिश्रिते। अनुमानाने म्हणोन त्याते। मिथ्या म्हणू नये॥' त्रिगुण आणि पंचभूते श्वसनामध्ये, साधनामध्ये असतात. साधनाभ्यासाने हा साधनातील असार भाग गेला की राहते ते सार साधन, बरवे साधन.

या साधनाबद्दल अधिक खुलासा श्रीसमर्थ असा करतात, 'धरिता सो सांडिता हं। अखंड चाले सोहं सोहं। याचा विचार पाहता बहू। विस्तारला॥', 'येकवीस सहस्र सहाशे जपा। नेमून गेली ते अजपा। विचार पाहता सोपा। सकळ काही॥' या साधनाचा अभ्यास कसा करायचा म्हणजे हा असार त्रिगुणात्मक संसार नाहीसा होऊन पंचमहाभूतांचे चत्वार देहांचा निरास होईल हे श्रीसमर्थ थोडक्यात असे सांगतात, 'येकांती उगेच बैसावे। तेथे हे समजोन पाहावे। अखंड छ्यावे सांडावे। प्रभंजनासी॥', 'येकाग्र करूनिया मन। बळेची धरावे साधन। यत्नी आळसाचे दर्शन। होऊची नये॥' या साधन अभ्यासाबद्दल अधिक खुलासा श्रीमामामहाराज असा करतात, 'नामस्मरणाचा घडा। विचार पाहता उघडा॥ एकचित्ते नाम घेई। मनी घेता बोध होई॥ घालोनिया आसन मांडी। मनीचे विचार तू सांडी॥ मेरुदंड खडा करी। दृष्टी नासिकाग्री धरी॥ काय जाते काय येते। अंतरी विचारी तू चित्ते॥ हस्त जोडेनी बैसावे। मस्तकाते नमवावे॥ श्वासोच्छवासी येई जाई॥ तेथे सदा नाम घेई॥ ऐसे नाम घेता भले। दास म्हणे घे उगले॥'

चित्तात एक धरून एकचित्ते नाम घेतले असता मनीचे विचार सांडले जातात. निर्विचार मन हे संशयरहित होते. भाव धरला जातो. श्वासाचा विश्वास होतो. मनोलयाने 'काहीच न करूनी प्राणी' या अवस्थेत, 'सोहं तेही अस्तवले' या अवस्थेत मीपणेवीण साधन साधते. आकाशरूप जीवनच येते जाते. आकाशच खाली उतरते आहे असे वाटते. या जीवनात जो जप साधतो त्याने चक्रपाणी परमात्मा संतुष्ट होतो, आत्मसमाधान होते.

कल्पनेच्या - विचाराच्या - पलीकडे जो कल्पक आहे, त्याचा अनुभव येतो. आपुलाच विचार आपल्या ठिकाणी राहतो. त्या ठिकाणी दुसऱ्याचा - दृश्याचा - विचार राहात नाही. ('आपुला आपण करिता विचार। दुजाचे साचार काम नाही॥'- श्रीमामामहाराज) मीतूपणा हे दैत उरत नाही. मी पाहणारा, ऐकणारा ही वृत्ती नाहीशी होते. निवृत्ती - उन्मनी - अवस्था प्राप्त होते. हा सार विचार - बरवा विचार केला तरच भवसागरातून पार होता येते. आत्महित साधते. ('अरे नर सार विचार करी। मन बरे विवरी॥ सारासार विचार न होता। वाहसी भवपुरी॥ सकळ चराचर कोटुनी जाले। कोठे निमाले तरी॥ दास म्हणे जरी समजसी अंतरी। मुळीची सोय धरी॥', 'अरे नर सार विचार करी। सारासार विचार न येता। वाहसी भवपुरी॥ सारासार विचार विलोकोनी। परपार उतरी॥ दास म्हणे तुझा तुची सखा रे। तुझे हित तू करी॥', 'दृश्य पदार्थ वोसरे। तत्वे तत्वे तेव्हा सरे। मीतूपण कैचे उरे। तत्वता वस्तु॥', 'विचारेची अनन्य जाला। पाहणारावीण प्रत्यय आला। तेही वृत्ती निवृत्तीला। बरे पाहा॥' - श्रीसमर्थ)

कल्पनेच्या पलीकडे जे एक आहे तोच देव आहे. जे एक आहे, तेच एकतत्व आहे, जे एक आहे तोच एक धर्म आहे.

One God one law one element याचा अर्थ माझ्या मते हाच आहे. कल्पनेच्या पलिकडे असणाऱ्या तात्विक विचाराने तो तत्वरूप तत्वज्ञानी होतो. अलौकिक परमात्मतत्वाची प्राप्ती ज्ञाली तरी तो लौकिक आचरण बदलत नाही. स्वतः सन्मार्गचि आचरण करून लोकांनाही सन्मार्ग दाखवितो. पण आपण कोणी अलौकिक पुरुष आहोत हे लोकांना भासवू देत नाही. ‘पहा आपुले शरीरी। दशमद्वार हे पंढरी। सोहं ब्रह्म वीटेवरी। बरवे शोधावे अंतरी॥’ म्हणारे श्रीतुकाराममहाराज लौकिकातील पंढरीचा वास, चंद्रभागे स्नान आणिक दर्शन विठोबाचे पसंत करतात. ‘रामरूपी अंतरात्मा दर्शने दोष नासती’ म्हणारे श्रीसमर्थ ‘देवाचे वैभव वाढवावे। न्यून पूर्ण पडोचि नेदावे। चढते वाढते वाढवावे। भजन देवाचे॥’ हेही सांगतात. चैतन्याच्या वाच्याला नमस्कार करणारे श्रीदासराममहाराज घरातील कुळधर्म कुळाचार यथासांग पार पाडतात. हे त्याचेच द्योतक आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘का सांडिसी गृहाश्रम। का सांडिसी क्रियाकर्म। का सांडिसी कुळीचे धर्म। आहे ते वर्म वेगळेची॥’. वर्म ओळखले, तत्व जाणले की होते ती सारी पुजाच.

श्रीमामामहाराज पुढील चरणात सांगतात, ‘दोन्ही असती जयाठायी। अधिक तो जगी पाही॥’ अंतर्यामी असणाऱ्या तात्वीक सार बरव्या विचाराने त्यांचा लौकिक आचारसुद्धा अलौकिकच ठरतो. सार विचाराने विश्वाचा आभास मावळून उपाधीमध्ये गुप्त असणारे चैतन्यच त्यांचेसमोर प्रगट होते. गुह्य प्रगट होते. त्यांना दृश्य पदार्थाचा स्पर्शनी होत नाही. द्रष्टाच दृश्य होतो. त्यांना जे जे भूत भेटते ते ते भगवदरूपच प्रचितीला येते. सारे विश्व महाराजांचे रूपात दिसते. त्यामुळे त्यांनी लौकिकदृष्टीने केलेली दगडी मूर्तीची पूजा विश्वात्मक देवाचीच ठरते. त्यांचे दगडी मूर्तीशी, प्रतिमेशी बोलणे हे सत्य चैतन्याबरोबरचेच ठरते. (‘म्हणती विठ्ठल पाषाण। त्याचे तोंडावरी वहाण॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘प्रस्तराचा देव बोलतो भक्ताते। सांगते ऐकते मूर्ख दोन्ही॥’- श्रीनामदेवमहाराज) म्हणून तो महात्मा जनात, जगात राहून जनापेक्षा, जगापेक्षा अधिक - जगापेक्षा-जनापेक्षा श्रेष्ठच ठरतो. श्रीसमर्थ अशा संतांचे वर्णन असे करतात, ‘तो जनी दिसतो परी वेगळा। वर्तता भासे निराळा। दृश्य पदार्थ त्या निर्मळा। स्पर्शलाची नाही॥’ तो देही असून पूर्ण विदेहीच असतो. संत श्रीकेशवस्वामी अशा परब्रह्मरूप महात्म्यांचे वर्णन असे करतात, ‘स्वयंब्रह्म जो आपणची ज्ञाला। देव मस्तकी वंदिती त्याला॥ ज्याच्या दृष्टीस सृष्टी नाही। देही असुनी पूर्ण विदेही।’ तर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज या महात्म्यांचे वर्णन असे करतात, ‘ते वर्तत दिसती देही। परी ते देही ना माझा ठायी॥ आणि मी त्यांचा हृदयी। समग्र असे॥’

श्रीमामामहाराज पुढील चरणात सांगतात, ‘रामनामी जे रंगले। त्यांचे आचार चांगले॥’ रामनामी जे रंगतात, ज्यांची नादश्रवणी तदाकारता साधते, अशांना नामाच्या ठिकाणी रूपाची प्रचिती येते. त्यांचे नयनात चैतन्याचे वरेच भरते व त्यांचे मन संपूर्णपणे वृत्तीसहित मुरते. ते रामदास होतात. त्यांचे जे कामक्रोधरहित निर्हेतूक अभिमानरहित आचरण होते त्यालाच रामनामाचा सदाचार म्हणतात. (‘नामी रूप ते बिंबले। सर्व वृत्ती मौनावले॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘गगनी भासले अगणित तारे। तेथे मन मुरे वृत्तीसहित॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘वारे भरले या नयनात। नादश्रवणी तदाकारता एकची अखिल जगात॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘जो जो भजनी रंगला। तो तो रामदास जाहला॥’- श्रीसमर्थ)

श्रीमामामहाराज शेवटच्या चरणात सांगतात, ‘सर्वाधिक तोची पाही। दास म्हणे नाम गाई॥’ कामक्रोधरहित अवस्थेत त्याला निर्गुणाचा संग घडतो. निर्गुणी अनन्य होऊन तो मुक्त होतो. तो सर्वात श्रेष्ठ ज्ञानी - भक्त - योगी ठरतो. हे सर्व एका नामाने घडते. अर्थात ते एक नामच महत्वाचे. श्रीमामामहाराज सांगतात, ‘गोविंद म्हणे सर्व नामामाजी वसे। सकळा श्रेष्ठ कसे नव्हे सांगा॥’ ‘सर्व’ म्हणजे ब्रह्म. नामात ब्रह्म सामावलेले आहे अर्थात नाम हे सर्वात श्रेष्ठ आहे, हे सांगणे नकोच.

नाम परीस

पाषाणात हिरा देख। लोक बोलती अधिक॥
परी जाण हिन्याहोनी। परीस अधिक तो जाणी॥
नाम परीस परीस। करी पाषाणा परीस॥
गोविंद म्हणे नाम परीस। सर्वाधिक नी विशेष॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८३९)

मौत्यवान पाषाण - हिरा, परीस यापेक्षा नाम परीसणे हा परीस सर्वाधिक श्रेष्ठ असल्याचे या अभंगात श्रीमामामहाराज यांनी सांगितले आहे. मूळ अभंगाचे पहिल्या चरणात श्रीमामामहाराज सांगतात, ‘पाषाणात हिरा देख। लोक बोलती अधिक॥’ हिरा ही निसर्गात अत्यंत कमी प्रमाणात मिळणारी गोष्ट आहे. खाणीतून दगड, कोळसा वँगनच्या वँगन काढला जातो. तेव्हा क्रूचित एखादा हिरा सापडतो. खाणीतून काढलेला हिरा काळा, ओबडधोबड दगड असतो. त्याला पैलू पाडले की त्याची उपयुक्तता वाढते. तो चमकणारा हिरा दागिन्यात अधिकच खुलून दिसतो. जेवढे हिन्याचे तेज जास्त, तेवढी त्याला मागणी जास्त, किंमत जास्त. असे किमती तेजःपुंज हिरे राजेजवाडेच वापरू शकतात. त्यांच्या कंठ्यातच ते शोभून दिसतात. (‘आधीच सोन्याचे वरी जडावाचे। लेणे श्रीमंताचे शोभिवंत॥’ - श्रीतुकाराममहाराज) कमी प्रमाणात उपलब्ध होणारे किमती तेजःपुंज हिरे विकताना व घेताना मोठी काळजी घ्यावी लागते. ते काही उघड्या बाजारात विकता येत नाहीत. ते जोहान्याच्या घरी सुरक्षितपणे विक्रीसाठी ठेवले जातात. आता राजे काय रस्त्यावर हिरे खरेदी करतील? समजा कोणी रस्त्यावर हिन्याची रास घालून हिरे विकायला बसला तर आपण विचारू की कसे किलो दिले हे हिरे? हिरा हा दगड आहे हे खरे पण तो मौत्यवान दगड आहे. इंगलीशमध्ये हिन्याला precious stone - मौत्यवान दगड असेच म्हणतात. म्हणून त्याची बरोबरी दगडाबरोबर करायची नाही. श्रीतुकाराममहाराज हिन्याचे वेगळेपण असे सांगतात, ‘पृथ्विचिया पोटी हिरा गारगोटी। दोहोसी संसाटी करू नये॥’ हिरा आणि गारगोटी एके ठिकाणीच सापडतात म्हणून ते दोन्ही एके ठिकाणी ठेवायचे नाहीत. हिन्याची चोरी व्हायची शक्यता जास्त म्हणून हिरा हा लॉकरमध्ये ठेवूनच त्याची काळजी घ्यावी. शिवाय त्याला जर ढेकणाचे रक्त लागले तर तो निस्तेज होतो, त्याचा तेजोभंग होतो. श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, ‘ढेकणाच्या संगे हिरा जो भंगला। कुसंगे नाडला साधु जैसा॥’ अर्थात हे सत्य आहे की नाही हे तपासायला कोणी जाऊ नये. कोणी जाणार पण नाही, हेही खरेच. आपल्या किमती हिन्यावर असला प्रयोग कोण करणार व आपला हिरा वाया घालवणार? याबाबतीत श्रीतुकाराममहाराजांवर शंभर टके विश्वास आहे.

मुळात दगड हा कठीणच असतो. तो विरघळायला खूप काळ लागतो. पाषाणाला पाझर फुटता फुटत नाही. म्हणून निर्दीयी माणसाला ‘पाषाणहृदयी’ असे संबोधतात. पाषाणाच्या सर्व प्रकारांमध्ये हिरा हा अत्यंत कठीण असतो. हा कठीणपणा हाच त्याचा विशेष गुण आहे. श्रीतुकाराममहाराज हिन्याचा हा विशेष गुण असा वर्णितात, ‘हिरा ठेविता ऐरणी। वाचे मारिता जो घणी। तोचि मोल पावे खरा। करणीचा होय चुरा॥’ जो कठीण असतो त्यालाच पैलू पटू शकतात. जे कृत्रिम हिरे असतात त्यांचा चुरा होतो. माणसाचे तसेच आहे. जो कष्ट सोसतो, जो काही जगावेगळे जगाच्या कल्याणाचे काम करून दाखवितो, आपल्या ठिकाणी असणारे विविध पैलू जो प्रगट करतो, तो ताच्याप्रमाणे चमकतो. तो हिरा लोकांच्या गळ्यातील ताईत बनतो. टिकेचे, टाकीचे घाव सोसल्याशिवाय देवपण प्राप्त होत नाही. जगावेगळे सत्य जगासमोर मांडले, जग मिथ्या आहे म्हटले की ते सर्वांना रुचत नाही. ते सत्य मांडणाच्या संतांवर, शास्त्रज्ञांवर टिका ही

होणारच. मारहाणदेखील होऊ शकते. जगावेगव्या गोष्टींना, विचारांना विरोध हा होणारच. तो विरोध शांतपणे सत्यापासून बाजूला न ढळता सोसता आला पाहिजे. असा जो जगाचे आघात निश्चळपणे सहन करतो तोच संत होय. जो खरा हिरा असतो, तो ऐरणीवर ठेवून त्यावर कितीही घण मारले तरी त्यातील परमाणू देखील हालत नाही. त्याप्रमाणे सत्य विचार ऐरणीवर येऊन त्यावर टिकेचा कितीही भडीमार झाला तरी सत्य हे अढळ राहते. जे बदलत नाही त्यालाच सत्य म्हणतात. जो खोटा हिरा आहे, जे भासमान सत्य आहे, त्याचा मात्र नाश होतो.

ज्यांचा नामाचे ठिकाणी देहभाव हरपतो, ज्यांना नामी चत्वार देहाचा निरास साधतो व जे परमात्मरूप होतात असे भक्तच ही परिपूर्ण शांती अंगी बाणवू शकतात, अशा संतांना हिरा असे संबोधतात. असा संत देखील हिन्याप्रमाणे क्वचितच सापडतो. श्रीनामदेवमहाराज या संतांबद्दल असणारी भावना अशी व्यक्त करतात, ‘नामा म्हणे आम्ही पायरीचे चिरे। संत पाय हिरे देती वरी॥’ तर श्रीमामामहाराज या हिन्यासारख्या संतांची महती अशी सांगतात, ‘घाव सोशिलिया जीवी। मग हिन्याची पदवी। नाही कृती कर्तव्यता। कैची येईल पात्रता॥। नामी देह ज्ञिजविणे। भक्त पदवी पावणे॥। अंगे शांती वसे पूर्ण। दास म्हणे बाह्य खूण॥’ संत हे हिरे आहेत म्हटल्यावर ते सामान्यजनांपेक्षा श्रेष्ठ असतात हे सांगणे नकोच. (‘तुका म्हणे तैसे संत आणि जन। दोहोसी समान भजू नये॥’ - श्रीतुकाराममहाराज)

दगडाच्या इतर जातींच्या किंमतीच्या तुलनेने हिन्याची किंमत खूपच अधिक असल्याने लोकांच्या दृष्टीने पाषाणात हिरा हा महत्त्वाचा मानला जातो. पण टाकीचे घाव सोसून पाषाणाचा देव होतो. हिन्याला कितीही सुबक पैलू पाडले तरी त्याचा देव होत नाही. त्याचा उपयोग दागिन्यातच होतो. यादृष्टीने हिरा हा पाषाणापेक्षा गौण ठरतो. (‘साहोनिया टाकी घाये। पाषाण देवची झाला पाहे॥। तया रिती दृढ मन। करी साधाया कारण॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘पाषाणासी मोठेपण। टाकी करिता सहन॥। पाषाणाचा होय देव। ऐसा आहे अनुभव॥। करिता आघात सहन। नराचा तो नारायण॥। नाम मोठे उमगता। दासा मोठेपण हाता॥’ - श्रीमामामहाराज)

पाषाणाची पाथरवटाने उडवलेली खपली परत तो चिकटवून घेत नाही. त्याला सुबक देवाचा आकार प्राप्त होतो. तेच सर्वसामान्य माणसे सदगुरुंनी काढलेला अहंकाराचा ढपला परत चिकटवून घेतात. त्याचे ‘मी’ आणि ‘माझे’ काही सुटत नाही. अनुग्रहाने मुक्त झालेला परत बंधनात सापडतो. सदगुरुंनी कितीही टाकी लावली तरी माणसे अहंकाराच्या खपल्या चिकटवून घेऊन आहेत तसे वळमगुंड राहतात. त्यांना अहंकाराच्या अभावे स्वभावे देवाचा आकार प्राप्त होत नाही. दगड जसा पाथरवटाने लावलेली टाकी सहन करून मोठेपणा प्राप्त करून घेतो, त्याप्रमाणे आपण मन घटू एकाग्र करून अहंकाररहित होऊन ही सदगुरुंनी लावलेली टाकी सहन केली तर अनावश्यक भाग दूर होऊन देवत्व प्राप्त होणार आहे. (‘टाकीने खपली फोडिली। ते मागुती नाही जडली। मनुष्याची कुबुद्धी झाडिली। तरी ते पुन्हा लागे॥’, ‘संगता अवगुण गेला। पुन्हा मागुता जडला। याकारणे माहाभला। पाषाण गोटा॥’ - श्रीसमर्थ) टाकीचे घाव सोसून दगड एकदाच मूर्ती बनून मंदिरात प्रतिष्ठापित होतो, देव होतो. माणूस वारंवार मंदिरात जातो पण दगडच राहतो व दगडच पाहतो. अर्थात माणसाला दगडाचीसुद्धा उपमा देता येत नाही मग हिरा होणे, संत होणे किती कठीण आहे याची कल्पना येईल.

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे दुसऱ्या चरणात सांगतात, ‘परी जाण हिन्याहोनी। परीस अधिक तो जाणी॥’ हिरा हासुद्धा दगड आहे आणि परीस हा ही दगडच आहे. पण हिन्याच्या स्पशनि ज्याला स्पर्श होतो त्याची किंमत वाढत नाही, तेच परीसाचा स्पर्श लोखंडाला झाला की लोखंडाचे सोने होते. स्पशनि दुसऱ्याचा फायदा होतो म्हणून परीस हिन्यापेक्षा

जास्त महत्वाचा. एक परीस किंतीही लोखंडाचे सोने करू शकतो. अर्थात एका परीसापासून होणाऱ्या सोन्याची किंमत करताच येणार नाही. हिच्याची किंमत वाढते केव्हा? जेव्हा तो सोन्याच्या कोंदणात बसविला जातो व दागिन्याच्या स्वरूपात जेव्हा तो लोकांसमोर येतो तेव्हा. म्हणजे हिच्याची किंमत वाढण्यात सोन्याचा सहभाग असतो आणि हे सोने परीसापासून सहज होते. म्हणून परीस हा हिच्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ आहे. अर्थात जो संत कृपेने दुसऱ्याची गुणवत्ता वाढवितो, सर्वांची कुळे उद्धरितो तो संत जास्त महत्वाचा. पण समजा लोखंड परीसावर रुसले तर लोखंडाचे सोने होणार नाही. अर्थात लोखंडाचेच अनहित होणार. परीस जवळ असूनही काही उपयोग होणार नाही. (‘लोहो परीसा रुसले। सोनेपणासी मुकले। येथे कोणाचे काय गेले। ज्याचे त्याने अनहित केले॥’ - श्रीतुकाराममहाराज) म्हणून सत्संगतीचा कंटाळा करून चालणार नाही. कंटाळा केला तर नुकसान आपलेच होणार आहे. (‘तुका म्हणे याला। सत्संगतीचा कंटाळा॥’ - श्रीतुकाराममहाराज) संतांची संगत केली तर अंतररंगी नाम कसे बोलले जाते हे समजते. हे अंतररंगी बोलले जाणारे नाम परीसणे - ऐकणे - हा परीस सर्वश्रेष्ठ आहे. हा नाम परीस ज्यांना सत्संगतीत प्राप्त होतो व जे हे नाम सर्वकाळ परीसतात - ऐकतात ते नामश्रवणाने भक्तीहीन पाषाणवत असणारे जीव भक्त होतात. परीस होतात. त्याचे सहजस्पशनि इतरांच्या जीवनांचे सोने होते. (‘संतसंगे अंतररंगे नाम बोलावे। कीर्तनरंगी देवासन्नीधि सुखेची डोलावे॥’ - श्रीनाथमहाराज, ‘तैसे माझिये भक्तीवीण। जळो ते जियालेपण। अगा पृथ्वीवरी पाषाण। नसती काई॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) हे नाममहात्म्य श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘नाम परीस परीस। करी पाषाणा परीस॥। गोविंद म्हणे नाम परीस। सर्वाधीक नी विशेष॥’

हिरा आणि परीस किंतीही मौत्यवान दगड असूदेत ते दुसऱ्याला हिरेपण किंवा परीसपण देऊ शकत नाहीत. ते नाशिवंत आहेत. याउलट नाम परीस - जो आहे तो अविनाशी आहे. हा नाम परीस जो परीसतो (ऐकतो) तो नामरूप परीस होतो. तो महात्मा चैतन्यरूप - नामरूप परीस होतो. म्हणून नामपरीस हा परीस सामान्य परीसा परीस(पेक्षा) श्रेष्ठ आहे. जो नाम परीसतो, एक नाम जाणतो अशा नामधारकाच्या स्पशनि खड्यांचे परीस होतात. श्रीनामदेवमहाराजांच्या हाताच्या स्पशनि चंद्रभागेच्या वाळवंटातील खड्यांचे परीस झाले ही गोष्ट सर्वांना विदित आहेच. श्रीनामदेवमहाराजांचा अधिकार श्रीसंत परीसा भागवत असा सांगतात, ‘प्रत्यक्ष प्रचित हे वाळवंट परीस केले। हारपली विषमता द्वैतबुद्धी निमाली॥’ तर श्रीमामामहाराज हे वर्णन असे करतात, ‘लाविता हातास। खडे होताती परीस। ऐसा साधुंचा महिमा। परीसती रामनामा॥। रामनाम परीसणे। परीसाचा परीस जाणे॥’

असा रामनाम परीसणे हा परीसाचा परीस जो जीवनाचे सोने करणारा आहे मला व आपणा सर्वांना प्राप्त व्हावा अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो.

अबोल बोलणे

अबोल बोलणे बोलावे। सर्वाधिक हे स्वभावे॥

येर बोलणे बोलुनी काय। आयुष्याचा नाश होय॥

गोविंद म्हणे अबोल बोल। जयापुढे सर्वही फोल॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८३३)

‘अबोल बोलणे’ हे किती महत्वाचे आहे ते श्रीमामामहाराज या अभंगात सांगत आहेत. ते म्हणतात, ‘अबोल बोलणे बोलावे। सर्वाधिक हे स्वभावे।’ जाणीव असणे हा आत्म्याचा गुण आहे. आत्म्याचे ठिकाणी दोन प्रकारची जाणीव असू शकते. एक कल्पनेने मनाला होणारी देहाची, दृश्याची जाणीव व दुसरी विषयातून मन निघाल्यावर देहाच्या विसराने सर्वसाक्षी मनाला, पाहत्या मनाला वेगळेपणाने होणारी चैतन्याची जाणीव. (‘आत्म्याचे नाना गुण। ब्रह्म निर्विकार निर्गुण। जाणणे एकदेशी पूर्ण। गुण आत्म्याचे॥’ - श्रीसमर्थ) जोवर जाणीव आहे तोवर बोलणे संपत नाही. अगदी तोंड बंद केले तरीही. जाणीव दोन प्रकारची आहे अर्थात बोलणे हे ही दोन प्रकारचे आहे. एक म्हणजे देहाच्या, दृश्याच्या जाणीवेने जे होते ते द्वैतातील बोलणे, दुसरे म्हणजे जे चैतन्याच्या वेगळेपणाने होणाऱ्या जाणीवेतून होते त्याला अबोलण्याचे बोलणे म्हणतात. (‘जेथे जाणपण खुटले। तेथे बोलणेही तुटले। हेतुरहित जाले। समाधान॥’ - श्रीसमर्थ) आत्मस्वरूपाला विसरून देहाच्या दृश्याच्या जाणीवेने आत्म्याच्या मागे संसरण हा संसार लागतो. (‘क्षेत्र क्षेत्रज्ञयोगे। होइजे येणे जगे। आत्मा गुणसंगे। संसारिया॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) जोवर हा संसार आहे तोवर चैतन्याची - आत्म्याची जाणीव होत नाही. (‘आत्माची कळला नाही जप तप साधन तीर्थे खोटी गे। ज्ञानदेव म्हणे न सुटती संसाराच्या गोष्टी गे॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘जन्ममरणाचे पैल। एक आत्मा घननीळ॥’ - श्रीदासराममहाराज) जोवर देहाची, दृश्याची जाणीव - विपरीतज्ञान - आहे तोवर जे होते त्याला आपण ‘बोलणे’ म्हणतो. हे बोलणे अर्थात आकाराचे ज्ञान - द्वैताचे ज्ञान - असेल तर होते व द्वैताचे ज्ञान हे आपण आपल्याला विसरल्यामुळे - अज्ञानामुळे - होते. (‘आकार पाहणे द्वैताचे देखणे। विसरोनी राहणे आपणासी॥’ - श्रीदासराममहाराज) चैतन्याच्या अज्ञानात जे बोलले जाते त्याला ‘बरळ’ म्हणतात. दारूडा बरळतो, त्याला काही अर्थ असत नाही. प्रचितीवीण बोलणे हे कधीही कंटाळवाणेच ठरते. मग या विस्मरणातील बोलण्याने हरी भेटेल का? (‘अनंत वाचाळ बरळती बरळ। त्या कैसा द्याळ पावे हरी॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘प्रचितीवीण जे बोलणे। ते अवघेच कंटाळवाणे। तोंड पसरून जैसे सुणे। रडोन गेले॥’ - श्रीसमर्थ) दृश्याची रेषा अस्पष्ट झाली तर चैतन्याच्या जाणीवेने तो मोक्षाच्या रेषेवर येतो. तो मोक्षश्रीआलंकृत भाग्यसंपन्न होतो. (‘मोक्षरेखे आला भाग्ये विनटला। साधुचा अंकिला हरीभक्त॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) हे देहाचे, दृश्याचे ज्ञान - विपरीत ज्ञान - स्थूल व सूक्ष्म देहात असते. विषयांचे ज्ञान या दोन देहातच असते. म्हणून या दोन देहांचेच बंधन आत्म्यास प्राप्त होते. स्थूल व सूक्ष्म देहाचे कारण हा अज्ञानात्मक कारण देह असतो. अज्ञानाचे ज्ञान झाले, ज्ञानमयी निद्रा जर झाली तरच हे देहाचे, दृश्याचे विपरीत ज्ञान नाहीसे होते. त्याला सत्य चैतन्याचे ज्ञान होते व तो मोक्षास जातो. झोपेत जर जागे राहता आले नाही तर कल्पनेमुळे जागृती किंवा स्वप्नावस्थेत विपरीत ज्ञान प्राप्त होते व तो विषयांच्या बंधनात सापडतो. (‘ऐसे नेणिव तेचि कारण। कार्य स्थूल सूक्ष्म जाण। तिये कारण सुषुप्तीचे लक्षण। ऐक आता॥’, ‘आत्मेयासि देहद्वयेबंधन। तयासि आज्ञान मूळकारण। म्हणौनि अज्ञान निवृत्तीविण। मोक्ष कैचा॥’ - श्रीसंत मुकुंदराज) जोवर अज्ञानाचे ज्ञान होत नाही तोवर विपरीतज्ञानाचा कोंब फुटत राहतो. त्याचा संसार सुटत नाही. (‘जव

आज्ञान न फिटे। तब संसार निःशेष न तुटे। विपरीतज्ञानाचा कोंबू फुटे। माघौता म्हणौनि॥'- श्रीसंत मुकुंदराज)

हे विपरीत ज्ञान नाहीसे होऊन राहणाऱ्या अज्ञानाचे ज्ञान (जाणीव) सर्व साक्षी मनाला वेगळेपणाने होणे म्हणजे 'अबोलण्याचे बोलणे' होय असे मला वाटते. वेगळ्या शब्दात कामक्रोधअभिमानरहित अवस्थेत होणारी चैतन्याची जाणीव म्हणजे 'अबोलण्याचे बोलणे'. हे अबोलण्याचे बोलणे म्हणजेच रामनामाचे बोलणे आहे. ('राम म्हणता कामक्रोधाचे दहन। जाय अभिमान देशोधडी॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'रामनामाचे बोलणे। दास म्हणे अबोलणे॥'- श्रीमामामहाराज)

हा जो स्वयमेव रामनामाचा जप आहे तो करणारा कोणी वेगळाच आहे, बोलविता धनी कोणी वेगळाच आहे याची जाणीव असणे याला 'अबोलण्याचे बोलणे' म्हणतात. ('साळुंकी ती कैसी बोले मंजुळवाणी। बोलविता धनी वेगळाची॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'तेणे कारणे मी बोलेन। बोली अरूपाचे रूप दाविन। अतिंद्रीय परी भोगवीन। इंद्रियाकरवी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'ओठ कंठ हाले नही। जिव्हा न करे काम। राम हमारा जप करे। हम बैठे आराम॥'- संत कबीर) असे रामनाम जो सतत अनुभवतो, त्याची वाच्याची चाल बदलत नाही. त्याठिकाणी शमदम सहजच साध्य होतात. त्याचे वागणे बोलणे यात फरक असत नाही म्हणून ते वंदनीय ठरतात. ('बोले तैसा चाले। त्याची वंदावी पाऊले॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'वारियाची बदले चाल। तरी होती फार हाल॥'- श्रीदासराममहाराज)

ज्याला खरे काय आहे हे कळते, त्याला खोटेही कळतेच. ब्रह्म कळले की माया ही समजतेच. हीच ज्ञानात्मक तुर्या. जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या तिन्ही अवस्थेत आम्हाला मायाही कळत नाही व ब्रह्मही कळत नाही. म्हणून या तिन्ही अवस्था म्हणजे वटू अज्ञान. अज्ञानातून जे विपरीत ज्ञान प्रगट होते, ते 'देखणे येकाचे येक' असते. अर्थात ते ही अज्ञानच. अहो या तीन अवस्थेत ब्रह्म कळत नाही हे बरोबर पण माया कळत नाही असे कसे म्हणता? अहो आम्ही खोट्या मायेला खरे समजतो मग माया कळली कसे म्हणणार? 'माया ओळखली की माया नाहीशी होते' असे श्रीदासराममहाराज सांगायचे. अजून आमची मायेवरची माया नाहीशी झालेली नाही म्हणजे आम्ही तिला ओळखले नाही असेच होते.

सर्वसामान्य माणूस इंद्रियांना जाणवणाऱ्या मनाला भासणाऱ्या, शब्दात व्यक्त होणाऱ्या मायेलाच खरे मानतो. तो जन्माला येणाऱ्या व गमन करणाऱ्या विकृत जगाचा अनुभव घेतो व जगाशीच बोलतो. वासनेने पापपुण्य करून 'या या संसारात' म्हणजे 'या' म्हणजे येणे व 'या' म्हणजे जाणे या येणे जाणे या संसारातच घुटमळतो. त्याला हे अबोलण्याचे बोलणे (चैतन्याच्या जाणीवेने असणारे बोलणे) बोलता येत नाही. एखादाच बळवंत जो हे अबोलणे बोलण्याकरताच अवतरलेला असतो, असा सज्जन संत जगाचा तटका तोडतो, प्रवाहपतित संसारी न होताना प्रवाहाविरुद्ध पोहतो, त्याला विश्वाचे मूळ असणाऱ्या केवळ आनंदाच्या चैतन्याचा चटका लागतो - चैतन्याची जाणीव होते. तो अबोलण्याचे बोलणे बोलतो. ('सज्जन यासाठी यासाठी। अवतरले या सृष्टी॥ अबोलणे बोलावे। न दिसे दृष्टी ते दावावे॥'- संत उद्दव चिद्घन) तो तिन्ही देव जेथून निर्माण झाले अशा विश्वादी चैतन्याशी बोलतो. ('तिन्ही देव जेथोनी निर्माण झाले। तया देवरायाशी कोणी न बोले। जगी थोरला देव तो चोरलासे। गुरु अंजनेवीण तोही न दिसे॥'- श्रीसमर्थ)

जगाशी सर्वज्ञंच बोलतात. ज्या देवाशी बोलता येत नाही, त्या देवाशी बोलण्यात काही मातब्बरी आहे. जो जाणता येत नाही अशा जाणत्याला जाणण्यात काही पुरुषार्थ आहे. ('बोलवेना ते बोलावे। चालवेना तेथे जावे॥ वाट नाही तेथे जावे। जाणवेना ते जाणावे॥'- श्रीसमर्थ, 'बोलवेना ते बोलावे। सर्वाधिक हे स्वभावे॥ बोलवेना नाम देही। जे का स्वतः सिद्ध पाही॥'- श्रीमामामहाराज)

खरे पाहिले तर ज्या भावाने आपली स्वतःची - चैतन्याची - जाणीव होते, त्या स्वभावानेच अबोलण्याचे बोलणे घडते. पण चैतन्याचा विसर झाल्याने अज्ञानाने जगाची जाणीव होते व होणाऱ्या संसरणाने काल्पनिक बोलणे घडते. आपण जगाला विसरलो तर त्याचा चटका लागणार, चैतन्याची जाणीव होणार व स्वभावे अबोलण्याचे बोलणे घडणार.

जग हे खोटे भ्रामक आहे. अर्थात त्याची जाणीवही खोटी. म्हणून आपण जे बोलतो तेही खोटेच. (आम्ही खरे बोलतो हे म्हणणेच खोटे) याउलट आत्मा - चैतन्य - हे एकमेव सत्य आहे. अर्थात त्याची जाणीव ही सत्य साच खरी. म्हणून अबोलण्याचे बोलणे - रामनामाचे बोलणे - सत्य. म्हणून नित्य सत्य मित, सत्य साच खरे असे नामच घ्यायचे. नाम सोडून उरलेले खोटे बोलायचेच नाही. सदैव चैतन्याचीच जाणीव हवी. देहाची जाणीव कधी होताच कामा नये. एकवेळ धर्मराज खोटे बोलला तर त्याचा रथ जमिनीला टेकला. आधी आम्हाला रथ कधीही मिळणार नाही. समजा मिळाला तर तो कोठून न्यावा लागेल. बहुतेक पाताळातून न्यावा लागेल. श्रीमामामहाराज सांगतात, ‘सत्य बोलणे अद्वैत। साधु बोलताती नित्य।। मिथ्या भाषणाचा लोभ। सत्य लोपले स्वयंभ।। एकवार मिथ्या बोली। रथ टेकिला भुतळी।। आमची होईल कैसी गत। गोविंद गुरुंचा अंकित।।’

जो अद्वैत जाणतो व अद्वैती समरस होतो तोच सत्य अद्वैत बोलतो, अबोलण्याचे बोलणे बोलतो. ज्या देहभावामुळे हे द्वैत आहे तो ज्यांचा साधनी विरला आहे तो संतच अद्वैत जाणतो व बोलू शकतो. तेच वैष्णवांचे नामसंकीर्तन व तेच ब्रह्म जाणलेल्या ब्राह्मणांचे ब्रह्मनिरूपण होय. (‘संत तो अद्वैती समरस झाले। रंगोनिया गेले भक्तीरसी।। नामसंकीर्तन उरले त्या ठाया। देहभाव लया गेला त्यांचा।।’ - श्रीदासराममहाराज, ‘ज्यासी एक प्रहर साधेल पवन। आटतील जाण देहधर्म।।’ - श्रीमामामहाराज, ‘म्हणून तू आणि आम्ही। हे दिसताहे देहधर्मी। मग ययाच्या विरामी। मीचि होसी।।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘जय अंतरी भगवंत। अचळ राहिला निवांत। तो स्वभावे जे बोलत। ते ब्रह्मनिरूपण।।’ - श्रीसमर्थ, ‘तयाचे बिसाट शब्द। सुखे म्हणो येती वेद। सदेह सच्चिदानन्द। का नोहावा तो।।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

साधनाने मनोवृत्तीचा निरोध साधल्यावर देहदृश्यादी जाणीवा नाहीशा झाल्यावर राहणारी चैतन्याची शुद्ध जाणीव म्हणजे अबोलण्याचे बोलणे आहे. (‘येकांती मौन धरून बैसे। सावध पाहता कैसे भासे। सोहं सोहं ऐसे। शब्द होती।।’, ‘उच्चारेवीण जे शब्द। ते जाणावे सहजशब्द। प्रत्यया येती परंतु नाद। काहीच नाही।।’ - श्रीसमर्थ) या अबोलण्याच्या बोलण्याचे वर्णन श्रीतुकाराममहाराज असे करतात, ‘तुका म्हणे आता बोलो अबोलणे। काया वाचा मने उरलो नाही।।’ तर श्रीमामामहाराज या अबोलण्याच्या बोलण्याबद्दल असे सांगतात, ‘ऐशी बोली केली मात। जेथे जगाचा न चाले हात। अबोलणे ते बोलावे। मात तयासी म्हणावे।।’ आपण जीवे मेल्याशिवाय - जीवपणाचा वियोग झाल्याशिवाय - मीपणा गेल्याशिवाय - हे अबोलण्याचे बोलणे बोलता येत नाही. (‘बोलो अबोलणे मरोनिया जीवे। असोनी नसणे जनी आम्हा।।’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘नवलस्वरूपाचा योग। जीवपणाचा वियोग।।’, ‘आपण म्हणिजे मीपण। मीपण म्हणिजे जीवपण। जीवपण म्हणिजे अज्ञान। संग जडला।।’ - श्रीसमर्थ)

महाकारणदेहात हे अबोल बोलणे - चैतन्याची जाणीव (स्मरण) चारीवाचे पैल सदावाचेने - हरीवाचेने - अखंड आहेच. त्रिकाल नेमाचे - साधनाचे - अभ्यासाने तिन्ही अवस्थांची एक अवस्था होऊन महाकारणदेही असणारे अखंड स्मरण आपणास प्राप्त होते. अष्टौप्रहर साधन चालते. अखंड स्मरणाने - जाणीवेने - जाणीवेचा ग्रास होतो. जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते. बोलणे (खोटे), बोलणे (खरे) हे दोन्ही सरून शब्दाचा ग्रास होतो. आपण आत्मरूप होतो. म्हणून अबोल बोलणे हे सर्वाधीक महत्वाचे.

श्रीमामहाराज अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘येर बोलणे बोलुनी काय| आयुष्याचा नाश होय||’ बोलण्याचे व्यसन हे सर्व व्यसनांपेक्षा अधिक घातक आहे. बोलण्यामुळे अफाट ताकद खर्च होते. एक तास प्रवचन केले की सहा महिन्याची ताकद खर्च होते असे स्वानंदसुखनिवासी श्रीजोगमहाराज सांगत असे मी श्रीदासराममहाराजांचे कीर्तनात ऐकल्याचे स्मरते आहे. शिवाय वायफळ बोलण्याने होणारे समज गैरसमज वेगळे व त्यामुळे होणारा मानसिक त्रास वेगळाच. एकूण काय बोलण्याने आयुष्य व्यर्थ जाते हे निश्चित. जो बोलण्यात वेळ घालवितो त्याला आपण जे बोलतो ते करायला वेळ उरतच नाही.

‘गर्जेल तो पडेल काय’ ही म्हण हेच दर्शविते. भ.स.श्रीनिंबरगीकरमहाराजांनी आमच्या बोलण्यावर याकरताच निर्बंध आणले आहेत. ते सांगतात की नऊ तास साधन करणाऱ्यांनी तीन तास बोलावे. श्रीदासराममहाराजांनी कालानुरूप हे नियम शिथिल केले. ते म्हणायचे की तीन तास साधन करणाऱ्यांनी नऊ तास बोलावे. पण आम्ही नियम पाठतोय कुठे? आम्ही तीन तासही नाही आणि नऊ तास तर नाहीच नाही. आम्ही काहीच साधन करत नाही. सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत नुसते बोलतोय. एवढे बोलून बोलणे संपत नाही म्हणून उरलेले रात्री झोपेतसुद्धा आम्ही बोलतो. मग काय होणार आमचे? आयुष्याचा नाशच होणार ना?

जगाच्या जाणीवेने - येर बोलण्याने - संसरण (जन्ममरण) हा संसार जीवाचे मागे लागतो. शरीर घडीने घडी मापी लागते. आयुष्य काळ खातो. तेच चैतन्याच्या जाणीवेत - अबोलण्याच्या बोलण्यात - जन्ममरण हा संसार उरत नाही. हीच परमार्थातील अपूर्वता. जन्ममरण नाही हीच परमार्थातील पश्चिम दिशा. म्हणून देह परमार्थी लावले तर ते नाना आघाते मृत्युपंथे व्यर्थ जात नाही तर त्या देहाचे सार्थक होते. श्वासोच्छ्वासी हे नाम - अबोलण्याचे बोलणे - रामनामाचे बोलणे - साधले तर काळाची पिछेहाट होते. काळाचे सार्थक होते. आयुष्य स्वानंदात व्यतित होते.

जगाच्या जाणीवेत - दृश्याच्या जाणीवेत - होणाऱ्या दैतातील बोलण्याने देव कधीही भेटत नाही. कारण तो दृश्यापेक्षा वेगळा आहे. तेच चैतन्याच्या जाणीवेत - अबोलण्याच्या बोलण्याने - रामनामाच्या बोलण्याने - आपण देवाजवळ जातो. आपण देवच होतो. यापेक्षा अधिक काय मिळवायचे असते. (‘येर बोलणे बोलोनी| दूर झाला चक्रपाणी||’- श्रीमामहाराज, ‘राम म्हणता रामची होईजे| पदी बैसोनी पदवी घेईजे||’- संतवचन)

शेवटच्या चरणात श्रीमामहाराज सांगतात, ‘गोविंद म्हणे अबोल बोल| जयापुढे सर्वही फोल||’ अहो भुईमुगाच्या शेंगेतील दाणा बाजूला काढला तर काय उरते? फोल उरते. तसेच येथे आहे. चैतन्याची जाणीव (अबोल बोल) वजा केली तर कोणती जाणीव उरेल का? अर्थात चैतन्याची जाणीव - अबोल बोल - सर्वाधीक महत्त्वाचे. ही चैतन्याची जाणीव (अबोलणेचे बोलणे) मला व आपणा सर्वांना व्हावी अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो.

सत्संग

सर्व संगामाजी देख। संतसंग हा अधिक॥
संतसंगाचे लक्षण। उमगता जगी धन्य॥
ज्यांचे संगे देव भेटी। भवबंधा होय तुटी॥
अल्पकाळ जरी घडे। दास म्हणे नामी जडे॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८७३)

श्रीमामहाराज या अभंगात सत्संगतीचा महिमा सांगत आहेत. ते सांगतात, ‘सर्व संगामाजी देख। संतसंग हा अधिक॥’ आत्ता जो आपल्याला संग झाला आहे तो कशाचा झाला आहे? पहिला संग झाला आहे तो ‘देह म्हणजे मी’ या अहंकाराचा व या ‘मी’ला, देहाला चिकटलेले जे जे माझे आहे त्याचा. देह म्हणजे मी आणि देहाला चिकटलेले माझे हे सारे नाशिवंत आहे, खोटे आहे, असत् आहे. देह आणि देहाला चिकटलेले माझे हेच आमचे विश्व आहे. या असत् विश्वापलिकडे काही ‘सत्’ आहे, टिकणारे आहे याची जाणीवच आम्हाला नाही. म्हणून आम्ही असत् सत् मानून त्यातच भले बुरे पाहतो व त्याचा संग करतो. अशांचे संगतीत लाभ होतो पण तो नाशिवंताचाच. सगळ्यात माणसाला प्रिय संग कशाचा? द्रव्य हे चंचळ न टिकणारे असल्याने तेथे मन निश्चळ होऊ शकत नाही. या चंचळ न टिकणाऱ्या, बदलणाऱ्या जगामध्ये मन हे निःश्वळ एकाग्र होऊ शकत नाही. म्हणून जगामध्ये जगातले कितीही मिळवा. समाधान होणार नाही. म्हणून या जगाचा संग खोटा. श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, ‘द्रव्याचिये मागे कळीकाळाचा लाग। म्हणोनिया संग खोटा त्याचा॥’. या जगात काही अर्थ नाही हे ज्यांना समजते ते परमार्थाच्या मागे लागतात. ते जगामागे न लागता जगामागे कोण आहे त्याचा शोध घेतात. आपल्या पाठीमागे, या जगामागे जगाचे स्वामी आहेत हे कळव्यावर भ्यायची काय गरज? ज्यामुळे या जगाला अर्थ प्राप्त होतो, त्या परमार्थाकडे ते रात्रंदिवस पाहतात व समर्थ होतात. असे समर्थ संत या असत् जगाचा तटका तोडतात व सत् परमात्म्याचा अनुभव घेतात. जगातील भला बुरा संग टाकून, जनी निंद्य ते सर्व सोडून - असंग होतात. त्यांना जनी वंद्य अशा असंग परमात्म्याचा संग होतो. ते जगात असून जगावेगळे असतात. ते जनात राहून जनावेगळे असतात. ते बोलतात तेही जगावेगळे. अशा संतांचे प्रचितीचे बोलणे अंतर्खूण बाणवणारे असते. तर आमची अनुभवावाचूनची बडबड कंटाळवाणी, निरूपयोगी ठरते. त्यांचे अंतरी ज्ञानच जागते असते. ज्ञानाची जागृती असणे वेगळे व ज्ञानच जागते असणे यात जमीन अस्मानाचे अंतर आहे. ज्या जगाला आम्ही सत्य मानतो त्याला ते खोटे मानतात आणि जो देव आहे का नाही असा संशय आमचे मनात असतो तो देव ते सत्य अनुभवतात. सत्यत्वाने विश्व देव असल्याची अनुभुती ते घेतात. ते निर्विकल्पी कल्पनातीत असतात, तर आम्ही निर्विकल्पाची कल्पना करतो. ते निवृत्ती अवस्थेत सदासुखी असतात तर आम्ही देहाच्या जाणीवेने प्रवृत्तीत सदा दुःखी असतो. ते सारी सृष्टी आत्मवत् पाहतात व क्रोधरहित सदा शांत असतात तर आम्ही सृष्टी परवत् पाहतो व वासनेमुळे अशांत असतो. ‘देह म्हणजे मी’ असे मानल्याने आम्ही आत्मासुद्धा परवत् पाहतो व पर्वताप्रमाणे पातक करतो. संत हे अद्वैती समरस झालेले असतात तर आम्ही द्वैती समरस - देहाशी तादात्म्य झालेलो असतो. अशा संतांचे ठिकाणी तपाचे तप, सर्वतीर्थतीर्थ पवित्रापवित्र सुखाचे सुख अशा रामनामाचे दान प्राप्त होते, जे जीवाला मोक्षप्राप्ती करून देणारे असते. संत जे दान करतात ते सायुज्यमुक्तीचे त्रैलोक्यावेगळे दान त्रैलोक्यात कोणीही देणार नाही. अगदी महाराजे चक्रवर्तीं झाले तरी ते काही मोक्षश्रीआळळृत श्रीमंत असत नाहीत. ते उपजोनी करंटेच असतात. ते सायुज्यमुक्तीचे दान देऊ शकत नाहीत. म्हणून परमार्थी तो खरा राज्यधारी, परमार्थ नाही तो

राजा असो तो भिकारीच. अशा वासनारहित पूर्णज्ञानी विदेही नित्य आत्महित साधणाच्या, बोलण्याप्रमाणे वागणाच्या, एक देहातीत वस्तूशी तादातम्य पावलेल्या, निवृत्ती निर्गुण संतांची संगत व्हावी. अशा संतांना शरण जावे. इतर साच्या संगमध्ये ‘देख’ म्हणजे दृश्याचा संग असतो. संतसंग हा दृश्यावेगळा सत्चा असतो. म्हणून संतसंग हा सर्वात अधिक श्रेष्ठ.

एखाद्याची संगत झाली असे आपण केव्हा म्हणतो? जेव्हा त्या व्यक्तीपाशी असणारे गुणदोष आपल्यापाशी येतात तेव्हा. त्याचे जर गुणदोष आपले ठिकाणी आले नाहीत, तर आपण म्हणतो संगतीत राहून काय उपयोग? सर्वसामान्य व्यक्तीपाशी त्रिगुण व त्रिदोष असतात. या त्रिगुणांचेमार्फत ते जगाचा अनुभव घेतात व वाया जातात. (**‘रजतमसत्व आहे ज्याचे अंगी। याच गुणे जगी वाया गेला।।’**- श्रीतुकाराममहाराज) तर संतांचेपाशी एकच गुण व एकच दोष असतो. त्यांनी तीन तृतीयांश साधलेले असते. त्यांचेपाशी उर्ध्वर्गामी जीवन हा एकच गुण तर अधोगामी जीवन हा एकच दोष असतो, असे श्रीदासराममहाराज सांगत. संतांचे पाशी सवपिक्षा वेगळा एकच शुद्धसत्वगुण असतो. या गुणामुळे एका चैतन्याची जाणीव त्यांना अहर्निशी होते व त्यांचा अहर्निशी परमार्थ सहजच होतो. (**‘तुका म्हणे ऐका सत्वाचे सामर्थ्य करवी परमार्थ अहर्निशी।।’**- श्रीतुकाराममहाराज)

संतांची जी गती असते ती समत्व दाखविणारी असते. ती समगती आपणास संतकृपेने प्राप्त होणे म्हणजे सत्संग. या समगतीने समचैतन्याची - हरीची - जाणीव होते. अर्थात ज्या देहाच्या जाणीवेने विषमत्व - वैशम्य - जाणवते, ती देहाची जाणीव होत नाही. आमची जी गती असते ती विषमत्व दाखविणारी असते. या विषमगतीने देहाची जाणीव होते अर्थात चैतन्याचा - हरीचा विसरच. संत हे सतत तुर्यविस्थेत असतात. त्यांची गत-अवस्था-सर्वगत चैतन्य जाणणारी असते. त्यांना दृश्याची जाणीव होत नसल्याने त्यांची गती कोणत्याही अवस्थेत बदलत नाही. त्यांची नामस्मरणाची स्थिती कधीही सांडली जात नाही. तिन्ही अवस्थांची एक अवस्था करणारे साधन संत आपणास दाखवितात. या साधनाची संगत जर आपण सतत केली तर सत्संग घडणार आहे. सत्चा संग घडणार आहे, व तोच खरा सत्संग आहे.

ज्यांना त्रिगुणात्मक असार संसारातच रस आहे, त्यांनी या सत्संगाचे भानगडीत पढू नये. ज्यांना या जन्मातच संसारापासून बाजूला होऊन त्रिगुणातीत होऊन गुणासंगे निर्गुणाचे भेटी जायचे आहे, त्यांनीच या सत्संगाचे फंदात पडावे. श्रीतुकाराममहाराज आपणास सावध करत आहेत, **‘संतांचे संगती न करावा वास। एखादा गुणदोष येईल अंगा।।’**

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, **‘संतसंगाचे लक्षण। उमगता जगी धन्य।।’** संतांचे बोलणे हे अंतर्खूण बाणवणारे असते. त्यामुळे त्यांचे उपदेशाने विषयात गुंतलेले मन विषयातून बाजूला निघते. त्याला अवघ्याचा कंटाळा येऊन गोपाळाची आवड निर्माण होते. वैराग्याने विषयांचा त्याग होऊन परमार्थाची आवड निर्माण होते. वैराग्याचे भाग्य प्राप्त होते. रजतमसत्व या गुणांचे मुळे जगी वाया गेलेले मन शुद्धसत्वगुणी होते. मन स्थिर झाल्याने श्वसन स्थिर होते व श्वास व उच्छ्वास यांचे संधीकाळातील जीवनात सौख्यकारी पवनाचा अनुभव येतो. मन पवनाशी एकवटते. कामक्रोधअभिमानरहित अवस्थेत प्रपंचातील सायास संपून पवनाशी संबंधित पावन पवित्र सुखाचे सुख एक रामनाम, हरीचे भजन अनुभवाला येते. देहाचा विसर करणारी व हरीचा आठव करणारी समगती आपणास प्राप्त होते. चौथ्या शुद्ध सत्वगुणाचे योगे तो अहर्निशी परमार्थ साधतो म्हणजे कामक्रोधाचे आडमार्गी तो पाय ठेवत नाही. मध्यभागीचे सूत्र धरून तो वरी चालितो. रामकृष्णनामी उन्मनी साधल्यावर निवृत्ती अवस्थेत दुःखाची आत्यंतिक निवृत्ती होते. अर्थात सर्वसुखाची प्राप्ती होते. तो सुखाचे शेजारी आत्मबोधाच्या वोवरा पहुडतो. त्याला निर्गुणाचा संग घडतो. बरवा सत्संग होतो. या बरव्या सत्संगाने आत्माराम प्रगट होतो. तो पूर्ण समाधानी होतो. आपल्या आतील आत्मरूप अनुभवाला आल्याने तो सर्वत्र

आत्मरूप पाहतो. अवघाची महाराजा असल्याची प्रचिती येते. तो ‘मी माझे, आपले परके’ विसरतो. सर्वांशीच प्रेमाचा व्यवहार तो करतो. बहुतांची अंतरे राखून तो भाग्यसंपन्न होतो. सर्वांशी गोड हितकारीच तो वागतो. संतांचे संगतीत तो संतच होतो व जगी धन्यता मिळवतो. त्याचा संसार सुफळ होतो. (‘संतांचे बोलणे अंतर्खूण बाणणे। संसार सुफळ होणे जाणत्यासी॥’ - श्रीमामामहाराज, ‘तुका म्हणे मज अवघ्याचा कंटाळा। तू एक गोपाळा आवडसी॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘वैराग्ये करावा त्याग। तरीच परमार्थयोग। प्रपंचत्यागे सर्व सांग। परमार्थ घडे॥’, ‘वैराग्यापरते नाही भाग्य। वैराग्य नाही ते अभाग्य। वैराग्य नसता योग्य। परमार्थ नव्हे॥’ - श्रीसमर्थ, ‘रजतमसत्व आहे ज्याचे अंगी। याच गुणे जगी वाया गेला॥। तुका म्हणे ऐका सत्वाचे सामर्थ्य। करवी परमार्थ अहर्निशी॥। अहर्निशी सदा परमार्थ करावा। पाय न ठेवावा आडमार्गी॥’, ‘राम म्हणता कामक्रोधाचे दहन। जाय अभिमान देशोधडी॥’, ‘तुका म्हणे मग नये वृत्तीवरी। सुखाचे शेजारी पहुडेन॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘कामक्रोध सर्व कर्म दंडिले बळे। सुत्र धरूनी मध्यभागी वरी चालिले। निरुणाचा संग मला आजी जहाला। पूर्व दिशे भानू जसा आत उगवला॥’ - संत मुक्ताबाई, ‘तरी जेयाचिया इंद्रियाचिया घरा। नाही विषयाचिया येरझारा। जो आत्मबोधाचिया वोवरा। पहुडला असे॥’, ‘बरवा संतसमागमू। प्रगटला आत्मारामू॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘अवघाची महाराजा। दासरामी कोण दुजा॥’ - श्रीदासराममहाराज, ‘बिसर गयी सब आप परायी। जब साधुकी संगत पायी॥’ - श्रीसंत गुरुनानक, ‘राखावी बहुतांची अंतरे। भाग्य येते तद्दनंतरे। ऐसी ही विवेकाची उत्तरे। ऐकणार नाही॥’, ‘शोके दुखवावी वृत्ती। तरी ते जाहाली निवृत्ती। साधू आदी अंती। शोकरहित॥’ - श्रीसमर्थ, ‘समगतीमाजी हरीचा आठवा। नुरे देहभाव देहामाजी॥’ - श्रीमामामहाराज)

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘ज्याचे संगे देवभेटी। भवबंधा होय तुटी॥’ संतांचे संगतीत देवभेट होते व देवभेटीने संसारातून बाजूला होऊन तो मुक्त होतो. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज संगतात, ‘संतांचे संगती मनोमार्ग गती। आकळावा श्रीपती येणे पंथे॥’ तर श्रीमामामहाराज संगतात, ‘संतसंगतीने देव पडे ठायी। तयांचिये पायी लीन व्हावे॥’, ‘देवाचे दर्शन व्हाया थोर पुण्य। झालिया दर्शन मुक्ती लाहे॥’

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे शेवटचे चरणात सांगतात, ‘अल्पकाळ जरी घडे। दात म्हणे नामी जडे॥’ हा बरवा सत्संग थोडावेळ जरी घडला तरी आपल्या जीवनाचे सोने होणारे आहे. नामी नित्यनेम साधणार आहे. असा तो साधावा अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो.

वैराग्याचे भाग्य

भाग्य मिळणे अधिक। ऐसे बोलती जनलोक॥

परी भाग्य वैराग्याचे। सर्वाधिक मोलाचे॥

गोविंद म्हणे जे अविनाशी। येर सर्वही विनाशी॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८३७)

ज्याच्याजवळ सत्ता, मत्ता, ऐश्वर्य असते व त्यामुळे सर्वत्र लौकिक पसरलेला असतो, त्याला भाग्यवान असे सर्वसामान्यतः समजले जाते. प्रपंच अथवा परमार्थ सर्वसामान्य माणसे याचकरता करतात. रात्रंदिवस अर्थप्राप्तीसाठी प्रयत्न करतात व सधन होऊन समर्थ होण्याचा प्रयत्न करतात. पण असा धनप्राप्तीने समर्थ कोणी झाल्याचे आजवर आढळले नाही. कितीही अर्थ प्राप्त झाला तरी तो कर्तुम् अकर्तुम् अन्यथा कर्तुम् शक्ती समर्थ होत नाही. ज्याच्या जे मनात येते ते पूर्ण होते तो समर्थ. श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, ‘तुका म्हणे आले समर्थाच्या मना। तरी होय राणा रंक त्याचा।’ कितीही धन मिळवले तरी आपल्या इच्छेसारखे सारे होतेच असे नाही. कितीही मिळवा मनासारखे झाले नाही की चिंता ही आलीच. कितीही मिळवा चिंता काही हाटत नाही. अवघ्या चिंता नाहीशा होणे म्हणजे भाग्य उजळणे होय. (‘उजळले भाग्य। अवधी चिंता वारली॥’ - श्रीतुकाराममहाराज) आम्ही जे काही प्रयत्नाने प्रारब्धात असेल तर मिळवतो, त्या धनाने आमच्या संसारातील चिंता नाहीशा होत नाहीत. चिंतेचे स्वरूप बदलते इतकेच. जेव्हा धन नव्हते तेव्हा ते कसे मिळेल याची चिंता, समजा धन नशिबाने मिळाले तर ते कसे अजून वाढेल याची चिंता. जे धन मिळाले आहे, ते कसे टिकेल याची चिंता. पैसे मिळाले पण आता टँक्स भरायला पाहिजे, चिंता काही हटत नाही. पैसे नव्हते तेव्हा खायची चिंता होती. पैसे मिळाले, खायची चिंता मिटली, भरपूर खायला लागलो, पोट सुटले, निरनिराळी दुखणी जडली, चिंता आहेच. आपण जे इंद्रियांना जाणवणारे, मनाला भासणारे संसारातील मिळवतो ते सारे नाशिवंत आहे आणि आम्हाला हे सारे संसारातीलच ‘यावचंद्र दिवाकरौ’ टिकवायचे आहे. शक्य आहे का ते? अहो असार, अस्थीर संसारातून म्हणजे लटक्या व्यवहारातून प्राप्त होणारे धनाचे भाग्य, खोल्या नाण्याचे भाग्य हे पण अस्थिर, न टिकणारेच असते. उत्तम व्यवहाराने जी खरी नाणी प्राप्त होतात त्यानेच हरीची प्राप्ती होते. जोवर संसाराच्या गोष्टी सुटत नाहीत तोवर आत्मा कळत नाही, देव भेटत नाही. अस्थिर भाग्याने बरव्या देवाचा आधार प्राप्त होत नाही. अर्थात त्याला भलेपणा प्राप्त होत नाही. (‘जरी जाहला भाग्यवंत। तरी काय भेटेल भगवंत॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘येर धनाचिया कोटी। करविना देव भेटी॥’ - श्रीमामामहाराज, ‘लटीका व्यवहार सर्व हा संसार। वाया येरझार हरिवीण॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारे। उदास विचारे वेच करी॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘स्थिर भाग्ये भला निर्भयत्व माला। आधार त्यासी झाला बरवा देव॥’, ‘अक्षय तृतिया खरे नाणे कैसे। स्वहित मार्ग सोसे सदा देव॥’ - श्रीमामामहाराज)

या नाशिवंताची - अशाश्वताची - प्राप्ती व्हावी म्हणून आम्ही परमार्थ करतो. याला काही अर्थ आहे का? परमार्थ करून अर्थप्राप्ती करणे म्हणजे कोहळा देऊन आवळा घेण्यासारखे. शाश्वत देऊन अशाश्वत मिळवण्यासारखे आहे. (‘तुका म्हणे का गा नाशिवंतासाठी। देवासवे अटी पाडतोसी॥’ - श्रीतुकाराममहाराज) जितके नाशिवंत आहे तितके सारे त्यागले तर जितके अविनाश आहे ते गोळा होऊन अविनाशपदाचे भाग्य प्राप्त होणारे आहे. हे नाशिवंत देह दृश्य टाकायचे म्हणजे काय करायचे, या दृश्याची आशा, विषयांची आशा टाकायची. हे नाशिवंत विषय मनातून त्यागण्यासाठी वैराग्याची गरज आहे. वैराग्याने मनातून अनित्य विषयांचा त्याग झाला की नावरे आवरीता असे मन आवरले जाते; त्याला नित्य

आत्म्याचे ज्ञान होते हाच विवेक. साधनाभ्यासाने श्वसनातील असार त्रिगुण व पंचमहाभुते यांचा निरास झाला तर असार संसार त्यजून चत्वारदेहाचे निरसनाने बरवे साधन - संदेहरहित साधन साधल्याने संशयरहित ज्ञान होऊन अविनाश सिद्ध पदाचे भाग्य प्राप्त होणारे आहे. ('नाशिवंतं तितुकेची देसी। तरी पदं प्राप्तं निश्चयेसी। त्यामध्ये लालूच करिसी। तरी स्वहितं न घडेऽ।', 'संदेहरहितं साधनं। तेचि सिद्धाचे लक्षणं। अंतर्बाह्यं समाधानं। चळेना ऐसे॥' 'संशयरहितं ज्ञानं। तेचि साधुचे लक्षणं। सिद्धांगीं संशयं हीनं। लागेलं कैसा॥', 'सिद्धस्वरूपीं नाहीं देहो। तेथे कैचा हो संदेहो। या कारणे सिद्धं पहा हो। निःसंदेही॥', 'त्रिगुणं आणि पंचभुते। हे वायोमध्ये मिश्रिते। अनुमानेना म्हणून त्याते। मिथ्या म्हणून तये॥', 'असारा संसारा त्यजूनी बरवे साधनं करी॥'- श्रीसमर्थ, 'संसारं समस्तं त्रिगुणं।'- श्रीनाथमहाराज, 'अविनाशाचा गोळा रे। पुढे करूनिया खेळा रे। जितामुक्तीचा सोहळा भोगी। जमबुनी बारा सोळा रे॥'- श्रीचिमडमहाराज, 'विषयं इंद्रिये जड ओळखणे या नावं विरक्ती। चैतन्याकडे वृत्ती वळविणे या नावं भक्ती॥'- संतवचन, 'वैराग्यं ते विषयं त्याग। नुरे अंतरात भोग। गोविंदं म्हणे साधन। दृढं वैराग्याची खूण॥'- श्रीमामामहाराज, 'स्वामीं म्हणे देही न जावे गुंतून। हिची खूण असे वैराग्याची॥'- स्वामी स्वरूपानंद)

वैराग्याने देहबुद्धीचा त्याग घडला, इंद्रियांच्या घरी होणाऱ्या विषयांच्या येरझारा थांबत्या तरच परमार्थाचा योग घडतो, त्याला विवरी आत्मबोध होतो. आत्महित साधते. वैराग्य असेल तरच षड्विकारावर मात करून प्रपंचाचा त्याग घडेल व खरा परमार्थ प्राप्त होईल. नरदेहाचे सार्थक होईल. म्हणून वैराग्याचे महत्त्व! ('वैराग्ये करावा त्याग। तरीच परमार्थयोग। प्रपंचत्यागे सर्वं सांग। परमार्थं घडेऽ।', 'वैराग्यापरते नाही भाग्य। वैराग्यं नाही ते अभाग्य। वैराग्यं नसता योग्य। परमार्थं नव्हे॥', 'म्हणोनि देहबुद्धी हे झडे। तरीच परमार्थं घडे। देहबुद्धीने विघडे। ऐक्यता ब्रह्मीची॥'- श्रीसमर्थ, 'तरी जेयाचिया इंद्रियाचिया घरा। नाही विषयाचिया येरझारा। जो आत्मबोधाचिया वोवरा। पहुडला असे॥', 'सायास करिसी प्रपंचं दिननीशी। हरीसी न भजसी कवण्या गुणे॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'अंगी वैराग्याचे बळ। साही खळ जिणावे॥'- श्रीतुकाराममहाराज) हेच श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे दुसऱ्या चरणात असे सांगतात, 'परी भाग्य वैराग्याचे। सर्वाधिक मोलाचे॥' वैराग्याचे भाग्य महत्त्वाचे हे खरे आहे. पण नुसते वैराग्य असून चालेल का? आत्ता आमच्यापाशी वैराग्य आहेच की पण ते परमार्थविषयी आहे. आत्ता वैराग्याने आम्ही परमार्थाचा त्याग केला आहे म्हणून सांग प्रपंच घडतो आहे. त्याचा काय उपयोग. म्हणून नेमका कशाचा त्याग करायचा हे करण्यासाठी विवेक हवा व तो त्याग करण्यासाठी वैराग्याची गरज आहे. विवेकाने, नित्य व अनित्य यांची छाननी करून अनित्य गोष्टींचा त्याग वैराग्याने घडला तरच परमार्थ घडेल. म्हणून नुसता विवेक किंवा नुसते वैराग्य परमार्थदृष्टीने उपयोगी नाही. ('विवेकावीणं वैराग्यं आंधळे। वैराग्यावीणं विवेकं पांगळे। हे एकएका अवेगळे। झाल्यावीणं न कळे परमार्थं॥'- श्रीनाथमहाराज, 'तैसी वैराग्याची शीवं न देखती। जे विवेकाची भाषं नेणती। ते मूर्खं केवीं पावती। मज ईश्वराते॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) म्हणून विवेक आणि वैराग्य हे दोन्ही जवळ असणे हे परमार्थदृष्टीने महदभाग्याचे मानले जाते. ('म्हणोनि विवेकं आणि वैराग्यं। तेचि जाणिजे महदभाग्यं। रामदासं म्हणे योग्यं। साधुं जाणती॥'- श्रीसमर्थ)

देहाबद्दल, दृश्याबद्दल वैराग्य असेल तर चैतन्याचे प्रेम निर्माण होणार, चैतन्याची जाणीव अविनाश नामरूपाने होणार. आम्हाला जर देहाबद्दल, दृश्याबद्दल प्रेम असेल तर जाणीव वहिवाटीही पुसिले जाणाऱ्या नामरूपाचीच होणार. मग वैराग्य फक्त बोलण्यातच राहणार. ('वैराग्यावाचोनी। मिळेचिना प्रेमवाणी। वैराग्यात प्रगटे प्रेम। प्रेमामाजी उपजे नाम॥ प्रेमयुक्तं नाम। नामामाजी प्रगटे राम। म्हणोनिया नामं स्मरा। रामं म्हणे भव तरा॥'- श्रीदासराममहाराज, 'जोवरी

तोवरी वैराग्याच्या गोष्टी। जव सुंदर वनिता दृष्टी पडली नाही॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'वैराग्याचा लेश नाही माझे अंगी। बोलतसे जगी शब्दज्ञान॥' - श्रीसमर्थ)

हे विवेक आणि वैराग्य ज्यांच्या अंगी बाणलेले असतात, त्यांना संत, साधू म्हणतात. त्यांच्या संगतीत हे अविनाश नाम, रूप कसे अनुभवायचे हे समजते. हे वैराग्य लोकात निर्माण व्हावे म्हणून संतांनी कीर्तनातून मोठ्या प्रेमाने वैराग्य वर्णिले. संतांचे उपदेशानेच वैराग्याचे महत्त्व पटते. वैराग्याचे भाग्य प्राप्त होते. ('चंद्र तेथे चंद्रिका। शंभु तेथे अंबिका। संत तेथे विवेका। असणे की जी॥') - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'हरिभक्त विरक्त विज्ञानराशी॥' - श्रीसमर्थ, 'संतसंगे अंतररंगे नाम बोलावे। कीर्तनरंगी देवासन्नीधि सुखेची डोलावे॥' भक्तीज्ञानाविरहित गोष्टी इतरा न कराव्या। प्रेमभरे वैराग्याच्या युक्ती विवराव्या॥' - श्रीनाथमहाराज, 'वैराग्याचे भाग्य। संतसंगे हाची लाभ॥' - श्रीतुकाराममहाराज)

मूळ अभंगाचे शेवटच्या चरणात श्रीमामामहाराज सांगतात, 'गोविंद म्हणे जे अविनाशी। येर सर्वही विनाशी॥' वैराग्याने विनाशी देहाची, दृश्याची जाणीव नाहीशी झाल्यावर जी अविनाशी चैतन्याची जाणीव राहते, ते अविनाशी नामच संतांनी साठविले. श्रीमामामहाराज सांगतात, 'भाग्य मिळे वैराग्यात। तेचि साठविती संत॥' जे का असे अविनाश। रामनामी मिळे खास॥' गोविंद म्हणे सदा देही। रामनामी कळो येई॥' तर या अविनाश नामाबद्दल श्रीनाथमहाराज असे सांगतात, 'नाशिवंतं सर्व एक नाम साचे। म्हणोनि वदा वाचे श्रीराम॥' शरीर नासे संपत्ती नासे। नाम न नासे श्रीरामाचे॥' आकार नासे निराकार नासे। नाम न नासे श्रीरामाचे॥' स्थूल नासे सूक्ष्म नासे। नाम न नासे श्रीरामाचे॥' जे न नासे ते नाम वाचे। एका जनार्दनी साचे जप करी॥'

या नादश्रवणी तदाकारता साधली तर चैतन्याचे वारेच नयनात भरते. दाही दिशांना चित्प्रकाश - प्रकाशावेगाळा नवल प्रकाश - अनुभवाला येतो. मन संपूर्णपणे मुरते. त्याचा द्वैतभाव नाहीसा होऊन अद्वैताचे निश्चल सुख प्राप्त होते. त्याचे जन्मदारिद्रय नाहीसे होते. अवधी संसारचिंता नाहीशी होऊन तो निश्चिंत होतो. त्याला निजधन हे स्थिर भाग्य प्राप्त होते. आत हृदयात नारायण म्हणजे भ.स.श्रीनिंबरगीकरमहाराज आहेत हे जर अनुभवाला आले तर समाधानाला - सर्वसुखाला - काय कमी राहणार? म्हणून आपण लक्ष्मीच्या मागे न लागता लक्ष्मी ज्याची आहे अशा नारायणाचे ठिकाणी स्थिर व्हावे. ('वारे भरले या नयनात। नादश्रवणी तदाकारता एकची अखिल जगात॥') - श्रीदासराममहाराज, 'ते चित्प्रकाशे द्वैतभाव नासे। सत्तारूप कैसे कळो येई॥' - श्रीमामामहाराज, 'नामी रूप ते बिंबले। सर्व वृत्ती मौनावले॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'उजळले भाग्य दाही दिशा चित्प्रकाश गे। कृष्ण नवरा झाला आता कवणाची आस गे॥' - संतवचन, 'अंतरी वसता नारायणे। लक्ष्मीस काय उणे। ज्याची लक्ष्मी तो आपणे। बळकट धरावा॥' - श्रीसमर्थ, 'नारायण श्रीमंत आमुचा नारायण श्रीमंत। दारिद्र्याचा लेश नसे ज्या लक्ष्मीपती गुणवंत॥' - श्रीमती चितळे)

असे काही अविनाशी स्थिर भाग्य प्राप्त व्हावे व जगात भलेपणा प्राप्त व्हावा अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो.

आसन

आसन ते आसन ते। आस न ते आसन ते॥
आस जरी आस जरी। काय करी आसन ते॥
आस नुरे आस नुरे। आस नुरे आसन ते॥
न ढळे जे न ढळे जे। न ढळे जे आसन ते॥
जया ठायी मन स्थिर ते। दास म्हणे आसन ते॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १७२६)

आसन म्हणजे नेमके काय ? हे श्रीमामामहाराजांनी या अभंगात सांगितले आहे. ते म्हणतात, ‘आसन ते आसन ते। आस न ते आसन ते॥। आस जरी आस जरी। काय करी आसन ते॥। आस नुरे आस नुरे। आस नुरे आसन ते॥।’ आस न होणे हेच खेरे सर्वात श्रेष्ठ आसन आहे. श्रीमामामहाराज सांगतात, ‘आसन ते आस न ते। अधिकची ते आसन ते॥।’

जोवर मनात आस-वासना आहे तोवर मन अस्थिर, चंचळ व मनातील वासनेमुळे इंद्रियांचे ठिकाणी होणाऱ्या विषयांच्या येरझारीमुळे इंद्रियेही अशांत, वखवखलेली. देह जागेला बसून अस्थिर, मन तर दाही दिशांना फिरतंय, अर्थात देहाला, मनाला स्थैर्य नाही, त्यामुळे सुखही नाही. कोणतेही मऊ आसन वापरा, कितीही हठयोगातील आसने करा, देहाला व मनाला सुख होणार नाही. वासनेमुळे शरीराला, मनाला सुख, स्थैर्य मिळत नाही. वासना-आस- गेली तरच, देहाला मनाला स्थैर्य सुख. अर्थात ‘आस न होणे’ या आसनाचाच पातंजलयोगसूत्र पुरस्कार करते. आसन कसे असावे हे पातंजलयोगसूत्र असे सांगते, ‘स्थिरसुखमासनम्’ देहाला, मनाला स्थिर सुख ज्याने प्राप्त होते ते खेरे आसन.

असे कोणते साधन आहे की ज्या साधनाने इंद्रियांची वखवख व मनातील वासना दोन्हीही नाहीशा होतील ? श्रीज्ञानेश्वरमहाराज या साधनाचा निर्देश असा करतात, ‘बळिये इंद्रिये येती मना। मन एकवटे पवना। पवनू सहजे गगना। मिळोची लागे॥।’ तर श्रीनाथमहाराज या साधनाचे महत्त्व असे सांगतात, ‘विषय ते मनाअधिन। मन पवनासी वश्य जाण। अभ्यासे वश केला पवन। सहजे मन स्थिरावे॥।’ रामनामामाजी पवन साधला तरच साधनात मन घटून दासाला हे आसन प्राप्त होते. अर्थात हा रामनामात पवन साधणेचा अभ्यास सद्गुरुंच्या मार्गदर्शनाने होऊ शकतो. साधन कसे कोठे करावे हे चित्ताला तेच पटवून देऊ शकतात. (‘सद्गुरुवाचोनी कळेना साधन। उगीच का शीण करून घ्यावा॥।’- श्रीदासराममहाराज, ‘चंचळपण मन न करी विषय ध्यान। गुरुकृपेवाचून नव्हे नव्हे॥।’- श्रीसमर्थ)

आपल्या देहाला सुख वाटेल अशा कोणत्याही आसनावर देहाला सोयीस्कर अशा कोणत्याही अवस्थेत बसून एकांतात सद्गुरुकडून समजून घेतलेले साधन जर आपण साधले तरच विषयांच्यामुळे चंचळ असणारे मन निर्विषय होते. इंद्रियांच्या ठिकाणी असणाऱ्या विषयांच्या येरझारा थांबतात व इंद्रियांनाही व मनालाही सुख होते.

आसनावर बसून एकांतात कोणते साधन साधावे हे श्रीसमर्थ असे सांगतात, ‘उगाच येकांती बैसावे। तेथे हे समजोन पाहावे। अखंड घ्यावे सांडावे। प्रभंजनासी॥।’ तर श्रीतुकाराममहाराज या साधनाबद्दल असे सांगतात, ‘घालुनी आसन करी एकाग्र मन। मेरुदं जाण उभा राहे॥। श्रुकुटीपासूनी अंगुळ्या त्या चार। दृष्टी करी स्थीर तये ठायी॥। प्रथम चांदणे प्रकाश होईल। तेज ते दाटते न वर्णवे॥। तया तेजामाजी देहभाव राहे। निर्विकल्प पाहे समाधी हे॥। तुका म्हणे ज्याचे पूर्वपुण्य शुद्ध। तयासीच बोध होईल बापा॥।’ तर संत श्रीकबीरसाहेब या साधनाबद्दल सांगतात, ‘अगर है प्रेम दर्शनका। रितसे प्रीत कर प्यारा। बैठ आसन जमा करके। त्याग मनमो विचारेंका। देख श्रुकुटीके अंदरसे। चमकता

है अजब तारा॥’ तर श्रीमामामहाराज या रामनामात पवन साधणेच्या अभ्यासाबद्दल असे सांगतात, ‘नामस्मरणाचा घडा। विचार पाहता उघडा॥ एकचिते नाम घर्दै। मनी घेता बोध होई॥ घालोनिया आसन मांडी। मनीचे विचार तू सांडी॥ मेरुंदं खडा करी। दृष्टी नासिकाग्री धरी॥ काय जाते काय येते। अंतरी विचारी तू चित्ते॥ हस्त जोडोनी बैसावे। मस्तकाते नमवावे॥ श्वासोच्छवासी घर्दै जाई। तेथे सदा नाम घर्दै॥ ऐसे नाम घेता भले। दास म्हणे घे उगले॥’

आपत्या नाकातून वाहणारा श्वासोच्छवास हेच ते साधन आहे मन मुरवण्याचे. या साधनाचे अभ्यासाने पवन साधतो व पवनाचे योगे मन घटत्यावर पश्चिम दिशेसी (अंतर्मूख झाल्यावर) उजवा (श्रेष्ठ) मेरु (चैतन्याचा) अनुभवाला येतो. म्हणून मेरुचे आसन नाक असे सांगितले जात असावे. श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचे काळी सांगलीमध्ये एक नगाच्यावरचे कीर्तनकार आले होते. त्यांची कीर्तने श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचे कीर्तन झाल्यावर त्यापुढे रात्री १२ ते २ अशी असत. श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचे कीर्तन झाल्यावर तेथील कीर्तनप्रेमी श्रोते हे पण कीर्तन तितक्याच प्रेमाने न झोपता ऐकत हे केवढे विशेष. त्या नगाच्यावरच्या कीर्तनकारानी श्रोत्यांना प्रश्न विचारला की मेरुचे आसन कोणते? श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचे कीर्तनात हा विषय येत असल्याने श्रोत्यांतील एक लहान मुलगी उठली व म्हणाली, ‘बुवाजी, मी सांगते या प्रश्नाचे उत्तर’ व तिने सांगितले, ‘मेरुचे आसन नाक आहे.’ अर्थात बुवाजी चकीत झाले हे सांगणे नकोच. मेरुचे आसन नाक आहे हे स्पष्ट करणारी मला आढळलेली दोन पदे पुढीलप्रमाणे, ‘अहो चंद्र सूर्य कोण। कोठे मेरुचे आसन॥ अवघा वायू आहे किती। त्याची कोण्याठायी वस्ती॥ अहो त्रिकूट ते कोण। कोठे सत्रावीचे आसन॥ अर्धमात्रा कोठे आहे। दास म्हणे शोधूनी पाहे॥’, ‘नेत्र चंद्र सूर्य जाण। नाक मेरुचे आसन॥ अवघा वायू एक मुष्टी। त्याचे दहावे द्वारी वस्ती॥ मुख आहे त्रिकूट जाण। जीभ सतरावी आसन॥ अर्ध मात्रा कंठी आहे। दास म्हणे शोधून पाहे॥’

साधनाभ्यासाने वैराग्याने देहाचा दृश्याचा तटका तुटला, त्याची आस नाहीशी झाली, तरच श्वासाचा विश्वास होतो. चैतन्याच्या वाच्याचा चटका लागतो. त्या चैतन्याच्या वाच्याची मौज अनुभवता येते. त्या वाच्याबद्दल प्रेम वाटू लागते. मनातून संकल्पविकल्प गेले तरच त्याची सुखरूप खूण प्राप्त होणार. जाणीवेचा शीण गेला तरच विठोबाची खूण प्राप्त होणार. कल्पनेची बाधा नाहीशी झाली तरच अकल्प आयुष्याचे सुख प्राप्त होणार. देहाशी दृश्याशी असणारे तादात्म्य जर नाहीसे झाले, विषयातून जर मन निधाले तरच विषयांमुळे चंचळ असणारे मन स्थिर होणार, एकाग्र होणार. मन एकाग्र झाले तरच साधन धरले जाणार. निश्वासाला प्रमाण येऊन चैतन्याचा नादश्रवण होणार. या नादश्रवणी मन लुध्द होऊन अंतरीची आस-काम-वासना-संपूर्णपणे नाहीशी होणार. काम नाहीसा झाला की क्रोध, लोभ, मद, मोह, मत्सर हे सारे नाहीसे होणार. काम, क्रोध नाहीसे होणे म्हणजेच कर्माला अकर्माची मोहोर बसून अहंकार नाहीसा होणे, संसाराचा दरारा नाहीसा होणे होय. काम नाहीसा होणे म्हणजेच वासनेमुळे होणाऱ्या जन्माने असणारे करंटेपण नाहीसे होणे व रामकृष्णगतीवर आरुढ होऊन अद्वैताची वाट सापडणे होय. काम नाहीसा झाल्यावर अधोमुख असणारे जीवन उर्ध्वमुख होते व आपण आणि देव यातील भेद कमी होऊ लागतो. आस नाहीशी झाली की इंद्रियांची वखवख थांबते. देह स्वस्थ सुखी होतो. मनातील वासना गेली की मन हे सुखशांतमन होते. म्हणून आस न होणे ही जी अवस्था हेच खरे श्रेष्ठ आसन होय.

कामक्रोध हे सर्व कर्म नाहीसे झाल्यावर सुत्राच्या मध्यभागी अनुभवाला येणारे आकाशरूप जीवन उर्ध्वगामी होते. त्याला मनाच्या निर्धाराने - एकाग्रतेने - प्राणाचा उलट साधतो. त्याला उर्ध्वगामी जीवनात उफराटे नाम प्राप्त होते. त्याला अजपाजप साधतो. तो अजपाजपाचे आसनी बसतो. या अजपाजपाबद्दल श्रीज्ञानेश्वरमहाराज असे सांगतात, ‘अजपा जपणे

उलट प्राणाचा। तेथेही मनाचा निर्धारु असे॥’, ‘अजपाजपाचे आसनी बैसावे। मन मुरडोनी स्वरूपी लावावे। गोल्हाट मंडळ भेदोनी जावे। समाधीसुखाकारणे॥’ तर या उफराट्या नामाबद्दल श्रीसमर्थ असे सांगतात, ‘उफराटे नाम म्हणता वाचे। पर्वत फुटले पापाचे। ध्वज उभारिले पुण्याचे। ब्रह्मांडावरूते॥’, ‘उफराट्या नामासाठी। वाल्मीकि तरला उठाउठी। भविष्य वदला शतकोटी। चरित्र रघुनाथाचे॥’ हा अजपाजप, अजपाजपाचे आसन म्हणजे नेमके काय हे श्रीदासराममहाराज श्रीज्ञानदेवतेहतिशी या ग्रंथावरील टीकेत असे स्पष्ट करतात, ‘जागृत स्वप्नस्थिती मारोन। घातले अजपासन। मनाचिये मुरड साधोन। स्वरूपासी लावियले॥। अजपाचा जप गहन। सुषुप्तिया केवळ स्मरण। अंतरिया सावधान। जागृतपणे॥। जरी का ते पा सुषुप्ती। परिपूर्ण तेथ ही जागृती। योगी हे खुण जाणती। सत्य सत्य॥। अगम्य तेथिचे साधन। जेथ बुडाले गगन। नुरले देहाचे देहभान। स्मरणमात्रे॥।’ थोडक्यात अजपाजप म्हणजे झोपेत जागे राहणे, ज्ञानमयी निद्रा होणे, विपरीत ज्ञान नाहीसे होऊन राहणाऱ्या अज्ञानाचे ज्ञान होणे होय. तर जागृती स्वप्न या अवस्थेत होणारे दृश्याचे ज्ञान नाहीसे होणे म्हणजे अजपासन होय. अजपासन घातव्याशिवाय अजपाजप साधत नाही. देहाचे दृश्याचे विस्मरण व केवळ चैतन्याचे स्मरण म्हणजे अजपाजप होय. या अजपाजपाचे अभ्यासाने तो दशमद्वार ओलांडतो. त्याला तारक बिंदूचे दर्शन होते. नादप्रकाशयुक्त निजत्व जाणल्याने, जाणता जाणल्याने आपली महाकारणदेहातील असणारी जाणले ही जाणीव तद्रूप होते. सर्वसाक्षी मन वृत्तीसहित मुरते. ही निवृत्ती अवस्था प्राप्त होणे म्हणजे वृत्ती पद्मासनी बसणे होय. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘कल्प ते कल्पना वासना निमाली। वृत्ती यै बैसली पद्मासनी॥’. मांडी घालून बसणे म्हणजे पद्मासन नव्हे तर वृत्तीची बैठक पद्मासनी होणे महत्त्वाचे.

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘न ढळे जे न ढळे जे। न ढळे जे आसन ते॥’

वृत्ती पद्मासनी बसली की ब्रह्मचिंतन मोठ्या आनंदाने सतत होते. न ढळणारे सर्वसुख त्याला प्राप्त होते. सुखाचा भंग करणारी आसने मुख्य नसून ज्या स्थितीत ब्रह्मचिंतन मोठ्या आनंदाने सतत होते तेच खेरे आसन. जगद्गुरु शंकराचार्य सांगतात, ‘सुखेनैव भवेद्यस्मिन्न जस्त्रं ब्रह्मचिंतनम्। आसनं तदधिजानीयान्नेतरत्सुख नाशनम्॥।’ या न ढळणाऱ्या सुखाबद्दल, अखंड सुखाबद्दल श्रीमामामहाराज असे सांगतात, ‘समाधीचे सुख सांडी ओवाळोनी। रामनाम वाणी वदे जरी॥। समत्वाचे सुखी हरीची समाधी। इतर उपाधी नुरे जेथे॥। सदा सर्वकाळ अंतरी अढळे। कदापी न ढळे तेचि साधी॥। गोविंद म्हणे ऐसी समाधी साधिता। वैकुंठ ये हाता अनायासे॥।’ आसनावर बसलो तर समाधीच्या गोष्टी बोलायच्या.

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे शेवटचे चरणात सांगतात, ‘जया ठायी मन स्थिरते। दास म्हणे आसन ते॥’ मन संकल्पावर आले की गढूळ होते, अशुद्ध होते. संकल्परहित अवस्थेत ते चिदानंदी स्थिर होते. जगात सर्वसुखी आपणच असत्याची जाणीव होते. हेच खेरे आसन.

नाम साठविणे

साठविणे हे अधिक। त्यात नाम सर्वाधिक।।

काय साठवोनी सोने। जेवी भूमीत पाषाण।।

गोविंद म्हणे रामाआत। राम साठवी तू नित्य।। (अमृतवाणी अ.क्र. १८१५)

काय साठविणे महत्वाचे आहे ते श्रीमामामहाराज या अभंगात सांगत आहेत. ‘साठविणे हे अधिक। त्यात नाम सर्वाधिक।। काय साठवोनी सोने। जेवी भूमीत पाषाण।।’

शरीराच्या आधाराने आम्ही जे जे विनाशी गोळा करतो त्याचा उपयोग शरीर असेतोवर आपणास निश्चितच होतो. तरुण वयात कष्ट करून पैसा साठवला, संपत्ती गोळा केली तर म्हातारपण सुखात जाते. म्हातारपणी बसून खाता येते. अकाली मृत्यू आला तर आपल्यावर अवलंबून असणाऱ्यांना दुसऱ्यांच्या तोंडाकडे पहायला लागत नाही, हे खरेच आहे. आपल्या साठविलेल्या पैशातून शक्य झाल्यास आपल्या देणगीतून समाजोपयोगी कामे होऊ शकतात. समाजाचे ऋण, देशाचे ऋण फेडता येते. यादृष्टीने साठविण्याची सवय चांगलीच आहे. काही मर्यादिपर्यंत शक्य असेल तेवढे माणसाने साठवावेच. त्याचा मर्यादीत फायदा होतोच.

लटक्या व्यवहाराने संसारात जे लटके अशाश्वत धन प्राप्त होते, ते आम्ही पुढे उपयोगी यावे म्हणून साठवितो पण ते धन पुढे उपयोगी येईलच असे सांगता येत नाही. ते पैशातले धन कधीही सरकारजमा होऊ शकते. सोने साठविले तरी ते धन लाँकरचेच. चोरीच्या भयाने त्याचा उपभोगदेखील घेता येत नाही. आपण जे धन, संपत्ती गोळा करतो त्यावर अंतिम सत्ता ही कुबेराचीच - सरकारचीच असते. महायोगिनी लक्ष्मीबाईआका सांगायच्या की पुढील काळात सुपारीच्या खांडावर देखील माणसाची सत्ता राहणार नाही. याचा प्रत्यय अजून आपण घेतलेला नाही हे खरे, पण कालपरत्वे येऊ शकतो. शिवाय हे आपण कितीही गोळा केले तरी एकवेळ अशी प्रत्येकावर येते की हे सारे येथेच सोडून जावे लागते. अहो ज्या देहावर आम्ही एवढे प्रेम करतो ती जपलेली शरीरसंपत्तीदेखील चितेपर्यंतच आपली सोबत करते. आपण गोळा केलेले सारे येथेच राहते. धन भूमीत, गाई-म्हशी गोठ्यात, ज्या बायकोवर आपले जीवापाड प्रेम असते ती घराच्या दारापर्यंतच आपल्या सोबत राहते. कितीही लोकसंग्रह असला तरी तो स्मशानापर्यंत. देह चितेपर्यंत सोबत करतो. पुढे मात्र आपण व आपले कर्म. सुभाषितकार सांगतात, ‘धनानिभूमौ पशवःच गोष्ठे, भार्या गृहद्वारी, जनः स्मशाने। देह चितायां परलोकमार्गं कर्मनुगो गच्छति जीवः एकः।।’. हे जेव्हा लक्षात येते तेव्हा असे वाटते की आपण आपल्याकरता काय केले? काय मिळविले? मोठीमोठी माणसे ज्यांनी पोटात गोळा येईपर्यंत भरपूर गोळा केले ती माणसे उतारवयात अशी खंत आमचे श्रीदादांचेपाशी बोलून दाखविताना आम्ही पाहिली आहेत. ती आमच्या श्रीदादांना म्हणायची, “रामभाऊ, सगळ्यांसाठी सगळे केले पण स्वतःसाठी काहीही करता आले नाही.” आता या आयुष्याच्या शेवटच्या काळात श्रीदादा त्यांना काय सांगणार? आणि सांगितले तर त्यांच्या हातून ते काय होणार? (‘लटीका व्यवहार सर्व हा संसार। वाया येरझार हरिवीण।।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘धन मिळवोनी कोटी। सवे न ये रे लंगोटी।।’, ‘तुका म्हणे ज्याची संपदा एवढी। सांगा ते कवडी गेली नाही।।’ - श्रीतुकाराममहाराज)

लटक्या व्यवहाराने मिळविलेले आम्ही जे खोटे विनाशी धन साठवितो, त्यातून जगाची ओळख होते. अर्थात देवाची ओळख होत नाही. म्हणून परमार्थदृष्टीने नुसते हे धन साठविणे हिताचे होणार नाही. तेच उत्तम व्यवहाराने परमात्म्याच्या

अनुभूतीत जर रामनाम हे अविनाशी धन जोडले व साठविले तर ते मात्र परलोकात उपयोगी येणारे आहे. रामपाठ हा देवाचे दर्शन घडविणारा आहे. (जरी झाला भाग्यवंत। तरी काय भेटे भगवंत॥)- श्रीतुकाराममहाराज, ‘येर भाग्यवंता देवभेटी नाही। एरंड कदा पाही ऊस नव्हे॥’- श्रीमामामहाराज, ‘जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारे। उदास विचारे वेच करी॥’, ‘करा हरीभक्ती परलोकी ये कामा। सोडविल यमापासोनिया॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘नाशिवंत सर्व एक नाम साचे। म्हणोनि वदा वाचे श्रीराम॥। शरीर नासे संपत्ती नासे। नाम न नासे श्रीरामाचे॥। आकार नासे निराकार नासे। नाम न नासे श्रीरामाचे॥। स्थूल नासे सूक्ष्म नासे। नाम न नासे श्रीरामाचे॥। जे न नासे ते नाम वाचे। एका जनार्दनी साचे जप करी॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘नाम धन साठविता। मग देव येई हाता॥। येर धनाचिया कोटी। करविना देव भेटी॥। येर धन कुबेराचे। नामधन हे स्वतःचे॥। येई सांगाते शेवटी। दास म्हणे बांधा गाठी॥’, ‘खरे देवाजीचे नाम। अविनाश जे उत्तम॥’- श्रीमामामहाराज)

अर्थात श्रीमामांचे अविनाश रामनाम किंवा श्रीनाथमहाराजांचे अविनाश रामनाम हे आपण समजतो तसे वैखरीने घेता येणारे नाम नव्हे हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट आहे. कारण जे जे दृष्टीने पाहता येते किंवा जे जे शब्दात व्यक्त होते, जे जे मनाला भासते ते सारे नाशिवंत आहे. मनोलय झान्यावर कल्पांती परेपैल हरीवाचेने जे नाम उदय पावते ते निःशब्द, निर्विकल्प, लज्जाविरहित नाम हे श्रीमामांना अपेक्षित अविनाशी रामनाम आहे. हे चैतन्य निजधाम नाम म्हणजेच परब्रह्म आहे. (‘जे जे दृष्टीने देखिले। जे जे शब्द वोळखिले। जे जे मनास भासले। तितुके रूप जयेचे॥’- श्रीसमर्थ, ‘निर्विकल्प नाम। तेचि जाणा परब्रह्म॥’, ‘निःशब्द रूप आणि नाम। हा दासराम त्याचा॥’, ‘प्रणव उदेला कोठून। सांगा सांगा ते ठिकाण। परेपैल हरिवाणी। झाला उद्भव तेथोनि॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘लज्जाविरहित नामाचा प्रयत्न। शील परिपूर्ण दास म्हणे॥’- श्रीमामामहाराज)

या रामनामधनाने देवप्राप्ती होणारी असल्याने ते साठणारे रामनाम सर्वश्रेष्ठ भाग्याचे भाग्य आहे. श्वसनाची गती सूक्ष्म झाली असता-प्राणापान मिनले असता - येरझार सरली असता - अंतरीचे काम क्रोध अहंकार नाहीसे होऊन हृदयस्थ रामाची अनुभूती येऊन सर्वसुखाचा आराम प्राप्त होतो. अखंड रामाच्या अखंड अनुभूतीने अखंड रामनामस्मरण होते. (‘साठविला हरी। जेणे हृदयमंदिरी॥। त्याची सरली येरझार। झाला सुफळ व्यापार॥। हरी आला हाता। मग कैसी भयचिंता॥। तुका म्हणे हरी। काही उरो नेदी उरी॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘भाग्याचे ते भाग्य। रामनाम पाही। येर भाग्य होई श्रेष्ठ कसे॥। म्हणोनिया जनी साठवावे नाम। अंतरीचे काम निवारोनी॥’- श्रीमामामहाराज, ‘प्राणापानही जेथे मिनले। सर्वांगी चैतन्य कोंदले॥’- श्रीनानामहाराज बर्वे)

अहो अंतःकरणात जोवर देहाची, दृश्याची जाणीव आहे, देहाची दृश्याची कामना आहे, जोवर चित्त विषयांकडे धावते आहे तोवर संसार-संसरण आहे, तोवर चैतन्याची जाणीव नाही, तोवर अंतःकरणात नाम-चैतन्य-साठू शकत नाही. नाम-चैतन्य-अंतःकरणात साठविण्यासाठी अंतःकरण मोकळे नको का? देहाची दृश्याची जाणीव नाहीशी झाली तरच चैतन्याची जाणीव होऊ शकते. साधनाभ्यासाने देहाचा, मनाचा लय साधला असता प्राणाचाही लय होतो. मनातील वासना नाहीशी होऊन अविनाशी चैतन्याची जाणीव राहते. अंतःकरणात नाम-चैतन्य-साठते. (‘तुका म्हणे नाम। चैतन्य निजधाम॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘एका जनार्दनी नाम। सुख चैतन्य निजधाम॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘जे क्षेत्र क्षेत्रजयोगे। होइजे येणे जगे। आत्मा गुणसंगे। संसारिया॥’, ‘सोहं तेही अस्तवले। जेथ सांगतेची सांगणे जाले। द्रष्टव्येती गेले। दृश्य जेथ॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

प्रत्येक श्वासाला हे अविनाशी नाम अनुभवणे, अविनाश सारे गोळा करणे म्हणजेच आयुष्याचे चीज होणे, काळाला हटवणे, आयुष्याचा नाश थांबवणे, वाया जाणारे आयुष्य जपणे होय. कामक्रोधअभिमानाने श्वसनाची गती वाढते व अमोलीक आयुष्य कमी होते. कामक्रोध अभिमानरहित अवस्थेत श्वासोच्छवासी मध्यभागी एक नामाच्या अनुभवाने आयुष्याचे चीज होते. सर्वब्रह्म हाताला येऊन जन्मसार्थकता होते, धन्यता प्राप्त होते. (‘कैसे आयुष्याचे चीज। होईल हे सांगा मज॥ एक क्षण मागू जाता। त्रैलोक्यीही न ये हाता॥ वय जातसे फुकट। नाम साठविणे चोखट॥ एक नाम साठविता। दास म्हणे सर्व हाता॥’ - श्रीमामामहाराज, ‘अहो जैसा का कृपण। अंतरी साठवितो धन॥ देह तिजोरी सुरेख। त्यात वय अमोलीक॥ ऐसे वय देई नामी। मग होसी तू निकामी॥ ऐसा नाम साठविता। होय देही सार्थकता॥ येथे होसी तू कृपण। मग होसी जगी धन्य॥ नाम उपयोगी शेवटी। धन जैसे कृपणासाठी॥ नामी कृपण जो झाला। दास म्हणे तोचि भला॥’ - श्रीदासराममहाराज)

मनातून संकल्प विकल्प यांचा त्याग होणे, मनातून मीपणाचा त्याग होणे म्हणजेच नाम साठविणे होय. असा जो नाम साठवितो तो संत महात्मा देहीच विदेही होतो. कर्म करून अकर्ता होतो. वासनारहित होऊन पूर्णकाम होणे ही अशक्य गोष्ट या साधुसंतांनाच शक्य होते. (‘त्यागाचेनी योगे देहीच विदेही। सुखी दुःखी पाही सम सदा॥ त्याग कैसा होई समजोनी घेई॥ मनी केले नाही तोची त्याग॥ त्यागाचे लक्षण नाम साठवण। दास म्हणे खूण ऐशी असे॥’, ‘अशक्य ते काय साधुजना पाही। साठविले तिही रामनाम॥’, ‘अशक्य ते शक्य केले ज्यांनी नाम। तेची पूर्णकाम साधुजनी॥’ - श्रीमामामहाराज, ‘देहीच विदेह होणे। करून काहीच न करणे। जीवन्मुक्तांची लक्षणे। जीवन्मुक्त जाणे॥’, ‘काहीच न करूनी प्राणी। रामनाम जये वाणी। तेणे संतुष्ट चक्रपाणी। भक्तालागी सांभाळी॥’ - श्रीसमर्थ)

श्रीमामामहाराज शेवटच्या चरणात सांगतात, ‘गोविंद म्हणे रामाआत। राम साठवी तू नित्य॥’

चैतन्य हे जडात साठवता येत नाही. तेलात पाणी कधीही मिसळू शकत नाही. त्याप्रमाणे चैतन्यरूप नाम हे चैतन्यातच साठवता येते. राम हा हृदयात-अंतःकरणात-राहतो. तेथेच त्याचे नामही साठवता येते. (‘तैसा हृदयामध्ये मी रामू। असता सर्वसुखाचा आरामु। की ब्रांतासी कामू। विषयावरी॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

दशमद्वार

सर्व देही नवद्वार / नरदेही दशमद्वार//

हे तो जाणे सर्वाधिक / घ्यावे ओळखून एक//

दशमद्वाराहोनी वाट / दासा आत्मतीर्थ नीट// (अमृतवाणी अ.क्र. १८३०)

दशमद्वार ही नरदेहाची विशेषता आहे, हे श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे प्रथम चरणात असे सांगतात, ‘**सर्व देही नवद्वार / नरदेही दशमद्वार//**’ इतर देहात आत्मसाक्षात्कार करून घेण्याची, देवप्राप्ती, परलोकप्राप्ती करून घेण्याची क्षमता नाही. अर्थात इतर देहात दशमद्वाराची उपलब्धी नाही आणि समजा तेथे दशमद्वार उपलब्ध असले तरी ते जाणीवेत उघडण्याची क्षमता त्या देहामध्ये असत नाही. अर्थात मनुष्येतर देहांमध्ये नऊद्वारातून जगाचे - द्वैताचे - विपरीतज्ञानच होऊ शकते. (**‘पशुदेही नाही गती / ऐसे सर्वत्र बोलती / म्हणोनी नरदेहीच प्राप्ती / परलोकाची//’**- श्रीसमर्थ) मनुष्यदेहात मात्र ब्रह्मज्ञानाचा, आत्मप्राप्तीचा अधिकार आहे अर्थात दशमद्वाराची सोय आहे आणि ते साधनेने जाणीवेत उघडूही शकते. परमेश्वराने या नरदेहात इतर देहांप्रमाणे नवद्वारेही उपलब्ध करून दिली आहेत. अर्थात इतर देहांप्रमाणे मनुष्य या नऊ द्वारातून जगाचे विपरीतज्ञानही प्राप्त करू शकतो आणि जाणीवेत दशमद्वार उघडले तर आत्मज्ञानही. नरदेह हा सर्वसुखसोयीनी युक्त परिपूर्ण देह आहे. या देहाच्या निर्मितीनंतर भगवंतांचेही समाधान झाले. (**‘देखोनि मनुष्यदेहासी / सुख झाले भगवंतासी / अधिकार ब्रह्मज्ञानासी / येणे देहेसी मत्प्राप्ती//’**- श्रीनाथमहाराज) तो सर्वव्यापक सर्वात्मा स्थावरजंगम शासक या देहातील नवद्वारांमार्फित विषयांचा उपभोग घेतो व दुःखी होतो. त्याला दशमद्वारी चैतन्यांची (स्वतःची) जाणीव होईल तरच अस्तित्वाचा बोध होऊ शकेल. सत् (अस्तित्व), चित् (चैतन्य) एकत्र आले तरच आनंदाचा (सर्वसुखाचा) आस्वाद घेता येतो. (**‘नवद्वारे पुरे देही हत्ते लेलायते वही: / वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्यच//’**- श्वेताश्वेतर उपनिषद ३/१८) जोवर तो या नऊ द्वारातून बहिर्मुख आहे, तो विषयांचा उपभोग घेतो आहे, तोवर त्याचे दहावे द्वार उघडत नाही. अर्थात त्याला चैतन्याची जाणीव होत नाही. नऊ द्वारे उघडी असताना हे दहावे द्वार उघडत नाही. नवखंड पृथ्वी आहे व पृथ्वीपेक्षा वेगाळे दशमद्वार हे दहावे खंड ज्यामुळे पृथ्वी प्रकाशात येते ती काशी आहे, पंढरपूर आहे. (**‘पहा आपुली शरीरी / दशमद्वार हे पंढरी//’**- श्रीतुकाराममहाराज) सर्वसामान्य माणूस या नऊद्वारातून जगाचा अनुभव घेतो. सापेक्ष दुःखाचा (दुःख कर्मी किंवा जास्ती) अनुभव घेतो. तो आत वळून स्वतःकडे पाहतच नाही. सतत दुसऱ्याकडे पाहतो. द्वैतातून, साधनातून सुख शोधतो व सदैव दुःखी राहतो. त्याचा सुखाचा शोध संपतच नाही. असाच दुःखीकृष्टी तो या जगाचा निरोप घेतो.

एखादा विरळा साधू या जगाचा तटका तोडून, नवद्वाराचा निरोप साधून हे दहावे द्वार उघडतो व अद्वैत चैतन्याचा अनुभव घेतो, सुखरूप-ब्रह्मरूप होतो, दुरीत सर्व जाऊन देहाचे सार्थक करतो. (**‘आला आला प्राणी जन्मासी आला / झाला झाला वाढला थोर झाला / केला केला व्यापही सर्व केला / गेला गेला बापुडा व्यर्थ गेला//’**- संतवचन, ‘**नवद्वाराते रोधोनी / दशमद्वारी दासी जनी//’**- संत जनाबाई, ‘**नव दरवाजे दसवी खिडकी / उपर है एक फिरकी / विरळा साधु कोई एक जाने / लेकर मनकी गिरकी//’**- संत शिवदिनी, ‘**नऊ दरवाजे खिडकी रे षडचक्रावर फिरकी रे / तेथेच खाऊन गिरकी प्राण्या / चिन्मयस्वरूप ओळखी रे//’**- श्रीसमर्थ, ‘**बंगला खूब बनाया बे / अंदर नारायण सोया बे / पंचतत्वकी भिंत बनाई तीन गुनका गारा / रोमरोमसे छान चलाई / चेतन करले हारा//**’ इस बंगलेको दस

दरवाजे। बीच पवनका खंबा। आवत जावत किसे न देखो। वोही बडा अचंबा॥१- संत कबीर, ‘नवग्रास घालिता मुखी। दहाव्यात जाहले मी सुखी। अकराव्या घरा जाऊन॥२- संत महिपती)

तोंडाला येर्डे ते बोलणे, डोळ्याला दिसेल ते पाहणे, रस्ता फुटेल तिकडे जाणे हे सारेच नवद्वारामार्फत करतात. जे बोलता येत नाही ते बोलण्यात, जिये जाता येत नाही तिथे जाण्यात, जे जाणवत नाही ते जाण्यात, जे हाताला येत नाही ते राघोबाचे रूप हाती घेण्यात काही मातब्बरी, पुरुषार्थ आहे. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘बोलवेना ते बोलावे। चालवेना तेथे जावे॥ नवलस्वरूपाचा योग। जीवपणाचा वियोग॥ वाट नाही तेथे जावे। जाणवेना ते जाणावे॥ हाता न ये तेचि घ्यावे। मनेवीण आटोपावे॥ नसोनिया भेटी घ्यावी। तुटी असोनी पडावे॥’. असे जगावेगळे जे करून दाखवितात, जे नवद्वाराचे निरोध साधून दशमद्वारी वैतन्याचा अनुभव घेतात, ते प्रातःस्मरणीय सज्जन असतात. संत उद्धव चिद्घन सांगतात, ‘सज्जन यासाठी यासाठी। अवतरले या सृष्टी॥ अबोलणे बोलावे। न दिसे दृष्टी ते दावावे॥’ असे जे दशमद्वारी हरीला सन्मुख होतात त्यांना नर म्हणतात. जे मनाच्या मागे धावतात त्यामुळे ज्यांना नित्यनेम साधत नाही, नमनभक्ती साधत नाही अशा जगाला सन्मुख व हरीला विन्मुख पुरुषाला दोन पायाचा गाढव किंवा पशूच म्हणतात. अहो नित्यनेमाने भक्ती साधली तर दशमद्वार उघडणार, वैतन्याच्या ज्ञानाने नरदेहाचे सार्थक होणार. (‘तो नर नर कसला नर कसला। हरीला विन्मुख झाला॥१- संतवचन, ‘तुका म्हणे ते गाढव। घेर्डे मनासंगे धाव॥२’, ‘काही नित्यनेमावीण अन्न खाय तोचि शीण। वाया मनुष्यपण। भार वाही तो वृषभ॥३- श्रीतुकाराममहाराज, ‘भक्तीवीण पशू कशासी वाढला। सटवीने नेला कैसा नाही॥४- श्रीनाथमहाराज, ‘ज्ञानावीण ते पशू जाणावे। वचन भगवंताचे॥५- श्रीसमर्थ)

दशमद्वार ही नरदेहाची अपूर्वता आहे. ती अपूर्वता अनुभवली तर परमार्थ सिद्धीस जाणार, नरदेह धन्य होणार, नरदेहाचे सार्थक होणार. देह परमार्थी लावला तर दशमद्वारापैल परमार्थची जन्ममृत्यूची वार्ता नाही ही अपूर्वता अनुभवाला येऊन सायुज्यता मुक्ती प्राप्त होणार, नाहीतर मृत्युपंथे आयुष्य व्यर्थ जाणे ही पूर्वता अनुभवाला येणार (‘धन्य धन्य हा नरदेहो। येथील अपूर्वता पाहो। जो जो की जे परमार्थ लाहो। तो तो यावे सिद्धीते॥१’, ‘देह परमार्थी लाविले। तरीच याचे सार्थक जाले। नाही तर हे वेर्थची गेले। नाना आघाते मृत्युपंथे॥२’, ‘अपूर्वता या परमार्थची। वार्ता नाही जन्ममृत्यूची। आणि यदवी सायुज्यतेची। सविधची लाभे॥३- श्रीसमर्थ) म्हणून नरदेही दशमद्वार अनुभवणे हे सर्वाधिक महत्वाचे. तेच श्रीमामामहाराज अभंगाचे पुढील चरणात सांगत आहेत. ते म्हणतात, ‘हे तो जाणे सर्वाधिक। घ्यावे ओळखून एक॥४’ अहो पण हे दशमद्वार आम्ही जाणणार कसे? ही नवद्वारे बंद होतील तेव्हाच. ही नवद्वारे बंद होणे इतके सोपे आहे का? आम्ही ही शरीराची नऊ द्वारे निग्रहाने बंद केली तरी कल्पनेने पाहणे, ऐकणे, चव घेणे, स्पर्श जाणवणे सुरु आहेच की. कल्पनेने हे जर सुरु असेल तर नऊ द्वारे बंद झाली याला काय अर्थ? तेच जर आतील कल्पना सरली तर नऊ द्वारे उघडी असली तरी नवद्वारांचा निरोध झालेला आहे असाच त्याचा अर्थ होतो. म्हणून कल्पना सरणे म्हणजे नवद्वारांचा निरोध आहे. कल्पना सरणे म्हणजे नाक, कान, डोळे तोंड बंद होणे. नाक, कान, डोळे, तोंड बंद झाले की मनमुळी विराजीत वनमाळी अनुभवाला निश्चित येणारा आहे. अहो पण ही कल्पना सरणार कशी? आम्ही कायम कल्पनेत तरंगणारी माणसे, कल्पनेतसुद्धा कल्पना सरणे अवघड. पण झोप लागताना कल्पनेचा निरास होतोच की. अर्थात झोप लागताना नवद्वारांचा निरोध होऊन दहावे द्वार उघडते. पण ते अज्ञानात उघडत असल्याने दशमद्वाराचा अनुभव मात्र येत नाही. झोप हे कारणदेहाचे लक्षण आहे. अर्थात दशमद्वार हे कारणदेहात अनुभवाला येते. (‘कारणदेही देखे दसवे द्वार। महाकारणी

घोर शुत्यज्ञान।।'- **(श्रीदासराममहाराज)** म्हणजे दशमद्वार अनुभवण्यासाठी झोप लागताना आपण काय करतो ते साधनाच्या वेळी करावे लागेल. झोप लागताना आपण काय करतो? आपण काहीच करत नाही. आपण काही केले (देहाने किंवा मनाने) तर झोप लागेल का? अर्थात साधन करताना 'काहीच न करोनी प्राणी' अशी समर्थ अवस्था हवी. ओठ कंठ काही हलवायचे नाही, जिल्हेने काही पुटपुटायचे नाही अशा अवस्थेत जर आम्ही निवांत बसलो, मीपणेवीण देहाला विसरून जर साधन साधले तर मनवाचातीत अवस्थेत दशमद्वारी स्वरूपाची जाणीव होणार आहे.

जोवर मन आहे तोवर नवद्वारामार्फत त्याच्या एकट्याच्या अधिष्ठानावर एकत्र आलेल्या छत्तीस तत्वांचे - क्षेत्रांचे - विपरीत ज्ञान होते, एक असताना अनेक भासते. तेच साधनेने देहाचा, मनाचा लय साधला असता नवद्वारामार्फत छत्तीस तत्वे न जाणता दशमद्वारामार्फत त्या एकाची जाणीव होते, भगवंताचे अधिष्ठान ओळखले जाते. भगवंतांचे अधिष्ठान जाणले तर चळवळीत सामर्थ्य, नाहीतर चळवळ अयशस्वी होते. ('तैसी छत्तीसही इये तत्वे। मिळती जेणे एकत्वे। तेणे समूहपरत्वे। क्षेत्र म्हणिये।।'- **श्रीज्ञानेश्वरमहाराज**, 'सामर्थ्य आहे चळवळीचे। जो जो करील तथाचे। परंतु येथे भगवंताचे। अधिष्ठान पाहिजे।।'- **श्रीसमर्थ**)

मनाचा लय साधला असता, मनोवृत्तीचा निरोध साधला असता प्राणाचा लय होतो. प्राणाचा लय होतो म्हणजे इडा पिंगला सुषुम्नाकार होतात. सूर्याच्या बारा व चंद्राच्या सोळा कला एकत्र येतात व त्याला रामनाम ध्वनी श्रवण होतो, अनुहाताताचा गलगा श्रवण होतो व तो जीव दशमद्वारात येतो. तेये त्याला सत्राव्या जीवनकळेचे अमृतप्राशन होते व मनाला आनंद प्राप्त होतो. संत हा अनुभव असा सांगतात, 'बारा सोळा जणी गडे ग बारा सोळा जणी। मिळोनी येती गलगा करिती। मशी गेल्या घेऊनी। दहाव्या घरा जाऊनी सखे ग दहाव्या घरा जाऊनी। सत्रावीचे अमृत घ्याले। हर्ष जाहला मनी।।' तो एक नाम जाणणारा नामधारक होतो. अशा नामधारकाला दशमद्वार ओलांडल्यावर तारकबिंदू दर्शन होऊन मन वृत्तीसहित मुरल्याने महद्भुताचे आकलन होते. ही एकनामाची जाणीव अहर्निशी झाली तर दशमद्वार ओलांडून महाकारणदेहात प्रवेश होईल. तो एकादशस्थानी येणे जाणे नाही, काळवेळ नाही, अशा वैकुंठाचा अनुभव घेर्ईल. ('नित्यनेम प्रातःकाळी। माध्यान्हकाळी सायंकाळी। नामस्मरण सर्वकाळी। करीत जावे।।'- **श्रीसमर्थ**, 'महाकारणदेही अखंड स्मरण। अद्वय भजन हरिकथा।।'- **श्रीदासराममहाराज**, 'दशमाचे पैल पाहे। एकादशस्थान आहे।। वैकुंठ बोलिजे तयासी। काळवेळ नाही ज्यासी।।'- **श्रीमाममहाराज**)

दशमद्वार ओलांडल्यावर एकादशस्थानी एकदशा प्राप्त झाली की विश्वरूप परमात्म्याचे दर्शन होते. त्याला सारे विश्व वासुदेवरूप असल्याची प्रतिटी येते व तो भक्तश्रेष्ठ ज्ञानी होतो. हा दशमद्वाराचा अनुभव श्रीज्ञानेश्वरमहाराज योगमार्गाला धरून लिहिलेल्या 'श्रीज्ञानदेवतेहत्तीशी' या ग्रंथात असा सांगतात- (१) 'खोलोनि दसवेद्वारीचे कवाडपाठी। मन उन्मन परेच्या तटी। अरूप दिसतसे जगजेठी। चहुकडे।।' (२) 'खोलोनि दशमद्वारीच्या छिद्रा। जाता भेटी रामचंद्रा। योगिया लागली योगमुद्रा। चहुकडे।।' (३) 'स्वरूप उभे तुर्येचे मेळे। अर्धपर्नी अरूप खेळे। दसवेद्वारी ढळढळ उसळे। महातेज।।'. या 'श्रीज्ञानदेवतेहत्तीशी' या गहन ग्रंथावर श्रीदासराममहाराजांनी स्वानुभवाने सानंद टिका लिहिली आहे. त्यात त्यांनी या दशमद्वाराचे महत्त्व सांगणाऱ्या तीन ओव्यांचे स्पष्टीकरण लिहिताना दशमद्वाराचा अनुभव केव्हा येतो? दशमद्वार हे किंती लहान आहे? दशमद्वारी येणारा तेजाचा अनुभव कसा असतो? दशमद्वार म्हणजे काय? ब्रह्मरंध्र म्हणजे

काय? आदी प्रश्नांची उकल स्वानुभवाने करून दाखविली आहे. ही टीका लिहिली तेव्हा त्यांचे वय अंदाजे अवघे वीस वर्षाचे होते. या श्रीज्ञानदेवतेहत्तीशी ग्रंथावर टीका लिहिणारे एकमेव श्रीदासराममहाराज आहेत. या सानंद टीकेतील दशमद्वाराचे महत्त्व सांगणाऱ्या ओव्या खालीलप्रमाणे -

(१) ‘श्रीहाट गोल्हाट औटपीठ। ओलांडोनिया अवचट। मनाचे करोनी उन्मन निधोट। दशमद्वार दावियले॥ नवद्वाराचे निरोधन। करोनी साधिलिया आसन। धारणा जालिया धारण। दशमद्वार आतुडले॥ जे पाहता अती गहन। अणुहून सूक्ष्म प्रमाण। जेथ निवटे अहंपण। मुळीचे मुळी॥ जेथ दिसे पांडुरंग। दावी आपुले पांडूर अंग। श्वेतकळा जे अव्यंग। गगन दिठी॥ दशमद्वारातु हे स्थिती। दशमद्वारी उन्मनवृत्ती। परेपासोनिया चित्ती। स्मरण चाले॥ जेथ आकाशची निमाले। ऐसे दशमद्वार आतळे। चौशुन्याचे लया गेले। बीज येथे॥ तेथ श्वेत कळेवीण। काय दाखवावे आन। अरूप आत्मा जो अगुण। तोची उरे॥ विहंगम कपी मीन। मार्ग परतले जेथून। पिपिलिका मार्ग गहन। तोही अरूप राहिला॥ चत्वार देहाचा निरास। होवोनी सांडिता हे दृश्य। अरूप दशमद्वारी प्रकाश। कोंदले कळे॥ मग ते चहू ठायी जाले। तयावीण काही नाडळे। ऐसे सत्य सत्य केले। सद्गुरु नाथे॥’

(२) ‘खोलता दशमद्वार छिद्र। आत भेटे श्रीरामचंद्र। आरूढ जे का हंसावर। तेजोरूप॥ हंसावरी श्रीराम दिसत। सांगती सद्गुरु हनुमंत। तेथ दृष्टी जडली निश्रांत। सत्य सत्य त्रिवाचा॥ हंसावरी हे जीवन। हंसावरी तगला प्राण। प्रत्यक्ष रामराय आपण। हंसावरी॥ तेथ जे लागली मुद्रा। तेची योग्याची योगमुद्रा। चहुकडे रामचंद्रा। भेटी जाली॥’

(३) ‘दसवे द्वारातोनी जाता। सहजानुभव देखता। शुन्य देखणे शुन्या मिळता। शुन्यची जाले॥ तव ते जीवन ब्रह्मरंध्री। केवळ पहाणिया माझारी। तेथेची स्वरूप साक्षात्कारी। सहस्रदळी॥ पहाता हे दशमद्वार। नवल तेजाचा प्रकार। ढळढळ महातेजसागर। उचंबळला॥ तेथ आपणपे पाहणे। आपआपणा भेटणे। दशमद्वारी ऐक्यपणे। एकात्मते॥ दृष्टी अग्र शून्य सार। तेचि सत्य दशमद्वार। जये ठायी मधुकर। खेळतसे॥ दशमद्वार अती सात। जेथ रिधाले गगनी गगन। जेथ शुन्यही विलिन। होवोनी ठेले॥ ऐसे दशमद्वारीचे छिद्र। यासीच बोलती ब्रह्मरंध्र। पैल सहस्रदळचक्र। आत्मयाचे॥ संतजनी प्रत्यय बोलिला। जो का सहस्रदळी आला। दशमद्वार शब्द योजिला ब्रह्मरंध्रा॥ ऐसे येथीचे दशमद्वार। जेथ निर्गुण साक्षात्कार। स्वयंब्रह्म ज्ञानेश्वर। होवोनि ठेले॥’

दशमद्वाराबद्दल अधिक माहिती सांगणारी श्रीदासराममहाराजांची वचने खालीलप्रमाणे -

‘रामकृष्णभाव जीवाची ओवरी। महाशुन्य पारी दशमद्वारी॥’, ‘दशमद्वारी प्राणगतीसी रोधिता। चित्त येई हाता जीवात्म्याच्या॥’, ‘दशमद्वार छिद्र तेथोनी हे गती। जावोनी मिळे ती ब्रह्मरंध्री॥’, ‘अमृतकळेने दशमद्वारा उपरी। जाइजे निर्धरी गुरुकृपे॥’

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे शेवटच्या चरणात सांगतात, ‘दशमद्वाराहोनी वाट। दासा आत्मतीर्थ नीट॥’ हे दशमद्वार ओलांडल्यावर, ब्रह्मरंध्र उल्लंघल्यावर त्याला तारकबिंदू दिसतो. त्याचे मन संपूर्णपणे मुरते. त्याला सहजस्थिती प्राप्त होते ही सहजस्थिती म्हणजे खेर अध्यात्म आहे. सहजस्थिती प्राप्त होते म्हणजे अंतःकरणातील हेतू मावळतो व शब्दाला निःशब्दता प्राप्त होते. हेतूपुर्वक होणारी असत्क्रिया त्यागून हेतुवीण सत्क्रिया आचरली जाते. तो फळाची आशा न करता सत्कर्म आचरतो. कर्मातील कौशल्य साधून त्याला खरा योग साधतो. तो देवाचा देव होतो. उगमी आत्मतीर्थात स्नान घडून तो संकल्पविकल्परहित होतो. त्याला संपूर्ण अद्वैत साधते. तो मुक्त होतो. तो देहातीत वस्तूरूप होतो. मोक्षाची ही वाट जवळीच नीट आहे. (‘दशमद्वार ओलांडिता। सहजस्थिती येई हाता॥’, ‘दशमद्वारापैल मिसळता प्राण। सहज होय

पूर्ण ब्रह्मरूप॥'- श्रीदासराममहाराज, 'ऐसिया आपुलियाची सहजस्थिती। जया ब्रह्माची नित्यता असती। तया नाम सुभद्रापती। अध्यात्म गा॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'राऊळामाजी जाता। राहे देह अवस्था। मन हे उन्मन झाले। नसे बृद्धतेची वार्ता। हेतू हा मावळला। शब्दा आली निःशब्दता। तटस्थ होऊनी ठेले। निजरूप पाहता। हे सुख काय सांग। वाचे बोलता नये। आरतीचेनी योगे। गेले मीषण माझे॥'- श्रीनिवृत्तीनाथमहाराज, 'असत्क्रिया ते सोडिली। आणि सत्क्रिया ते वाढविली। स्वरूपस्थिती बळावली। या नाव साधक॥'- श्रीसमर्थ, 'परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी हेतुवीण॥', 'हा निजधर्म जै सांडे। आणि कुकर्मी रती घडे। तैची बंधू पडे। संसारिकू॥', 'आइके सकळ संमते जगी। अर्जुना गा तोचि योगी। जो कर्म करोनी रागी। नोहेचि फळी॥', 'अगा योगी जो म्हणिजे। तो देवाचा देव जाणिजे। आणि सुखसर्वस्व माझे। चैतन्य तो॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'मोक्षाची ती वाट जवळीच नीट। रामनाम धीट होऊनी घेई॥', 'आत्मतीर्थी बुडी देता। शुद्ध मन घेई हाता॥', 'आत्मतीर्थ सर्वाधीक। बुडी देता मुक्त लोक॥'- श्रीमामामहाराज)

अन्न

अन्न देतो उदरास / देह त्याचा हा निःशेष //
 दंडक तो ऐसा आहे / खरा धनी कोण आहे //
 अन्न निर्मिते जयाने / सर्वाधिक तोचि जाणे //
 विश्वासता त्याचे पायी / दासा नामी उणे नाही // (अमृतवाणी अ.क्र. १८७८)

जोगी, कानफाट्या, बैरागी, गोसावी असे तथाकथित परमार्थी असोत किंवा सामान्य प्रापंचिक असोत, दुपारी बाराची वेळ झाली की चुळबूळ सुरु झालीच. बाराच्या वेळेला हातातोंडाची गाठ ही पडलीच पाहिजे. अगदी मुहूर्त चुकता कामा नये. माणूस जे काही शिकतो, कला अवगत करतो ते सारे पोट भरण्यासाठी लागणाऱ्या अर्थार्जिनासाठी. अन्नाचे स्वरूप कोणतेही असो, ठराविक तेवढे शरीराला आवश्यक उष्मांक प्राप्त झाले की झाले. जरा उशीर झाला की थकवा येतो, हातपाय हालत नाहीत. धान्य आहार नाही फलाहार, फलाहार नाही दुधाहार, काहीतरी खावेच लागेल. जिवंत रहायचे असेल तर काही ना काही खावेच लागेल. अन्न म्हणजे खायचेच अन्न नव्हे. प्रत्येक ज्ञानेंद्रियाचे अन्न वेगळे. पाहणे हे डोळ्याचे, वास घेणे हे नाकाचे, ऐकणे हे कानाचे, स्पर्श घेणे हे त्वचेचे अन्न. प्रत्येक ज्ञानेंद्रियाला त्याचे त्याचे पुरेसे अन्न प्राप्त व्हावे लागते. काही पाखंडी माणसे भोजन हीच भक्ती समजतात. पोटभर अन्न प्रत्येक इंद्रियाला मिळाले, काया तृप्त झाली की जीवाला संतोष होतो हेच ब्रह्मज्ञान. अहो मरण हीच मुक्ती. मेल्यानंतर देहाची राख झाल्यावर पुढचे कुणी बघितलंय. आहे तोवर चम्म्या तुप पोळी खायची. पैसे संपले, कर्ज काढायचं पण सोडायचं नाही. ('जीव तोची देव भोजन ते भक्ती / मरण ते मुक्ती पाखंड्याची //'- श्रीतुकाराममहाराज, 'पोटभरी मिळे अन्न / आम्हा हेचि ब्रह्मज्ञान //'- श्रीसमर्थ, 'ऋणं कृत्वा धृतं पिबेत, भस्मी भुतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः' - संस्कृतवचन)

या इंद्रियांची अशी खासियत आहे की त्यांना तुम्ही कितीही खायला द्या, त्यांची तृप्ती होतच नाही. जी तृप्ती होते ती तेवढ्यापुरतीच. विषय जोवर सान्निध्यात आहेत, तोवरच ती असते. इंद्रिये जे मागतील ते देणे, इंद्रियांना सुख देणे म्हणजे शेंड्याला पाणी मारण्यासारखे आहे. शेंड्याला पाणी मारून ते मुळापर्यंत जात नाही. शेंड्याला पाणी मारून येणारी टवट्वी वरवरची आहे. तेच मुळाला पाणी घातले, तर ते शेंड्यापर्यंत येते. ही टवट्वी दीर्घकाळ टिकणारी आहे. तसेच निर्गुणाचा अनुभव आला, निर्गुण भोजन घडले की खरे सुख इंद्रियांना प्राप्त होते. त्यांची वखवख थांबते. यात खरी कृतकृत्यता आहे. ('इंद्रिये जे जे म्हणती / ते तेचि जे पुरुष करिती / ते तरलेची न तरती / विषयसिंधु //', 'म्हणौनी जाणतेने गुरु भजिजे / तेणे कृतकार्य होईजे / जैसे मुळसिंचनी सहजे / शाखा पल्लव संतोषती //', 'म्हणोनि आपुली आपणयेया / जरी ये इंद्रिये येती आया / तरी अधिक काही धनंजया / सार्थक असे //', 'ताहाने ताहानचि पियावी / भुकेलिया भुकचि खावी / अहोरात्र वावी / मवावा वारा //'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'निर्गुण भोजन देही बाग खुण / निजत्व लक्षण ओळखावे //'- श्रीमामामहाराज)

इंद्रियांची अपरिमित भूक भागवण्यासाठी लागणारे अर्थार्जिन करण्यासाठी नोकरी किंवा व्यवसाय करावा लागतो. पंख्याखालची सुखाची नोकरी सर्वांनाच मिळेल असे नाही. कित्येक लोकांना या अन्नाकरता दाही दिशांना वणवण फिरावे लागते. एक नोकरी करून भागत नाही. दोन दोन नोकच्या कराव्या लागतात. मालकाची मर्जी संपादन करणेसाठी त्याला हवे ते हवे तितका वेळ काम करावे लागते. ('अन्नासाठी दाही दिशा / आम्हा फिरविसी जगदीशा / कृपाळू वा

परमपुरुषा। करुणा कैसी तुज न ये॥’- श्रीव्यंकटेशस्तोत्र, ‘जो अन्न देतो उदरासी। शरीर विकावे लागे त्यासी। बा
जेणे घातले जन्मासी। त्यासी कैसे विसरावे॥’- श्रीसमर्थ, ‘पोट लागले पाठीशी। हिंडवते देशोदेशी॥। पोटाभेणे
जिकडे जावे। तिकडे पोटची येते सवे॥। जप तप अनुष्ठान। पोटासाठी झाले दीन॥। पोटे सांडियली चवी। नीचापुढे
ते नाचवी॥। पोट कासियाने भरे। तुका म्हणे झुरुझुरु मरे॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘ऐशी पोटाची तो कथा। पोट
सोडिना सर्वथा॥। निवारिता निवारेना। सन्नीध ते सदा जाणा॥। त्याची आहुती कठीण। रहावेना तयावीण॥। थोर
थोर ते भागले। पोटापुढे दीन झाले॥। पोट आधी तृप्त होता। मग दासा देव कथा॥’- श्रीमामामहाराज केळकर)

हातातोंडाची गाठ मेटाकुटीने पडणाऱ्या माणसांना असे वाटे की परमेश्वराने अन्नाच्या परिमळाने किंवा अन्नाच्या कल्पनेने
जर पोट तृप्त व्हायची योजना केली असती तर फार बरे झाले असते किंवा कासवाच्या पिल्लाचे पोट त्याच्या आईने नुसते
कृपादृष्टीने त्याच्याकडे पाहिले की भरते म्हणे, तसे काही आपल्या बाबतीत झाले असते तर फार बरे झाले असते.
(‘अन्नाच्या परिमळे जरी जाय भूक। तरी का हे पाक घरोघरी॥’, ‘बोलाचीच कढी बोलाचाच भात। जेवोनिया
तृप्त कोण झाला॥’, ‘कासवीचे बाळ वाढे कृपादृष्टी। दुधा नाही भेटी अंगसंगे॥’- श्रीतुकाराममहाराज)

जरी अशी काही आमच्या जेवणाची सोय परमेश्वराने केली असती तरी आपण परमार्थ केला असता असे काही सांगता
येत नाही. अहो श्रीमंत माणसे असतात त्यांचे पोट सहजगत्या भरतेच की, ते काही भरल्यापोटी विठोबाचा अनुभव घेत
नाहीत. ते इतर नको तेच उद्योग करतात. बहुता सुकृताची जोडी असेल तरच विठुली आवड निर्माण होते. (‘पोट
भरल्यावरी न बोलाव्या गोष्टी। भ्रम अन्न पोटी ठेवू नये॥’- श्रीतुकाराममहाराज) असेच जर आम्ही जगाच्या
मालकाला, जो आपणाला अन्न देतो त्या श्रीरामाला, श्रीविठुलाला मनाच्या मागे लागून विसरण्याचा गाढवणा केला तर
पुढे पैसा मिळेल पण अन्न मिळणार नाही. अशी वेळ येणार आहे. एवढ्याने चुकीची दुरुस्ती झाली नाही तर पाणी पाणी,
हवा हवा करण्याची वेळ येणार आहे असे श्रीदासराममहाराज कीर्तनातून सावध करीत. श्रीदासराममहाराज जे त्यावेळी
सांगत त्याचा काहीसा अनुभव आत्ता येऊ लागला आहे. (‘तुका म्हणे ते गाढव। घेर्ई मनासंगे धाव॥’- श्रीतुकाराममहाराज,
‘रामा चुकली बापुडी। अन्न अन्न करती वेडी॥’- श्रीसमर्थ, ‘रामा विसरलात मामी। म्हणून गाढव झाला तुम्ही॥’-
श्रीतुकाराममहाराज)

हा सारा आशय श्रीमामामहाराज मूळ अभंगात असा व्यक्त करतात, ‘अन्न देतो उदरास। देह त्याचा हा निःशेष॥
दंडक तो ऐसा आहे। खरा धनी कोण आहे॥। अन्न निर्मिले ज्याने। सर्वाधिक तोचि जाणे॥’ जो आपणाला नोकरी
देतो, तो पैसे देतो, अन्न घ्यायची ताकद देतो, तो अन्न देत नाही. अन्न तो राम आम्हाला देतो. एक दाणा पेरतो व चिपटे
मापटे धान्य काढतो ही सत्ता कुणाची? रामाचीच ना? का आपण करतो हे? जन्माला आल्यावर मातेच्या स्तनी विमल
दुर्धाची सोय कोण करतो? तुम्ही म्हणाल हा निसर्ग आहे. अहो निसर्गावर सत्ता कुणाची? त्याचीच ना? कार्य दिसते आहे,
याचा कर्ता राम आहे. शक्ती काय आपण निर्माण करतो? शक्ती आहेच, तिचा सोयीने, त्याने दिलेल्या अकलेने वापर करतो
इतकेच. तो उदरास अन्न देतो, तो हवा पाणी देतो. अहो पिकलेच नाही तर पैसा काय चावून खाणार का? पाऊसच पडला
नाही तर पाणी काय पिणार? हे रिसायकलिंग काय आपण करतो? आम्ही हवेतील ऑक्सिजन वापरतो व कार्बन
डायऑक्साईड सोडतो. तो कार्बन डायऑक्साईड वनस्पती वापरतात व सूर्यप्रकाशात अन्नाची निर्मिती करून ऑक्सिजन
सोडतात. हे काय आमचे कर्तृत्व आहे? आम्ही फक्त घाण करतो. स्वार्थाकरता निसर्गात ढवळाढवळ करतो. आपलाच नाश
आपण करतो. म्हणून ज्याने हे निर्माण केले तो राम सर्वश्रेष्ठ आहे. (‘आम्ही काय कुणाचे खातो रे। तो राम आम्हाला

देतो रे॥६॥ बांधिले घुमट किल्याचे तट। तयाला फुटती पिंपळवट। नाही विहीर आणि मोट। मुळाला पाणी कोण पाजितो रे॥ पहा पहा मातेचिया स्तनी। चिंतिता मस रक्त मल घाणी। तयामध्ये विमल दग्ध आणोनी। कोण पोशितो॥ खडक फोडता सजीव रोडकी। पाहिली सर्वांनी बेडकी। सिंधु नसता तियेचे मुखी। पाणी कोण पाजितो॥ नसता पाण्याचे बुडबुडे। सदा सर्वदा गगन कोरडे। दास म्हणे जीवन चहुकडे। पीक उगवितो॥’- श्रीसमर्थ, ‘तू माझा यजमान। रामा॥७॥ जननी जठरी रक्षियले मज। पोसुनी पंचही प्राण॥ बाहेर निघता मातेचे स्तनी। पय केले निर्मण॥ ऐसे असता या पोटाची। का करू चिंता जाण॥ मध्वमुनीश्वर स्वामी रमापती। धरी माझा अभिमान॥’- संत मध्वमुनीश्वर, ‘सकलाचा अन्नदाता। एक देवची तत्वता॥ सर्व जग हे बालक। देव तयाचा पालक॥’- श्रीमामामहाराज, ‘Energy can not be created nor be destroyed, it can be transformed from one form to another form- Law of conservation of Energy.)

देवाने दिलेला हा देह देवानेच दिलेल्या अन्नाच्या साहाय्याने पोसतो. त्या देवाला आम्ही जाणत नाही यापरते दुभग्य कोणते? ज्याच्यामुळे हे सारे उपलब्ध झाले आहे तो कसा आपणास उपलब्ध होईल हे न पाहताना त्याचे विस्मरणात अहंकाराने जे उपलब्ध झाले आहे ते सारे आपणास मिळावे या हेतूने त्याचेच मागे लागतो व रामाच्या वियोगाने श्रम मात्र होतात पण क्षेम काही साधत नाही. एवढे दिननिशी सायास करून प्रपंच सुखाचा होत नाही तो होत नाहीच. समाधान होण्यासाठी काही परमार्थ साधावा लागतो. परमार्थ साधण्यासाठी देह स्वस्थ रहावा लागतो व देह स्वस्थ राहण्यासाठी अन्न वस्त्र निवाच्याची गरज असते. ही गरज भागविण्यासाठी काही अर्थप्राप्ती करावी लागते. परमार्थसाठी अर्थप्राप्ती करायची, परमार्थ मात्र अर्थप्राप्तीसाठी करायचा असत नाही. हे जे देवाने दिले आहे ते भोगून समाधान होत नाही. समाधान जे आहे ते, उपलब्ध आहे त्याच्या त्यागात व ज्याने हे उपलब्ध केले आहे त्या चैतन्याच्या भोगात-जाणीवेत आहे. (‘पोटासाठी संत। झाले कलीत बहुत॥’, ‘जेथे कीर्तन करवे। तेथे अन्न न सेवावे॥’, ‘एक शेर अन्नाचाड। येर वाऊगी बडबड॥’, ‘का रे तृष्णा वाढविसी। बांधवुनी मोहपाशी॥ औट हात तुझी जागा। येर शिणसी वाऊगा॥ तुका म्हणे श्रम। एक विसरता राम॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘भोगी झाला त्याग संगीच असंग। तोडियले लाग माग दोनी॥’- संतवचन, ‘सायास करिसी प्रपंच दिननिशी। हरीसी न भजसी कवण्या गुणे॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे शेवटचे चरणात सांगतात, ‘विश्वासता त्याचे पायी। दासा नामी उणे नाही॥’ हे कुणाचे आपण खातो त्याची आठवण प्रत्येक घासाला व्हायला हवी. माझे मित्र श्री गोपाळराव परचुरे यांचे घरी सर्वजण प्रत्येक घासाला ‘गोविंद’ म्हणत असल्याचे आम्ही पाहिले आहे. असे कवळकवळी हरीस्मरण क्वचितच आढळते. त्यांची सहजच आठवण या निमित्ताने झाली. असे स्मरणात जर भोजन झाले तर ते उदरभरण होत नाही, ते यज्ञकर्मच होते. वैश्वानर देवाला दिलेली ती आहुतीच ठरते. रामाचा योग झाला तर आपले क्षेम होणार आहे हे जाणून जो अखंड रामाचे अखंड स्मरण साधतो, त्या भक्ताचे योगक्षेम रामच साधतो. प्राणापानाचे ठिकाणी मन मुरल्याने इंद्रियांची वखवख थांबते व ती पूर्ण समाधानी होतात. प्राणापानावरच योगक्षेम साधतो. (‘तेणे काय तुझी नाही केली चिंता। राहे त्या अनंता आठवोनी॥ निर्वाहापुरते अन्न आच्छादन। आश्रमासी स्थान कोपीगुहा॥ कोठेही चित्तासी नसावे बंधन। हृदयी नारायण साठवावा॥’, ‘ठेविले अनंते तैसेचि राहावे। चित्ती असो द्यावे समाधान॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘ए-हवी तरी माझिया भक्ता। आणिक संसाराची चिंता। काय समर्थाची कांता। कोरान्न मागे॥’, ‘जैसा अमृताचा निर्झरू। प्रसवे जयाचा जठरू। तया क्षुधेतृष्णेचा अडवरू। कहीची नाही॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘अनन्यः चित्तयतः मास ये

जनाः पर्युपासते। तेषाम् नित्यभियुक्तानाम् योगक्षेमम् वहामि अहम्॥’- श्रीमद्भगवद्गीता, ‘योगक्षेम इति प्राणपानयोः’ - संस्कृतवचन, ‘वदनी कवळ घेता नाम घ्या श्रीहरीचे। सहज हवन होते नाम घेता फुकाचे। जीवन करी जिवित्वा अन्न हे पूर्णब्रह्म। उदरभरण नोहे जाणिजे यज्ञकर्म॥’- श्रीसमर्थ, ‘कवळकवळी हरीस्मरण। ते अन्नची होय ब्रह्मपूर्ण। या परी माझे भक्त जाण। कर्म मदर्पण स्वये करिती॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘अन्न सेविता न चुके मर। नाम अन्न सेविता अमर।’- श्रीमामामहाराज, ‘जनी भोजनी नाम वाचे वदावे। अती आदरे गद्य घोषे म्हणावे। हरिचिंतने अन्न सेवित जावे। तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावे॥’- श्रीसमर्थ)

नामाचा बाजार

भ्रमता संसार बाजारी। लक्ष चौच्याएँशीची फेरी॥
काही एक न ये हाता। देता घेता जन्म वृथा॥
अधिक पंढरीचा हाट। रामनामे भरली येठ॥
देता घेता नाम पाही। अधिक ज्यावीण दुजे नाही॥
ऐशा बाजारी जे गेले। दास म्हणे धन्य झाले॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८८४)

आत्मस्वरूपाला विसरून देहाच्या, दृश्याच्या जाणीवेने संसरण-जन्ममरण-हे परिभ्रमण सुरु होते. आपण भवचक्री फिरत राहतो. भ्रमणाने जीवाला भ्रांती होते. त्याला संशयित विपरीत ज्ञान होते. संसाराचे फिरणे सुरु आहे तोवर त्याला सत्य आत्मज्ञान होत नाही. या परिभ्रमणाने तो ज्ञान-अज्ञान, गरीब-श्रीमंत, जाणीव-नेणीव, पाप-पुण्य, सुख-दुःख इत्यादी द्वंद्वे अनुभवतो. किंतीही ज्ञान मिळवा त्याचे समाधान होत नाही. अधिक ज्ञानाच्या अपेक्षेने, सत्य ज्ञानाच्या अपेक्षेने तो कायम अज्ञानी राहतो. किंतीही पुण्यप्राप्ती करा, अधिक पुण्य गाठी असावे या अपेक्षेने, थोर पुण्याच्या अपेक्षेने तो कायम पापीच राहतो. किंतीही पैसा मिळवा अधिक पैशाच्या अपेक्षेने, खन्या संपत्तीच्या अपेक्षेने त्याचे करंटेपण संपत नाही, तो भिकारीच राहतो. किंतीही सुख मिळवा, अधिक सुखाच्या अपेक्षेने, खन्या सुखाच्या अपेक्षेने तो दुःखीच राहतो. त्याचे कधीही समाधान होत नाही. आशा काही संपत नाही, त्यामुळे चौच्याएँशी लाख योनी आशापूर्तीसाठी फिरावेच लागते.

आत्मज्ञान झाले की सत्यज्ञानाने त्याचा ज्ञानाचा शोध संपतो, खन्या सुखाच्या प्राप्तीने त्याचा सुखांचा शोध संपतो. खन्या संपत्तीच्या प्राप्तीने तो दारिद्र्याचा लेश नाही असा श्रीमंत होतो. आत्म्याच्या गावात सुख-दुःख, गरीब-श्रीमंत, ज्ञान-अज्ञान, स्मरण-विस्मरण ही कोणतीही द्वंद्वे अनुभवावी लागत नाहीत. तेथे अखंड सुख, दुःख नाहीच. तेथे अखंड ज्ञान, तेथे अज्ञान औषधालाही शिल्पक राहात नाही. तेथे अखंड जाणीव, नेणीव नाहीच. तेथे अखंड स्मरण, विस्मरण नाहीच. तेथे पापाला प्रवेशच नाही असे शुद्ध पुण्य, थोर पुण्य. सूर्यलोकाला रात्र आणि दिवस हे शब्द असतात का? तेथे अखंड प्रकाश असल्याने रात्र आणि दिवस हे शब्दच संभवत नाहीत. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘अगा रात्री आणि दिवो। हा तवची द्वैत भावो। जव न रिगिजे गावो। गभस्तीचा॥’ त्याप्रमाणे आत्म्याच्या गावात अखंड सुख, अखंड ज्ञान, अखंड स्मरण, अखंड शुद्ध पुण्य, अखंड जाणीव असल्याने तेथे सुख-दुःख, ज्ञान-अज्ञान, पाप-पुण्य, स्मरण-विस्मरण, जाणीव-नेणीव हे शब्दच असत नाहीत.

या संसारनगरात जी जाणीव होते ती दुसऱ्याची-द्वैताची-आकाराची. जोवर संसाराच्या-संसरणाच्या गोष्टी सुटत नाहीत, तोवर आत्म्याची जाणीव होत नाही. साहजिकच संसरणाने जे आपल्यापेक्षा वेगळे आहे त्याची जाणीव होते व ते आपल्यापाशी असावे अशी इच्छा होते. त्या इच्छापूर्तीसाठी तो संसाराच्या बाजारात फिरतो. आवश्यक त्या साच्या गोष्टी तो प्राप्त करतो. अर्थात काही गोष्टी दिल्याशिवाय त्या हव्या त्या गोष्टी प्राप्त होत नाहीत हे उघडच आहे. प्रारब्धाने हवे ते प्राप्त झाले तर तात्कालीक भासमान सुख होते व ते सुख आणखी हवे या हव्यासाने परत दुःख, जर ते बाजारात मिळाले नाही तर दुःखाने क्रोध व क्रोधाने परत दुःखच. संसरणामुळे-संसारामुळे-जन्ममरण या क्रियेने - द्वैताची जाणीव होते. द्वैताच्या जाणीवेने वासना, वासनेने पुन्हा जन्ममरण हा संसार. कामक्रोधलोभाने या संसाराच्या बाजारातून आपली सुटका होत नाही. श्रीनाथमहाराज या संसार नगरीतील मायावी बाजाराचे असारपण असे सांगतात, ‘संसारनगरी बाजार भरला

भाई। काम क्रोध लोभ याचे गिन्हाईक पाही॥ या बाजारी सुख नाही भाई। माझे माझे म्हणूनी वोझे वाही॥ एका जनार्दनी बाजार लटका। संतसंगावाचूनी नोहे सुटका॥'

श्रीमामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘काही एक न ये हाता। देता घेता जन्म वृथा॥’ या संसार बाजारातून कितीही गोळा करा एक सुख काय प्राप्त होत नाही. म्हणजे काहीही हाताला आले नाही असाच त्याचा अर्थ होतो. मग त्या गोळा करण्याला काय अर्थ? अशाश्वत गोष्टी गोळा करण्यातच आयुष्याचा नाश होतो. हाताला काही येत नाही. मग त्या देण्याघेण्याला काय अर्थ? हा लटका व्यवहार-संसार-करण्यातच जन्म वाया जातो. मग जन्मून केलेस काय हा प्रश्न निर्माण होतो. लटक्या व्यवहाराने लटके धन प्राप्त होते. एवढा व्याप करून संतापच पदरी येतो. आपला व्यवहार हा उत्तम व्यवहार हवा. ‘आत्मप्रकाश पाहात व्यवहार करावा म्हणजे व्यवहारात बरकत येते’ असे भ.स.श्रीनिंबरगीकरमहाराज सांगत. उत्तम व्यवहाराने खरी नाणी जोडली तरच स्वहित साधणार. जन्माला येऊन काय करायचे हे कळले नाही व नको ते केले की माणसे विचारतात, ‘जन्माला येऊन काय केले यांनी?’ ‘काय नोहे’ न करताना ‘काय केले’ की शेवटी बापुडा वर्थच जाणार. (‘लटिका व्यवहार सर्व हा संसार। वाया येरझार हरिवीण॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘जोडेनिया धन उत्तम व्यवहारे। उदास विचारे वेच करी॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘आला आला प्राणी जन्मासी आला। झाला झाला वाढला थोर झाला। केला केला व्यापही सर्व केला। गेला गेला बापुडा वर्थ गेला॥’- संतवचन)

मायेच्या बाजारातून - मायाबाजारातून - कितीही गोष्टी आणा, समाधान होत नाही. अर्थात अंतरात हरी साठविला जात नाही. हरी साठविला, समाधान झाले तर संसरण - संसार - शांत होणार. येरझार थांबून, देवघेव थांबून, लटक्या व्यवहाराचा शेवट होऊन व्यापार सुफळ होणार. मायेच्या बाजारातून जेवढ्या गोष्टी आपण आणू, तेवढी तृप्ती न होता वखवख वाढतेच. अंतःकरणातील इच्छा वाढतेच. इच्छा वाढली की हरीवीण येरझार वाढते, देवघेव वाढते, व्यापार काही सुफळ होत नाही. आशा सुटली तर देव भेट्यो, सुख होते, आनंद होतो. हरी हाताला आला तर संतसंगे ब्रह्मानंद प्राप्त होणार. कुठलीही संसारचिंता उरणार नाही. हरी हाच अंतःकरणातील चिंतेचे, भयाचे हरण करतो. (‘साठविला हरी। जेणे हृदयमंदिरी। त्याची सरली येरझार। झाला सुफळ व्यापार॥ हरी आला हाता। मग कैसी भयचिंता॥ तुका म्हणे हरी। काही उरो नेदी उरी॥’, ‘तुका म्हणे देह भरीला विडले। कामक्रोधे केले घर रिते॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘हरी आला रे हरी आला रे। संतसंगे ब्रह्मानंद झाला रे॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

दृष्टीस दिसणाऱ्या, मनास भासणाऱ्या, शब्दाने वर्णन करता येणाऱ्या मायावी गोष्टींचा मोह होतो. माणूस मायाजालात सापडतो. मायेचा मोह झाला की मायेबद्दल माया (प्रेम) वाटू लागते, मायेबद्दल ममत्व निर्माण होते. ही मोहमायाममताच दुःखाला कारणीभूत होते. ही मोहमायाममता दूर झाली तरच समत्वाचे सुख मिळणार, नाहीतर नुसता शीणच पदरी येणार. (‘मोहमाया ममता मारी। गांजिताती परोपरी। यातुनी सोडवी बा। तुचि माझा कैवारी॥’- श्रीचिमडमहाराज, ‘अनुदिनी अनुतापे तापलो रामराया। परमदिनदयाळा निरसी मोहमाया। अचपळ मन माझे नावरे आवरीता। तुजवीण शीण होतो धाव रे धाव आता॥’- श्रीसमर्थ)

श्रीमामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘अधिक पंढरीचा हाट। रामनामे भरली पेठ॥’ देह स्वस्थ असेल तरच परमार्थ व्हायची शक्यता. देह स्वस्थ राहणेसाठी अन्न, वस्त्र, निवाच्याची गरज आहे. श्रीदासराममहाराज सांगायचे, ‘घोड्याकडून काम करून घ्यायचे म्हणजे घोड्याला चंदी वैरण करावीच लागेल.’ ही देहाची गरज भागवण्यासाठी संसारनगरातील बाजाराची आवश्यकता आहे. अर्थ असेल तरच बाजारातून काही वस्तू आणता येतात. अर्थ असेल तर

परमार्थ. अर्थात परमार्थकरता अर्थ. अर्थकरता परमार्थ नव्हे हे आपण लक्षात घ्यावे. ऐहिक सुख मिळाले तरच पारलौकिक सुखाचा विचार करता येतो. ‘आधी पोटोबा मग विठोबा’ हे बरोबरच आहे. पण ‘आधी पोटोबा मग जमल्यास विठोबा’ हे बरोबर नाही. प्रपंच सांडून परमार्थ केला तर कष्टच पदरात येणार. आवश्यक तेवढा नेटका प्रपंच साधून विवेकाने मुख्य परमार्थ साधला तरच भलेपणा प्राप्त होणार; नरदेहाचे सार्थक होणार. परमार्थ साधणेकरता प्रपंच करायचा. प्रपंच चांगला होण्याकरता परमार्थ करायचा नाही. अर्थात अथपिक्षा परमार्थ महत्त्वाचा. प्रपंच साधणे हे गौण आहे. देहाकरता आत्मा नसून, आत्म्याकरता देह आहे, हे आपण लक्षात घ्यावे. अर्थात संसार नगरीतील बाजार हा पंढरीतील बाजारात जाण्यासाठी आहे. अर्थात पंढरीचा बाजार हा संसारनगरीतील बाजारापेक्षा अधिक महत्त्वाचा. आत्मसाक्षात्कारासाठी देहाचा उपयोग आहे. देह हे देवाचे देऊळ आहे. देवाकरता देऊळ आहे. महत्त्व देवाचे, देवळाचे नाही. आम्ही देहाभोवती - देवळाभोवती - फेच्या मारल्या, प्रदक्षिणा घातल्या तर देवाचे दर्शन कसे होणार? आम्हाला देवापेक्षा देवळाचेच कौतुक. आमचा ‘देह म्हणजे मी’ हा अहंकार देहाभोवतीच फिरतो आहे. मग देवाचे दर्शन कसे होणार? देवळाभोवतीच आमचा ‘मी’ नाचतोय, देवळाभोवती अहंकाराने न फिरता मंदिर प्रवेश व्हावा लागेल. देहाच्या गावातून देवाच्या गावात, महाद्वारातून राऊळात जर प्रवेश झाला तर देवाचे दर्शन होणार, ते जे सुख आहे ते शब्दात, वाचेने सांगता येत नाही.

अर्थात एक दिवशी, देहाच्या गावातून देवाच्या गावात प्रवेश करावाच लागेल तरच देवदर्शनाने खरे सुख समाधान प्राप्त होणार आहे. एके दिवशी धाडसाने धीट होऊन वैराग्याने हा संसाराचा, प्रपंचाचा त्याग करून, व्यवहाराचा शेवट करून ‘वार्ता नाही जन्ममृत्यूची’ असा अपूर्व परमार्थ साधावाच लागेल. हा अपूर्व परमार्थ साधण्यातच नरदेहाची धन्यता आहे. देवाच्या गावात गेलो तर अनिर्वाच्य सुख प्राप्त होणार, विसावा प्राप्त होणार. आम्ही देवाच्या गावात आहोत की देहाच्या गावात हे कसे ओळखायचे? जन्ममृत्यूचे सोहळे, संसाराचे सोहळे होत असतील तर देहाच्या गावात संसारनगरातच आपण आहोत असे ओळखावे तर ‘वार्ता नाही जन्ममृत्यूची’ असे झाले तर देवाच्या गावात. (‘तुम्ही या गावचे की त्या गावचे। आडनाव सांगा काय तुमचे। प्रपंच करता दिनरजनी। किंवा असता हरीभजनी॥ कर्मफळे तुम्ही मनी धरीता। किंवा आत्मनिवेदन करिता॥। नगद नारायण भगत सिपाही। गाव पुसाल तरी ठावची नाही॥’ - संत नगदनारायण)

जोवर मन विषयातून निघत नाही, कल्पनेचा निरास होत नाही, मन आवरले जात नाही, मनोवृत्तीचा निरोध साधत नाही, मनातील वासना जात नाही, तोवर संसार सुटत नाही, तोवर प्रवृत्ती या सासरी दुःखाचाच अनुभव घ्यावा लागतो, तोवर वासना या बायकोबरोबरचा संसार अधिकच फुलत जातो.

साधनाभ्यासाने मन घटले, वृत्तीसहित मुरले तर निवृत्ती या मायेवीण माहेरी, देवाच्या गावात पंढरीत प्रवेश होतो. तेथे त्याला विसावा प्राप्त होतो. या सुखाच्या पेठेत सर्वसुखाचे सुख अशा नामाचाच बाजार चालतो. या नामाच्या बाजाराचे वर्णन श्रीतुकाराममहाराज असे करतात, ‘नामाचा बाजार पंढरी नामाचा बाजार॥धृ॥ नामची देणे नामची घेणे कोटीकुळे उद्धार॥’, ‘भक्तीभाव आम्ही बांधिलेसे गाठी। सादावितो हाटी घ्यारे कोणी॥ सुखाचिया पेठे घातले दुकान। मांडियेले वाण रामनाम॥ खोटे कुडे येथे नाही घातपात। तुका म्हणे चित शुद्ध करा॥’. अशीच नामस्मरणाची - हरीगुणनामाची - पेठ भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराजांनी सांगली येथे वसविली. नामघोषाने या पेठेचे महत्त्व भ.स.श्रीमामामहाराजांनी, भ.स.श्रीदासराममहाराजांनी अधिकच वृद्धिगत केले. या पेठेचे वर्णन श्रीदासराममहाराज असे करतात, ‘पेठ वसविली सांगली ग्रामी हरिगुण नामाची। काय मौज या पेठेमाजी गर्दी उतारूळची॥ एक लक्षका रूपया देता देती हिरे तेरा। तेरामाजी साठविला तो परमेश्वर सारा॥ माल लागला बंदराला अमोलिक पाही। जो तो येतो

घेऊनी जातो लक्ष देवूनी पाही॥ ययाकारणे सवंग जाहला खरा माल पाही। लूटची करिती घ्या घ्या म्हणती जेवी
तृप होई॥ कितीही लुटला तरी न संपे माल हा तो बरा। जो तो येतो घेऊनी जातो आनंदनी घरा॥ पेठ वसविली
सांगली ग्रामी हनुमंतरायानी। छत्तीस वर्षे लुटुनी लुटले घ्या म्हणती कोणी॥ राम बाळ हा आनंदनी नाचत हो गेला।
मौक्किकाचा चुरा पाहुनी अंतरी घेऊनी आला॥’

या बाजाराबद्दल अधिक माहिती श्रीमामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘देता घेता नाम पाही।
अधिक ज्यावीण दुजे नाही॥’ उगेपणात येऊन, काही न बोलता चालता, व्यर्थ गलबला न करता, काहीच न करता स्तब्ध
होऊन - ‘काहीच न करूनी प्राणी’ या अवस्थेत एकांतात अखंड वायु सारखा आत घेणे व बाहेर सोडणे या अनैच्छिक
क्रियेकडे (कोणतीही इच्छा नसताना होणारी क्रिया) समजून पहावे. घेऊन सोडणेचे आधी व सोडून घेणेचे आधी - देता
घेता - नामाचा अनुभव घ्यावा. नामाशिवाय दुसरे काही नाही ही श्रेष्ठ अनुभूती घ्यावी. आपले बारशादिवशी ठेवलेले
आकाराचे नाम - द्वैत नाम - जे देवापासून दूर नेते ते नाम देहाच्या विसराने द्यायचे व एक प्रचिती देणारे एक हरीनाम
समत्वाने अनुभवायचे. हा नामाचा व्यापार हाच उत्तम व्यवहार.

श्रीमामहाराज मूळ अभंगाचे शेवटचे चरणात सांगतात, ‘ऐशा बाजारी जे गेले। दास म्हणे धन्य ज्ञाले॥’ अशा
निवृत्ती अवस्था या पंढरीचे बाजारात जे हा नामाचा व्यवहार साधतात ते धन्यता प्राप्त करून घेतात. श्रीमामहाराज
सांगतात, ‘नामाचा व्यापार। हाची खरा व्यवहार॥ व्यवहार देणे घेणे। हेचि उपयोगी होणे॥। गोविंद म्हणे नाम
घेती। नाम घेती धन्य होती॥’ अशा खन्या व्यवहाराने धन्यता प्राप्त व्हावी अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो.

तप

सर्व तपामाजी अधिक। रामनाम तप देख॥

काढी बुद्धीतील अंधार। तप जाणावे साचार॥

गोविंद म्हणे रामनामे। साधा अभ्यासाने नेमे॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८७०)

एखादी गोष्ट जर बारा वर्षे सातत्याने केली तर त्या बारा वर्षाच्या कालावधीला तप म्हणतात व जी गोष्ट बारा वर्षे केली जाते त्या गोष्टीचे तप झाले असे म्हटले जाते. कोणतीही गोष्ट बारा वर्षे केली की त्या गोष्टीची पत, विश्वासार्हता निर्माण होते. ती गोष्ट करण्यात आपला हातखंडा निर्माण होतो. ती गोष्ट सहजच आपल्या हातून होते, आपल्या त्या गोष्टीत सामर्थ्य येते. समजा आपण बारा वर्षे सचोटीने व्यापार केला, तर त्या धंद्याची पत, विश्वासार्हता निर्माण होते. त्यांच्याकडचा माल ना अगदी एक नंबर, डोळे मिटून घ्यायला हरकत नाही अशी समाजात पत निर्माण होते. हेच ते तपाचे सामर्थ्य. त्याचे ठिकाणी आर्थिक स्थैर्य, संपन्नता निर्माण होते. त्या व्यापाच्याच्या चेहच्यावर सात्वीक तेज, तपःस्तेज येते. तो प्रसिद्धीच्या झोतात येतो.

बारा वर्षे एखादी गोष्ट केली की त्या गोष्टीत तपाचे सामर्थ्य येते असे म्हणतात. ही गोष्ट खरी आहे का हे तपासावे असे एका पाश्चात्य माणसाचे मनात आले. ती माणसे चिकाटीने करून बघतात, उगीच काही न करता नावे ठेवीत नाहीत हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे. त्या माणसाने एक गोष्ट सातत्याने बारा वर्षे करायची ठरविले. तो भिंतीकडेला बसत असे व आपल्या हाताची बोटे उलटीकडून भिंतीवर मारत असे. गोष्ट साधी पण त्याने ही गोष्ट बारा वर्षे निषेने केली. बारा वर्षे पूर्ण झाली. आता तपाच्या सामर्थ्याची परीक्षेची वेळ आली. तो नेहमीप्रमाणे भिंतीवर उलटा हात मारत बसला होता. समोरून एक उमदा घोडा येत होता. त्याने त्या घोड्याचे डोकीवर त्या हाताची भिंतीवर जी बोटे मारत होता ती बोटे तशीच मारली. तो घोडा तात्काळ मरून पडला. त्याची खात्री पटली की तपाने सामर्थ्य येते. अर्थात जसे तप तसे सामर्थ्य हे उघडच आहे. ही गोष्ट श्रीदासराममहाराज कीर्तनात आपणाला तपाचे महत्त्व पटावे म्हणून सांगत.

परमार्थातिसुद्धा अनेक प्रकारची तपे आचरली जात असतात. तप पूर्ण झाले की त्याच्या चर्येवरून त्याने तपश्चर्या केली आहे हे सहज समजते. तपश्चर्येने तपःस्तेज हे येतेच. निरनिराळ्या सिद्धी प्राप्त होऊन तोही प्रसिद्धीच्या मागे लागतो. रिद्धी सिद्धी निधी या अवघ्या उपाधीत सापडून तो परमानंदाला मुक्तो.

कायेने, मनाने केलेल्या तपाने कायेत, मनात सामर्थ्य येते. समजा आम्ही बारा वर्षे डोळे बंद केले तर दृष्टीत सामर्थ्य येते. आपली दृष्टी अमृतदृष्टी होते. पुराणकाळात गांधारीचे उदाहरण याबाबतीत प्रसिद्ध आहे. बारा वर्षे मौन पाळले तर वाचासिद्धी प्राप्त होते. तो बोलेल ते खरे अशी अवस्था होते. मनाच्या सामर्थ्यानि दुसऱ्याच्या मनातील कळू लागते. या सिद्धी आहेत त्या काहीतरी करून प्राप्त होतात. हाडाची काडे करून या सिद्धी प्राप्त होतात. येथे तप केल्याची जाणीव असते. या सिद्धींची प्रसिद्धी होते. आपण कोणीतरी जाहलो याची जाणीव निर्माण होते. जाणीवेच्या मागे येणाऱ्या शहाणीवेने त्याला देव भेटत नाही. ‘एथ जाणीव करी तोचि नेणे। अथिलेपण मिरवी तेची उणे। आम्ही जहालो ऐसे जो म्हणे। तो काहीची नोहे।’ हे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे वचन आपण लक्षात घ्यावे. श्रीमामामहाराज या कायीक तपाबद्दल असे सांगतात, ‘एक तप आचरिता इंद्रियासी। सामर्थ्य तयासी प्राप्त होय॥ केल्याकीण काही कार्य होत नाही। अनुभव काही ऐसा असे॥ मन आवरिता मनीचे ते कळे। वाचेचेनी बळे वाचा सिद्धी॥ डोळ्याचेनी नेमे पाहे नेत्रसिद्धी।

कर्णसिद्धी श्रवणतेमे॥'

देहाच्या, मनाच्या जाणीवेत कायेने जे तप केले जाते त्याने देवभेट होत नाही. त्याने जे प्राप्त होते ते जगातीलच. सर्वात श्रेष्ठ अशी जगावेगाळी जिज्ञासा - ब्रह्मजिज्ञासा - ज्या तपाने पुरी होते तेच खेरे तप. ब्रह्म हे तपाच्या योगानेच जाणता येते. ‘तपस्तत्वा तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व’ असे श्रुतीवचन आहे. हरीप्राप्ती व्हावी ही जर आपली तळमळ असेल तर त्याकरिता तप आचरणे आवश्यक आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘तपेवीण दैवत दिधल्यावीण प्राप्त। गुजेवीण हित कोण सांगे॥’. कोणते तप साधले असता ही जिज्ञासा पुरी होते? कोणत्या तपाने अनंताचा साक्षात्कार होतो? अनंताचा साक्षात्कार हा फक्त एक हरिनामाच्या, रामनामाच्या तपानेच होतो. म्हणून एक रामनामाचे तप हे सर्व तपात अधिक श्रेष्ठ आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘अनंता जन्माचे तप एक नाम। सर्व मार्ग सुगम हरिपाठ॥’ म्हणून एक नामजपाच्या तपाला, नामसंकीर्तनाच्या तपाला महातप किंवा तपाचे तप असे संत संबोधतात. (‘पांडुरंग नाम जप। हेचि माझे महातप॥’ - संत जनाबाई, ‘तपाचे जे तप। एक रामनाम देख॥’, ‘कीर्तन ते महातप। जाळीतसे महापाप॥’ - श्रीमामामहाराज केळकर) हे जे संतांना अपेक्षित ‘एक नाम’ आहे ते आपण समजतो त्या द्वैत नामापेक्षा वेगळे आहे. हे एकनाम जर आपण अनुभवले तर ब्रह्माला आनंद होतो, विठ्ठलाला डोल येतो. आपण जे नाम उच्चारतो त्या नामाने स्वतः आपणालाही आनंद होत नाही, तर ब्रह्माला आनंद होणे लांबच. हे स्वयमेव रामनाम जे कायेत व्यर्थ जात आहे जे जपून मारुतीराय रामरूप झाले, ते आपणास साधले पाहिजे. ‘काहीच न करोनी प्राणी’ या अवस्थेत हा जप साधत असल्याने हा जप साधताना कोणतेही कायाकलेश(कष्ट) नाहीत. (‘तपाचे जे तप रामनाम देख। उच्चारिता हरीख ब्रह्मादिका॥’, ‘जपोनी जपणे जप बोलिलासे। वाया जात असे काय देही॥ कायेमाजी व्यर्थ जात असे नाम। तेचि घेणे काम नरदेही॥’ जेणे योगे झाला हनुमान देव। जपे स्वयमेव रामनाम॥’ - श्रीमामामहाराज, ‘बोलू ऐसे बोल। जेणे बोले विठ्ठल डोले॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘ऐसे श्रवण करावे बोल। जेणे योगे अंतरी येती स्वात्म सुखाचे डोल॥’ - संतवचन)

हरीप्राप्तीसाठी जे ‘एकनामा’चे तप आचरावे लागते ते कसे आचरायचे हे संतापायी - संतामुळे - समजू शकते. (‘हरीप्राप्तीसी उपाय। धरावे संतांचे ते पाय॥’ - संतवचन, ‘नामा म्हणे तरी सद्गुरुपासुनी। नाम घ्या जाणोनी नाना कायी॥’ - श्रीनामदेवमहाराज, ‘तप तीर्थ दान सर्व संतापायी। समाधान देही साधनाचे॥’ - श्रीमामामहाराज) हे जे ‘एकनाम’ आहे ते कायेने अनुभवायचे नसून कायेत अनुभवायचे आहे. आम्ही नाम घेतो पण ते देहाच्या जाणीवेत घेतो. देहाला विसरून देहात नाम अनुभवायचे आहे. वाच्यावर जर नजर लागली तर देहभानाचा विसर होऊन केवळ चैतन्याच्या जाणीवेने (एक नामाने) एक हरी आत्मा सहज जाता येता भेटणार आहे. (‘काय तप करी काय तप करी। भेटेना श्रीहरी काही केल्या॥ कायी तप करी कायी तप करी। भेटेल श्रीहरी येता जाता॥’ - श्रीमामामहाराज) आम्ही देहाच्या जाणीवेत जर हे नामाचे तप आचरिले किंवा मीपणेसह साधन साधले तर तपाची जाणीव होते व जाणीवेने अहंकार येतो. अहंकाराने आत्मासाक्षात्कार होत नाही. अहंकार गेला व साक्षात्कार झाला तर जप तप साधन तीर्थे करण्याला अर्थ. नाहीतर केलेले जप तप साधन निरर्थकच. संसाराच्या गोष्टी सुटल्या तरच आत्मा कळणार. देहाचे विस्मरण व केवळ चैतन्याचे स्मरण हे श्रीदासराममहाराजांना अपेक्षित नामस्मरण जर साधले तर महातप, तपाचे तप साधणार व आत्मदर्शनाने समाधान होणार. (आत्माची कळला नाही जपतपसाधन तीर्थे खोटी गे। ज्ञानदेव म्हणे न सुटती संसाराच्या गोष्टी गे॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘योगतप याची नावे। गतीत व्हावे अभिमान॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘आणिक येक

समाधान। मीपणेवीण साधन। करू जाणे तोचि धन्य। समाधानी॥' - श्रीसमर्थ)

आम्ही जे रामनामाचे तप आचरीत आहोत ते आपणाला साधले आहे का नाही हे कसे ओळखावे? आपले मन बरव्या साधनाने सुख शांत मन झाले आहे का? कामक्रोधाचे दहन होऊन अभिमान नाहीसा झाला आहे का? परमशांतीचा अनुभव घेऊन संसाराची शांती झाली आहे का? हे तपासावे. हे जर साधले असेल तर रामनामाचे तप आपत्याला निश्चित साधले आहे हे ओळखावे नाहीतर काही तरी गफलत झाली आहे हे ओळखावे. ('राम म्हणता कामक्रोधाचे दहन। जाय अभिमान देशोऽडी॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'खरे तपाचे लक्षण। मनी दृढशांती जाण॥ येर तपाची साधने। वृथा कष्टतम जाणे॥ खन्या तपे शांती येई॥ मग देव हाता येई॥ दृढ शांती मुखी नाम। दास म्हणे नुरवी काम॥'- श्रीमामामहाराज)

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, 'काढी बुद्धीतील अंधार। तप जाणावे साचार॥' बुद्धीतील कल्पनेचा अंधःकार नाहीसा होऊन सत्याचा प्रकाश अनुभवणे हे खरे तप आहे. कल्पना करणाऱ्या मनाचा लय साधला असता हा अंधःकार नाहीसा होणारा आहे. साधनाभ्यासाने नामाच्या ठिकाणी रूपाची प्रचिती येऊन - नामाचे ठिकाणी बिंदूचा, कलेचा, ज्योतीचा साक्षात्कार होऊन सर्ववृत्तीचे मौन साधले जाते. तारक स्वरूपाच्या अनुभवाने मन संपूर्णपणे मुरते. तप केल्याची जाणीव तेथे राहात नाही. श्रीचिमडचे महाराज सांगतात, 'पाहाता याचे रूप माझे मन झाले वेडे। नाही तप मी केले नाही ज्ञिजविली हाडे॥'. या वृत्तीच्या मौनाने निवृत्ती अवस्थेत निर्विकल्प नामाची प्राप्ती होते. बुद्धीतील कल्पनेचा अंधःकार नाहीसा होऊन सर्वत्र सत्य आत्मप्रकाशाचे ज्ञान होते. असा सर्वत्र आत्मप्रकाश अनुभवणे हेच खरे तप. हा प्रकाशाचा अनुभव येण्यासाठी स्वरूप साक्षात्कार होण्यासाठी देहाचा, मनाचा, प्राणाचा लय व्हावा लागतो. साधनाभ्यासाने देहाचा, मनाचा, प्राणाचा लय साधणे म्हणजे खरे तप आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, 'तैसा स्वरूपाचिया प्रसरा। लागी प्राणेंद्रियशरीरा। आटणी करणे जे वीरा। तेचि तप॥' येथे इंद्रिय हा शब्द मनाला उद्देशून आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज विभुतीयोगात सांगतात, 'इंद्रियाआतु अकरावे। मन ते मी हे जाणावे। भुतामाजी स्वभावे। चेतना ते मी॥' या तपाने स्वरूपसाक्षात्कार होऊन 'देह म्हणजे मी' हा अहंकार नाहीसा होतो. म्हणून अहंकार नाहीसा होणे हे खरे तप.

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे शेवटचे चरणात सांगतात, 'गोविंद म्हणे रामनामे। साधा अभ्यासाने नेमे॥' रामनामात पवन साधणेचा अभ्यास त्रिकाल नेमाने साधला असता हे तपाचे तप साधणारे आहे. तपाच्या योगे अंतरात आत्मप्रकाशाचे ज्ञान झाल्याने सर्वत्र आत्मप्रकाशाचे ज्ञान त्याला होते. चैतन्याचे वारेच नयनात भरते. चैतन्याच्या वाच्याची मौजच तो अनुभवतो. साहजिकच त्या चैतन्याच्या वाच्यावरच त्याचे प्रेम जडते. सतत रामनामाचा अनुभव तो घेतो. रामनाम घेण्याची सक्ती त्याला करावी लागत नाही. तपाच्या योगे अहंभाव जाऊन सर्वत्र देवाचीच अनुभूती (देवावेगाले काही नाही ही अनुभूती) येत असल्याने देवाचे अज्ञान हे अज्ञान त्या ठिकाणी उरत नाही.

तारकरूप

सर्व रूपामाजी अधिक आगळे। ते रूप सावळे पाहता बरे॥

देही जे वाईट ते दहा त्यागावे। उत्तम ते घ्यावे त्रयोदश॥

त्रयोदश घेता देवा पडे गाठी। करील ते गोष्टी दासा होय॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८८५)

आपण ज्याला रूप समजतो, ते देहाचे दिसणारे रूप वयोमानाप्रमाणे, अवस्थेप्रमाणे बदलणारे विकारी नाशिवंत असते. रूपावरून, चेहच्यावरून मनात असणारे विचार पाहणाऱ्या व्यक्तीस स्पष्टपणे समजतात व सादाला प्रतिसाद या न्यायाने तेच भाव पाहणाऱ्याच्या चेहच्यावर उमटतात. Face is the mirror असे म्हणतात ते याच अर्थनि. प्रत्येकाचा चेहरा, रूप वेगळे असते. प्रत्येकाचे दैवही वेगळे असते. अगदी एकसारखे म्हंटले तरीसुद्धा काहीतरी फरक असतोच. हे बदलणारे, दृष्टीला दिसणारे देहाचे रूप म्हणजे आपले रूप नव्हे. आपण देहापेक्षा वेगळे आहोत. पंचज्ञानेद्रियामार्फत जे ज्ञान होते ते ज्ञान होण्यासाठी ज्ञाता हा ज्ञेयापेक्षा वेगळा असावा लागतो. आपण ज्याअर्थी आपल्या डोळ्यांनी आपला देह पाहू शकतो त्याअर्थी आपण देहापेक्षा वेगळे आहोत, हे सांगणे नकोच. अर्थात देहाचे रूप हे आपले रूप नव्हे, स्वरूप नव्हे. तर देहाचा निरास झाल्यावर, दृश्य पदार्थाची जाणीव गेल्यावर तत्वनिरसनानंतर जे अरूप निराकार निर्विकार परब्रह्मरूप राहते ते आपले रूप, स्वस्वरूप होय. हे रूप सर्वचे सर्वकाळी सारखेच असते. सर्व संतानी या स्वरूपाचा अनुभव घेतला व ते एक स्वरूपाकार झाले. ('अनंतरूपे अनंत वेषे देखिले मी त्यासी। बापरखुमादेवीवरे खुण बाणली कैसी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'साधु दिसती वेगळाले। परी ते स्वरूपी मिळाले। अवघे मिळोनी येकचि जाले। देहातीत वस्तु॥', 'जे जे काही साकार दिसे। ते ते कल्पांती नासे। स्वरूप ते असतची असे। सर्वकाळ॥', 'सद्गुप चिद्रुप आणि तद्रुप। स्वस्वरूप म्हणिजे आपले रूप। आपले रूप म्हणजे अरूप। तत्वनिरसनाउपरी॥', 'दृश्य पदार्थाचि वोसरे। तत्वे तत्व तेव्हा सरे। मीतूपण कैचे उरे। तत्वता वस्तु॥'- श्रीसमर्थ)

हे जे स्वरूप आहे ते आपले देहाच्या डोळ्यांना दिसत नाही. डोळे मिटल्यावर म्हणजे डोळ्यातील दृश्य गेल्यावर नयनी - लोचनी - हे रूप भरते व त्या जीवाला खरे सुख प्राप्त होते. ('डोळे झाकुनी पाहासी जरी तू स्वरूप दिसे पाही। बाप सद्गुरु कृपा करील हा लाभ घडे देही॥'- श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, 'रूप पाहता लोचनी। सुख झाले वो साजणी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

इतर रूपे ही वेगळेपणाने पाहता येतात तर स्वरूप हे वेगळेपणाने पाहता येत नाही. वेगळेपणाने दृष्टीला दिसणाऱ्या गोष्टी नाश पावतात. स्वरूप हे अविनाशी आहे. ते दृष्टीने पाहता येत नाही. स्वरूपाकार होणे म्हणजेच स्वरूप दर्शन होय. ('दृष्टीस दिसे ते निरसे। येतद्विषई श्रुती असे। म्हणून जे दृष्टीस दिसे। ते स्वरूप नव्हे॥', 'आकाश वेगळेपणे पाहावे। स्वरूपी स्वरूपचि व्हावे। वस्तूचे पाहणे स्वभावे। ऐसे असे॥'- श्रीसमर्थ)

इतर सारी रूपे रवी शशीच्या (इडा पिंगला या नाडीच्या) प्रकाशाने दिसतात. तर हे स्वरूप रवी शशी कळा लोपल्यावर प्रगट होते. ('राजसुकुमार मदनाचा पुतळा। रवीशशी कळा लोपलिया॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'एथ वेद मुके जाले। मन पवन पांगुळले। रातीवीण मावळले। रवी शशी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) इतर सारी रूपे परप्रकाशी असून ती पाहिल्यावर जगाचा आभास होतो. स्वरूप हे स्वयंप्रकाश असून स्वरूपज्ञानाने जगाचा आभास मावळतो. मायावी साकार रूपे पाहिली की द्वैत जाणविते. साहजिकच ते प्राप्त करण्याची इच्छा होते. वासनेने जन्ममरण हा संसार चालू राहतो. तेच

स्वरूपज्ञानाने सर्वत्र अद्वैत जाणविते. वासना नाहीशी होऊन संसारापासून तो वेगळा होतो, मुक्त होतो. ('ते रूप पाही बरे मनुजा। ते रूप पाही बरे॥ ज्या रूपाचे दर्शन होता। जगदाभास नुरे॥ सर्व ईषणा तृप्त होऊनी। मन आनंदी किरे॥ वरवर पाहनी काय पाहसी। पस्तावाची उरे॥'- श्रीमामामहाराज केळकर)

इतर रूपे पाहिली की 'मद' वाढतो. तर स्वरूपदर्शनाने मद जातो म्हणून तो 'राजससुकुमार मदनाचा पुतळा'. इतर रूपे पाहिली की सहा विकार बळावतात तर स्वरूप पाहिले की सहा विकार नाहीसे होतात; अनुकूल होतात म्हणून तो सावळा. मायावी रूपे पाहिली की मोह होतो तर स्वरूप पाहिले की मोह नाहीसा होतो म्हणून ते स्वरूप हे मोहन. ('ब्रवा ब्रवा पांडुरंग। कांती सावळी सुरंग॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'विटू घननीळ सावळा। लावण्ये मदनाचा पुतळा॥'- श्रीनिळोबारायमहाराज, 'रूप सावळे सुंदर। कानी कुंडले मकराकार॥'- संत जनाबाई, 'रूप सावळे सुकुमार। कानी कुंडले मकराकार॥'- श्रीनाथमहाराज, 'सावळा वो हरी सावळा हो। मदन मोहन कान्हो गोवळावो॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

मायावी रूपाना नाम असते अर्थात नाम आणि रूप वेगळे असतात, नाम रूपाचा मेळ असत नाही. हे नाम आणि रूप शब्दात वर्णन करता येतात. अर्थात वाचेचा गोंधळ असतो. याउलट परमार्थात नाम आणि रूप वेगळे असत नाहीत. अर्थात येथे नाम रूपाला मेळ असतो. हे रूप आणि नाम निःशब्द असतात. शब्दात याचे वर्णन करता येत नाही. म्हणून वाचेचा गोंधळ येथे चालत नाही. ('नाम तेची रूप रूप तेची नाम। नामरूप भिन्न नाही नाही॥'- श्रीनामदेवमहाराज, 'नाम वदताहे वैखरी। चित्त धावे विषयावरी। ऐसे कैसे रे स्मरण। स्मरणामाजी विस्मरण॥ नाम रूपा नाही मेळ। अवघा वाचेचा गोंधळ॥'- श्रीनाथमहाराज)

अंतरी स्वरूप असते तोवर बाहेर रूप दिसते. स्वरूप बाहेर पडले की रूपाचे बेरूप झालेच. बाहेरचे रूप बदलते, नाश पावते स्वरूप मात्र सर्वकाळ तसेच असते म्हणून इतर सर्व रूपांपेक्षा सावळे स्वरूप हे वेगळे व श्रेष्ठ आहे हे सांगणे नकोच.

श्रीमामामहाराज पुढील चरणात सांगतात, 'देही जे वाईट ते दहा त्यागावे। उत्तम ते घ्यावे त्रयोदश॥' देहातील दहा इंद्रियांच्या द्वारा आमचे दृश्याशी तादात्म्य आहे. ते तादात्म्य नाहीसे होऊन जगदंतरी चैतन्याशी तादात्म्य होणे म्हणजे वाईट दहांचा त्याग होऊन उत्तम त्रयोदश घेणे होय. 'देहाच्या मार्फत इंद्रियांच्या द्वारा जीवाचे दृश्याशी होणारे तादात्म्य म्हणजे मन आहे.' असे श्रीदासराममहाराज सांगत. अर्थात सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होणे, मन वृत्तीसहित मुरणे येथे श्रीमामामहाराजांना अपेक्षित आहे. साधनाभ्यासाने विषयातून मन निघाले असता बाह्य मनाचे उन्मन होते. मनातील जड भाग नाहीसा होऊन फक्त चैतन्याचाच अंश मनात शिल्प कराहतो. या मनाला सर्वसाक्षी मन असे श्रीसमर्थ म्हणतात तर 'पाहाता मन' असे श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस म्हणतात. चार पळ साधनाभ्यासानंतर निःश्वासाला प्रमाण आत्यावर सर्वसाक्षी मनाला दशविध नादांचा अनुभव प्राप्त होतो. हा चैतन्याचा स्वयमेव नाद म्हणजेच चैतन्याचे एक नाम असून या नादश्रवणी (नामश्रवणी) तदाकारता साधली असता हृदयात वायुची घासणी होऊन नामाचा - नादाचा - बिंदू घडतो. श्रवणात पेरलेले नयनात उगवते. चार घटका साधनाभ्यासानंतर हे बिंदू दर्शन, तारकस्वरूप दर्शन साधकाचे सर्वसाक्षी मनाला होते. नामाच्या ठिकाणी रूपाची प्रचिती आली की मन वृत्तीसहित मुरते. सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होते. तुर्येमध्ये वेगळेपणाने येणारे अनुभव ठायीच मुरून जातात. त्याला वृत्तीरहित ज्ञान होते. म्हणजेच ज्ञानाचे विज्ञान होते व आत्म्याचा चंचळपणा नाहीसा होऊन तो निश्चळ होतो. तो देहाकार असणारा स्वरूपाकार होतो. एक प्रहर साधनाभ्यासाने त्याचा देहभाव संपूर्णपणे विरतो. इंद्रियांचे घरा होणाऱ्या विषयांच्या येरझारा थांबतात. उन्मनी अवस्थेत आत्मबोधाच्या विवरात तो पहुडतो. देहभाव

संपूर्णपणे विरुन आपला चैतन्यरूप मूळ स्वभाव प्रगट होतो. हा मूळ स्वभाव म्हणजेच त्रयोदशाक्षरी ‘श्रीराम जयराम जयजयराम’ हा महामंत्र होय. (‘जरी दोन पळ साधेल पवन। मनाचे उन्मन होत असे॥ जरी चार पळ साधेल पवन। होतील श्रवण दशनाद॥ जया चार घटीका साधेल पवन। तारकबिंदू जाण दिसतसे॥ ज्यासी एक प्रहर साधेल पवन। आटतील जाण देहधर्म॥। ‘चित्प्रकाश प्रकाशता। तुरे द्वैतभाव वार्ता। द्वैतभाव तुरता पाही। रामनाम वाचे येई॥। गोविंद म्हणे अनुभव। पाही घेवोनिया स्वयमेव॥’, ‘ते रूप पाही ते रूप पाही। जे रूप पाहता मनोन्मन होई॥। ते रूप पाही ते रूप पाही। सगुणात निर्गुणात एकरूप राही॥। ते रूप पाही ते रूप पाही। दास म्हणे पुन्हा जन्ममरण नाही॥।’ - श्रीमामामहाराज केळकर, ‘नामी रूप ते बिंबले। सर्व वृत्ती मौनावले॥।’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘गगनी भासले अगणित तारे। तेथे मन मुरे वृत्तीसहित॥’, ‘तरी जयाचिया इंद्रियाचिया घरा। नाही विषयाचिया घेरज्जारा। जो आत्मबोधाचिया वोवरा। पहुडला असे॥’, ‘तै शरीरभाव नासती। इंद्रिये विषय विसरती। जै सोहंभाव प्रतिती। प्रगट होय॥।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘म्हणोनी सर्वसाक्षी मन। तेचि जालिया उन्मन। मग तुर्यारूप ज्ञान। ते मावळोने गेले॥’, ‘जेथे मनची होय उन्मन। जेथे ज्ञानची होय विज्ञान। तेथे कैसे चंचळपण। आत्मयासी॥।’ - श्रीसमर्थ, ‘मुळ स्वभाव गुरुनाम। श्रीराम जयराम जयजयराम॥।’ - श्रीमामामहाराज)

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे शेवटचे चरणात सांगतात, ‘त्रयोदश घेता देवा पडे गाठी। करील ते गोष्टी दासा होय॥।’ ‘श्रीराम जयराम जयजयराम’ या त्रयोदशाक्षरी मंत्राच्या सप्रेम नामी नित्यनेमाने श्रीमामामहाराज अहंकाराच्या अभावे स्वभावे स्वये श्रीराम झाले. देवरूप होणे हेच देवाचे दर्शन असते. देवाचे दर्शन होऊन देवरूप झाल्यावर त्या सत्पुरुषाला साधन, भजन करावे लागत नाही. ते सहजच होत राहते. त्याची नामस्मरणाची स्थिती, साधनाची स्थिती कोणत्याही अवस्थेत सांडली जात नाही. अशा भक्ताचे सारे मनोरथ देव आपणच पुरे करतो. अशा भक्तांना देव मस्तकी धारण करतात. अशा भक्तांची देव पूजा करतात. अशा भक्तांचे जवळ लक्ष्मीवल्लभ नारायण वास करतात. (‘नित्यनेम नामी ते प्राणी दुर्लभ। लक्ष्मीवल्लभ तयाजवळी॥।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘श्रीराम जयराम जयजयराम। ऐसा काही धरोनिया नेम। जो नित्य वडे सप्रेम। तो स्वयेची श्रीराम होतसे॥।’, ‘ज्यासी दोन प्रहर साधेल पवन। विष्णुचे दर्शन होत असे॥। साधिलिया जीवा विष्णुचे दर्शन। अष्टौप्रहर साधन चालतसे॥।’ - श्रीमामामहाराज केळकर, ‘मग यावरीही पार्था। माझ्या भजनी आस्था। तरी तयाते मी माथा। मुकुट करी॥।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘आधी होता संतसंग। तुका झाला पांडुरंग। त्याचे भजन राहीना। मुळस्वभाव जाईना॥।’ ‘देव पहावया गेलो। तव तो अंगे देवची झालो।’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘संपत्ती अथवा विपत्ती। जैसी पडेल काळगती। परी नामस्मरणाची स्थिती। सांडोची नये॥।’ - श्रीसमर्थ, ‘स्वयंब्रह्म जो आपणची झाला। देव मस्तकी वंदिती त्याला॥।’ - श्रीसंत केशवस्वामी)

मौन

काही न बोलणे मौन। मानताती अधिक जाण॥

अखंड नाम मुखी देख। मौन थोर सर्वाधिक॥

गोविंद म्हणे ते अखंड। जयामाजी नाही खंड॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८५०)

या जगामध्ये अनेक प्रकारची व्यसने आहेत. पण या सगळ्यात वाईट व्यसन कोणते असेल तर ते बोलण्याचे. बोलण्याने फार मोठ्या प्रमाणात शक्तीचा नाश होतो. थोर ज्ञानी विरक्त संत श्रीमामासाहेब दांडेकर यांचे गुरु स्वानंदसुखनिवासी श्रीविष्णुबुवा जोगमहाराज सांगत की एक तास प्रवचन केले तर सहा महिन्याची ताकद जाते. श्रीविष्णुबुवा जोगमहाराजांनी व्यायाम करून शरीरसंपत्तीही कमविली होती. त्यांचा हा स्वानुभव म्हणून त्यांचे सांगण्याला विशेष महत्त्व आहे. शिवाय ‘गरजेत ते पडेल काय’ या न्यायाने नुसते बोलणाऱ्या माणसांच्या हातून काम काहीही होत नाही. म्हणून सांगायची पाळी आली की ‘बातें कम काम ज्यादा’ काम कोणतेही होत नसल्याने अनुभव शून्यच की. ही अनुभवावाचून बडबड किंवा प्रचितीवीण बोलणे हे अवधे कंटाळवाणे होते. या आमच्या फुकटच्या बोलण्याने होते काय, फक्त गैरसमज होतात, मने कलुषित होतात. मग जाणती माणसे म्हणतात ‘आता न बोलायला काय घ्याल?’ तर तो निर्लङ्घ माणूस म्हणतो ‘बोलायची परवानगी’. पण ही माणसे बोलायचे काही थांबत नाहीत. दिवसभर बोलून बोलणे संपत नाही म्हणून की काय ती रात्री झोपेतही बोलतात. म्हणून वडील माणसे म्हणायची की हे तोंड कातळ्याचे आहे म्हणूनच टिकलंय, चिनीमातीचे असते तर केव्हाच चिंधड्या झाल्या असत्या. वयोमानाप्रमाणे ऐकायला कमी येऊ लागले की हा स्वतःही मोठ्याने बोलतो व दुसऱ्यालाही त्याच्याशी मोठ्यानेच बोलावे लागते. साहजिकच गोंगाट वाढतो. आवाजाचे प्रदूषण होते. त्याने होणारे परिणाम वेगळेच.

हे सारे बोलण्याचे दुष्परिणाम लक्षात घेऊन जुन्या काळी काही लोक दिवसातील काही काळ किंवा आठवड्यातील एखादा दिवस मौन सांभाळीत. काही न बोलणे म्हणजे मौन असे खूप लोक समजतात. पण ते खरे मौन असत नाही. मुकी माणसे काही बोलत नाहीत म्हणजे ती मौन सांभाळतात असे होत नाही. ती खाणाखुणा करून बोलत असतात किंवा मनातल्या मनात चरफडत असतात. म्हणजे बोलणे आहेच की. बच्याच वेळा आपण बोलणारी माणसे देखील बोलून वाद नको म्हणून बोलत नाही पण मनातल्या मनात बोलणे सुरु असतेच की. म्हणजे काही न बोलणे म्हणजे मौन हे सर्वाधिनि खरे ठरत नाही. श्रीदासराममहाराज या बाह्य मौनाचा फोलपणा दाखविण्यासाठी एक गोष्ट सांगत ती अशी, जुन्या काळी एका फौजदारांचे पुजेच्या वेळी मौन असे. फौजदार पुजेला बसलेले असताना चार पोलीस शिपाई एका गुन्हेगाराला घेऊन फौजदारांकडे येत नव्हते म्हणून त्यांनी बाळकृष्णाला उलटा धरला व त्याला संधेच्या पळीने बडवायला सुरुवात केली. त्यांना सांगायचे होते की याला उलटा करून मारा म्हणजे कबूल होईल. आता या मौनाला काही अर्थ आहे का? यापेक्षा मौनव्रत सोडून बोललेले वरे. मग या ‘काही न बोलणे’ या मौनाने काही फायदा आहे का नाही? आहे ना, या मौनाने मनःसंयम होतो, होणारे समज-गैरसमज टळतात, शक्तीसंचय होतो असे काही मर्यादीत लाभ होतात.

संतांना कोणते नेमके मौन अपेक्षीत आहे हे श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे दुसरे चरणात सांगतात, ‘अखंड नाम मुखी देख। मौन थोर सर्वाधिक॥’. या मुखाने अखंड नाम घेणे शक्य आहे का? समजा एखाद्याने हिय्या करून सतत चोवीस

तास नाम घेतले तर ते खरे मौन होईल का? आणि हे किती दिवस चालणार? हे फार काळ चालणार नाही. आम्ही नाम घेताना आमचे मन दाही दिशांना सैरावैरा धावते तर चित्त विषयात गुंतलेले असते. अर्थात नाम घेताना जाणीव देहाचीच, दृश्याचीच. आणि जोवर जाणीव देहाची, दृश्याची आहे अर्थात चैतन्याची जाणीव नाही तोवर नामाने तोंड बंद केले तरी किंवा अगदी मौन पाठ्ले तरी बोलणे संपत नाही. दृश्याची जाणीव आहे तोवर बोलणे संपत नाही. ('माला तो करमे फिरे। जिव्हा फिरे मुखमोही। मन तो दाही दिस फिरे। इह तो सुमरन नही॥'- संत कबीर, 'नाम वदताहे वैखरी। चित्त धावे विषयावरी। ऐसे कैसे रे स्मरण। स्मरणामाजी विस्मरण॥'- श्रीनाथमहाराज, 'जेथे जाणपण खुंटले। तेथे बोलणेही तुटले। हेतुरहित जाले। समाधान॥'- श्रीसमर्थ) जोवर अवधा वाचेचा गोंधळ आहे तोवर संतांना अपेक्षित नामरूपाला मेळ असणारे स्वयमेव नाम अनुभवता येत नाही. ('नामरूपा नाही मेळ। अवधा वाचेचा गोंधळ॥'- श्रीनाथमहाराज)

जाणीव आहे तोवर बोलणे संपत नाही. जाणीव असणे हा आत्म्याचा गुण आहे. आत्म्याचे ठिकाणी दोन प्रकारची जाणीव असते. ('आत्म्याचे नाना गुण। ब्रह्म निर्विकार निर्गुण। जाणणे एकदेशी पूर्ण। गुण आत्म्याचे॥'- श्रीसमर्थ)

त्यातील एक म्हणजे आत्मस्वरूपाला विसरल्याने संसरणामुळे मनाला होणारी देहाची, दृश्याची जाणीव. या मनाला कल्पनेमुळे भुतजात भासमान होतात. अर्थात या मिथ्या जगाची होणारी जाणीव कल्पनेच्या निरासाने नाहीशी होते. म्हणून ही जाणीव ही खोटी व मिथ्या जगाच्या जाणीवेने जे बोलणे होते तेही खोटेच. तर दुसरी जाणीव म्हणजे संसरण - संसार - शुन्य झाल्यावर सर्वसाक्षी मनाला शुन्यावस्थेत - शुन्य मेहेलमे - वेगळेपणाने होणारी जाणत्या चैतन्याची जाणीव. या चैतन्याच्या जाणीवेने जे बोलणे होते ते अबोलण्याचे बोलणे - रामनामाचे बोलणे - सत्य बोलणे.

साधनाभ्यासाने जेव्हा नामाच्या ठिकाणी रूपाची प्रचिती येते तेव्हा विषयातून मन निघून, मन संकल्पविकल्परहित होऊन महाकारणदेही राहणाच्या सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होते. मन वृत्तीसहित मुरते. नामरूपाने - नादप्रकाशाने - जाणता जाणल्याने जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते. जाणल्याची जाणीव राहात नाही. त्याला वृत्तीरहित ज्ञान होते. यालाच निवृत्ती, विज्ञान अवस्था म्हणतात. तो परमार्थात पुरा होतो. तो नामरूप होतो. त्याला संपूर्ण मौन साधते. बोलणे, अबोलण्याचे बोलणे तेथे काही उरत नाही. तो करून काहीच करत नाही. रामच सारे काही करतो. तो देहीच विदेही होतो. मन संपूर्णपणे मुरल्यावर चारीवाचे पैल शब्दाचा ग्रास झाल्यावर राहणारे नामच तो अहर्निशी बोलतो. त्याचे अष्टौप्रहर साधन चालते. कोणत्याही परिस्थितीत त्याची नामस्मरणाची स्थिती सांडली जात नाही. हे अखंड नाम अनुभवणे हेच खरे मौन. या मौनाचे वर्णन अपरोक्षानुभुती असे करते, 'यस्माद्वाचो निवर्तते अप्राप्य मनासा सह। यन्मौनं योगिभिर्गम्यं तद्भवेत्सर्वदा बुधः॥' जे सर्वथा अनिर्वचनीय आहे आणि जे चिंतनाचा विषय करू म्हटले तर मन बुद्धी कुंठीत होते. तथापि ज्याचा योग्याना साक्षात्कार घडतो व त्यानंतर ते तद्भाव तल्लीन होत असतात. त्या महनीय ब्रह्मीभावात अंतर्बाह्य सर्वकाळ असणे हेच मौन होय.

महनीय ब्रह्मीभावात अंतर्बाह्य सर्वकाळ असणे म्हणजेच अष्टौप्रहर साधन साधणे, अखंड नाम अनुभवणे होय. हा अखंड नामजप अनुभवणे हे खरे मौन. या अखंड नामजपाबद्दल विशेष माहिती श्रीज्ञानेश्वरमहाराज अशी सांगतात, 'ज्ञानदेवा मौन जपमाळ अंतरी। धरोनी श्रीहरी जपे सदा॥' तर श्रीमामामहाराज अखंड जपाबद्दल - मौनाबद्दल - असे सांगतात, 'चारी वाचे पैल जावे। नाम उरवोनी नुरवावे॥ मौन जप आहे ऐसा। गुरुकृपे साधी कैसा॥ दास म्हणे ऐसे मौन। जगी आचरिता धन्य॥', 'नामी रूपाची धारणा। हेचि एक मौनखुणा॥ वाचा आणि मन। तया पैल हे तो मौन॥

अवाङ्मय सहज नाम। दासा मौन ते उत्तम॥’, ‘मन देवा समर्पणे। हेचि खरे नाम जाणे॥’, ‘शब्द जाहला कुंठीत। नाम चालिले सतत॥’, ‘बोल सरे बोल सरे। नामकृती अवतरे॥’, ‘बोलवेना ते बोलावे। सर्वधीक हे स्वभावे॥ बोलवेना नाम देही। जे का स्वतः सिद्ध पाही॥’. वाचा आणि मन यांचा लय झाल्यावर शब्दाचा ग्रास झाल्यावर उरणारे, सतत अनुभवाला येणारे अवाङ्मय सहजनाम म्हणजे हे मौन आहे. (‘आत्मस्वरूपा विसरूनी आम्ही भवचक्री फिरलो। काय सुकृत होते न कळे शरण पदी आलो॥’- श्रीचिमडमहाराज, ‘तैसे भुतजात माझ्या ठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथ मीचि मी आघवे॥’, ‘सोहं तेही अस्तवले। जेथ सांगतेचि सांगणे जाले। द्रष्टव्येसी गेले। दृश्य जेथ॥’, ‘गगनी भासले अगणित तारे। तेथे मन मुरे वृत्तीसहित॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘इकडे दृश्य तिकडे देव। मध्ये शून्यत्वाचा ठाव। तयास प्राणी मंदबुद्धीस्तव। ब्रह्म म्हणे॥’, ‘म्हणोनी सर्वसाक्षी मन। तेचि जालिया उन्मन। मग तुर्याल्यप ज्ञान। ते मावळोने गेले॥’, ‘साक्षत्व वृत्तीचे कारण। उन्मनी ते निवृत्ती जाण। जेथे विरे जाणपण। विज्ञान ते॥’, ‘वृत्तीरहित जे ज्ञान। तेचि पूर्ण समाधान। जेथे तुरे अनुसंधान। मायाब्रह्मीचे॥’- श्रीसमर्थ, ‘साच लटिके दोनी। न बोले झाला मौनी॥ जे भोगिता उन्मनी। आरायेना॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘जाणता जाणता जाणीव जाते। आपली वृत्ती तद्रूप होते। आत्मनिवेदन भक्ती ते। ऐसी आहे।’- श्रीसमर्थ, ‘नामी रूप ते बिंबले। सर्व वृत्ती मौनावले॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘हृदयात झाली वायुची घासणी। कंठात उदेला ओंकारवन्ही। नामाचा बिंदू घडला गे माये। अंतर बाहेर प्रकाशे स्वये॥’ - श्रीदासराममहाराज, ‘बोलणे सांडी बोलणे सांडी। मौन्यावरती आसन मांडी॥ बोलणे अबोलणे सारूनी दोनी। बोलसी तर बोल शब्दाते गिळोनी॥ सद्गुरुकृपे केशवी पाही। बोलणे अबोलणे तुरेची काही॥’- श्रीकेशवस्वामी)

हा मौन जप कोणत्या वाणीने होत असतो हे श्रीदासराममहाराज असे सांगतात, ‘वारे हे करी ज्ञानकार। श्रीहरीचा जयजयकार। वाचा या सारूनी चार। हरिवाचे हरीचा गजर॥’, ‘प्रणव उदेला कोठून। सांगा सांगा ते ठिकाण। परेपैल हरिवाणी। झाला उभ्दव तेथोनी॥’

मायेचे वर्णन शब्दात करता येते. ब्रह्माचे वर्णन शब्दात करता येत नाही. काही स्मरण काही विस्मरण हे मायेचे लक्षण आहे. याचे वर्णन शब्दात करता येते. अखंड स्मरण हे ब्रह्माचे लक्षण आहे. त्या अखंड स्मरणाचे वर्णन शब्दात करता येत नाही. वृत्तीरूपे समान असणाऱ्या ज्ञान अज्ञानाचे पैल निवृत्ती अवस्थेत हे स्मरण अनुभवता येते. या स्मरणाने संसाराची शांती होऊन विश्रांतीची स्थिती प्राप्त होते. तात्काळ मुक्ती प्राप्त होते. (‘अखंड स्मरण शब्दाने कळेना। पैल ज्ञानाज्ञाना होता कळे॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘स्मरता निवृत्ती पावलो विश्रांती। संसाराची शांती झाली माझ्या॥’, ‘अखंडस्मरणे अद्वयभजने वाजवी करटाळी। एका जनार्दनी मुक्ती होये तात्काळी॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘जे जे दृष्टीने देखिले। जे जे शब्दे वोळखिले। जे जे मनास भासले। तितुके रूप जयेचे॥’- श्रीसमर्थ)

श्रीमामामहाराज शेवटच्या चरणात सांगतात, ‘गोविंद म्हणे ते अखंड। जयामाजी नाही खंड॥’ मायेच्या ठिकाणी अखंड काहीच असत नाही. तर खंडेराय, राघव, परमात्मा हा अखंड आहे. भवमाया दूर झाली तर अखंड खंडेरायाची प्राप्ती. मायेशी निगडीत प्रपंच कायम अपूर्ण तर ब्रह्माशी निगडीत परमार्थ हा कधीही पूर्णच. प्राणापानाचे ठिकाणी मनाचे मिलन झाले की भवमाया दूर होते. तो संसारापासून निराळा होतो. तो अखंड स्वरूपाकार होतो. तेथे खंडित काहीच रहात नाही. मन आहे तोवर सारे खंडितच. परा, पश्यंती, मध्यमा वैखरी यातून मनाला होणारी जाणीव व्यक्त होते. अर्थात मनोलयावरोबर या चारी वाचा लय पावतात. म्हणून या चारी वाचेतील नाम अखंड होऊ शकत नाही. म्हणून संतांनी

वर्णिलेली अखंड नाम घेणारी वाचा या चारी वाचेपेक्षा वेगळी आहे. ती अखंड नाम घेणारी जिव्हा नामाचीच बनली आहे. ती जिव्हा माझी आहे. (देहाची जिव्हा ही माझी जिव्हा नव्हे) ती फक्त नामच घेते. या चारी वाचा लय पावल्यावर ही वाचा - जिव्हा प्राप्त होते. ही जिव्हा प्राप्त होणे मोठे दैवाचे मानले जाते. संकल्पविकल्परहित अवस्थेत चारी वाचे पैल उच्चारेवीण हरीवाचेने - हरीमुखाने - हे नादरहित सहजशब्द (निर्विकल्प नाम) उदय पावतात. या हरीमुखाला काकीमुख, शीतलमुख, अनावर वाचा, कमलमुख आदी नावांनी संत संबोधतात. संकल्पविकल्परहित निर्विकल्प नामाने अगणित पुण्य प्राप्त होऊन निर्विकल्प ब्रह्माची प्राप्ती होते. तो अखंड ब्रह्मस्वरूप होतो. ब्रह्म होऊन ब्रह्मीच खेळतो. तेथे खंडीत काहीच राहात नाही.

यज्ञ

यज्ञकर्म मोठे साधणे दुस्तर। जपता नाम मधूर सहजी घडे॥
 सर्व यज्ञामाजी अधिक परम। यज्ञ एक नाम देवाजीचे॥
 देवाजीचे नामी होय ब्रह्मप्राप्ती। येर यज्ञाअंती भोगादिक॥
 दास म्हणे ऐसे सुलभ साधन। जपता नारायण स्वये होय॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८७९)

यज्ञ व नामजपयज्ञ यातील फरक श्रीमामामहाराजांनी या अभंगात सांगितला आहे. ते म्हणतात, ‘यज्ञकर्म मोठे साधणे दुस्तर। जपता नाम मधूर सहजी घडे॥’ यज्ञ हे कर्म आहे आणि यथासांग कर्म घडले तरच पुण्य गाठी पडते. स्वर्गाची प्राप्ती होते. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘यथासांग रे कर्म तेही घडे ना। घडे कर्म ते पुण्य गाठी पडेना। दया पाहता सर्वभुती असेना। फुकाचे मुखी नाम तेही वसेना॥’ यथासांग यज्ञ पार पडला की नाही, हे कसे ओळखावे? श्रीदासराममहाराज सांगत ‘यज्ञ संपत्तेवेळी, ‘यज्ञान्ते द्विराचम्य विष्णवे नमो विष्णवे नमो विष्णवे नमः।’ असे याज्ञीकांनी सांगितले व यजमानानी दोनदा आचमन केले की स्वर्गात घंटानाद व्हावयास हवा. हे झाले नाही तर यज्ञात बळी दिलेले पशू जिवंत होऊन त्यांनी यज्ञातील वेदीला दूशा द्यायला हव्यात. हे झाले नाही तर यज्ञ संपत्ताच पावसाचे दिवस नसताना मेघगजिसह मोठा पाऊस पडला पाहिजे. हेही झाले नाही तर मेलेल्या पशूच्या अंगावर जेवढी रोमावळी आहे तेवढे सत्पात्र ब्राह्मण जेवले पाहिजेत. तरच यज्ञकर्म सफल झाले तर यजमानांना स्वर्गप्राप्ती होते व यज्ञाने संतुष्ट झालेले देव आपल्याला सुयोग्य पावसाच्या रूपाने संतुष्ट करतात व परस्परातील प्रेम-भक्ती वाढीस लागते. (‘तुम्ही देवताते भजाल। देव तुम्हा तुष्टील। ऐसी परस्परे घडेल। प्रीती जेथ॥’), ‘स्वर्ग पुण्यात्मक पापे येइजे। पापात्मके पापे नरका जाइजे। मग माते जेणे पाविजे। ते शुद्ध पुण्य॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘अन्नभद्रवन्ति भुतानि पर्जन्याद्व्रसन्भवाम्। यज्ञाद्ववति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुभद्रवः॥’ - संस्कृतवचन)

यज्ञकर्म हे निर्विघ्न निर्दोष पार पडणे हे फार अवघड आहे. स्वर्गप्राप्तीकरिता यज्ञकर्म विधीपूर्वक करीत असता त्यात काही दोष - वैगुण्य - निमणि होते. त्यामुळे यज्ञकर्म यथासांग शास्त्रोक्त घडत नाही. त्यामुळे स्वर्गाची प्राप्ती कालत्रयीसुद्धा होत नाही. श्रीनाथमहाराज सांगतात ‘स्वर्ग प्राप्तिचिये विधी। कर्म करिता विघ्न बाधी। तेणे नव्हे कर्म सिद्धी। जाण त्रिशुद्धी उद्धवा॥’

वाममागनि धर्मविरुद्ध अन्यायाने पैसा मिळवून केवळ हौसेमजेखातर अविधीपूर्वक दांभिकपणाने लोकात कीर्ती व्हावी म्हणून जो याग केला जातो, अविधीपूर्वक पशुंच्या मांसाचे हवन केले जाते, त्या यागाने ते दांभिक कुंभीपाक, रौरव या महानरकात पडतात. श्रीनाथमहाराज सांगतात, ‘तेथ अर्धमद्रव्याचेनी कोडे। अविधी दांभिक याग घडे। तो ही मज मुखीच घडे। परी ते कोरडे खडखडीत॥’ अविधी जाहले पशुधातकी। तेणे अवदाने मी नव्हे सुखी। दंभे पडले कुंभीपाकी। महानरकी रौरवी॥’

यथासांग शास्त्रोक्त जर यज्ञ पार पडला तर त्याला स्वर्गप्राप्ती होते. स्वर्गभोग भोगून पुण्यक्षय झाला की त्याला पुन्हा मृत्यूलोकी यावेच लागते. पाकीटात पैसा असेतोवर मुंबईत जीवाची मुंबई करता येते. पाकीटातील पैसा संपला की प्लॅटफॉर्मवरसुद्धा कोणी उभे करून घेत नाहीत. तसेच येथे आहे. भोगाने पुण्यक्षय, तपक्षय झाला की स्वर्गात तुम्हाला कोणी ठेवून घेत नाहीत. (‘क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।’ - संस्कृतवचन, ‘जव जव स्वर्गभोग भोगिती। तव तव तपाची

क्षीण शक्ती। तपक्षये क्षया जाती। नाशु पावती स्वर्गस्थ॥।'- श्रीनाथमहाराज, 'स्वर्ग व्हावा तरी यज्ञयाग करा। सत्कर्मे आचरा नित्यनेमे॥।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'स्वर्ग व्हावा तरी यज्ञयाग करा। कर्मे ती आचरा जैसी तैसी॥।'- श्रीमामामहाराज)

उपनिषदात हे यज्ञ जरी ग्राह्य धरलेले आहेत तरी त्याची योग्यता ब्रह्मज्ञानापेक्षा खालच्या पातळीची ठरवून त्यामुळे स्वर्गप्राप्ती झाली तरी खरा मोक्ष मिळण्यास ब्रह्मज्ञानच आवश्यक आहे असे प्रतिपादन केले आहे. तुम्ही किंतीही, कोणतेही यज्ञयाग करा, मन कामक्रोधरहित होऊन देहातीत निर्गुण वस्तुरूप होता येत नाही. अर्थात आत्महित साधत नाही. आपला उद्धार होत नाही. तीळतांदळाचे हवन वाया जाते. दुर्बल पशुंचे हकनाक बळी दिले जातात. ('योग याग विधी येणे नोहे सिद्धी। वायाची उपाधी दंभधर्म॥।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'शत अश्वमेध यज्ञ। घडता अकळ ब्रह्मज्ञान॥।'- श्रीमामामहाराज, 'अश्वमेध राजसूय याग। सर्वस्व वेचुनी करिता साङ्ग। माझे प्राप्तीसी नव्हतीची चांग। तेथे मी श्रीरंग नाटोये॥।', 'नाना योग याग वेदाध्यायन। करिता पवित्र नव्हे मन। ते करिता हरिकथाश्रवण। होय अंतःकरण पुनीत॥।', 'न करिता भगवद्गजन। वेदाध्यायन यज्ञ दान। येणेची आम्ही जाऊ तरुन। म्हणती ते जन महामूढ॥।'- श्रीनाथमहाराज, 'तीळ जाळिले तांदूळ। कामक्रोध तैसेची खळ॥। का रे शिणलासी वाऊगा। न भजता पांडुरंगा॥।', 'मेंढा मारूनी यज्ञ केला। म्हणे सोमयाग झाला॥। भजन चालिले उफराटे। कोण जाणे खरे खोटे॥।', 'तोंड धरूनी मेंढा मारा। ब्राह्मण म्हणती यज्ञ करा॥।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'अश्वं नैव गजं नैव व्याघ्रं नैवच नैवच। अजापुत्रं बळीं दद्यात - देवो दुर्बल घातकः॥।'- संस्कृतवचन) हा यज्ञयागातील फोलपणा ओळखून सत्यज्ञानप्राप्तीसाठी ही स्वर्गसुखाची आडवाट सोडून जाणते 'आकाशमार्गी गुप्तपंथ' आत्मसात करतात. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, 'जया ज्ञानालागी। गगन गिळताती योगी। स्वर्गाची आडवंगी। उमरडोनी॥।'

हे दुस्तर असणारे यज्ञकर्म सहजावस्थेत हे मधुर नाम जपले तर सफल होते. ही सहजावस्था केव्हा प्राप्त होते? अंतःकरणातील हेतू गेला म्हणजे. हेतू- काम - गेला की क्रोधही जातो. हे कामक्रोध नाहीसे होणे म्हणजे यज्ञातील तीळतांदळाचे हवन व बकरी मारणे होय. आपण संतांना शरण गेलो, त्यांचेकडून ही सहजावस्था प्राप्त करून देणारे, मन सुखरूप शांत करणारे साधन जर प्राप्त झाले व साधनाभ्यासाने ही कामक्रोधांची बकरी मारून मन सुखरूप शांत करून आपण जर साधनाचे बरवे साधन केले, इडा आणि पिंगला सुषुम्नेत सरून मधुर रामनामाचा जप घडला - तर यज्ञपुरुषाचे दर्शन घडणारे आहे. यज्ञपुरुषाला हे नाम जपसमर्पण होणे हा खरा यज्ञ.

या यज्ञामध्ये सुषुम्ना (सुखमन) ही असी नाडी हे भगवंताचे मुख आहे. तर आत्मा हा यज्ञपुरुष आहे. जोवर इडा पिंगला वाहतात तोवर मन हे चंचळ असते. मन हे सुखरूप शांत झाले की इडा आणि पिंगला बंद होऊन सुखमन नाडी वाहते. मन मुरल्यावर मनाच्या मुळाशी आपली जाणीव आपणाला होते. आपली गोडी आपणाला लागते. ही आपली गोडी नामात मिसळली की नाम मधुर होते. 'नाम म्हणजे काही खडीसाखर नाही. आपण त्यात आपली गोडी मिसळली की ते गोड लागते.' हे श्रीब्रह्मैतन्यमहाराजांचे वचन येथे लक्षात घ्यावे. ही आपली गोडी मिसळली की रामनामाची आवड निर्माण होते. सर्वकाळ रामकृष्णी आवड असेल तर ही हरीनामाची - रामनामाची - जोड प्राप्त होते. नाम गोड लागते. घडोघडी सुख वाढू लागते. ('कामक्रोध बकरी मारा। पुजा रखुमार्इच्या वरा॥।'- संतवचन, 'संतचरणरज लागता सहज। वासनेचे बीज जळून जाय॥। मग रामनामी उपजे आवडी। सुख घडोघडी वाढू लागे॥।', 'बरवे साधन सुखशांत मन। क्रोध नाही जाण तिळभरी॥।', 'जैसी गंगा वाहे तैसे ज्याचे मन। भगवंत जाण तयाजवळी॥।'- श्रीतुकाराममहाराज,

‘मंत्र तंत्र विधी बहु अवघड/ नाम सवघड सर्वाहोनी॥। नाम जपे त्यासी कोटी यज्ञ फळ/ वृथा कर्मफळ वाढविले॥। यज्ञपुरुषासी चुकले सकळ/ यज्ञ विधान कळ कळली नाही॥। सर्व यज्ञामाजी जपयज्ञ श्रेष्ठ/ बोलिला वरिष्ठ गिरीधारी॥। यज्ञपुरुषासी नामसमर्पण/ यज्ञकर्म जाण दासा भले॥’- श्रीमामामहाराज केळकर, ‘दृढ विटे मनमुळी। विराजीत वनमाळी॥’, ‘ज्ञानदेवा गोडी हरीनामाची जोडी। रामकृष्णी आवडी सर्वकाळ॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘सर्व यज्ञामाजी अधिक परम/ यज्ञ एक नाम देवाजीचे॥’ सर्व यज्ञामध्ये जपयज्ञ हे माझे रूप आहे असे भगवान भगवद्गीतेतील विभुतीयोगात सांगतात. ते सांगतात, ‘महर्षणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम्। यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः॥’ अर्थात जपयज्ञ हा सर्वात श्रेष्ठ यज्ञ आहे. हा जपयज्ञ कोणत्या नामाचा? देवाची एक प्रचिती आणून देणाऱ्या एक नामाचा यज्ञ - एक नामाचे समर्पण होणे येथे अपेक्षित आहे. या एकनामाबद्दल श्रीज्ञानेश्वरमहाराज असे सांगतात, ‘एक नाम हरी द्वैत नाम दुरी। अद्वैत कुसरी विळा जाणे॥’, ‘एक तत्वनाम साधिती साधन। द्वैताचे बंधन न बाधिजे॥’, ‘एकतत्व नाम दृढ धरी मना। हरीसी करुणा येईल तुझी॥’ तर श्रीमामामहाराज या एकनामाबद्दल असे सांगतात, ‘नित्याचे नेमाचे असे एक नाम। घेता सरे काम अंतरीचा॥’ या एकनामाला कर्मची बाधा नाही. कुकर्म संपत्यावरच हे नाम अनुभवाला येते. अर्थात स्वधर्म आचरल्याने तेथे दोषाचा, पापाचा प्रशनच नाही, निजधर्म-स्वधर्म-सुटला की कुकमनि संसारबंध प्राप्त होतो. अर्थात कुकर्म नाहीसे होऊन संसारबंध सुटणे म्हणजे निजधर्म-स्वधर्म -पाळणे होय. या स्वधर्मातिच रामनामाचे वर्म आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज या स्वधर्माबद्दल असे सांगतात, ‘स्वधर्मू जो बापा। तोचि नित्ययज्ञ जाण पा। म्हणेनी वर्तता तेथ पापा। संचारु नाही॥’, ‘हा निजधर्म जै सांडे। आणि कुकर्मी रती घडे। तैचि बंधु यडे। संसारिकु॥’ हे स्वधमनि अनुभवाला येणारे निर्विकल्प नाम म्हणजेच परब्रह्म आहे. हे एक नाम, आयुष्याच्या रत्नपेटीतील भजनरत्ने, भगवंताला अर्पण करणे म्हणजेच नामजपयज्ञ. या नामजपयज्ञाबद्दल श्रीज्ञानेश्वरमहाराज असे सांगतात, ‘नामजपयज्ञ तो परम। ब्राधू न शके स्नानादी कर्म। नामे पावन धर्मधर्म। नाम परब्रह्म वेदार्थे॥’, ‘घेऊनी येथिचे वर्म। जै विचारिसी हे नाम। तै केवळ हेचि ब्रह्म। जाणसी तू॥’

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘देवाजीचे नामी होय ब्रह्मप्राप्ती। येर यज्ञांती भोगादीक॥’ नामजपयज्ञाने ब्रह्मप्राप्ती होते तर इतर यज्ञाने पुत्रप्राप्ती, अस्त्रप्राप्ती, ऐहिकातील धनप्राप्ती होते व मृत्युनंतर स्वर्गात अमृतप्राशन, नंदनवनात फिरणे आदी भोग प्राप्त होतात. अर्थात अविनाशी ब्रह्मप्राप्ती करून देणारा नामजपयज्ञच सर्व यज्ञात श्रेष्ठ.

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे शेवटचे चरणात सांगतात, ‘दास म्हणे ऐसे सुलभ साधन। जपता नारायण स्वये होय॥’ या सहज साधनाचे अभ्यासाने, एक नामाचे नेमाने श्रीमामामहाराज, श्रीदासराममहाराज स्वये ब्रह्मच झाले. आमचे श्रीकेशवकाका श्रीदासराममहाराजांचे बाबतीत सांगतात, ‘सिद्धसाधनाने स्वये ब्रह्मची झाले। भावादरे केशवाने चरणी मस्तक ठेविले॥’ तर श्रीमामामहाराज या आयुष्याच्या साधनाने सच्चिदानंद ब्रह्मस्वरूप झाले. श्रीदासराममहाराज त्यांचेबाबतीत सांगतात, ‘आरती गोविंदा नित्यकीर्तनानंदा। सच्चिदानंदकंदा गुरुलिंगसाधुबोधा॥’ असा स्वयं ब्रह्म जो होतो त्याला देव वंदन करतात. असे या साधनाचे, नामजपयज्ञाचे महत्त्व आहे.

प्रायश्चित्त

दोष घडती अनेक। प्रायश्चित्ते ही अनेक॥

सर्व दोषा प्रायश्चित्त। एक नामची उचित॥

गोविंद म्हणे नामावीण। तरणोपाय नाही आन॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८४)

चित्तशुद्धी होईपर्यंत प्रत्येक साधकाला कर्ममार्गच आचरावा लागतो. कितीही प्रयत्न करा, कर्म करताना काही ना काही दोष हा घडतोच. यथासांग कर्म कधीही घडत नाही. अर्थात अपेक्षित पुण्यप्राप्तीही होत नाही. या कर्म करताना घडणाऱ्या दोषांच्या निवृत्तीसाठी प्रायश्चित्त घ्यावे लागते. जेवढ्या प्रकारचे दोष घडतात, तितक्या प्रकारची प्रायश्चित्ते शास्त्रात सांगितली आहेत. ('यथासांग ते कर्म ते ही घडेना। घडे कर्म ते पुण्य गाठी पडेना। दया पाहता सर्वभूती असेना। फुकाचे मुखी नाम तेही वसेना॥'- श्रीसमर्थ, 'चित्तस्य शुद्धये कर्म न तू वस्तुपलब्धये। वस्तुसिद्धीर्विचारेण नकिंचित्कर्मकोटिभिः॥'- जगद्गुरु शंकराचार्य, 'कर्ममार्गे जाणा होय चित्तशुद्धी। उपासने बुद्धी दृढ होय॥'- श्रीदासराममहाराज) संध्या हे नित्यकर्म आहे. हे कर्म करताना जे आचमन करायला लागते, ते आचमन कसे करायचे याचे पण शास्त्र आहे. उन्हाळा आहे म्हणून भरपूर पाणी घेऊन आचमन करायचे व थंडीत अगदी थेंबभर पाणी घेऊन आचमन करायचे असे चालत नाही. आचमनाला पाणी किती व कसे घ्यायचे याचेपण शास्त्र आहे. तळहातावर उडीद ठेवला असता त्याच्या पृष्ठभागाबरोबर पाणी येईल इतकेच पाणी आचमनासाठी घ्यायचे व ते खालच्या ओठाने घ्यायचे. असे आचमन जर केले नाही तर सुरापानाचा दोष लागतो. दारू न पिता पिल्याचे पाप नोंदले जाते. तर तीन दिवस संध्या केली नाही तर पुन्हा मुंज करावी लागते. म्हणजे दारातला मांडव काढायलाच नको. हे सारे मी श्रीदासराममहाराजांचे कीर्तनात ऐकले आहे. विस्मरणाने एखादा शब्द जर अधिक उणा झाला असेल तर जाणत्यांनी तो दोष माझा समजावा. म्हणजे आमचे हातून जे कर्म घडते त्यात किती दोष घडत असतील याची कल्पनाही करता येणार नाही. हे चौथे कलीयुग दोषांचा अथांग सिंधू आहे, तिथे धर्मसिंधू काय रडणार असे श्रीदासराममहाराज गमतीने म्हणायचे. ('कलीयुग चौथे हे दोषसिंधूची सारा। सकळही नकाच्या साधनाचा पसारा। परी हरीगुणलीला सत्कथा यात सारा। सकळही त्यजुनी धंदा कीर्तनी काळ सारा॥'- संतवचन, 'कलीयुगामुळे। झाले सत्याचे वाटोळे॥ दोष झाले बळीवंत। नाही ऐसी झाली नीत॥'- श्रीतुकाराममहाराज)

आमचे श्रीमामामहाराजांची साठीची शांत करताना काही मंत्र म्हणताना आमचे श्री वझे गुरुजींचे चुकले, हे श्रीगुढवणी गुरुजींच्या लक्षात आल्याने आमचे श्रीदादांना प्रायश्चित्त घ्यावे लागले होते. कर्ममार्ग वाटतो एवढा सोपा नाही. म्हणून आम्ही उपाय काढला. अहो कर्मच करायचे नाही म्हणजे दोषांचा प्रश्नच नाही. अर्थात प्रायश्चित्ताचे व्यवसायही थांबलेच की.

अहो कर्म टाकतो म्हणून टाकता येत नाही. जोवर प्रकृतीचा संग आहे, तोवर कर्म टाकता येत नाही. अर्थात दोष घडणे हेही अपरिहार्य आहे. जोवर मन व श्वसन कार्यरत आहे तोवर देह जागेला बसला तरीही कर्म सुरुच आहे. ('म्हणऊनि संगु जव प्रकृतीचा। तव त्यागु न घडे कर्मचा। ऐसियाही करू म्हणती तयाचा। आग्रहोचि जरे॥', 'ऐसा करितेनवीण गोचरू। अव्यक्ती हा आकारू। निपजे जो व्यापारू। तया नाव कर्म॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'मन कृतं कृतं कर्म। न शरीर कृतं कृतं॥'- योगवसिष्ठ)

कर्म करताना जे दोष घडतात, ते दोष प्रायश्चित्त घेऊन खरंच जातात का? हा मोठा प्रश्न आहे. श्रीसमर्थाचे काळी

एक गोष्ट घडली ती अशी, श्रीसमर्थ लगोरीने नेमबाजी करत होते. तुमचा एवढा नेम चांगला आहे तर ही आकाशात उंचावर उडणारी घार तुम्हाला टिपता येईल काय? असे भोवतालच्या लोकांनी श्रीसमर्थाना विचारले. श्रीसमर्थ म्हणाले, ‘प्रयत्न करूया’. श्रीसमर्थानी ती घार गलोलीने खडा मारून खाली पाडली. लोक म्हणाले, “घारीची हत्या झाली आहे. तुमचे हातून पाप झाले आहे. तुम्हाला प्रायश्चित्त घ्यावे लागेल.” भटजींनी श्रीसमर्थाना सक्षोर प्रायश्चित्त दिले. श्रीसमर्थानी भटजींना विचारले, “प्रायश्चित्त घेतल्याने दोष गेला ना? पाप गेले ना? भटजी म्हणाले, “दोषही गेला अर्थात पापही गेले. आता कसली काळजी नाही.” श्रीसमर्थ म्हणाले, “घारीची हत्या हे पाप घडणे हा दोष, तर मग दोष गेला तर ती घार जिवंत व्हावयास हवी. तुमच्या या असल्या प्रायश्चित्तांना काय अर्थ आहे?” कर्तुम अकर्तुम अन्यथा कर्तुम शक्ती समर्थ श्रीसमर्थ होते. त्यांनी त्या मृत घारीचे अंगावरून हात फिरवला व ती घार सर्वासमक्ष उडून आकाशात गेली. घार पुन्हा जिवंत झाली व खेरे प्रायश्चित्त म्हणजे काय हे सर्व लोकांना उमगले.

आम्ही दोषांचे प्रायश्चित्त घेतो खेरे पण दोष कोण करते व प्रायश्चित्त कुणाला होते? दोष मन आचरिते व प्रायश्चित्त देहाला. त्याचा काय उपयोग? दोष आमच्या आत आहेत तर प्रायश्चित्त मात्र वरवरचे. आम्ही प्रायश्चित्त म्हणून केलेल्या द्रव्यदानाने, वस्त्रदानाने दोषाचे निराकरण कसे होणार? दोष करणाऱ्या मनाला ते प्रायश्चित्त व्हावयास हवे. मन मारले पाहिजे, अधोमुख असणारे मन उफराटे केले पाहिजे तरच खेरे प्रायश्चित्त. मनमुळी रामरूपी अंतरात्म्याचे दर्शन होणे हे खेरे प्रायश्चित्त. विषयातून मन निधून बुद्धीला द्वैताची जाणीव न होताना अद्वैताचीच जाणीव जर झाली तर प्रायःचित्तात तो भरून राहील हेच खेरे प्रायश्चित्त. प्रायःचित्ताचे व्यवसाय नाहीसे होणे म्हणजे दुःखाचे कारण नाहीसे होणे. नटनाम परमात्म्याचा अंतर्यामी होणारा नाच या एका नामसंकीर्तनानेच हे साध्य होते. एक तत्वरूप नाम हेच मनाला घटू पकडते. म्हणून नाम हेच सर्व दोषांचे प्रायश्चित्त. (‘तरी कीर्तनाचेनी नटनाचे। नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्ताचे। जे नामची नाही पापाचे। ऐसे केले॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘म्हणती प्रायश्चित्त घ्यावे। म्हणती प्रायश्चित्त घ्यावे॥। खरी प्रायश्चित्त गोष्टी। कोणी जाणती ना सृष्टी॥। एक दोष आचरीत। एका प्रायश्चित्त होते॥। दोष राहिले अंतरी। प्रायश्चित्त वरीवरी॥। सर्व दोषा प्रायश्चित्त। एक नामची उचित॥’, ‘प्रायश्चित्ते ती अनेक। द्रव्यदाने करिती लोक। प्रायश्चित्त ते घडेना। दोष आतील झडेना॥। एक दोष आचरीत। एका प्रायश्चित्त होते॥। परी सर्वात विशेष। नाम प्रायश्चित्त देख॥। नाम दोषीया पुनीत। दास म्हणे करी मुक्त॥’ - श्रीमामामहाराज, ‘रामरूपी अंतरात्मा दर्शने दोष नासती॥’ - श्रीसमर्थ)

मनातील सर्व दोष नाहीसे करण्यासाठी एकनाम हेच प्रायश्चित्त योग्य आहे. हे श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे दुसऱ्या चरणात असे सांगतात, ‘सर्व दोषा प्रायश्चित्त। एक नामची उचित॥’ बाकीची प्रायश्चित्ते ही मनातील दोष नाहीसे करून मन शुद्ध करू शकत नाहीत. एक तत्वरूप नामच चंचल असणारे मन स्थिर करू शकते. मनाला घटू पकडू ठेवू शकते. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘एकतत्व नाम दृढ धरी मना। हरिसी करूणा येईल तुळी॥’ येथे श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी एकतत्व नाम दृढ धरण्याकरता मनाला विनविलेले नसून चंचळ मनाला घटू पकडू शकते ते एकतत्व नामच असे सांगितले आहे. या एकतत्व नामाच्या साधनाने मन मुरल्यावर, मन घटल्यावर एक हरीची प्रचिती येते. तर आकाराच्या नामाने - द्वैत नामाने - चंचळ मनाला आकाराची प्रचिती येते. अर्थात एक हरीची प्रचिती येत नाही. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज या एकतत्वनामाबद्दल असे सांगतात, ‘एक नाम हरी द्वैत नाम दुरी। अद्वैत कुसरी विरळा जाणे॥’, ‘एकतत्व नाम साधिती साधन। द्वैताचे बंधन न बाधिजे॥’

आम्ही जे नाम घेतो त्या नामाने एक प्रचिती - अद्वैत प्रचिती- येत नाही. जोवर संकल्प विकल्प आहेत तोवर अद्वैताची प्रचिती नाही. संकल्प विकल्प नाममय झाले तर अनायासे अद्वैत भेट होते. आमचे नाम मनाला पकडून ठेवू शकत नाही. नाम घेताना मन सैरावैरा फिरत असते. आमचे नाम घेणे कसे असते याचे वर्णन संत कबीरसाहेब असे करतात, ‘माला तो करमे फिरे। जिब्हा फिरे मुखमाही। मन तो दाही दिस फिरे। इह तो सुमरन नही॥’ नाम घेताना मन लागत नाही याचा अर्थच एकतत्व नामाचे साधन आम्हाला साधलेले नाही. एकतत्वनाम आम्ही जाणलेले नाही असाच होतो.

आमच्या नामाने अपेक्षीत अनुभव न आल्याने ज्या नामाने दोष नाहीसे व्हायचे ते नाम घेताना दहा प्रकारचे दोष मनात निर्माण होतात. श्रीमामामहाराज या दशदोषांचे वर्णन असे करतात, ‘नाममहिमा वाढविता करणे संतनिंदा। हरीहर भेदा गुरु अवज्ञा॥। वेद शास्त्र निंदणे नामप्रशंसा म्हणे। नामे पाप जाणे मग करा॥। ब्रतदान नामासमान अभाविका उपदेशन। नाम महिमा आयकोन प्रिती नाही॥। सत्संग न करणे चुका करीत जाणे। अचूक साधन साधणे अखंडीत॥। आशीर्वाद सदाचार काय तप पाही। दास म्हणे देई थोरपण॥’ संतांच्या आशीर्वादाने देहभाव विरविणाच्या साधनाचे सदाचरण जर घडले तर तपाचे योगे मनोलयाने कमला अकमची मोहोर बसते. संसाराचा दरारा नाहीसा होतो. दशदोषनिवृत्ती होऊन, त्रिगुणरहित होऊन इडा पिंगला सुषुम्नाकार होतात. त्रिवेणीसंगमी नाम हाताला येते. निःश्वासाला प्रमाण येऊन सार नारायण जप श्रुत होतो. हा श्रुत होणारा जप म्हणजेच एका चैतन्याची प्रचिती देणारे एक नाम आहे. या एकनामाची प्रचिती येणे हे प्रचितीचे बोलणे सर्व दोषांवरील उचित प्रायश्चित्त आहे. (‘निश्वासी प्रमाण श्रवणी जे वचन। एक नारायण सार जप॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘इडा आणि पिंगला सुषुम्नेत सरता। रामनाम हाता येत असे॥’- श्रीमामामहाराज, ‘रामनाम ध्वनी उमटे। तेथे लक्ष लावी नेटे। ब्रह्मानंद सहज भेटो॥’- श्रीबांदकरमहाराज)

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे शेवटचे चरणात सांगतात, ‘गोविंद म्हणे नामावीण। तरणोपाय नाही आन॥’ दोषमुक्त होण्यासाठी एक नामाशिवाय तरणोपाय नाही. या एकनामाचे श्रेष्ठत्व श्रीज्ञानेश्वरमहाराज असे सांगतात, ‘एकतत्व नाम दृढ धरी मना। हरिसी करूणा येईल तुझी॥। ते नाम सोये रे रामकृष्णगोविंद। वाचेसी सद्गद जपे आधी॥। नामापरते तत्व नाहीरे अन्यथा। वाया आणिका पंथा जाशी झणी॥। ज्ञानदेवा मौत जपमाळ अंतरी। धरोनी श्रीहरी जपे सदा॥’, ‘रामकृष्ण नाम सर्व दोषा हरण। जड जीवा तारण हरी एक॥’ तर श्रीसमर्थ हे नाममहातम्य असे सांगतात, ‘अमृतसंजीवनी नाम तुझे अमृतसंजीवनी॥। सकल मंगल निधी सर्व कार्य सिद्धी। तरणोपाय जनी॥। आगम निगम संतसमागम। वेधले देवमुनी॥। दास म्हणे करूणाधन पावन। तारक त्रिभुवनी॥’ तर श्रीतुकाराममहाराज या नामाची महती अशी सांगतात, ‘दोष ते जातील अनंता जन्मीचे। पाय त्या देवाचे न सोडावे॥। न सोडावे पाय ऐसा निश्चय धरा। आळवा शारंगधरा भावबळे॥’ एवंच नामाशिवाय दुसरा तरणोपाय नाही हेच खरे.

देव

आपुला विशेष अधिक। जाणावा तो देव एक॥
 आदी अंती असे पाही। मध्ये तोची वसे देही॥
 काय करावी आपुली। उपयोगा जी न आली॥
 दास म्हणे नाम घेता। देव आपुला सर्वथा॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८२१)

श्रीमामामहाराज या अभंगात आपली एक देवाशी असणारी विशेष जवळीक सांगत आहेत. श्रीमामामहाराज सांगतात, ‘आपुला विशेष अधिक। जाणावा तो देव एक॥’ सगळ्यात विशेष अधिक जवळचा आपुला एक देव आहे. अहो चैतन्याचे वारे हाच देव व चैतन्याचे वारे हाच भक्त. देव आणि भक्त यात वेगळेपण नाहीच. देव आणि भक्तात अंतरच नाही. निरंतर जवळीक देवा भक्तात आहे. आपण खन्या ‘मी’ला जाणणे म्हणजेच देवाला जाणणे. आपण सारे जीव एका देवाचेच अंश आहोत. आपला हातसुद्धा त्या देवापेक्षा चार हात लांब आहे. (‘वाराची देव आमुचा। वारा हा भक्त तयांचा॥’, ‘चैतन्याच्या वान्या तुला माझा नमस्कार’, ‘मीपण सांडुनी ओळखी मीपण। तरी देवपण प्राप्त होय॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘देव आणि भक्त दुजा नाही विचार।’- संतवचन, ‘देव माझा मी देवाचा। ऐसी माझी सत्य वाचा॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘ममैवाशो जीव लोके’- भगवद्गीता, ‘देवा भक्तांचे पाहाता मूळ। होय भेदाचे निर्मूळ। येक परमात्मा सकळ। दृश्यावेगळा॥’- श्रीसमर्थ) मग एवढा जवळचा असणारा देव आम्हाला लांबचा का झाला? सर्वात जवळचा आहे म्हणूनच तो लांब वाटतो. आकाश सर्वात जवळ आहे पण ते लांबचे वाटते. डोंगर लांब असतात पण ते आम्हाला जवळचे वाटतात. असेच काहीसे येथे होते. आपले निजत्व हाच खरा देव असून आपण स्थूल दृष्टीने या विनाशी जगात तो अविनाश शोधतो आहोत. मग तो कसा सापडणार? आपल्या जवळ असणारा देव आपण दूर वनात शोधतोय साहजिकच आपण त्याचेपासून दूर जातो. (‘देव देव म्हणूनी व्यर्थ का फिरसी। निजदेव नेणसी मुळी कोण॥ देवा नाही रूप देवा नाही नाव। देवा नाही गाव कोठे काही॥ ज्ञानदेव म्हणे भजा आत्मदेवा। अखंडीत सेवा करा त्याची॥’, ‘आणि मजची माजी असता। जेणे मी दुरावे पंडुसुता। तया पुण्य ऐसे म्हणता। जीभ न झडे काही॥’, ‘ऐ स्थुल दृष्टी माते। भरवसा बांधुनी चित्ते। देखती मज अविनाशाते। परी दिसे कैसा॥’, ‘जवळी असता जगज्जीवन। का धांडोळीसी वन। एकाग्र करी मन। तेणे होईल समाधान॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘देही असोनिया देव। वृथा फिरतो निर्देव॥ देव आहे अंतर्यामी। व्यर्थ हिंडे तीर्थग्रामी॥ नाभी मृगाचे कस्तुरी। व्यर्थ हिंडे वनांतरी॥। दुधी असता नवनीत। नेणे तयाचे मर्थीत॥ तुका सांगे मुढजना। देही देव का पाहाना॥’- श्रीतुकाराममहाराज) आपण आत्मवत् असणाऱ्या देवाकडे परवत् पाहतो व हेच पर्वताप्रमाणे पातक घडते. आत्मस्वरूपाला विसरून चैतन्य देहच मी असे मानून देहरूपाने वावरू लागते. देहाच्या दृश्याच्याच जाणीवेने आत्माच्या मागे संसरण-श्वासोच्छ्वास-हा संसार लागतो. हे संसरण जोरात आहे तोवर देहाची दृश्याची जाणीव अर्थात निजत्वाचे विस्मरणच. संसरणाने देह, दृश्य जवळचे वाटले की जवळचा देव लांबच वाटणार. जोवर संसाराच्या गोष्टी सुटत नाहीत तोवर कितीही जप तप साधन करा, देव-आत्मा कळणार नाही. देव आपलासा होणार नाही. (‘तैसे आपुलेनी विसरे। चैतन्यची देहाकारे। आभासोनि अविष्करे। देहपणे जे॥’, ‘आत्माची कळला नाही जप तप साधन तीर्थे खोटी गे। ज्ञानदेव म्हणे न सुटती संसाराच्या गोष्टी गे॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

श्रीमामहाराज मूळ अभंगाचे दुसरे चरणात सांगतात, ‘आदी अंती असे पाही। मध्ये तोची वसे देही॥’ मही (पृथ्वी)- देह - हे आत्म्याने (हरीने) कल्पनेने निर्माण केले आहे. अर्थात या देहाच्या - विश्वाच्या - आदी हरी आहे. (‘मही निर्मिली देव तो ओळखावा।’, ‘आत्म्याकरिता देह जाला।’- श्रीसमर्थ) कल्पनेचा निरास झाल्यावर कल्पांती हे साकार विश्व, देह नाहीसा होतो. म्हणजे या देहाची, विश्वाची जाणीव नाहीशी होते. तेव्हा जे अनुभवाला येते ते आपुले स्वरूप म्हणजे हरीच आहे. (‘तैसे भुतजात माझ्या ठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथ मीची मी आघवे॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘जे जे काही साकार दिसे। ते ते कल्पांती नासे। स्वरूप ते असतची असे। सर्वकाळ॥’- श्रीसमर्थ) अर्थात या देहाचा, दृश्याचा आदी जेथे आहे तेथेच त्याचा अंत आहे. देहाच्या, दृश्याच्या आदी अंती हरी आहे. अर्थात या देहदृश्यादी विश्वात सर्वभूती सुखरूप हरी व्यापून राहिला आहे. सुरुवातीला पाणी, शेवटाला पाणी मग मध्ये काय निपाणी असेल का? असे श्रीदासराममहाराज गमतीने कीर्तनात विचारीत. (‘हरी आदी रे हरी अंती रे। हरी हा व्यापक सर्वभूती रे॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘निर्धारिता नकळे रामरूपी जडली प्रिती। एका जनार्दनी अवघा रामची आदी अंती॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘तुका म्हणे आदी अंत। एक माझा भगवंत॥’- श्रीतुकाराममहाराज) विश्वाचा भास होणे किंवा मावळणे हे दोन्ही हरीच्या अस्तित्वामुळेच होते. हरी लपला की विश्वाचा भास होतो व हरी प्रगट झाला की विश्वाचा भास मावळतो. (‘स्वप्नाचे दिसणे न दिसणे। जैसे आपलेनी असलेपणे। विश्वाचे आहे नाही जेणे। प्रकाशे तैसे॥’, ‘स्वस्तिश्री वटेशू। जो लपेनी जगदाभासू। दावी मग ग्रासू। प्रगटला करी॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) ज्यापासून हे विश्व निर्माण झाले तो हरी साच्या विश्वात भरून राहिला आहे. तो नाही अशी एकही जागा नाही. या विश्वाचे अस्तित्व हरीवर अवलंबून आहे. हरी आहे म्हणून विश्व आहे. हरीवेगळे विश्वाला अस्तित्व नाही. म्हणून विश्वाचे अस्तित्व म्हणजे हरी आहे. तो विश्वात भरून राहिला आहे. पण तो विश्वातला नसून विश्वापेक्षा वेगळा आहे. या अशाश्वत विश्वामध्ये जे एक शाश्वत सारखेपणाने, गुप्तपणाने भरून राहिले आहे, तो हरी आहे. ज्या हरीने विश्व निर्माण केले, त्या विश्वावर हरीचीच सत्ता आहे. ज्या सत्तेने आपला देह चालतो, ज्या सत्तेने विश्व चालते ती सत्ता ओळखली तर संसार सुफळ होणार आहे. सत्ता ओळखली नाही तर संसारातील फिरणे संपणार नाही, अर्थात श्रम संपणार नाहीत, विश्रांती मिळणार नाही, सुख मिळणार नाही, संसार सुफळ होणार नाही. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘ईश्वरापासुनी जालासी। परी तू तयासी चुकलासी। म्हणून हे दुःख भोगिसी। वेगळेपणे उत्कट॥’ या सुखरूप हरीला - एक देवाला - आपलेसे करण्यात खरे सुख आहे. संत सांगतात, ‘आपुला तो एक देव करूनी घ्यावा। तेणेकीण जीवा सुख नोहे॥’

श्रीमामहाराज पुढील चरणात सांगतात, ‘काय करावी आपुली। उपयोगा जी न आली॥’ समजा आम्ही कायेतील एक देवाला आपलेसे न करता कायेला आपलेसे केले, देह म्हणजे मी मानले तर मात्र जन्ममरण हा संसार, संसारातील फिरणे - भ्रमण - संपणार नाही. अर्थात देहदुःख कधीही संपणार नाही, सुख होणार नाही. (‘देहची होऊनी राहिजे। तेणे देहदुःख साहिजे। देहातीत होता पाविजे। परब्रह्म ते॥’, ‘देह मी वाटे ज्या नरा। तो जाणावा आत्महत्यारा। देहाभिमाने येरझारा। भोगिल्याच भोगी॥’- श्रीसमर्थ, ‘देहाचिया गावा आलिया। जन्ममृत्यूचिया सोहळीया। ना म्हणो नये धनंजया। जियापरी॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) काया ही दुःख प्राप्त करून देण्यास उपयोगी तर खन्या सुखाचे प्राप्तीचे दृष्टीने निरुपयोगीच. या देहाचा विसर पडला व केवळ चैतन्याचे स्मरण राहिले तर खरे सुख प्राप्त होणार. श्रीतुकाराममहाराज देवाकडे मागणे मागतात. ते म्हणतात, ‘देवा आता ऐसा करी उपकार। देहाचा विसर पाडी माझ्या॥ तरीच हा जीव सुख पावे माझ्या। बरे केशीराजा कळो आले॥’

समजा आम्ही कायेला चिकटलेले शरीरसंबंधी सगेसोयरे आपलेसे केले तर ते आपुल्या सुखाच्या वेळीच आपुल्याबरोबर असतात. दुःखाच्या वेळी ते आपल्याकडे पाठच करतात. ‘सुखके सब साथी दुखमें ना कोय’ या वचनाचाच अनुभव येतो. जेव्हा अगदी निकराचा प्रसंग येतो तेव्हा हे सारे पळून जातात. ‘जन हे सुखाचे दिल्या घेतल्याचे। बा अंतःकाळीचे कोणी नाही’ या संतवचनाची प्रचिती सर्वांनाच येते. तेव्हा कुणी कुणाचे नाही, लळा जिव्हाळा हे शब्द खोटे आहेत याची कटू प्रचिती येते. अगदी जवळचे बाप आणि काकासुद्धा रडत राहतात. अशा संकटाचे वेळी कोण आपल्याजवळ असतो तो देव आहे. संकटाचे वेळी जो आपुलेजवळ असतो तो आपुला. अंतःकाळी तैसा संकटाचे वेळी एक हरीच अंतर्बाह्य आपुला सांभाळ करतो. स्वये रामसीतापतीच आपुले रक्षण करतो. (‘अंतःकाळी तैसा संकटाचे वेळी। हरी तया सांभाळी अंतर्बाह्य॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘तया रक्षी स्वये रामसीतापती। सर्वत्र आकांती अंतकाळी॥’ - श्रीमामामहाराज केळकर)

हा देव आपुलासा कधी होईल हे श्रीमामामहाराज मूळ अभंगात शेवटच्या चरणात सांगतात, ‘दास म्हणे नाम घेता। देव आपुला सर्वथा॥’ ज्या कायेला, मनाला आपण आपलेसे केले आहे त्या कायेचा, मनाचा जाणीवेत विसर झाला तरच सुखरूप परमात्म्याचा अनुभव येणार. देहाचे विस्मरण व केवळ चैतन्याचे स्मरण हे श्रीदासराममहाराजांना अपेक्षीत नामस्मरण साधले, शरीरभाव - देहभाव - विरुद्ध न बदलणारा सोहंभाव प्रगट होणे, सोहंभावे स्मरण होणे हे नामस्मरण साधले, तरच साधनाचे सुख प्राप्त होणार. साधनानेच मनोलयाने साधन घटल्यावर प्राप्त होणाच्या भावबळे देव आपुलासा होणे, आपण आत्मरूप होणे, सुखरूप होणे हे साध्य होणार आहे. (‘भावची कारण भावची कारण। यापरते साधन नाही नाही॥’ - श्रीनाथमहाराज, ‘भावबळे आकळे येहवी नाकळे। करतळी आवळे तैसा हरी॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘भावबळे देव पाही। आपुला करुन घेता येई॥’ - श्रीमामामहाराज) असा काही साधनाने देव आपुलासा व्हावा अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो.

ब्राह्मण

चारी वर्णात अधिक। ब्राह्मण हे थोर भक्त॥
अधिक तो ब्राह्मणात। कर्म आचरणी रत॥
तयाहुनी थोर जाणी। देवादीक पुण्य खाणी॥
देव भक्ताते पुजीत। इतरांची काय मात॥
नामे सर्वाधिक जाणा। दास म्हणे भक्तराणा॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८८३)

देहाशी तादात्प्य असणाऱ्या चारी वर्णपिका आत्म्याशी तादात्प्य असणारे थोर भक्त हे ब्राह्मण कधीही श्रेष्ठच. हे थोरभक्त ब्राह्मण कुणाला म्हणावे हे श्रीसमर्थ असे सांगतात, ‘विभक्तपणे नसावे। तरीच भक्त म्हणवावे। नाही तरी व्यर्थची सिणावे। खटाटोये॥’ तर श्रीमामहाराज हा विचार असा मांडतात, ‘तोची भक्तश्रेष्ठ। जो नव्हे विभक्त। शुभाशुभ अर्पित हरिपायी॥’ विभक्तता कशामुळे आहे, भक्त केव्हा होता येते हे श्रीदासराममहाराज असे सांगतात, ‘विभक्तता अहंपणी। निजत्वाचे विस्मरणी॥ निजस्मरणी होय भक्त। जेथे नाही द्वैताद्वैत॥’. संतवाङ्मयात जे ब्राह्मणांचे वर्णन आले आहे ते अशा अहंकाररहित थोर भक्तांचे - ब्राह्मणांचे आहे. आम्ही समजतो त्या ब्राह्मणांचे नाही. ब्राह्मण ही जात नसून ती पदवी आहे. ती पदवी त्या पदावर बसूनच कोणासही प्राप्त करून घेता येते. अशा पदावर बसून पदवी घेतलेल्या ब्राह्मणांचे वर्णन संतवाङ्मयात आले आहे.

अहो जन्माला आलेला प्रत्येक जीव हा शुद्रच असतो. त्याच्यावर संस्कार केले की त्याचा दुसरा जन्म होतो म्हणजेच तो द्विज होतो. संस्काराप्रमाणे कर्म केले की तोच विप्र होतो व ब्रह्म जाणले - ब्रह्मरूप झाला की तोच ब्राह्मण होतो. ‘जन्मना जायते शुद्रः। संस्कारात द्विज उच्यते। कर्मणा याती विप्रत्वं। ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः॥’ हे वचन हेच स्पष्ट करते.

जन्माने तो कोणत्याही जातीचा असो, त्याने ब्रह्म जाणले की तो ब्राह्मण होतो. जातीपाती लिंगभेद हे देहाला आहेत, आत्म्याला नाहीत. आत्मा जाणणे - आत्मरूप होणे - म्हणजे ब्राह्मण होणे. आत्मदेव जाणला नाही तर त्या ब्राह्मणपणाला काही अर्थ नाही. भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटीस सांगतात, ‘सांगा तुम्ही ब्राह्मण देव कोणे ठायी। देव ठावा नसता ब्राह्मणपण नाही॥’ जातपात लिंगभेद कुठपर्यंत? ब्रह्म जाणेपर्यंत - ब्रह्मरूप होईपर्यंत. एकदा का ते ब्रह्मरूप झाले की ते ब्राह्मणच. ‘तैसे क्षत्री वैश्यस्त्रिया। शुद्र अंत्यजादी इया। जाती तवची वेगळालिया। जव न पवती मातो॥’ हे स्पष्ट करणाऱ्या श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे वचनात बाकी सर्व जातींचा उल्लेख आहे. फक्त ब्राह्मणांचाच का उल्लेख नाही? कारण ब्राह्मण ही पदवी आहे. जात कोणतीही असो परमात्मरूप झाला की सगळ्यांची पदवी एक ब्राह्मणच. हेच त्यांना दाखवायचे आहे.

जात कोणतीही असो, ज्याने साधनाभ्यासाने नामरूपाने प्रतित होणारा भगवान जाणला आहे, ज्याने ब्रह्म जाणले आहे, सर्वत्र अद्वैत चैतन्य प्रतित होत असल्याने ज्याने षडविकार जाऊन न भंगणारी दया, क्षमा, शांती हा अलंकार मोठ्या धैयनि धारण केला आहे, असा मूर्तिमंत ज्ञान भगवदरूप ब्राह्मण तो जे स्वभावे बोलेल ते ब्रह्मनिरूपण होय, तो जे बोलेल ते वेदवाक्यच. तो जे मनात धरेल तो देव आपणहून पूर्ण करतो. त्या ब्राह्मणांची - संतांची संगत व्हावी. त्यांचे पायी नमन करावे. (‘ब्राह्मण तो याती अंत्यज असता। मानावा तत्वता निश्चयेती॥ रामकृष्ण नामे उच्चारी सरळे। आठवी

सावळे रूप मनी॥ शांती क्षमा दया अलंकार अंगी। अभंग प्रसंगी धैर्यवंत्॥ तुका म्हणे गेल्या घडउर्मी अंगे। सांडुनिया मग ब्राह्मण तो॥’, ‘तुका म्हणे ब्रह्म जाणे तो ब्राह्मण। येराते नमन करा परते॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘ब्रह्म जाणे तोचि बोलिजे ब्राह्मण। वेदीचे वचन साक्ष त्यासी॥ पहा अनुभव आपुलिया देही। शास्त्रासिही ग्वाही करुनिया॥ द्वादश कळांचे जया अंगी तेज। सूर्य तो सहज न बोलता॥। राज चिन्हे अंगी राजा तोचि एक। करी जो कनक परीस तो॥। पुरवील कामना तोची कामधेनू। वारील मरणू अमृत ते॥। बहेणी म्हणे तैसा ब्रह्माचा जाणता। ब्राह्मण तत्वता तोचि एक॥’ - संत बहिणाबाई, ‘ब्रह्म जाणे ब्राह्मणयाती। त्याची घडावी संगती॥। ब्राह्मण तयासी म्हणावे। त्याचे पायी लीन व्हावे॥’ - श्रीनाथमहाराज, ‘जया अंतरी भगवंत। अचल राहिला निवांत। तो स्वभावे जे बोलत। ते ब्रह्मनिरूपण॥’, ‘करिती ब्रह्मनिरूपण। जाणती ब्रह्म संपूर्ण। तेचि जाणावे ब्राह्मण। ब्रह्मविद॥’, ‘ब्राह्मण वेद मूर्तीमंत। ब्राह्मण तोचि भगवंत। पूर्ण होती मनोरथ। विप्रवाक्येकरोनी॥’ - श्रीसमर्थ)

या थोर भक्तांचा - ब्राह्मणांचा - सिद्धांचा - साधुसंतांचा गौरव श्रीज्ञानेश्वरमहाराज असा करतात, ‘ऐसे पुण्य पूज्य जे ब्राह्मण। आणि माझा ठायी अतिनिष्पूण। आता माते पावती हे कवण। समर्थणे॥’ ‘मग वर्णमाजी छत्रचामर। स्वर्ग जयाचे अग्रहार। मंत्रविद्येसी माहेर। ब्राह्मण जे॥’ ‘म्हणोनि राजर्षि कां ब्राह्मण। जया गती मती मीचि शरण। तया त्रिशुद्धी मीचि निर्वाण। स्थितीही मीचि॥’ तर श्रीनाथमहाराज या ब्राह्मणांचा गौरव असा करतात, ‘जे ज्ञानघने अतिसंपन्न। परमपवित्र विज्ञाने जाण। ऐसे ब्रह्मभूत जे ब्राह्मण। यज्ञद्वारा यजन करिती माझे॥’, ‘तेवी आत्मतत्व एकची जाण। अविकारी निजनिर्गुण। तेथ नाना तत्वांचे व्याख्यान। बोलती ब्राह्मण मायायोगे॥’

या भक्तश्रेष्ठ ज्ञानी ब्राह्मणांना सर्व विश्व हे वासुदेवरूप असल्याची प्रचिती येत असल्याने, ते सर्व भुतसृष्टी आत्मवत पाहात असल्याने, त्यांना हे हवे ते हवे अशी कोणतीही आस उरत नाही, अर्थात लोभ तर नाहीच नाही. म्हणजे काम नसल्याने कामपूर्ती न झाल्याने क्रोध यायचा प्रश्नच नाही. (‘जेथे नाही दुसरी परी। क्रोध यावा कोणावरी। क्रोधरहित सचराचरी। साधुजन वर्तती।’ - श्रीसमर्थ, ‘मुळाचे तोडणे जैसे। होय का शाखोदेशे। कामु नाशलेनी नासे। तैसा क्रोध॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) संत चरणदास हे या भक्तश्रेष्ठ ब्राह्मणांचे हे वैशिष्ट्य असे सांगतात, ‘कामक्रोध लोभ न होई। कहै ब्राह्मण सोई॥’

हे सर्वत्र अनुभवाला येणारे अद्वैत ब्रह्म हा वेदाचा प्रतिपाद्य विषय आहे. वेदात भिन्न विषय आलेले आहेत असे म्हणणे हे आपले अज्ञान आहे आणि अद्वैत ब्रह्मज्ञान हे कोणीही बोलावे इतके सोपे नाही. (‘ब्रह्मज्ञान नोहे लेकुराच्या गोष्टी। व्हावा लागे पोटी अनुताप॥’ - श्रीतुकाराममहाराज) अद्वैत चैतन्य म्हणजे काय हे ज्यांना माहीत नाही, त्या देहबुद्धीच्या-जडबुद्धीच्या-लोकांनी जर वेदाचा अर्थ केला तर तो तसाच जड होणार. अर्थात त्या अर्थात चैतन्य असणार नाही. चुकीचा अर्थ होणार. म्हणून वेदाचा अधिकार अद्वैती समरस झालेल्या, ब्रह्मज्ञान असणाऱ्या संत ब्राह्मणांना आहे. देहबुद्धीच्या लोकांनी शब्दार्थ करून वेदातील जड भाग उचलला तर आत्मबुद्धीच्या प्रज्ञावंत ब्राह्मण संतांनी वेदातील ‘चैतन्य निजधाम नाम’ उचलले. व ते सर्व लोकांना सांगून ब्रह्मज्ञान सर्वांसाठी खुले केले. देहबुद्धीच्या अनाधिकारी लोकांनी वेदाचे जड अर्थ करून अनर्थ ओढवला व वेद निंदेला पात्र ठरले. ‘ब्राह्मण’ शब्दाचा अर्थ चुकीचा झाल्याने श्रीतुकाराममहाराजांना वेदाचा अर्थ मराठीत प्रगट करण्याला तथाकथित जडबुद्धीच्या जातीच्या ब्राह्मणांनी विरोध केला. पण भगवंतकृपेने खरा अर्थ तरला व खोटा अर्थ बुडाला. श्रीतुकाराममहाराजांची अभंगवाणी अभंग राहिली. श्रीरामेश्वरभट्ट श्रीतुकाराममहाराजांचे शिष्य झाले. श्रीतुकाराममहाराजांचे कृपेने खेर ब्राह्मण झाले. ते श्रीतुकाराममहाराजांचे बाबतीत म्हणतात, ‘तुकाराम तुकाराम। नाम

घेता कापे यम॥ धन्य तुकोबा समर्थ। तेणे केला पुरुषार्थ॥ तारीयेल्या वहा। जैशा उदकावरी लाहा॥ म्हणे रामेश्वरभट्ट द्विजा। तुका विष्णु नाही दुजा॥’, ‘आरती तुकारामा स्वामी सदगुरुधामा। सच्चिदानंद मूर्ती पाय दाखवी आम्हा॥ राघवे सागरात पाषाण तारिले। तैसे या तुकोबाचे अभंग रक्षिले॥ तुकीता तुळणेसी ब्रह्म तुकासी आले। म्हणोनी रामेश्वरे चरणी मस्तक ठेविले॥’ ज्याला वेदाचा खरा अर्थ कळला तो वेदाची निंदा करत नाही. तो समर्थ होतो. ग्रंथाचा अर्थ न पाहता अनर्थ पाहून जो नावे ठेवतो, तो ग्रंथ समजण्यास असमर्थ ठरतो, मूर्ख ठरतो.

सर्वसामान्य संस्कारीत अनुग्रहित माणसांना ब्रह्मचर्याश्रम व गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याचा अधिकार आहे. जो या दोन आश्रमात अभ्यास करून त्रिगुणाचे पलीकडे त्रिगुणरहित होऊन शुद्ध सत्त्व गुणाचे योगे महाकारणदेहात तुर्याविस्थेत अहर्निशी परमार्थ साधतो त्या साधकाना - भक्ताना - वानप्रस्थाश्रम स्वीकारता येतो. अहो मॅट्रीक पास झाल्याशिवाय महाविद्यालयात कसा प्रवेश घेता येईल ? संपूर्ण कल्पनेच्या निरासाने सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होऊन, चौथ्या देहाचा विदेह होऊन, भगवदरूप होऊन, त्याला संच्यास साधतो. तो देवरूप संत - ब्राह्मण होतो. असा ब्राह्मणच चारी आश्रमांचे पालन करून कृतकृत्य होतो. त्याचे नरदेहाचे सार्थक होते. (‘कृतकृत्य होता देहसार्थकता। आश्रमी राहाता चतुर्विध॥’- श्रीमामामहाराज)

श्रीमामामहाराज अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘अधिक तो ब्राह्मणात। कर्म आचरणी रत॥’ जो ब्राह्मण ब्रह्मरूप झाल्यावरही ‘कर्म आचरणीरत’ आहे तो सर्वात श्रेष्ठ ब्राह्मण. थोर भक्त संत ब्राह्मण हे देवरूप - भगवदरूप - झाले पण त्यांचे भजन थांबले नाही. संत हे साधनाने सिद्ध झाले पण त्यांनी साधन सोडले नाही. किंबहुना त्यांनी साधन भजन अहर्निशी साधले. (‘तो सीध परी करी साधन। सर्वकाळ रामचिंतन। ध्यानधारणा अनुष्ठान। चुको नेदी॥’- श्रीसमर्थ, ‘आर्धी होता संतसंग। तुका झाला पांडुरंग। त्याचे भजन राहिना। मुळस्वभाव जाईना॥’- श्रीतुकाराममहाराज) त्यांचे हे जे भजन करणे, साधन करणे आहे ते ‘काहीच न करोनी प्राणी’ किंवा ‘करून काहीच न करणे’ या समर्थअवस्थेत होत असते. आपण साधन करतो, भजन करतो ते वेगळे. आपण जे कर्म करतो त्या ठिकाणी कर्तेपणाची भावना असते. कर्तेपणाची भावना नसताना जे कर्म घडते, कर्त्याला ओळखून राम कर्ता आहे हे जाणून जे कर्म घडते, तेच नैष्कर्म्य आहे. (‘देहीच विदेह होणे। करून काहीच न करणे। जीवसुक्तांची लक्षणे। जीवसुक्त जाणे॥’, ‘काहीच न करोनी प्राणी। रामनाम जपे वाणी। तेणे संतुष्ट चक्रपाणी। भक्तालागी सांभाळी॥’- श्रीसमर्थ, ‘अगा करितेनवीण कर्म। तेचि ते निष्कर्म। हे जाणती सर्वम्। गुरुगम्य जे॥’, ‘मुक्तांचे देह तैसे। हालत संस्कारवशे। ते देखोनि लोक यिसे। कर्ता म्हणती॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘ओठ कंठ हाले नही। जिव्हा न करे काम। राम हमारा जप करे। हम बैठे आराम॥’- संत कबीर)

‘काहीच न करूनी प्राणी’ किंवा ‘करून काहीच न करणे’ ही समर्थ अवस्था कशी प्राप्त होणार? साधनाभ्यासाने मन जर घटले तर साधन बरवे होणार, मन सुखरूप शांत होऊन कामक्रोध नाहीसे होणार, कामक्रोध हे सर्व कर्म नाहीसे होऊन कर्माला अकर्माची मोहोर बसणार, संसाराचा दरारा नाहीसा होऊन श्वसनसुत्राचे मध्यभागी जीवनात कामक्रोधअभिमानरहित अवस्था हा रामनामाचा जप साधणार, श्वास व उच्छ्वास यांचेमधील असणाऱ्या अवकाशात चैतन्याच्या लहरींचा - पवनाचा - अनुभव येणार, रामनामामाजी पवन साधून अनुभवाच्या खुणा प्राप्त होणार, त्या पवनासरीसा आत्मा विवरी विवरणार. (‘साधनी मन घटवी बारे साधनी मन घटवी॥’- श्रीमामामहाराज, ‘बरवे साधन सुख शांतमन। क्रोध नाही जाण तिळभरी॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘कामक्रोध सर्व कर्म दंडिले बळे। सुत्र धरूनी मध्यभागी वरी चालिले। निर्गुणाचा संग मला आजी जाहला। पूर्व दिशे भानू जसा आत उगवला॥’- संत मुक्ताबाई, ‘राम म्हणता

कामक्रोधाचे दहन। जाय अभिमान देशोधडी॥१॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'नाडीद्वारा धावे जीवन। त्या जीवनामध्ये खेळे पवन। त्या पवनासरीसा जाण। आत्माही विवरे॥२॥'- श्रीसमर्थ) असा रामनामात पवन साधणेचा अभ्यास दोन प्रहर साधला तर ते साधन अष्टौप्रहर चालते. तेथे साधन करणेची गरज राहात नाही. असे कर्तृत्वाचा अहंकार नसताना व फळाची अपेक्षा न करताना जे सहजकर्म होते त्या कमनि कर्मबंध प्राप्त होत नाही. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, 'तैसा कर्तृत्वाचा मदृ। आणि कर्मफळाचा आस्वादृ। या दोहीचे नाव बंधू। कर्माचा की॥३॥'. असे कर्मबंध न प्राप्त होता जे कर्म होते त्या कमनि तो योगी - भक्त - होतो. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, 'आईके सकळ संमते जगी। अर्जुना गा तोचि योगी। जो कर्मे करूनी रागी। नोहेची फळी॥४॥' किंबहुना असे कर्म, योगी - भक्तच - करतात. असे कर्म करून विदेही जनकराज मोक्षसुख पावते झाले. ('देख या जनकादीक। कर्मजात अशेख। न सांडीता मोक्षसुख। पावते जाहले॥५॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

असा कर्म करून अकर्ता देहीच विदेही ब्रह्म जाणणारा ब्राह्मण, कर्म करताना मनाची शुद्धता होऊन देहातीत होणे हे स्नान साधतो. हे श्रीमामामहाराज असे सांगतात, 'शुद्धता मनाची हेची स्नान मुख्य। नाम जपता देख तरीच होय॥६॥'. 'काय नोहे' या अवस्थेत त्याला नित्य नवीन श्वासोच्छवासाची ओळख होते. हे नित्य नवे जाणणे हेच जानवे. या नित्य नव्या जानव्याबद्दल अधिक खुलासा श्रीमामामहाराज असा करतात, 'जा नवे नित्य जे तेचि समजुनी घेई। जे उमजुनी येता ब्रह्मरूपता देही॥७॥' जे त्रिगुण व्यापुनी त्रिगुण विरहीत राही. त्यावीण या जगी काही तगतची नाही॥८॥ या त्रिवेणीसंगमी सुत्र रामरूप पाही. ज्या मिळणी होता ब्रह्म गाठीसी येई॥९॥ खुणगाठ लाभता नामची अंतरी राही. हा संधीकाळची दासा निःसंदेही॥१०॥' गुरुकृपेने या 'काय नोहे' या अवस्थेत देहाला विसरून जेव्हा नित्य नवे श्वास तो अनुभवतो तेव्हा त्रिगुणाचा निरास होऊन या जगाची जाणीव नाहीशी होते. तेव्हा असार संसार त्यजून बरवे साधन प्राप्त होते, तेव्हा इडा पिंगला सुषुम्नाकार होऊन संधीकाळी चैतन्याची जाणीव होते. या नित्याच्या नेमाच्या एक नामाने एक प्रचिती येऊन कामाचे दहन होते. अर्थात क्रोधही शांत होतो. तो कामक्रोधरहित सोवळा होतो. भक्ताचे मन सोवळे असल्याने त्याला ओवळा शिवला तर तो ओवळा होत नाही, तर ओवळा हाच सोवळा होतो. श्रीमामामहाराज सांगतात, 'सोवळा तो भला। जेणे जाळीले कामाला॥११॥ सोवळा तो भला। जेणे टाकीले क्रोधला॥१२॥ देही कामक्रोध मांग। कैसे सोवळे हे अंग॥१३॥ चित्तशुद्ध हे सोवळे। दास रामनामी वळे॥१४॥' अशा कामक्रोधरहित सोवळ्याला कर्माला अकर्माची मोहोर बसल्याने चत्वार देहाचे निरसनाने निर्गुणाचा संग घडतो. देहाच्या जाणीवेने आत्म्याबद्दल असणारा संशय, नाहीसा होतो. त्याला संधीकाळची संध्या साधते. संध्या म्हणजे आत्मसूर्याची उपासना. नामस्मरण ही बिनपाण्याची संध्या. श्रीमामामहाराज या संध्येबद्दल अधिक माहिती अशी सांगतात, 'आत्मसूर्य उपासन। ब्रह्मकर्म वर्म खुण॥१५॥ नाम अहर्निशी घ्यावे। ब्रह्मकर्म हे स्वभावे॥१६॥ संधीकाळी जपता पूर्ण। हेचि संध्या उपासन॥१७॥ अ,उ,म चे देता पाणी। नाश संदेहा लागोनी॥१८॥ नाम त्रिपदा गायत्री। असे व्यापुनी शरीरी॥१९॥ देहरथी पिंडी सात। उल्लंघोनी ब्रह्मांडात॥२०॥ नामे जडता सप्तमस्थानी। दासा भेटे दिनमणी॥२१॥' हा संध्येचा नित्यनेम प्रातःकाळी, माध्यान्हकाळी, सायंकाळी असा त्रिकाळ संधीकाळी साधला असता हे नामस्मरण सर्वकाळी अनुभवता येते. महाकारणदेही अखंड स्मरण हे अद्वय भजन साधून तो मुक्तच होतो, ब्राह्मण होतो.

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे तिसऱ्या चरणात या थोर भक्त ब्राह्मणांचा महीमा असा सांगतात, 'तयाहून थेर जाणी। देवादीक पुण्यखाणी॥२२॥' असे मुक्त होऊन जो अहर्निशी स्मरण हे अद्वय भजन साधतो असा ब्राह्मण देवांनाही वंदनीय ठरतो. एवढेच काय जे या भक्ताचे गुणगान करतात ते देखील देवांना प्राणाहून प्रिय असतात. संत श्रीकेशवस्वामी

या भक्तांचे - योग्यांचे - ब्राह्मणांचे वर्णन असे करतात, ‘स्वयं ब्रह्म जो आपणाची जहाला। देव मस्तकी वंदिती त्याला॥ ज्याच्या दृष्टीस सूष्टी नाही। देही असोनी पुर्ण विदेही॥। जेथे जाणीव नेणीव नाही। तेथे काहीच उरले नाही॥। ब्रह्म होऊनी ब्रह्मीच खेळे। केशव त्याच्या चरणी लोळे॥’ तर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे भक्तांचे श्रेष्ठत्व असे सांगतात, ‘मग यावरीही पार्थी। माझा भजनी आस्था। तरी तयाते मी माथा। मुकुट करी॥’, ‘तेही प्राणापरौते। आवडती हे निरुते। जे भक्त चरीत्राते। प्रशंसिती॥’

श्रीमामहाराज अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘देव भक्ताते पूजीत। इतरांची काय मात॥’ अशा भक्तांचे योग्यांचे इतके महत्व आहे की त्यांची देव पूजा करतात. अर्थात हे भक्त देवांचे देव असतात. पुराणकाळी एक प्रसंग घडला तो असा, ‘श्रीनारदमुनी विष्णुलोकात विष्णुना भेटण्यासाठी गेलेले असताना त्यांना समजले की भगवान विष्णु पूजेला बसले आहेत. तेव्हा थोडा वेळ थांबावे लागेल. पूजा संपल्यावर जेव्हा विष्णु बाहेर आले तेव्हा श्रीनारदांनी त्यांना मोठ्या औत्सुक्याने विचारले, “‘आपण कुणाची पूजा करता?’” तेव्हा श्रीविष्णुनी विचारले, “‘आपणाला माझे देव कोणते आहेत हे पहायचे आहे काय?’” श्रीनारद म्हणाले, “‘मला पहावेच लागेल.’” तेव्हा श्रीविष्णुनी त्यांना त्यांचे देवघरात नेले. तेव्हा त्यांना कोणते देवाचे देव दिसले? प्रल्हाद, नारद, पराशर, पुंडलीक हे भगवंताचे देव होते. भगवान भक्तांची पूजा करतात हे पाहून श्रीनारदांना आश्वर्यच वाटले.’ (‘अगा योगी जो म्हणिजे। तो देवांचे देव जाणिजे। आणि सुखसर्वस्व माझे। चैतन्य तो॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

श्रीमामहाराज अभंगाचे शेवटचे चरणात सांगतात, ‘नामे सवधीक जाणा। दास म्हणे भक्तराणा॥’ भक्तांना जे महत्व प्राप्त झाले ते एका नामानेच प्राप्त झाले आहे. नाम हे असे कर्म आहे की जे आचरिले असता तो थोर भक्त ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मण होतो. नाम ही संधीकाळी साधणारी संध्याच आहे. नाम हे जन्ममरण चुकविणारे पुण्यप्रद कर्म आहे. मूळस्वभाव या गुरुनामाने अहंकार जाऊन तो स्वभावे देवच होतो. ‘काहीच न करोनी प्राणी’ या अवस्थेत हा रामनाम जप होतो. या जपाचा कर्ता रामच असतो. या नामानेच ब्रह्मानंद, मोक्षसुख प्राप्त होऊन तो श्रेष्ठ भक्त होतो. श्रीमामहाराज या नामाबद्दल असे सांगतात, ‘ऐसे कर्म आचरावे। देव भेटीजे स्वभावे॥। जेणे कर्मचे बंधन। न तुटे ते कर्म कोण॥। कर्म नामची सफळ। येर कर्म ते विफळ॥। वेदशास्त्राचे मर्थीत। रामनाम कर्म उक्त॥। कर्म ज्ञानी आचरीत। कर्म टाकणे विपरीत॥। कर्म धर्म वर्म एक। दासा गुरुनाम देख॥’

ब्रह्म कोणे ठायी (कोणस्थानी) आहे हे जाणले तर ब्राह्मण म्हणण्यात काही अर्थ आहे. जाणले नाही तर ब्राह्मणाचे नावाला बट्टा लागणार आहे. हे कोणस्थानी ब्रह्म जाणले जावे अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो.

आत्मज्ञान

सर्व ज्ञानात अधिक। अध्यात्मज्ञान सर्वाधीक॥

अध्यात्मज्ञान आत्मज्ञान। संतकृपे कळे जाण॥

गोविंद म्हणे सांगो किती। न कळे तयाची महती॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८४२)

अध्यात्मज्ञानाची श्रेष्ठता या अभंगात श्रीमामामहाराजांनी वर्णिलेली आहे. श्रीमामामहाराज अभंगाचे पहिल्या चरणात सांगतात, ‘सर्व ज्ञानात अधिक। अध्यात्मज्ञान सर्वाधीक॥’

प्रत्येक विषयाचे शिक्षक तासावर आले की मुलांना हेच सांगतात की त्यांचा जो विषय आहे तो सर्वात महत्त्वाचा. या विषयाकडे विशेष लक्ष द्या. अगदी हस्तकलेचे शिक्षकसुद्धा हेच ठासून सांगतात. तसे श्रीमामामहाराज अध्यात्मिक शिक्षक, सद्गुरुपदावर आरुढ झालेले असल्याने ‘सर्व ज्ञानात अधिक। अध्यात्मज्ञान सर्वाधीक॥’ असे सांगत आहेत असे आपणास वाटण्यासारखे आहे पण तसे नाही आहे. अध्यात्मज्ञान हेच श्रेष्ठ आहे हेच सत्य आहे.

आपण जे ज्ञान मिळवतो, जे शिकतो, ते कशाकरिता? कोणत्याही विद्यार्थ्याला विचारा, तु हे का शिकतोस? तो सहज सांगेल, ‘चांगल्या नोकरीकरता, धंद्याकरता, पैसा मिळवण्याकरता म्हणून मी शिकतो.’ म्हणजे आमची विद्या ही पोट भरण्याकरता असते. पोट कसे भरायचे हे ज्ञान सर्वसामान्यतः सर्वच प्राणीमात्रात आहे, अगदी आम्ही ज्याला गाढव म्हणतो तेसुद्धा स्वतःचे पोट व्यवस्थितपणे भरते. आम्ही जरा विचार करून शरीराला पोषक काय आहे ते खातो इतकेच. एवढाच आमच्या ज्ञानाचा उपयोग. आहार, निद्रा, भय, मैथुन याकरता लागणारे ज्ञान सर्व प्राणीमात्रात उपजतच असते. मग आम्ही जे ज्ञान मिळवतो, त्यामुळे यापेक्षा वेगळे काय साध्य होते? मग मनुष्यमात्रात इतर प्राणीमात्रापेक्षा वेगळे ज्ञान आहे म्हणतात, ते कोणते? जे आम्ही शिकतो त्यातून वेगळे असे काहीच प्राप्त होत नाही. पण या मनुष्यमात्रात सर्वव्यापक परमात्मवस्तु - चराचराचे मूळ - शुद्धस्वरूप - प्राप्त करून देणारी अध्यात्मविद्या (अध्यात्मज्ञान) प्राप्त करून घ्यायचा अधिकार आहे. तो इतर प्राणीमात्रांना नाही. या नरदेहातच नराचा नारायण होऊ शकतो. हे नरदेहातील विशेषज्ञान - अध्यात्मज्ञान - हे त्या नरदेहाचे वैशिष्ट्य आहे. अध्यात्मज्ञान प्राप्त केले तर मनुष्य म्हणण्याला अर्थ. प्राप्त केले नाही तर तो दोन पायाचा पशूच ठरेल. अध्यात्मज्ञान प्राप्त झाले तर इतर ज्ञानाना अर्थ. नाहीतर सारे निरर्थकच. इतर किंतीही ज्ञान मिळवा, इतर ज्ञानाने समाधान होत नाही. चेहच्यावर कायम अवकळा आलेली आहे. मग त्याला ज्ञान कसे म्हणणार? (‘आहार निद्रा भय मैथून। सर्व योनिसी समसमान। मनुष्यदेहीचे ज्ञान। अधिक जाण सर्वशी॥’ - श्रीनाथमहाराज, ‘पशुदेही नाही गती। ऐसे सर्वत्र बोलती। म्हणोनी नरदेहीच प्राप्ती। परलोकाची॥’, ‘येवं पोट भरावयाची विद्या। तयेसी म्हणो नये सद्विद्या। सर्वव्यापक वस्तु सद्या। पाविजे ते ज्ञान॥’, ‘चौदा विद्या चौसैष कळा। जरी का प्राप्त झाल्या सकळा। एक नसता नामकळा। सर्वही विकळा जाणाव्या॥’, ‘ज्ञानावीण ते पशु जाणावे। वचन भगवंताचे। अध्यात्मविद्या साधिल्यावीण। व्यर्थ माणूस काचे॥’ - श्रीसमर्थ, ‘नानाशास्त्र पठेल्लोको। नाना दैवत पूजनम्। आत्मज्ञान विना पार्थ। सर्व कर्म निरर्थकम्॥’ - संस्कृतवचन, ‘देखोनी मनुष्यदेहासी। सुख झाले भगवंतासी। अधिकार ब्रह्मज्ञानासी। येणे देहेसी मत्प्राप्ती॥’ - श्रीनाथमहाराज, ‘नर होऊनी पशु झाले। तुका म्हणे वाया गेले।’ - श्रीतुकाराममहाराज) म्हणून अध्यात्मज्ञान हे सर्वश्रेष्ठ ज्ञान होय. ‘अध्यात्मविद्या विद्याना’ असे भगवान सांगतात ते याकरीताच. ही अध्यात्मविद्या प्रत्येकाने मिळवलीच पाहिजे. ‘आत्मसाक्षात्कार संपादणे हा जीवाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे

तो प्रत्येकाने मिळवलाच पाहिजे' असे श्रीदासराममहाराज कीर्तनात सांगत.

आम्ही जे शिकतो ते ज्ञानही मर्यादित महत्वाचे आहे, नाही असे नाही. पण त्या ज्ञानाने माणसाचे समाधान होत नाही. पंचज्ञानेंद्रियामार्फत कितीही ज्ञान मिळवा, तृप्ती होत नाही. उलट वखवख वाढतेच. मग ज्या ज्ञानाने समाधान होत नाही ते ज्ञान कसले? तेच आत्मज्ञानाने मिळवायचे काही उरत नाही. माणूस समाधानी होतो. ('गुरु तेथ ज्ञान। ज्ञानी आत्मदर्शन। दर्शनी समाधान। आथी जैसे॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'Knowledge is power to make man happy. If it can not make man happy, it is not knowledge' - Francis Bacon)

आम्ही जे ज्ञान, विद्या पुस्तके वाचून मिळवतो त्या ज्ञानाने अहंकार वाढतो. ('ग्रंथ वाचिले ज्ञान मिळविले अभिमानाने फुगले रे। सदगुरुवाचोनी गुज कळेना ब्रह्मसुखाला मुक्तले रे॥'- संतवचन) अहो जाणीव-ज्ञान-आले की शहाणीव ही पाठोपाठ येणारच. ही जाणीव व शहाणीव परमार्थ मार्गातील मोठी अडचण आहे. ('जाणीव शहाणीव ओझे सांडुनीया दोनी। आपण वस्तीकर वर्ततसे संसारी॥'- संतवचन) तेच 'शब्देवीण संवादीजे। इंद्रिया नेणता भोगिजे॥' अशा अध्यात्मज्ञानाने तो अहंकाररहित होतो, विनयसंपन्न होतो, षड्विकाररहित देव होतो. म्हणून अध्यात्मज्ञान श्रेष्ठ. ('तैसे माझिये साक्षात्कारी। सरे अहंकाराची वारी। अहंकारलोपी अवधारी। द्वैत जाय॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'विद्या विनयेन शोभते'- संस्कृतवचन)

इतर बोलघेवडी ज्ञाने ही संसार फुलविणारी असतात. तर बोलाआदी झोंबता येणारे अध्यात्मज्ञान हे संसारावर मात करणारे आहे, अक्षर आत्मा अवतरवणारे आहे, म्हणून अध्यात्मज्ञान सर्वश्रेष्ठ. ('साचची बोलाचे नव्हे हे शास्त्र। पै संसार जिणते हे शास्त्र। आत्मा अवतरविते मंत्र। अक्षरे इये॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

अवस्थांतर, स्थित्यंतर, रूपांतर असणाऱ्या नाशिवंत जगाला जगद्गुरु शंकराचार्य 'मिथ्या' म्हणतात तर श्रीदासराममहाराज 'भास' म्हणतात. सत्यावर भासाची विकृती होणे म्हणजे जगाचा जन्म आहे. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ एकत्र आले की जगाचा जन्म होतो. जे जन्माला येते व गमन करते त्याला 'जग' म्हणतात. भासात्मक विकृतीला जन्ममरण असतात. ज्या सत्यावरती भासाची विकृती होते, ज्या सत्याने हे चराचर निर्माण केले ते चराचराचे मूळ अढळ आहे, अजन्मा आहे. ज्याप्रमाणे शंकराचे पिंडीवर मुखवटा बसवला की मूळ लिंगाचे दर्शन होत नाही, तर मुखवटाच दिसतो त्याप्रमाणे सत्यावर भासाची विकृती झाल्याने बदलणाऱ्या विकृतीचेच विपरीत ज्ञान - बदलणारे ज्ञान - आपणास होते. ते सत्यज्ञान - सत्याचे ज्ञान - नव्हे. ते 'पाहणे येकाचे येक' असे विपरीत ज्ञान असते. ('सत्यावरी जे का भासाची विकृती। तयासी म्हणती जन्म बापा॥', 'विकृती आहे ज्यात। तया आहे आदीअंत॥। सत्य नोहे भास। कैसे जन्ममरण त्यास॥। सत्य हे अढळ। तेणे निर्मिले सकळ॥'- श्रीदासराममहाराज, 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः'- जगद्गुरु शंकराचार्य)

आम्ही जे जागृतीत जग अनुभवितो व चक्षुर्वैसत्यं या न्यायाने ते सत्य मानतो ते जग स्वप्नावस्थेत खोटे मानतो व स्वप्नात जे अनुभवतो ते जग खरे मानतो. स्वप्नातून जागे झालो की स्वप्न खोटे वाटते व हे जग खरे वाटते. झोपेत तर आत्म्याचे सत्यज्ञानही असत नाही किंवा मायेचे विपरीत ज्ञानही असत नाही. झोपेत संपूर्ण अज्ञान असते. तेव्हा अज्ञान हेच सत्य वाटते. मग या अवस्थेप्रमाणे बदलणाऱ्या ज्ञानाला सत्यज्ञान कसे म्हणणार? ('जेवी का स्वप्नभोग जाण। स्वप्नी सत्य मानी आपण। तेवी संसार हा दीर्घस्वप्न। मायीक जाण मिथ्यात्वे॥'- श्रीनाथमहाराज) 'जागत राम सोवत राम सपनेमो देखो ही राजाहीराम' या श्रीनाथमहाराजांचे वचनाप्रमाणे तीनही अवस्थेत न बदलणारे सत्यज्ञान गुरुकृपेने अनुभवाला येणे हे बदलणारे विपरीत ज्ञान अनुभवण्यापेक्षा कधीही श्रेष्ठच आहे.

आम्ही ‘चक्षुर्वै सत्यं’ या न्यायाने दिसणारे क्षेत्र सत्य समजून जाणण्याचा प्रयत्न करतो व क्षेत्रज्ञ व्हायचा प्रयत्न करतो. पण क्षेत्र हे बदलणारे असल्याने क्षेत्रही समजत नाही व क्षेत्रज्ञ तर नाहीच नाही. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ दोन्हीही न समजल्याने आपण कितीही ज्ञान मिळविले तरी अज्ञानीच राहतो. मोठी मोठी ज्ञानी माणसे स्वतःला अज्ञानी समजतात. ती म्हणतात वाळवंटातील वाळूच्या एका कणाएवढेसुद्धा ज्ञान आम्हाला झाले नाही. मग आमच्यासारख्यांनी काय म्हणावे? तेच जर आम्ही क्षेत्रज्ञ जाणला - क्षेत्रज्ञरूप झालो - तर क्षेत्राचे सम्यकज्ञान होणारे आहे. म्हणून क्षेत्रज्ञ जाणणे हे अध्यात्मज्ञान सर्वश्रेष्ठ.

वेदांतमते चराचराचे मूळ असे जे शुद्ध निर्मलस्वरूप आहे त्यालाच ‘केवलज्ञान’ असे संबोधतात. चराचराचे मूळ - शुद्धस्वरूप - हे आपण आहेत हे जाणणे या ज्ञानाला ‘शुद्धस्वरूपज्ञान’ म्हणतात. या ज्ञानरूपाने आत्मा सर्वत्र भरून राहिला आहे. हे जे ज्ञान आहे ते प्रकाशरूप आहे. जोवर हा ज्ञानाचा प्रकाश अंतर्यामी आहे व त्या प्रकाशाचे ज्ञान आपणास नाही, तोवर या बाहेरच्या प्रकाशात कल्पनेने आम्ही विपरीत दृश्ये पाहतो. पदार्थज्ञान होते व आकारज्ञानाने द्वैताची जाणीव हाते. तेच जर गुरुकृपेने अंतर्यामी असणारे प्रकाशरूप जागते ज्ञान - मूर्तीमंत ज्ञान - जर अनुभवले तर ज्ञान प्रकाशाने कल्पनेचा निरास होऊन होणारे पदार्थज्ञान नाहीसे होते व सर्वत्र ज्ञानप्रकाश - आत्मप्रकाश - अनुभवाला येतो. आत्मसूर्याच्या प्रकाशाने विश्वाचा आभास मावळतो. आकाराने जाणविणारे द्वैत नाहीसे होऊन अद्वैत चैतन्याची प्रचिती येते. साहजिकच मोहाचा अंधःकार नाहीसा होतो. (मोह फक्त दुसऱ्याचा होतो) (‘तैसे ज्ञानाचेनी प्रकाशो। मिथ्या कल्पना हे नासे। मग हे तुटे आपैसे। द्वैतानुसंधान॥’, ‘जे या चराचराचे मूळ। शुद्धस्वरूप निर्मल। या नाव ज्ञान केवळ। वेदांतमते॥’- श्रीसर्वार्थ, ‘ऐसे ज्ञानप्रकाशे पाहेल। तै मोहांधकाळ जाईल। जै गुरुकृपा होईल। पार्था गा॥’ ‘मावळवित विश्वाभासू। नवल उडैला चंडांशू। अद्याब्जिनी विकासू। वंदू आता॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

अर्थात ज्ञानाच्या प्रकाशानेच विश्वाचा आभास होणे किंवा विश्वाचा आभास मावळणे हे शक्य होते. (‘स्वप्नाचे दिसणे न दिसणे। जैसे आपलेनी असलेयणे। विश्वाचे आहे नाही जेणे। प्रकाशे तैसे॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) अर्थात ज्या प्रकाशाने विश्वाचा आभास होणे - विपरीत ज्ञान होणे किंवा विश्वाचा आभास मावळून - विपरीत ज्ञान नाहीसे होऊन संपूर्ण अज्ञान होणे किंवा विश्वाचा आभास नाहीसा होऊन - विपरीत ज्ञान नाहीसे होऊन - राहणाऱ्या अज्ञानाचे ज्ञान होणे शक्य होते, त्या प्रकाशाचे ज्ञान होणे - अध्यात्मज्ञानाची सुरुवात होणे - सर्वश्रेष्ठ आहे. अध्यात्मज्ञानाशिवाय बाकी सारी ज्ञाने, कला लंगड्या आहेत. ब्रह्मज्ञान हा सर्वज्ञानांचा प्राण आहे. जो ही आत्म्याची चळवळ पाहतो - आत्म्याचे अधिष्ठान पाहतो - तो ज्ञानी जी चळवळ करतो त्यात सामर्थ्य येते, चळवळ यशस्वी होते.

जे इंद्रियांना जाणवते, मनाला भासते, त्याचे वर्णन शब्दात करता येते. इंद्रियांना, मनाला जे ज्ञान होते ते मायेचेच असते. मनाला, इंद्रियांना चैतन्याचे ज्ञान असत नाही. अर्थात जे आम्ही बोलतो ते सारे चैतन्याचे अज्ञानातच. अनुभवावाचून अज्ञानाने बोलण्याला ‘बरळ’ म्हणतात. याने देव कधीही भेटत नाही. अर्थात शब्दज्ञानाने अध्यात्मज्ञान होत नाही. मनातील कल्पना वाचेने शब्दात प्रगट होतात. वाचा आणि मन यांनी युक्त असते ते ‘वाळमय’. स्वरूप हे मनवाचातीत असते. मन, वाचा या स्वरूपवर्णन करू शकत नाहीत. (‘मन वाचातीत तुझे हे स्वरूप। म्हणोनी अमाप भक्ती केली॥’- संतवचन) बाकी सारी ज्ञाने म्हणजे कल्पनाविस्तार असतो. ती शब्दात वर्णन करता येतात. कल्पनेने सत्य कधीही हाताला येत नाही. सत्याची कल्पना करून कल्पनाच हाताला येणार - सत्यज्ञान हाताला येणार नाही. अर्थात मोक्षप्राप्ती होणार नाही. (‘सत्यज्ञान येता हाती। मग जीवा मोक्षप्राप्ती॥’- श्रीमामामहाराज)

मनाचा लय झात्यावर चारीवाचे पैल हरीवाचेने उच्चारेवीण नादरहीत पण प्रत्ययाला येणारा अवाङ्मय ‘तो मी तो मी’ ऐसा सहजशब्द हा खरा शब्द. या सत्यशब्दज्ञाने जो स्वये ब्रह्म होतो त्याला देव मस्तकी धारण करतात. अर्थात अनुभवावाचून खोट्या शब्दज्ञानापेक्षा सत्यशब्दज्ञान श्रेष्ठ. (‘येर सर्व ज्ञाने शब्दाची असती। उपेगा न येती मोक्षालागी॥ खन्या शब्दज्ञाने स्वये ब्रह्म झाला। वंदिती तयाला देवादीक।। दास म्हणे गुरुनामे येईल हाती। पहावी प्रचिती गुरुळकृपे॥’, ‘शब्दज्ञान होता ज्ञान हाती आले। ऐसे नाही झाले काही केल्या॥’ - श्रीमामामहाराज)

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘अध्यात्मज्ञान आत्मज्ञान। संतकृपे कळे जाण॥’ अध्यात्मज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान होय. ‘आत्म्याचा विषय ज्ञान आहे, त्या ज्ञानाचा आत्मा हा विषय होऊ शकत नाही’ असे श्रीदासराममहाराजांनी सांगितल्याचे स्मरते. जे जे आपणाला जाणवतंय, मनाला भासतंय, ते ते आत्म्याचे ज्ञान नव्हे. सर्व दृश्याची देहाची जाणीव गेल्यावर जी जाणीव शिल्पक राहते ती शुद्ध जाणीव - जाणत्याची जाणीव - एकपणाची जाणीव. ही एकपणाची जाणीव हे अज्ञान जेव्हा विरते तेव्हा जे होते त्याला ‘विमलशुद्धस्वरूपज्ञान’ म्हणतात. (‘ज्ञानी येक अंतरात्मा। सर्वामध्ये सर्वात्मा। त्याचा कळावया महिमा। बुद्धी कैची॥’, ‘जेथे नाही दृश्यभान। जेथे जाणीव हे अज्ञान। विमलशुद्धस्वरूपज्ञान। यासी बोलिजे॥’ - श्रीसमर्थ, ‘जे जे भासे जाणविये। ते ते जरी निरसुनी जाये। तरी जाणीवची आहे। तेचि पाहे तियेते॥’, ‘ते जाणीव आत्मयाची प्रभा। तो स्वयंभू तियेते उभा। दीप आपुलीया शोभा। आपण जैसा॥’ - श्रीमुकुंदराज, ‘एथ जाणीव करी तोचि नेणे। आथिलेण मिरवी तेचि उणे। आम्ही जहालो ऐसे जो म्हणे। तो काहीच नव्हे॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

श्रीसमर्थ हे आत्मज्ञान नेमके कशाला म्हणावे हे असे सांगतात, ‘मुख्य देवास जाणावे। सत्यस्वरूप ओळखावे। नित्यानित्य विचारावे। या नाव ज्ञान॥’ जेथे दृश्य प्रकृती सरे। पांचभौतिक ते ओसरे। समूळ द्वैत निवारे। या नाव ज्ञान॥’ तर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञाते। जाणणे जे निरुते। ज्ञान ऐसे तयाते। मानू आम्ही॥’ ‘आपला आपणपेया। विसरू जो धनंजया। तेचि रूप यया। अज्ञानासी॥’. तर श्रीदासराममहाराज ज्ञान म्हणजे काय हे असे सांगत, ‘ज्याच्यामुळे ज्ञान व ज्याच्यामुळे अज्ञान त्याचे ज्ञान म्हणजे ज्ञान व ज्याच्यामुळे ज्ञान व ज्याच्यामुळे अज्ञान त्याचे अज्ञान म्हणजे अज्ञान.’

हे जे आत्मज्ञान आहे ते जगाच्या बहिरंगज्ञानाने होत नाही. तर जगदंतरी अनुसंधानाने होते. अर्थात हे आत्मज्ञान आमच्या बहिरुख इंद्रियांना किंवा दृश्याशी तादात्म्य असणाऱ्या मनाला, मनातील दुर्बुद्धीला होत नाही. इंद्रियांनी किंवा मनाने आत्मप्रासीसाठी केलेले प्रयत्न सरे वाया. चारी वाचा कुंठीत झात्यावर संपूर्ण मनोलयाने हे आत्मज्ञान होऊ शकते. वासनेला जाळून मन शुद्ध होणे तसे अवघडच. मनातील वासना घालविताना मती अगदी कुंठीत होते. (‘हे शब्देवीण संवादिजे। इंद्रिया नेणता भोगिजे। बोलाआदी झोंबिजे। प्रमेयासी॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘दृश्यास दिसे ते दृश्य। मनास भासे तो भास। दृश्यभासातीत अविनाश। परब्रह्म ते॥’, ‘मन बुद्धी अगोचर। बुद्धीवीण अंधःकार। जाणीवेचा पडो विसर। नेणीव खोटी॥’ - श्रीसमर्थ, ‘वासना मनी वसली। कधी निघेनाशी झाली। कोठवरी तिसी भांड। मती माझी थकली॥’ - श्रीचिमडमहाराज, ‘न कळे तो देव सत्संगावाचुनी। वासना जाळोनी शुद्ध करा॥। शुद्ध करा मन व्हा रे देहातीत। ओळखा वस्तुते तुका म्हणे॥’ - श्रीतुकाराममहाराज)

ज्यांनी आत्मज्ञान चाखलेले आहे असे आत्मज्ञानी चोखडी, निर्विकल्पी कल्पनातीत, भगातील भगवंताला जाणणारे, हेत विटुली असणारे, वासनारहित ज्ञानी संतांचे मार्गदर्शन जर लाभले, कृपा जर लाभली तरच हे आत्मज्ञान होणे शक्य आहे.

आधी संत भेटणे अवघड, समजा भेटले तर त्यांना शरण जाऊन त्यांची तनुमनुजीवे सेवा घडणे हे त्याहून अवघड. संतांची सेवा घडली तर संतकृपा होणार. परमात्म्याने कृपा केली तर संतभेट, संतांनी कृपा केली तर परमात्म्याची भेट हे यातील वर्म. संतकृपेने आत्मज्ञानाचे वर्म-कळ-प्राप्त होते. व कळेने आत्मज्ञान आकलन होते. संतांनी कृपा केली तर इंद्रियदमन घडविणारे, देहभाव विरविणारे साधन प्राप्त होते. कामक्रोधअभिमानरहित अवस्थेत अंतररंगी सत्य नामाचा बोल श्रुत होतो. सत्यज्ञानाने जीवाला मोक्षाची प्राप्ती होते. संत हे मोक्षगुरु, सदगुरु ठरतात. ('आत्मज्ञाने चोखडी। संत जे माझी रुपडी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'निर्विकल्पी कल्पनातीत। तोचि ओळखावा संत॥', 'जो जाणेल भगवंत। तया नाव बोलिजे संत॥', 'बीज अग्नीने भाजले। त्याचे वाढणे खुंटले। ज्ञात्यास तैसे जाले। वासनाबीज॥'- श्रीसमर्थ, 'बहु अवघड आहे संतभेटी। परी या जगजेठी करुणा केली॥'- संतवचन, 'संतसंगतीने देव पडे ठायी। तयाचिये पायी लीन व्हावे॥'- श्रीमामामहाराज, 'ते ज्ञान पै गा बरवे। जरी मनी आथी आणावे। तरी संता या भजावे। सर्वस्वेसी॥', 'जे ज्ञानाचा कुरुठा। तेथ सेवा हा दारवंटा। तो स्वाधीन करी सुभटा। बोळगोनी॥', 'तरी तनुमनुजीवे चरणासी लागावे। आणि अगर्वता करावे। दास्य सकळ॥', 'मग अपेक्षित जे आपुले। तेही सांगती पुसिले। जेणे अंतःकरण बोधले। संकल्पा न ये॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'शिष्यास न लाविती साधन। न करविती इंद्रियदमन। ऐसे गुरु अडक्याचे तीन। मिळाले तरी टाकावे॥'- श्रीसमर्थ, 'देहभाव जेथे विरे। ऐसे साधन दिले पुरे। बापरखुमादेवीवरे। विठ्ठल रे विठ्ठल रे॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'संतसंगे अंतररंगे नाम बोलावे॥'- श्रीनाथमहाराज, 'राम म्हणता कामक्रोधाचे दहन। जाय अभिमान देशोधडी॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'तेचि संत तेचि संत। ज्यांचा हेत विठ्ठली॥'- श्रीनिलोबारायमहाराज, 'सत्यज्ञान येता हाती। मग जीवा मोक्ष प्राप्ती॥'- श्रीमामामहाराज)

श्रीमामामहाराज मूळ अभिंगाचे शेवटचे चरणात सांगतात, 'गोविंद म्हणे सांगो किती। न कळे तयाची महती॥' या आत्मज्ञानाचा महिमा, या गुरु (श्रेष्ठ) ज्ञानाचा महिमा किती वर्णन करावा तेवढा थोडाच आहे. नामाचे विज्ञान अशा गुरुज्ञानाचा महिमा श्रीमामामहाराज असा सांगतात, 'गुरुज्ञानाचा महिमा। वर्णविना शेषा ब्रह्मा॥' गुरुज्ञाने ज्ञाले थोर। त्याचे सामर्थ्य अपार। गुरुज्ञाने सर्व अर्थ। कळे ऐसे हे समर्थ। गुरुज्ञान मार्ग थोर। जाता भेटवी ईश्वर। जे का नामाचे विज्ञान। दास म्हणे गुरुज्ञान॥'. हे गुरुज्ञान ज्याला प्राप्त होते अशा ब्रह्मज्ञानी पुरुषाचा अधिकार श्रीमामामहाराज असा सांगतात, 'ब्रह्मज्ञान्याचे महिमान। वाचे वर्णविना जाण॥ कर्तुम अकर्तुम अन्यथा। तीन्ही शक्ती त्यांचे हाता॥ जैसा देहामाजी प्राण। तैसे ज्ञानी ब्रह्मज्ञान। रामनामी ब्रह्मज्ञान। दासा नामाचे पठण॥'

आत्महित

कशामाजी असे हित। खरे अधिक सर्वात॥

एकामाजी असे पाही। एक काय शोधुनी घेई॥

गोविंद म्हणे नामतत्व। जगी त्याचेच महत्त्व॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८४०)

आपण सारे जीव, परमेश्वराची लेकरे, आपले स्वतःचे घर सोडून, देहाचे वहान करून हवा पालटासाठी हवा खायला प्रवासाला निघालो आहोत. परमेश्वराने आईच्या मायेने प्रवासाला निघताना काळजीपोटी आयुष्याची रत्नपेटी ज्यात भजनरत्ने साठविली आहेत, बरोबर दिली आहे. प्रवासात उपयोगी येईल अशी चीजवस्तू बरोबर दिली आहे. परमेश्वराने जे आयुष्य दिले आहे, जे आयुष्य श्वासोच्छ्वासात समाविष्ट आहे, त्याची किंमत करता येईल काय? एका श्वासाची किंमत तीन भुवन व चौदा लोक यांच्या एकत्रित किंमतीबरोबर आहे. आणि एवढे एखाद्याने दिले तरी गेलेला श्वास परत मिळत नाही. आयुष्य हे जे परमेश्वराने दिले आहे, ते आत्मज्ञानाने सच्चिदानंद पदवी घेणेसाठी. पण आम्ही सारे आयुष्य आत्म्याच्या अज्ञानात व देहाच्या, दृश्याच्या विपरीत ज्ञानात व्यर्थ घालवितो. प्रवासात आमचे सारे लक्ष देहाच्या मार्फत इंद्रियांच्याद्वारा बाहेर दृश्याकडे असत्याने निजधनाकडे, आयुष्याच्या रत्नपेटीकडे दुर्लक्ष होते. आपण प्रवासाकरता आलो आहोत हेच तो विसरतो. धर्मशाळेत मिरपुडीची अपेक्षा करतो व ती मिळविण्यासाठी सारा वेळ खर्च करतो. दिननीशी सायास करतो व हरीभजनाला मुकतो. आयुष्य (श्वासोच्छ्वासी वेळ) काळ खातो. प्रवासात जे जे दिसेल ते ते आपणास हवे अशी वासना होते. घर सुटले की वासना ही होतेच. श्रीदासराममहाराज सांगायचे, ‘आपण रेल्वेतून प्रवासाला जाताना वाटेत जे जे विकायला येईल ते खातो. आपल्या घरी आपण एवढे खात नाही.’ प्रवास थांबवून जर घरी थांबलो तरच वासना कमी होणार. म्हणून संसारी फिरणे थांबले पाहिजे. संसाराच्या गोष्टी सुटल्या तर आत्मा कळणार, आत्महित साधणार, नाहीतर वासनापूर्तीसाठी किंमती आयुष्य व्यर्थ जाऊन अनहितच होणार. हे आयुष्य जपणे म्हणजे रामनामाचा जप आहे. हा जप साधला तर हित (‘आयुष्य हेचि रत्नपेटी। माजी भजनरत्ने गोमटी। इश्वरी अर्पुनिया लुटी। आनंदाची करावी॥’- श्रीसमर्थ, ‘आयुष्याच्या या साधने। सच्चिदानंद पदवी घेणे॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘तीन भुवन और चौदा लोक। एक श्वासका मोल। तुलसी कहे रामभजनबीन। वृथा श्वास मत खोल।’- संत तुलसीदास, ‘प्रपञ्च पडदा पडली झापड। राम दिसेना डोळा रे।। दिवसा झोपी रात्री झोपी। झोपेने दिधला टोला रे।। रामदास म्हणे काही नाही केले। आयुष्य व्यर्थची गेले रे।।’- श्रीसमर्थ, ‘श्वासोश्वासी वेळ तया ग्रासी काळ। तयाचिया पैल नाम आहे।। म्हणोनी तयासी काळवेळ नाही। उद्धारची होई साधिलिया।।’- श्रीदासराममहाराज, ‘नाशिवंत देह जाणार सकळ। आयुष्य खातो काळ सावधान।।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘घटका गेली पळे गेली तास वाजे झणाणा। आयुष्याचा नाश होतो राम कारे म्हणाना।।’- श्रीसमर्थ, ‘अहितासी मानी हित। हीच संसाराची रीत।। रामनाम साठवित। दास म्हणे खरे हित।।’, ‘जपोनि जपणे जप बोलिलासे। वाया जात असे काय देही।।’- श्रीमामामहाराज)

विनाशी दृश्याच्या वासनापूर्तीसाठी जीव स्वतःला घाणवट ठेवतो. आम्ही मनाच्या मागे तर मन दृश्याच्या मागे. आपले नोकर असणारे मन हे इंद्रिय, म्हणेल तसे मालक जिवाजीपंत करणार मग कसे आम्ही मोक्षश्रीआळंकृत होणार? स्वतंत्र होणार? आम्ही ज्यादा व्याजाच्या हव्यासापोटी मुद्दलाला मुकणार. अहो आवळा देऊन कोहळा घेतला तर हिताचा व्यवहार होणार. आम्ही कोहळा देऊन आवळा घेतला तर व्यवहार आतबट्यातलाच नुकसानीचा होणार. या व्यवहारात हित

निश्चित होणार नाही. आम्ही प्रवासात नाशिवंतासाठी स्वतःला घाणवट ठेवून कर्जबाजारी झालो तर आपल्या आईवडिलांना कसे तोंड दाखविणार? या फजितीला काही पारावर आहे का? ('कोण्या कारणासी आला तुम्ही येथे। सांगा हो आम्हाते झडकरी॥ घरातूनी केव्हा बाहेर निघाला। सांगाती घेतला कोण सांगा॥' आणियेली वस्तु कोठे ठेवियेली। किंवा गमाविली सांगा मज॥ वस्तूचे कारण लागेल बा जेव्हा। कोठे जात तेव्हा शोधायला॥' तुका म्हणे वस्तु आहे किंवा नाही। सांगा लवलाही गुरुपुत्रा॥', 'किती वेळा जन्मा यावे। किती व्हावे फजित॥', 'जन्मा येऊनी काय केले। तुवा मुद्दल गमाविले॥' का रे न फिरसी माधारा। अजुनी तरी फजितखोरा॥' केली गाठोडीची नासी। पुढे भिकची मागसी॥' तुका म्हणे ठाया। जाई आपुल्या आलिया॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'पुत्र दारा धान्य वित्त। संपादिता नोहे हित। नाना संग्रह ते केले। हित काय ते साधिले॥' नाना विद्या संपादिली। दास म्हणे व्यर्थ झाली॥'- श्रीमामामहाराज.)

शेवटी प्रवासाचे वाहन खराब होते. आतील इंधन संपते. पण आमच्या दृश्य बघायच्या वासना पुऱ्या होत नाहीत. मग परमेश्वर सांगतो वाहन बदला, सगळ्या वासना पुऱ्या करा, मगच घरी या. आम्ही ८४ लाख योनी फिरतोय पण आपण जिथून आलोय तिथे परत जायला तयार नाही. अहो जनावरसुद्धा चारा चरून झाला की आपल्या घरी गोठव्यात येतात. आमचा चारा चरून काही होईना व आम्ही घरी जायचे नावही घेईना, याला आता काय म्हणावे? तो कृपाळू परमेश्वर आम्हाला भेटायला उतावीळ झाला आहे. तो माहेरी वाट बघतोय, पण आम्ही मायेबरोबर सासरीच रमलोय. आम्हाला संसारी फिरण्यातील श्रमच बरे वाटतायत. आम्हाला विश्रांतीचे ठिकाण असे मायेवीण माहेर नकोय. ('वाट पाहे उभा भेटीची आवडी। कृपाळू तातडी उतावेळ॥'- संतवचन)

जे लाडके संत असतात, ते सासरी रमत नाहीत. ते वारंवार माहेरची आठवण काढतात. ते दिसतात सासरी पण शुद्ध मनाने ते माहेरीच असतात. ते साधनाभ्यासाने मन घटवितात, वासनारहित शुद्ध मनाने देहातीत होतात, वस्तुरूप होऊन आपले खेरे हित साधतात. ('न कळे तो देव सत्संगावाचोनी। वासना जाळोनी शुद्ध करा॥' शुद्ध करा मन व्हा रे देहातीत। ओळखा वस्तुते तुका म्हणे॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'हित आहे देहातीत। म्हणोनी निरोपिती संत। देहबुद्धीने अनहित। हेचि लागे॥'- श्रीसर्व, 'लाडकी ती लेक नांदेना सासरी। आठवी माहेरा वेळोवेळा।'- संतवचन)

आम्ही ज्याच्या मागे लागलो आहोत, जे जे संपादन करत आहोत, ते ते सारे नाशिवंत आहे. या नाशिवंतासाठी आम्ही अनमोल आयुष्याचा नाश करत आहोत. नाशिवंत मिळविण्यासाठी देवाला नवस बोलतो. देव नवसाला पावतोही. पण वासना काही पुऱ्या होत नाहीत. प्रवास करताना वाहनाची - देहाची - योग्य ती काळजी घ्यावयास हवी. घोड्याकडून काम करून घ्यायचे म्हणजे चंदी वैरणीची सोय करावीच लागेल. तसे देहाची काळजी घ्यायची म्हणजे अन्न, वस्त्र, निवारा प्राप्त केलाच पाहिजे. एक शेर अन्नाची सोय व्हावयास हवीच. पण आम्ही याच्याच मागे लागतो व संसारी गुंततो. त्यामुळे आत्महित साधत नाही. हेच आपले चुकते. ('या या संसाराचे कोडे। जे जे आणावे ते थोडे॥' तुका म्हणे आम्ही चुकलो। व्यर्थ संसारी गुंतलो॥'- श्रीतुकाराममहाराज)

हे नाशिवंत कितीही प्राप्त करा, तृप्ती होत नाही. शाश्वत अविनाश आत्मा प्राप्त करण्यानेच तृप्ती होणार. आपण आत्मतृप्त होणार. खेरे हित साधणार आहे. श्रीतुकाराममहाराज आपणास सावध करीत आहेत. ते सांगतात, 'देह जाईल जाईल। यासी काळबा खाईल॥' का रे तुमजसी दगडा। कैसे हत्ती घोडे वाडा॥' अजुनी तरी होई जागा। तुका म्हणे

पुढे दगा॥'

परमार्थात ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान. हित म्हणजे आत्महित हे आपण लक्षात घ्यावे. आपण हित पाहतो ते देहाचे व देह म्हणजे 'मी' असे मानून जे आस देहाला चिकटलेले आहेत, त्यांचे हित पाहतो. पण देह म्हणजे आपण नसल्याने शरीरसंपत्ती कमवून किंवा नाशिवंत धन कमवून आत्महित साधत नाही. जे अविनाशी आहे, ते गोळा करण्याने आत्महित साधणार आहे. म्हणून देहाचे किंवा आर्थिक हित येथे अपेक्षित नाही. अहो आत नारायण - आत्मा - असेल तर लक्ष्मीचा उपयोग, देहाचा उपभोग. आत्मा असेल तर शरीरसंपत्ती व्यायामाने, औषधाने राखता येते, भरपूर अर्थप्राप्ती करता येते. आत आत्माच - नारायणच - नसेल तर लक्ष्मी कोणापाशी राहणार? म्हणून आधी हित नारायणाचे - आत्म्याचे मग जमल्यास लक्ष्मीचे, देहाचे. अहो 'शीर सलामत तो पगडी पचास' हेच खरे. हे आपले आत्महित कशाने साधणार आहे, हे आपले आईवडील, शिक्षक यांना माहीत असत नाही. ज्यांनी हे आत्महित साधले आहे, असे संतसाधू याबाबतीत मार्गदर्शन करू शकतात. ('हित नाही ठावे जननीजनका। येरा लोकाचार शिकविती॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'एका जनार्दनी संत। नित्य साधी आत्महित॥', 'स्वहिताकारणे संगती साधुची। भावे भक्ती हरीची भेटे तेणे॥'- श्रीनाथमहाराज, 'माझे झाले स्वहित। तुम्हा सांगतो निश्चित॥'- संत सेनामहाराज, 'संतांचिये पायी हा माझा विश्वास। सर्वभावे दास झालो त्यांचा॥ तेचि माझे हित करिती सकळ॥'- श्रीतुकाराममहाराज) ज्यांनी आत्महित साधले आहे, अशा संतांचे आईवडील भायवान असतात. ('आपुलिया हिता जो असे जागता। धन्य माता पिता तयांचिया॥'- श्रीतुकाराममहाराज) अशा संतांचे सहज बोलणे हे आपले हित साधणारेच असते. ('सहज बोलणे हित उपदेश। करूनी सायास शिकविती॥'- श्रीतुकाराममहाराज)

म्हणून अशा संतांना कायावाचामनोभावे शरण जावे. त्यांचा अनुग्रह-उपदेश घ्यावा. त्यांनी सांगितलेले इंद्रियदमन करणारे, देहभाव विरविणारे साधन जर आपण आचरिले, नरदेहात असणारे आयुष्य साधनीभूत केले तर विषयातून मन निघून, अशाश्वत गोष्टींचा संग सुटून, शुद्ध मनाने देहातीत अवस्थेत आत्मा ज्या ठिकाणी राहतो त्या विवरस्थानी प्रवेश होईल, आत्मबोधाने तो आत्मरूप होईल, नरदेहातील आपला व्यापार सफल हितकारी होईल. ('गुरु आज्ञा करिती जैसी। आचरणी ठेवी तैसी॥'- श्रीमामामहाराज, 'काया वाचा मनोभावे। सद्गुरुला शरण जावे। आपले स्वहित विचारावे। सख्येबाई॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'नेमामाजी असे हित। नेम नित्य सत्य मित॥ नेम म्हणजे साधन। नामाकीण नाही आन॥'- श्रीमामामहाराज, 'कल्याण करी रामराया। जनहित विवरी॥', 'पृथ्वीमाजी नाना घरे। त्या घरामाजी शरीरे। त्या शरीरामाजी विवरे। जेथ परमेश्वर वास किजे॥'- श्रीसमर्थ, 'संग्रह कोण करी अशाश्वत संग्रह कोण करी। कोण करी घर सोपे माड्या। विवरी वस्ती बरी॥'- संत अमृतराय, 'तरी जेयाचिया इंद्रियाचिया घरा। नाही विषयाचिया येरझारा। जो आत्मबोधाचिया वोवरा। पहुडला असे॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'तुका म्हणे हित होय तो व्यापार। करा काय फार शिकवावे॥', 'साठविला हरी। जेणे हृदयमंदिरी॥ त्याची सरली येरझार। झाला सुफळ व्यापार॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'नरदेहाचे उचित। काही करावे आत्महित। यथानुशक्त्या चित्तवित्त। सर्वोत्तमी लावावे॥'- श्रीसमर्थ)

आपले स्वहित कशाने साधेल हे श्रीतुकाराममहाराज असे सांगतात, 'हित ते करावे देवाचे चिंतन। करूनिया मन एकवीध॥', 'हित ते हे एक रामकंठी राहे। नाठविती देहे देहभाव॥' हित व्हावे तरी दंभ दुरी ठेवा। चित्तशुद्धी सेवा देवाची हे॥', 'तुका म्हणे क्षमा सर्वांचे स्वहित। धरा अखंडित सुखरूप॥' तर श्रीसमर्थ स्वहित कसे साधेल हे असे

सांगतात, ‘नाशिवं तितुकेची देसी। तरी पद निश्चयेसी। त्यामध्ये लालुच करिसी। तरी स्वहित न घडे॥’, ‘अरे मन। पावन देव धरी। अनहित न करी॥ नित्यानित्य विवेक करावा। बहुजना उद्धरी॥ आत्मा कोण अनात्मा कैसा। परपार उतरी॥ दास म्हणे तुझा तुची सखा रे। हित तुझे तू करी॥’ तर श्रीमामामहाराज स्वहिताबद्दल असा उपदेश करतात, ‘सारासार विचार करूनिया पाही। तरीच होय काही आत्महित॥ गोविंद म्हणे हित रामनाम कंठी। जेण जगजेठी तुष्ट होय॥’, ‘सवय ती भजनाची। खरी जाण स्वहिताची॥’. हे भजन, रामनाम आपण समजतो त्यापेक्षा वेगळे आहे, हे आपण बचाचदा पाहिले आहे. संतांच्या उपदेशाप्रमाणे आपण वागलो तरच आपले स्वहित साधणार अन्यथा स्वहिताला मुकावे लागणार. (‘कोणी निंदा कोणी वंदा। आम्हा स्वहिताचा धंदा॥। तुम्हासारीखे चालावे। तरी स्वहिता मुकावे॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘विश्रांती देही अणुमात्र नाही। कुळाभिमाने पडिलो प्रवाही। स्वहित माझे होता दिसेना। तुजवीण रामा मज कंठवेना॥’ - श्रीसमर्थ)

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सर्वाधिक हित नेमके कशाने होते हे असे सांगतात, ‘एकामाजी असे पाही। एक काय शोधोनी घेई॥’ शुद्ध मनाने देहातीत अवस्थेत एक देहातीत वस्तुरूप होणे, अद्वैती समरस होणे, यात खरे सुख, खरे हित. मन आहे म्हणून दृश्याची अनुभूती - आकाराची अनुभूती - एक असताना अनेकाची अनुभूती येते. अद्वैत असताना द्वैताचे विपरीत ज्ञान होते. विपरीत ज्ञानाने सत्यज्ञान हाती येत नाही व सारे काही विपरीत घडते. जोवर अज्ञानाचे ज्ञान होत नाही, अज्ञान आहे याची जाणीव निर्माण होत नाही, तोवर अज्ञानातून विपरीत ज्ञान प्रगट होते. अज्ञानाचे ज्ञान झाले, जाणीवेत जर बाह्यमनाचा लय साधला - जाणीवेत जर नमन झाले, तर साकार विश्व भिन्न असूनही ज्ञान मात्र एका चैतन्याचेच होते. साधनाभ्यासाने देहाचा, मनाचा लय साधला असता, प्राणाचाही लय साधतो व ज्यामुळे अनेकत्वाची प्रचिती येते त्या देहाची, दृश्याची जाणीव नाहीशी होऊन विश्वात भरलेल्या एका चैतन्याची जाणीव होते. नमनाने विश्व सत्यत्वाने देवच असत्याची अनुभूती येते. विश्वात्मक देवाचा अनुभव येतो. नमन होणे म्हणजे देवाचा अभाव नाहीसा होऊन शुद्धभाव - मुख्यभाव - सोहंभाव - प्रगट होणे होय. नमनाने जे एक प्रगट होते ते एक म्हणजेच गुरु, ते एक म्हणजेच देव, ते एक म्हणजेच भक्त आहे. येथे वेगळे असे काहीच नाही. अंतःकरणातील सारे भेद नाहीसे होऊन त्याचे एकपण जाणवणे ही खरी शरणागती. साधनाने मनोलय साधून - नमन होऊन - जो संपूर्ण देवाला शरण जातो, त्यालाच देवाचा दास म्हणतात. हा जो एक नमनाने प्रगट होतो, त्या ठिकाणी त्या एकाशी सोहंबोधाने जर एकी झाली, अन्य काही नुरुन जर आपण अनन्य झालो तर आपण खच्या अर्थनि विभक्तता संपूर्ण भक्त होतो. ज्या नमनाने विभक्तता संपूर्ण आपण भक्त होतो, ते नमन होणे ही खरी भक्ती आहे. नमनभक्तीने भक्त झालेल्यांना जन्ममरण या संसाराची चिंता उरत नाही. तो वस्तुरूप स्वरूपाकार होतो. हेच खरे आत्महित आहे.

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे शेवटच्या चरणात सांगतात, ‘गोविंद म्हणे नामतत्व। जगी त्याचेच महत्त्व॥’ जन्ममरणरहित जीवन हेच खरे गुरुनाम आहे. ते श्वास आणि उच्छ्वास यांचेमधील संधीकाळात अनुभवाला येते. या नामाचे ठिकाणीच परब्रह्माचे वास्तव्य आहे. हे जीवन आहे तोवर जीवनोपयोगी गोष्टींचा उपयोग. अन्न, हवा, पाणी, वस्त्र, निवारा या साच्या गोष्टी जीवनोपयोगी आहेत. जीवन आहे तोवर उपयोगी. या गोष्टी म्हणजे जीवन नव्हे. या जीवनाचे माध्यमातून आत्मा स्पष्ट होतो. अर्थात या जीवनाचे - नामतत्वाचेच - जगात महत्त्व आहे. नामतत्व हेच सर्वात श्रेष्ठ आहे हे सांगणे नकोच. श्रीमामामहाराज या नामतत्वाबद्दल सांगतात, ‘रामनाम हे तो एकतत्त्वी कळा। सर्व तत्वे विकळा तयावीण॥। एकतत्त्वीकळा शोधोनी पाहता। तिन्हीची ऐक्यता दिसो येई॥। इडा आणि पिंगला सुषुम्नेत सरता। रामनाम हाता

येत असे॥ गोविंद म्हणे सर्व नामामाजी वसे। सकळा श्रेष्ठ कसे नव्हे सांगा॥’. साच्या विद्या, कला अवगत झाल्या पण नामकळा प्राप्त झाली नाही तर प्राप्त झालेल्या विद्या, कलांना अहंकाराने अवकळाच प्राप्त होते. संत सांगतात, ‘चौदा विद्या चौसष्ट कला। जरी का प्राप्त झाल्या सकळा। एक नसता नामकळा। सर्वही विकळा जाणाव्या॥’. नामकळा प्राप्त झाली तर विनयाने विद्येला शोभा येते. अहंकाराच्या अभावे तो देव होतो. अध्यात्मविद्येने मुक्ती प्राप्त होते. (‘विद्या विनयेन शोभते’, ‘सा विद्या विमुक्तये’- संस्कृतवचन)

गुरुसेवा

सर्व सेवेमाजी देख। गुरुसेवा ही अधिक।।
गुरुसेवा अखंडित। अखंडात साधी नित्य।।
गुरुसेवा गुरुकृपे। कळो येर्इल अपापे।।
गुरुसेवा रामनाम। दासा निर्भय परम।। (अमृतवाणी अ.क्र. १८८६)

श्रीमामामहाराज या अभंगात गुरुसेवेचे महत्त्व सांगत आहेत. ते सांगतात, ‘सर्व सेवेमाजी देख। गुरुसेवा ही अधिक।।’ इतर सर्व सेवांमध्ये दृश्य पदार्थाची सेवा, दुसऱ्याची सेवा केली जाते. आपण जनता जनार्दनाची सेवा करतो, आपण वनस्पतींची, प्राणीमात्रांची सेवा करतो. त्यामध्ये सेवा करणारा वेगळा, सेवा करून घेणारा वेगळा. शिवाय सेवेचे काहीतरी मोल हे घेतले जाते ते वेगळेच. शिवाय येथे जी सेवा केली जाते ती काही आशेने, अपेक्षेने केली जाते. या सेवेने श्वसनाची गती वाढते. संसारी फिरून तो श्रमतो. आशा जर जास्त वाढली तर पदरी निराशा व दुःखच येते.

ही दृश्य प्रगट वस्तुंची सेवा करणे म्हणजे लौकीक सेवा असून अदृश्य गुप्त आत्मवस्तुंची अखंडीत सेवा करणे ही अलौकीक गुरुसेवा-श्रेष्ठसेवा. (‘ज्ञानदेव म्हणे भजा आत्मदेवा। अखंडीत सेवा करा त्याची।।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘लौकीकासारीखी नव्हे माझी सेवा। अहा जी केशवा पांडुरंगा।।’ - संतवचन) श्रीमामामहाराजांनी मूळ अभंगात ‘देख’ हा शब्द ‘दृश्य’ या अर्थनि वापरला आहे. ‘जेथे पाहे तेथे देखीचे पर्वत। पायावीण भिंत तातडीची।।’ या संतवचनात किंवा ‘देखरेख तो सबही डूब गयी। अब नही देख न आवे।।’ या श्रीकबीरसाहेबांचे वचनातील ‘देख’ या शब्दाचा अर्थ ‘दृश्य’ असाच श्रीदासराममहाराज करीत.

दृश्यावेगळे दृश्यांतरी जे एक गुप्त अदृश्य लपलेले आहे त्यामुळे हे सारे प्रगट आहे. ते गुप्त आहे म्हणून हे प्रगट आहे. एक बी गाडले जाते तेव्हा वृक्षाचा विस्तार प्रगट होतो. पायातले दगड पायात राहतात, तेव्हा इमारत उभी राहते. पण ठमठमाट कुणाचा, जे प्रगट आहे त्याचाच ना? एका चैतन्यातून सारे विश्व प्रगट झाले व आपण गुप्त राहिले यातील श्रेष्ठ कोण? जे प्रगट आहे ते, का ज्यामुळे हे प्रगट आहे ते गुप्तरूपाने असणारे चैतन्य? अर्थात चैतन्यच श्रेष्ठ. चैतन्यच गुरु (श्रेष्ठ). पायातले दगड पायातच राहतात. म्हणून इमारतीचा डौल. पाया डळमळीत झाला तर डौल आहे का? अर्थात श्रेष्ठ न दिसणारे पायातले दगडच.

ते गुप्त असलेले एक म्हणजेच देव, ते एक म्हणजेच भक्त, ते एक म्हणजेच गुरु. जसे कार्य तसे नाव. जो एकाचा अनुभव देतो तो एक गुरु, जो एकाचा अनुभव घेतो, तो एक शिष्य व ज्याचा अनुभव घेतो तो एक देव. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘तु गुरु, बंधु पिता। तु आमुची इष्टदेवता। तुचि सदा रक्षिता। आपदी आमुते।।’ तर श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, ‘माझ्या विठोबाचा कैचा प्रेमभाव। आपणची देव होय गुरु।।’, ‘पांडुरंगे सत्य केला अनुग्रह। निरसिला संदेह अहंबुद्धी।।’, ‘एका जनार्दनी गुरु देव। येथे नाही बा संदेह।।’ असे श्रीनाथमहाराज सांगतात.

जो एक, जे एक गुप्तपणाने आहे, ते प्रगट करतो तो गुरु. आपले गुप्तरूप दाखवितो तो गुरु. आपले गुप्तरूप - स्वरूप - हेच गुरुंचे खरे रूप, देवाचे रूप. अर्थात जो हे गुप्तरूप - आपले खरे स्वरूप - देवाचे रूप - प्रगट करतो तो गुरु देवापेक्षा श्रेष्ठ. कारण त्याच्या कृपेमुळे देवाची ओळख होते. हा देव आहे हे समजते. प्रकाशमान देवामुळे - ब्रह्मामुळे - विश्व प्रकाशात येते. त्या देवाला प्रकाशात सद्गुरु आणतात. अर्थात गुरु हाच महत्त्वाचा. (‘ब्रह्म सर्वांचे प्रकाशक। सद्गुरु

तयाचाही प्रकाशक। एवं गुरुहनी अधिक। नाही आणिक पुज्यत्वे॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘सदगुरुहून देव मोठा। जयास वाटे तो करंटा। सुटला वैभवाचा फाटा। सामर्थ्यपिसे॥’, ‘गुरु देवास बरोबरी। करी तो शिष्य दुराचारी। श्रांती बैसली अभ्यंतरी। सिद्धांत नेणवे॥’- श्रीसमर्थ)

सदगुरुस्वरूप हे मायेच्या पलीकडे आहे. सदगुरु हे मायेवीण माहेर असे विश्रांतीचे ठिकाण आहे. म्हणून त्यांचे वर्णन शब्दात करता येत नाही. (फक्त मायेचेच वर्णन शब्दात करता येते) हेच त्यांचे वर्णन. आतल्या खुणा अंतरंगात प्रवेश केलेल्यांना जाणता येतात. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘म्हणोनी सदगुरु वर्णवेना। हे गे हेचि माझी वर्णना। अंतरस्थितीचिया खुणा। अंतरनिष्ठ जाणती॥’ तर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘का साडेपंथरया रजतवणी। तैशी स्तुतीची बोलणी। उगियाची माथा ठेविजे चरणी। हेचि भले॥’

येथे ‘एक’ हेच ज्ञेय, ‘एक’ हाच ज्ञाता आणि ‘एक’ हेच ज्ञान असल्याने ‘ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान ही त्रिपुटी येथे राहात नाही. सदगुरु कोणाला म्हणावे हे श्रीनाथमहाराज असे सांगतात ‘जो स्वरूपी करी समाधान। तोचि सदगुरु सत्य जाण। यावेगळे सदगुरुपण। होआवया कारण असेना॥’ तर श्रीसंत मुकुंदराय हे सदगुरुवर्णन असे करतात, ‘जे संसारासी वेगळे। ज्ञान वैराग्येसी आगळे। ब्रह्मरसे आनंदले। ते सदगुरु जाणावे॥’, ‘म्हणौनि दुर्लभू तो सदगुरु। जो परब्रह्मेसी करी साक्षात्कारू। जेयाचेनी हेळामात्रे संसारू। निरसौनी जाय॥’ तर श्रीसमर्थ हे सदगुरुवर्णन असे करतात, ‘जेथे दिसती विशेषगुण। ते सदगुरुचे अधिष्ठान। या कारणे तयासी नमन। अत्यादरे करावे॥’, ‘वासनानदी महापुरी। प्राणी बुडता ग्लांती करी। तेथे उडी घालुनी तारी। तो सदगुरु जाणावा॥’, ‘जो ब्रह्मज्ञान उपदेसी। अज्ञान अंधार निरसी। जीवात्मया शिवात्मयासी। ऐक्यता करी॥’, ‘फोडुनी शब्दाचे अंतर। वस्तु दाखवी निजसार। तोचि गुरु माहेर। अनाथाचे॥’, ‘जेथे शुद्ध ब्रह्मज्ञान। आणि स्थुल क्रियेचे साधन। तोचि सदगुरु निधान। दाखवी डोळा॥’ ‘शिष्या एकांती बैसावे। स्वरूपी विश्रांतीस जावे। तेणे गुणे दृढावे। परमार्थ हा॥’, ‘जेथे विश्वास आणि विरक्ती। नाही संसारी आसक्ती। जया आवडे गुरुभक्ती। अंतरापासूनी॥’, ‘ऐसी सदगुरुची खुण। क्रियेसहित ब्रह्मज्ञान। आशारहित निराभिमान। तयासी मोक्ष मागावा॥’ तर संत श्रीउडीयाबाबा हे सदगुरुवर्णन असे करतात, ‘दृष्टीःस्थिर यस्य विनैव दृश्यात्। वायुः स्थिरः यस्य विना निरोधात्। चित्त स्थिरं यस्य विना आलम्बनात्। स एव योगी स गुरुः स सेव्यः॥’ या संस्कृत श्लोकाचा भावार्थ पुढीलप्रमाणे - दृश्याच्या आधाराशिवाय ज्याची दृष्टी स्थिर झाली आहे, निरोध म्हणजे ताबा न ठेवताही ज्याचा प्राण स्थिर झाला आहे, कोणत्याही आलंबनाशिवाय ज्याचे चित्त स्थिर झाले आहे तोच श्रेष्ठ योगी, सेवा करण्यास योग्य असा गुरु होय.

हे देहीच विदेही गुरुपदावर आरुढ झालेले महात्मे म्हणजे मूर्तीमंत ज्ञान असतात. त्यांना मनुष्याकृती पाहणे हे आपुले विपरीतज्ञान आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी त्यांचे गुरु श्रीनिवृत्तीनाथमहाराजांना निवृत्ती निर्गुण स्वरूपात अनुभविले. निर्गुण स्वरूप हेच चराचराचे मूळ केवलज्ञान आहे. निवृत्ती निर्गुण स्वरूपातील श्रीनिवृत्तीनाथमहाराजांनी श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांना ज्ञानाचे डबोले दिले. निवृत्ती अवस्थेतील ज्ञान - निवृत्ती अवस्थेतील स्मरण - वृत्तीरहित ज्ञान - निवृत्तीदेवी ज्ञान - त्यांना प्राप्त झाले. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘ज्ञानदेव म्हणे निवृत्ती निर्गुण। दिधले संपूर्ण माझे हाती॥’, ‘ज्ञानदेवा प्रमाण निवृत्तीदेवीज्ञान। समाधी संजीवन हरीपाठ॥’ ‘ते चालते ज्ञानाचे बिंब। तयांचे अवयव ते सुखाचे कोंभ। येर माणुसपण ते भांब। लौकीक भागु॥’, ‘गुरु तेथ ज्ञान। ज्ञानी आत्मदर्शन। दर्शनी समाधान। आथी जैसे॥’

आम्ही जोवर गुरुंना साकार मनुष्याकृती पाहतो तोवर गुरुंचे खेरे रूप आपणाला समजलेले नाही. गुरुंचा खरा उपदेश

झालेला नाही. श्रीनाथमहाराज सांगतात, ‘जे गुरुंसी मनुष्य मानिती। ते मिथ्या गुरुभक्ती। त्यासी कल्पांती नव्हे विश्रांती। उपदेश भ्रांती मुख्यत्वे॥’. अहंकार - मीपण - गेल्याशिवाय गुरुंचे खरे निर्गुण रूप कळत नाही. अहंकार गेला तरच उपदेश घेतला याला अर्थ प्राप्त होतो नाहीतर उपदेश घेतला ही भ्रांतीच ठरते. (‘मुख्य ते गळाली पाहिजे अहंता। उपदेश घेता सुख वाटे॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘आपण कल्पिले मीपण। मीपण शोधिता नुरे जाण। मीपण गेलिया निर्गुण। आत्माची स्वये॥’- श्रीसमर्थ)

आता मूर्तीमिंत ज्ञान अशा गुरुंची सेवा कशी करावी लागेल? अर्थात स्मरणानेच ना? आम्ही जे काही ‘स्मरणामाजी विस्मरण’ असे स्मरण करतो, जे स्मरण विस्मरणातील मानवी स्मरण आहे तेच का ते स्मरण, ज्याने गुरुसेवा घडेल? नाही हे स्मरण वेगळे आहे. हे स्मरण देवाचे, गुरुंचे, संतांचे आहे. संतांचे ठिकाणी, गुरुंचे ठिकाणी, देवाचे ठिकाणी अखंड स्मरण असते. तेथे विस्मरण असतच नाही. अर्थात स्मरण आहे का हा प्रश्न त्यांचेपाशी उद्भवतच नाही. या अखंड स्मरणानेच सगुणाचे आधारे निर्गुणाची प्राप्ती होते. तात्काळ मुक्ती प्राप्त होते. हे देवाचे ठिकाणी असणारे अखंडस्मरण हाच श्रीमामांचा ‘स्मरणाचा देव’ आहे. अखंड स्मरण प्राप्त झाले की अखंड नामाचा जप होतोच व नामस्मरणे समाधान प्राप्त होते. आत्म्याचे ठिकाणी हे अखंडस्मरण असते. तर देहाचे ठिकाणी ‘स्मरण विस्मरण’. आपण देहाला सुटून आत्मरूप झालो की अखंड स्मरण प्राप्त होते. किंवा अखंड स्मरण प्राप्त झाले की आपण आत्मरूप होतो. जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या अवस्थांत स्थूल, सूक्ष्म, कारण देहात स्मरण विस्मरणाचा अनुभव. अर्थात आपण देहरूप असतो. तेच महाकारणदेहात अखंडस्मरण असते. या अखंड जाणीवेने जाणीवेचा ग्रास होतो व आपण जाणीवरहित जाणता होतो, आपण आत्मरूप होतो. आत्मरूप होऊन आत्म्याची अखंड सेवा हे या गुरुसेवेचे वेगळेपण. (‘स्मरण म्हणिजे देव। विस्मरण म्हणिजे दानव। स्मरण विस्मरणे मानव। वर्तती आता॥’, ‘स्मरण देवाचे करावे। अखंड नाम जपत जावे। नामस्मरणे पावावे। समाधान॥’- श्रीसमर्थ, ‘दासरामी या सगुण निर्गुण। संतांचे स्मरणात॥’, ‘महाकारणदेही अखंडस्मरण। अद्वयभजन हरीकथा॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘ऐसे मीच होऊनी पांडवा। करिती माझी सेवा। परी नवलावो तो सांगावा। असे आईक॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

हे अखंड स्मरण कधी प्राप्त होते? सोहंभावाने स्मरण झाले तर. हा सोहंभाव कधी प्राप्त होतो? शरीरभाव - देहभाव - साधनाभ्यासाने विरला, इंद्रिये विषय विसरली तरच तो आत्मबोधाच्या वोवरा पहुडतो. त्याला अखंडस्मरण प्राप्त होते. (‘सोहंभावे स्मरला। स्मरला नाहीच की विस्मरला॥’ - संत शिवदीनी, ‘तै शरीरभाव नासती। इंद्रिये विषय विसरती। जै सोहंभाव प्रतिती। प्रगट होय॥’, ‘तरी जेयाचिया इंद्रियाचिया घरा। नाही विषयाचिया येरझारा। जो आत्मबोधाचिया वोवरा। पहुडला असे॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

‘सेवा’ या शब्दाचा अर्थ श्रीमामामहाराज ‘उत्तम आठवण’ असा करीत. ‘से’ म्हणजे आठवण व ‘वा’ म्हणजे उत्तम, म्हणून सेवा म्हणजे उत्तम आठवण. ‘से’ याचा अर्थ आठवण हे पटण्याकरिता श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची ‘तरी गेलियाची ‘से’न करी। न पवता चाड न धरी। जो सुनिश्चलू अंतरी। मेरू जैसा॥’ ही ओवी ते उद्घृत करीत. नामस्मरण हीच खरी सेवा हे श्रीतुकाराममहाराज असे सांगतात, ‘सेवा ते आवडी उच्चारावे नाम। भेदाभेद काम निवारोनी॥’ अमंगळ भेदाभेद नाहीसा झाला की तो वैष्णव विष्णुमय जग अनुभवतो. ‘जन नोहे अवघाची जनार्दन’ अशी निजखुण अंतरी बाणते. निजत्व हा गुरु सोहंभावाने सर्वत्र भरून राहिला आहे, अवघाची महाराजा आहे, अशी अनुभूती येते. मग होते ते सेवा सारी महाराजांची होते. अहर्निशी गुरुसेवा घडते.

निर्गुणस्वरूप असणारे भ.स.निंबरगीकरमहाराज श्रीदासराममहाराजांचे ठिकाणी महाकारणदेहाच्या गुहेत नादप्रकाशाने

(नामरूपाने) प्रगट झाले. त्यांनी नादप्रकाशयुक्त निजत्वाला - श्रीदासराममहाराजांना तेजोनादे बोध केला. ते नामरूप भगवान झाले. एकाच्या कृपेने ते एक एकाशी एकी होऊन एकच झाले. लोकी निराळे होऊन भक्त झाले. ‘तो बोध’ मनाला झाल्याने त्यांचे साधन पूर्ण झाले. ते सिद्धसाधनाने स्वये ब्रह्म झाले. त्यांचे सहजसाधन अष्टौप्रहर होत राहिले. अखंड आत्मदेवाची सेवा घडली. (‘निंबरगीश्वर जंगम गुरुलिंगप्रभून्ती। प्रलहादाचेसाठी हृदयी प्रगटोनी। तेजोनादे केला बोध तया कर्णी। गुरुलिंगप्रसादगीते गुरुलिंगगीते। मामुद्धर मामुद्धर मामुद्धर माते॥’ आमचे श्री केशवकाका. ‘गुहेमाजी नारायणे। दिली अंतरीची वचने॥’ ‘नक्षत्राची ऐसा होऊनिया ठेलो। तुझा भक्त झालो एकाएकी॥’ - श्रीदासराममहाराज, ‘एकाएकी एकाएकी। तुका लोकी निराळा॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘नामरूप भगवान माझा नामरूप भगवान॥’, ‘निजत्व ते नामरूप। जे का चालिले अपाप॥’ - श्रीमामामहाराज)

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘गुरुसेवा अखंडीत। अखंडात साधी नित्य॥’ साकार माया ही कल्पनेच्या निरासाने नाहीशी होते व सत्य सर्वकाळ असणारे अखंड स्वरूप प्रगट होते. या सदा स्वरूपानुसंधानाने ही गुरुसेवा अखंडीत होते. श्रीचिमडचेमहाराज सांगतात, ‘तुझी सेवा अखंडीत। घडो रूपी जडो चित्त॥’

श्रीमामामहाराज अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘गुरुसेवा गुरुकृपे। कळो येईल अपापे॥’ गुरुकृपेने ‘काय नोहे’ झाले की तो अपाप - निष्पाप होतो व अपापच सहजच चैतन्याचे स्मरण ही गुरुसेवा घडते.

श्रीमामामहाराज पुढील चरणात सांगतात, ‘गुरुसेवा गुरुनाम। दासा निर्भय परम॥’ देहाचे विस्मरण व केवळ चैतन्याचे स्मरण या रामनामाने तो सर्वत्र अद्वैत अनुभवतो. भेद गिळल्याने तो निर्भय होतो असा गुरुसेवेचा महिमा आहे.

अनुभव

अनुभव म्हणजे कृती। आचरणी आणणे स्थिती॥
गुरुंचा जो अनुभव। तोचि आपुला करोनी दाव॥
गोविंद म्हणे अबोलणे। हीच अनुभवाची खुणे॥ (अमृतवाणी अ.क्र.१८४६)

आपल्या देहात जन्ममरणरहित सत्य अविनाशी स्वयमेव कृती आहे. त्या कृतीच्या आधाराने देहाची आकृती निर्माण झाली. ही कृती आणि आकृती एकत्र आले की जगाची निर्मिती होते. मूळ कृतीला विसरून आकृतीज्ञानाने - द्वैतज्ञानाने - वासना निर्माण होते व वासनेने जन्ममरण ही विकृती भासमान होते. ही सत्यकृतीवर भासाची विकृती निर्माण होणे, याला जन्म म्हणतात. जन्ममरणरहित सत्य अविनाशी स्वयमेव कृतीला 'क्षेत्रज्ञ' म्हणतात. या एका क्षेत्रज्ञाच्या आधारे जी छत्तीस तत्वे एकत्र येतात व देहाची आकृती निर्माण होते, त्याला क्षेत्र म्हणतात. या क्षेत्रज्ञाचे ठिकाणी आपले मूळ स्वरूप विसरून क्षेत्राची जाणीव निर्माण होते. या जाणीवेमुळे संसरण - जन्ममरण ही भासात्मक विकृती निर्माण होते. आत्मा हा देहाच्या, दृश्याच्या जाणीवेने संसारी होतो. जोवर जन्ममरण - संसार - ही विकृती आहे तोवर आकृतीचे ज्ञान - द्वैताचेच ज्ञान - जगाचेच ज्ञान - होते. अर्थात मूळ कृती कळत नाही, आत्मा कळत नाही. आत्मा कळला तर जप, तप, साधन, तीर्थयात्रा यांना अर्थ, नाहीतर आम्ही परमार्थ करतो ही कल्पनाच ठरते. ही मूळ स्वयमेव कृती कळणे म्हणजे पारमार्थिक अनुभव तर आकृती कळणे म्हणजे व्यावहारीक अनुभव. ('तैसी छत्तीसही इये तत्वे। मिळती जेणे एकत्वे। तेणे समुहपरत्वे। क्षेत्र म्हणीये॥', 'जे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगे। होईजे येणे जगे। आत्मा गुणसंगे। संसारिया॥', 'आत्माची कळला नाही जप तप साधन तीर्थे खोटी गे। ज्ञानदेव म्हणे न सुटती संसाराच्या गोष्टी गे॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'अनुभवेवीण साचा। अनुभव जगताचा॥'- श्रीमामामहाराज)

शंकराच्या पिंडीवर मुखवटा बसला की मूळ पिंडीचे दर्शन होते का? होत नाही, मुखवट्याचेच प्रदर्शन होते. हा मुखवटा पाहणे म्हणजे 'देखणे येकाचे येक' आहे. यालाच विपरीत ज्ञान म्हणतात. मूळ कृती पाहणे हे सत्यज्ञान असून आकृती पाहणे - आकार पाहणे - हे विपरीतज्ञान आहे. या विपरीत ज्ञानावर आधारीत सारी ज्ञाने निरर्थक आहेत. कारण आकृती ही बदलणारी विकारी असते. मग आकृतीज्ञानावर आधारीत, विपरीत ज्ञानावर आधारीत ज्ञाने ही बदलणारीच असणार ना? इतर सारी शास्त्रे बोलघेवढी शास्त्रे असतात याउलट अध्यात्मशास्त्र हे बोलघेवडे शास्त्र नसून ते कृतीशील शास्त्र आहे. याचा अर्थ इतर सारी शास्त्रे शब्दातून, बोलण्यातून व्यक्त होतात. तर अध्यात्मशास्त्र हे आचरणातून व्यक्त होते. जोवर बोलणे थांबत नाही. आमचे बोलणे सुरु आहे याचा अर्थच मूळ कृतीचा अनुभव नाही. आमचे बोलणे हे मूळकृतीच्या प्रचितीशिवाय - अनुभवाशिवायच असते. म्हणूनच ते कंठाळवाणे होते. अज्ञानात जे बोलले जाते त्याला बरळ म्हणतात. या बरळ बोलण्याने देव कधीही भेटत नाही. मूळकृतीची प्रचिती आली - अद्वैताचा अनुभव आला की तेथे बोलणे उरत नाही. हा मूळकृतीचा अनुभव आला - मूळकृतीची प्रचिती आली की तो प्रचितीचे बोलणे - अबोलण्याचे बोलणे - रामनामाचे बोलणे - बोलतो. देहाच्या, दृश्याच्या विपरीतज्ञानाने - विपरीत जाणीवेने - जे होते ते 'बोलणे' तर सत्यकृतीच्या जाणीवेने - चैतन्याच्या जाणीवेने जे होते ते 'अबोलण्याचे बोलणे'.

जोवर आम्ही नको ती कृत्ये करत आहोत, तोवर जे कृत (स्वयमेव कृती) आहे त्यावर विकृतीचा भास निर्माण होणार

म्हणजे संसारबंध प्राप्त होणार. नको ती कृत्ये म्हणजे आम्ही ज्याला नको म्हणतो, त्याज्य म्हणतो, ती का? एवढे खाली परमार्थात जायचे असत नाही. येथे नको ती कृत्ये म्हणजे फळाची आशा धरून केलेली कर्मे होय. फलाशेसहित केलेल्या कर्माला श्रीज्ञानेश्वरमहाराज ‘कुकर्म’ म्हणतात. हे कुकर्म घडले की सत्य जन्ममरणरहित स्वयमेव कृती जन्ममरण या क्रियेने विकृत होते. सत्यावरती जन्ममरण या विकृतीचा भास निर्माण होतो. म्हणजेच संसारबंध प्राप्त होतो. तेच कर्म निष्काम घडले तर ‘हेतुवीण सत्क्रिया’ आचरली जाते. कृत विकृत होत नाही. म्हणून आपली कृत्ये अशी पाहिजेत की कृत विकृत होणार नाही. म्हणजे आपली कृत्ये निष्काम हवीत. फलाशेने केलेल्या कृत्याने कृत हे विकृत झाले की आपण ‘विकृतकृत्य’ होतो. तर कृत हे विकृत न होता तसेच कृत राहिले, कृत हेच आपले कृत्य झाले तर कृतकृत्यता प्राप्त होते. निष्काम कर्म होणे, कृत हेच कृत्य होणे हा आपला निजधर्म आहे. हा निजधर्म जो सांभाळतो तो खरा योगी; देवांचा देव, चैतन्यरूप महात्मा. (‘परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण॥’, ‘हा निजधर्म जै सांडे। आणि कुकर्मी रती घडे। तैची बंधु पडे। संसारिकु॥’, ‘आईके सकळ संमते जगी। अर्जुना गा तोची योगी। जो कर्मे करूनी रागी। नोहेचि फळी॥’, ‘तैसा कर्तृत्वाचा मदु। आणि कर्मफळाचा आस्वादु। या दोहीचे नाव बंधु। कर्मचा की॥’, ‘अगा योगी जो म्हणिजे। तो देवांचा देव जाणिजे। आणि सुखसर्वस्व माझे। चैतन्य तो॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

सत्य स्वयमेव कृतीवरती वासनेने जन्ममरण या भासाची विकृती निर्माण होणे याला जन्म म्हणतात. ज्या कृत्याने ही विकृती नाहीशी होऊन आपण ‘कृतकृत्य’ होतो, त्या कृत्याला पुण्यकर्म म्हणतात व ज्या कृत्याने सत्यावर विकृतीचा भास निर्माण होतो त्याला ‘पापकर्म’ म्हणतात. अर्थात कुकर्म करणे हे पापकर्म व सत्कर्म करणे हे पुण्यकर्म. (‘सत्यावरी जे का भासाची विकृती। तयासी म्हणती जन्म बापा॥’, ‘विकृती आहे ज्यात। तया आहे आदीअंत॥ सत्य नोहे भास। कैचे जन्ममरण त्यास॥ सत्य हे अढळ। तेणे निर्मिले सकळ॥’, ‘चुकविजे जन्ममरण। ऐशा कर्मा नाव पुण्य॥ पापकर्म तेची जाण। जेणे चुकेना बंधन॥’- श्रीदासराममहाराज)

परमेश्वरकृपेने, सद्गुरुकृपेने अंतःकरणातील साच्चा इच्छा पूर्ण झाल्या तरच जीवनाला परिपूर्णता प्राप्त होते. अखंड जीवन अखंड स्मरणाने कृतकृत्यता प्राप्त होते. जीवन कृतार्थ होते. अंतःकरणात कोणतीही इच्छा नसेल तरच आपली इतर नको ती कृत्ये - कुकर्म - थांबून जे कृत आहे तेच आपले कृत्य होईल. हेतुवीण सत्क्रिया आचरणे - सहजकृती आचरणे - कृत आहे तेच आपले कृत्य होणे - हेच श्रीमामामहाराजांचे रामनाम आहे. या रामनामाचे योगे जीवनाला कृतकृत्यता प्राप्त होते. (‘कृतकृत्य झालो। इच्छा केली ते पावलो॥’, ‘तुका म्हणे रामनामी। कृतकृत्य झालो आम्ही॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘स्वामी म्हणे माझे कृतार्थ जीवन। सद्गुरुचरण उपासिता॥’- श्रीस्वामी स्वरूपानंद, ‘कृतकृत्य रामनाम। नाही आणिकाचे काम॥ स्वयमेव जे केलेले। तेची करणे जाण भले॥ गोविंद म्हणे नाम कृत। येर सर्वही अकृत॥’, ‘सहजकृती रामनाम। नाही आणीक दुजे काम॥’- श्रीमामामहाराज)

सकळ मनुष्यमात्रांचे ठिकाणी अंतर्यामी सतत रात्रंदिवस स्वभावतः अजाणतेपणी सुरु असणारे अव्यक्ताला व्यक्त करणारे साधन, भजन जर इतर देहाच्या दृश्याच्या जाणीवा नाहीशा होऊन त्याच्या जाणीवेत झाले तर ही कृतकृत्यता प्राप्त होणारी आहे. या भजनाचे अनुभवी जाणते गुरुपदास प्राप्त होतात. (‘म्हणौनी जाणतेने गुरु भजिजे। तेणे कृतकार्य होईजे। जैसे मूळसिंचनी सहजे। शाखा पल्लव संतोषती॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘गुरुभजनाचा महिमा न कळे आगमा निगमासी। अनुभवीचे जाणते जे गुरुपदीचे रहिवासी॥’- श्रीदत्तावतार श्रीटेबेस्वामी)

ही स्वयमेव कृती जर आचरली तर नामस्मरणाची स्थिती प्राप्त होते. नामस्मरण ही अवस्था आहे, ती जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती यापेक्षा वेगळी आहे. त्रिकाळ साधनाच्या अभ्यासाने जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या तिन्ही अवस्थांची एक अवस्था होते. यालाच तुर्यावस्था म्हणतात. शुद्ध सत्त्वगुणाने अहर्निशी परमार्थ साधतो.

श्रीमामामहाराज पुढील कडव्यात सांगतात, ‘**गुरुंचा जो अनुभव। तोचि आपुला करोनी दाव॥**’ आपण ज्याला पारमार्थिक अनुभव समजतो, त्याला संतमहात्मे पारमार्थिक अनुभव मानीत नाहीत. आपण जे अनुभव म्हणून सांगतो, ते बहुतांशी जगाचे अनुभव - द्वैतातील अनुभव - असतात. जगाचा अनुभव हा पारमार्थिक अनुभव नाही. जगाचा अनुभव म्हणजे नेमका कोणता? जो अनुभव मनाला, देहाला, इंद्रियांना येतो, तो सारा जगाचा अनुभव. म्हणून इंद्रियांनी, मनानी कितीही खटपट केली तरी त्याचा अनुभव येत नाही. जगाचा तटका तुटला तरच त्याचा चटका लागतो. हे आपण लक्षात घ्यावे. देहाचा, मनाचा लय साधला तरच जगाचा तटका तुटून चैतन्याचा अनुभव येणार. इंद्रियांना व मनाला अनुभवाला येणाऱ्या गोष्टी या कल्पांती (कल्पनेचा निरास झाला म्हणजे) नाश पावणाऱ्या आहेत. म्हणजेच त्या गोष्टींना जन्ममरण आहे. परमार्थात जो अनुभव येतो तो कल्पनेच्या पलीकडे असणाऱ्या स्वरूपाचा येतो. स्वरूप हे अजन्मा असल्याने तेथे जन्ममरणाचा प्रश्नच येत नाही. हीच परमार्थातील अपूर्वता. मग पारमार्थिक अनुभव कोणते? व्यवहारात सदैव चंचळ असणारे मन स्थिर होणे हा खरा पारमार्थिक अनुभव. राखेची साखर होणे, साखरेची राख होणे हा पारमार्थिक अनुभव नव्हे. चंचळ असणारे मन स्थिर झाले की श्वसनाची गती स्थिर होऊन आकाशरूप जीवन उर्ध्वगामी होते व प्रकाशरूप सुंदर परमात्म्याचा तारक स्वरूपाने अनुभव येतो व मन संपूर्णपणे मुरते, नमन होते. मन मुरल्यावर काय उरते याचा अनुभव त्याला येतो. मन आहे तोवर द्वैताचा, आकाशाचा अनुभव तर मन मुरल्यावर - कल्पनेचा निरास झाल्यावर होणारी वस्तुची ओळख, वस्तुचा अनुभव हा अद्वैताचा अनुभव आहे. आपल्या अंतर्यामी असणाऱ्या आत्मवस्तुची, यच्यावत विश्वाचा अनुभव घेणाऱ्या अनुभवींची ओळख होते. आपल्या अंतर्यामी असणारे चैतन्यच सर्व विश्वात भरून राहिल्याचे जाणवते. दृश्य जाऊन द्रष्टाच द्रष्ट्याला भेटतो, त्यामुळे द्रष्टेपण नाहीसे होते. तेथे अनुभव घेणारा म्हणून निराळा अन्य कोणी शिळ्क राहात नाही. तो अनन्य होतो. अनुभवी, अनुभव्य, अनुभव ही त्रिपुटी येथे शिळ्क राहात नाही. हा खरा परमार्थातील अनुभव. हा निःशब्द ब्रह्माचा अनुभव साधकाला निःशब्द करणारा असतो. तो शब्दाने व्यक्त करता येत नाही. तो ‘शब्देवीण संवादिजे’ असाच असतो. हा अनुभव अनुभवूनच घेता येतो. तो ज्याच्या त्याच्यापुरता असतो. गुरुंनी कितीही अनुभव वर्णन करून सांगितले तरी त्याचा फारसा उपयोग दुसऱ्याला होत नाही. गुरुंना जो अनुभव आला त्याचा अनुभव आपणाला आला तरच शिष्य म्हणण्यात काही अर्थ आहे. (‘**जगाचा तोडी या तटका। तरी तुझा लागे मज चटका॥**’ - श्रीदासराममहाराज, ‘**जे जे काही साकार दिसे। ते ते कल्पांती नासे। स्वरूप ते असतची असे। सर्वकाळ॥**’, ‘**अपूर्वता या परमार्थाची। वार्ता नाही जन्ममृत्यूची। आणि पदवी सायोज्यतेची। सन्निध्यची लाभे॥**’ - श्रीसमर्थ, ‘**अनुभवे अनुभव अवघाची साधिला। तरीच स्थिरावला मनु ठायी॥**’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘**गगानी भासले अगणित तारे। तेथे मन मुरे वृतीसहित॥**’, ‘**दृश्य जाऊनीया द्रष्टे। द्रष्ट्यासीची जै भेटे। तै एकलेपणे न घटे। द्रष्टेपणही॥**’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘**एक अनुभवाचे लक्षण। अनुभव म्हणिजे अनन्य जाण। एक अनन्याचे लक्षण। ऐसे असे॥**’ - श्रीसमर्थ, ‘**साखरेची गोडी नयेची सांगता। अनुभवाची कथा ऐसी गे माय॥**’ - संतवचन)

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाच्या शेवटच्या चरणात सांगतात, ‘**गोविंद म्हणे अबोलणे। हीच अनुभवाची खुणे॥**’ श्रीगुरुंना आलेला अनुभव आपल्याला आल्यावर त्याला खरे मौन साधते. तो निःशब्द रूप आणि नामाचा अनुभव घेतो.

त्याला खरा साधुबोध होऊन अनुभव ठायीच मुरतो. स्वरूपानुभव शब्दात सांगता येत नाही. बडबड ही अनुभवावाचूनच असते. निःशब्द परमात्म्याचा अनुभव, अनुभव घेणाऱ्याला निःशब्द करणाराच असतो. म्हणून अनंत बोलणाऱ्या वेदांनी अनुभवाअंती मौन धारण केले. हे प्रचितीने अनुभवता येते. ('प्रचितीवीण जे बोलणे। ते अवघेची कंटाळवाणे॥', 'शब्दची निःशब्द होती। श्रुती नेती नेती म्हणती। हे तो आले आत्मप्रचिती। प्रत्यक्ष आता।'-श्रीसमर्थ)

दाता

पदव्या असती अनेक। दाता पदवी सर्वाधीक॥

दाता एक कर्ण पाही। ऐसी कृष्ण देई ग्वाही॥

गोविंद म्हणे निजकर्ण। दाता अधिक सर्वाहून॥ (अमृतवाणी अ.क्र.१८५५)

दाता हा सर्वश्रेष्ठ आहे असे श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे प्रथम चरणात सांगत आहेत. ते सांगतात, ‘पदव्या असती अनेक। दाता पदवी सर्वाधीक॥’ पदव्या या अनेक प्रकारच्या असतात. त्यातील काही पदव्या या नावाच्या मागे लिहिल्या जातात, तर काही नावाच्या पुढे लिहिल्या जाणाऱ्या पदव्या या बहुतांशी विद्यापीठातून शिकून मिळविल्या जातात. हल्ली या पदव्या इतर मागनिसुद्धा मिळतात म्हणे. नावाच्या नंतर लिहिल्या जाणाऱ्या पदव्या या सहसा पोट भरायच्या विद्येसंदर्भात असतात. या पदव्या जशा विद्यापीठाकडून दिल्या जातात तशा त्या काढूनही घेतल्या जातात. B.A.चा Bad. किंवा M.A.चा Mad झाल्यावर त्या पदव्या लिहिण्यात तरी काय अर्थ? डॉक्टर किंवा वकीलांकडून काही गैरव्यवहार, गैरवर्तन घडले तर त्या सनदा रद्द होऊ शकतात. या पुस्तके वाचून मिळविलेल्या शैक्षणिक पदव्यांनी अहंकार वाढतो. जेवढी ही पदव्यांची उपाधी जास्त तेवढा ज्ञानाचा अहंकार जास्तच, असेच साधारणतः आढळते.

माणसाचे कार्यकर्तृत्व पाहून ज्या समाजाकडून प्राप्त होतात त्या मानाच्या पदव्या नावाच्या आधी लिहिल्या जातात. लोक मोठ्या आदराने मोठ्या माणसांचा उल्लेख करताना या पदव्यांचाही उल्लेख करतात. या पदव्यांचा उल्लेख आपला आपण कधीही करावयाचा असत नाही. मोठ्या माणसांच्या गावीही आपण कोणी आहोत, हे असत नाही. आणि म्हणूनच ते मोठे असतात. या पदव्या स्वकर्तृत्वाने त्या पदावर आरुढ होऊन प्राप्त करून घेतल्या जातात. (‘घाव सोशिलिया जीवी। मग हिन्याची पदवी॥ नाही कृती कर्तव्यता। कैची येईल पात्रता॥’ - श्रीमामामहाराज) त्यांच्या चांगल्या कार्याबद्दल लोकमानसात असणारी त्यांची प्रतिमा या पदवीतून व्यक्त होत असते. ही लोकांच्या मनात असणारी प्रतिमा कोणी पुस्तो म्हटले तरी पुसली जाणार नाही. अर्थात ही पदवी कोणी काढून घेऊ शकत नाही. आता गोब्राह्मण प्रतिपालक ही छत्रपती शिवाजी महाराजांची पदवी, लोकमान्य ही बाळ गंगाधर टिळकांची, महात्मा ही गांधींची, स्वातंत्र्यवीर ही सावरकरांची पदवी कोणी काढून घेऊ शकत नाही. दुसरे म्हणजे गोब्राह्मणप्रतिपालक, लोकमान्य, महात्मा, स्वातंत्र्यवीर या पदव्या आणि दुसऱ्या कोणी धारण केल्या तर त्या त्यांना शोभणार पण नाहीत. (‘राम म्हणता रामची होईजे। पदी बैसोनी पदवी घेईजे॥’, ‘ज्याची त्याला पदवी येराला न साजे।’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘कोणी लोकमान्य कोणी देवमान्य। कोणी राजमान्य होऊनी गेले॥’ - श्रीमामामहाराज) छत्रपती शिवाजीमहाराजांसारखा, लोकमान्य टिळकांसारखा, स्वातंत्र्यवीर सावरकरांसारखा दुसरा होणे नाही, असे हे सारे युगपुरुष आहेत. त्यांनी समाजाला असे काही मिळवून दिले आहे की ते कुणालाच विसरता येणार नाही. या दृष्टीने हे सर्व श्रेष्ठ दाते आहेत. या तीनही थोर नेत्यांनी आपणाला परकीयांच्या पारतंत्रातून सोडवून स्वातंत्र्य बहाल केले. या स्वतंत्रतेलाच परमार्थात ‘मोक्ष’ म्हणतात. देहतादात्म्याने आपण शरीराच्या तंत्राने वागणे, विषयांच्या वासनेने रागाच्या, लोभाच्या, द्वेषाच्या अधीन होणे हेच परप्रकृतीचे तंत्र -परतंत्र आहे. या पारतंत्रात दुःख आहे. देहातीत होऊन निर्विषय होऊन बंधन झुगारून देणे, स्वतंत्र उमगणे म्हणजे मोक्ष आहे. हे स्वतंत्र सद्गुरुंकडून समजून घेणे हाच अनुग्रह असून अनुग्रहाने मोक्षपदाची वाट सापडणारी आहे. जे त्रैलोक्यात दान कोणी देणार नाही असे सायुज्यमुक्तीचे दान हे सज्जन संत करतात. या ब्रह्ममूर्तीं संतांचे वर्णन शब्दात करता येईल का? या मोक्षश्री

आळंकृत श्रीमंत संतांनी ज्यांना अद्वैताची वाट माहिती नाही अशा असंख्यात उपजोनी करंट्या जीवाना रामकृष्णगतीवर आरूढ करवून काळवेळ नाही अशा म्हणजे श्वास किंवा उच्छ्वास नाही अशा काळात नाम साधून आपणासारखे मोक्षश्री आळंकृत केले, नृपती केले. असे हे थोर दाते संत असतात. (‘बंधन विषयाचे। नुरता मोक्षपद साचे॥। मोक्ष सर्वदा स्वतंत्र। ज्यात नसे परतंत्र॥। गोविंद म्हणे अनुग्रह। मोक्ष असे तयासह॥।’ - श्रीमामामहाराज, ‘मोक्ष मुक्ती ही तुझीच रूपे तुलाच वेदांती। स्वतंत्रते भगवती योगी जन परब्रह्म वदती। जे जे उत्तम उदात्त उन्नत महन्मधूर ते ते॥।’- स्वातंत्र्यवीर सावरकर, ‘जे त्रैलोकी नाही दान। ते करिती संतसज्जन। तया संतांचे महिमान। काय म्हणोनी वर्णवी॥’, ‘माहाराजे चक्रवर्ती। जाले आहेत पुढे होती। परंतु कोणी सायुज्यमुक्ती। देणार नाही॥’, ‘मोक्षश्रिया आळंकृत। ऐसे हे संत श्रीमंत। जीव दरिद्री असंख्यात। नृपती केले॥।’ - श्रीसमर्थ, ‘उपजोनी करंटा नेणे अद्वय वाटा। रामकृष्णी पैठा कैसा होय॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘श्वासोश्वासी वेळ तया ग्रासी काळ। तयाचिया पैल नाम आहे।। म्हणोनी तयासी काळवेळ नाही। उद्घारची होई साधिलिया॥।’ - श्रीदासराममहाराज, ‘आपणासारखे करिती तात्काळ। नाही काळवेळ तयालागी॥।’ - श्रीतुकाराममहाराज)

म्हणून सायुज्यमुक्तीचे दान मागायचे ते देवाकडे किंवा देवरूप झालेल्या संतांकडे, सदगुरुंकडे, बाकी देणार ते सारे ऐहीकातीलच. (‘हेचि दान देगा देवा। तुझा विसर न व्हावा॥। गुण गाईन आवडी। हेची माझी सर्व जोडी॥। न लगे मुक्ती धन संपदा। संतसंग देई सदा॥। तुका म्हणे गर्भवासी। सुखे घालावे आम्हासी॥।’, ‘ठाकलोसे द्वारी। उभा याचक भिकारी॥। मज भीक काही देवा। प्रेम भातुके पाठवा॥। याचकाचा भार। घेऊ नये येरझार॥। तुका म्हणे दान। सेवा घेतल्यावाचून॥।’, ‘कृपाळू सज्जन तुम्ही संतजन। एवढे कृपादान तुमचे मज॥। आठवण तुम्ही द्यावी पांडुरंगा। कीव माझी सांगा काकुळती॥।’ - श्रीतुकाराममहाराज, हेचि दान देई स्वामी। राहे नित्य मन नासी॥।’ - श्रीचिमडमहाराज) जेथे अखंडस्मरण आहे तेथे जन्ममरण असत नाही, हे संतांचे मागण्यातील वर्म आपण लक्षात घ्यावे. श्रीदासराममहाराज सांगतात, ‘अखंड जीवन अखंड स्मरण। जेथे जन्ममरण नाही नाही॥।’

संतांनी ही मोक्षश्री गुण दोष याती न पाहताना उदारपणे लुटली. श्रीतुकाराममहाराज त्यांच्या दातृत्वाचे वर्णन असे करतात, ‘घातले दुकान। देती आलियासी दान॥। संत उदार उदार। भरले अनंत भांडार॥। मागत्याची पुरे। धणी आणिकासी उरे। तुका म्हणे योते। देवे भरले नोहे रिते॥।’ संतांचे ठिकाणी तपाचे तप, सर्वतीर्थातीर्थ पवित्रा पवित्र अशा रामनामाचे दान प्राप्त होते. जे जीवाला मोक्ष प्राप्त करून देणारे आहे. (‘तप तीर्थ दान सर्व संतांपायी। समाधान देही साधनाचे॥।’ - श्रीमामामहाराज, ‘कोई लुटे अन्नदान। कोई लुटे वस्त्रदान। कोई लुटे सुंदर नारी। रामपुरन ध्यान कोई नही लुटे। लुटे कबीर भिकारी॥।’ - श्रीसंत कबीर)

संतांचे उपदेशाप्रमाणे जो रामनामात पवन साधणेचा अभ्यास करतो त्याचा देहभाव विरतो, खोटा अहंकार नाहीसा होऊन खूच्या ‘मी’चे ज्ञान होते, मी आणि माझे यांचेबद्दल असणारे ममत्व नाहीसे होते व समत्व प्रगट होते. असा ममत्व गेलेला महात्माच ऐहिकातील दान करू शकतो. नाहीतर कोणतीही गोष्ट दान करणे तसे अवघडच. माणूस घ्यायचे जाणतो पण द्यायचे सोयिस्करपणे विसरतो. ‘घेऊ जाणे पण देऊ न जाणे’ अशी माणसे लबाडभोळी असतात. पैसा खूप लोकांकडे खूप असतो पण द्यायची बुद्धी असत नाही. श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, ‘दाने कापे हात। नावडे तेविशी मात॥।’ म्हणून दानी माणसे समाजात तशी विरळाच आढळतात. ‘शतेषु जायते शुरः। सहस्रेषुच पण्डितः। वक्ता दशसहस्रेषु। दाता भवति वानवा॥।’ हे संस्कृत सुभाषित दात्याची वानवाच दाखवत आहे.

मग ज्याची द्यायची परिस्थिती आहे पण देत नाही, तो दाता आहे का नाही? पूर्वीच्या काळी नाथपंथी लोक चिमटा हालवत भिक्षा मागण्याकरता येत. ते पैशाकरता खुदून बसत नसत. ते काही खुरखुरमुँडे भिक्षेकरी नव्हते. ते म्हणत, ‘देई सो दाता न देई सो दाता।’ आम्ही तुमच्या दारात मागण्याकरता आलो आहोत याचा अर्थ तुम्ही द्या किंवा न द्या, तुम्ही दाते आहातच. (‘दान करी तोची दाता। हे तो बोलणेची वृथा॥’- श्रीमामामहाराज)

दान हे निर्हेतूकपणे व्हावयास हवे तरच ते फलप्रद ठरते. दान हे प्रेमभावे व्हावयास हवे. ‘धे एकदा मेल्या’ असे म्हणून दान करण्याला काय अर्थ? दान करणाऱ्याने दान केल्याचे लक्षात ठेवायचे नाही पण दान घेणाऱ्याने ते कधीही विसरायचे असत नाही.

दान हे अनेक प्रकाराने करता येते. अन्नदान, वस्त्रदान, ज्ञानदान, भूमीदान असे अनेक प्रकार दानाचे सांगता येतील. या सर्वांत अन्नदान हे श्रेष्ठ मानले जाते. या अन्नदानाने क्षणभर का होईना घेणारा तृप्त होतो. आता बास म्हणतो. म्हणून अन्नदान हे सर्व दानात ‘श्रेष्ठ दान’ असे ब्रह्मचैतन्य महाराज सांगतात. इतर दाने कितीही करा, तो घेणारा तृप्त होत नाही. म्हणून इतर दाने कमी महत्वाची. महत्वाच्या अन्नदानाचे श्रेष्ठत्व श्रीमामामहाराज असे सांगतात, ‘द्रव्यदान वस्त्रदान। भूमीदान सर्व दान॥ सर्वाधीक अन्नदान। जेणे तुष्टे नारायण॥ दान देणे हे कठीण। दान जीवासी भूषण॥ अतिथी तो द्वारी येई। देवची तो अन्न घेई॥ देवे दिले देवा देई। नाम अन्न दासा पाही॥’, ‘आल्या अतिथीसी द्यावे अन्नदान। वेदांचे वचन ऐसे असे॥ अन्नदान करी अन्नदान करी। नाही दुजी सरी अन्नदाना॥ परी ते करावे मनेची उत्तम। दान हे सकाम बरे नव्हे॥ सुविचार अन्न अतिता अर्पावे। अंतरी धरावे दास म्हणे॥’

आपण समजतो त्या सकाम तपाने, तीथनि, दानाने सापेक्ष पुण्यप्राप्ती होते. पुण्यात्मक पापाने स्वर्गप्राप्ती होते पण पापपुण्यातीत मोक्षाची प्राप्ती होत नाही. म्हणून ज्या ज्ञानाने मोक्षप्राप्ती होते ते ज्ञान मिळविण्यासाठी स्वर्गसुखाची आडवाट सोडून निजयोगी ‘आकाशमार्गी गुप्तपंथ’ आत्मसात करतात. (‘मोक्ष नव्हे स्नाने मोक्ष नव्हे दाने। तपतीर्थाटणे मोक्ष नव्हे॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘ज्या ज्ञानालागी। गगन गिळिताती योगी। स्वर्गाची आडवंगी। उमरडोनी॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे दुसऱ्या चरणात सांगतात, ‘दाता एक कर्ण पाही। ऐसी कृष्ण देई ग्वाही॥’ महाभारत काळात कर्ण हाच श्रेष्ठ दानशूर होता. अशी ग्वाही भगवान श्रीकृष्ण देतात. कर्ण हा रोज ब्राह्मण याचकांना गायी दान देत असे. कणनि यज्ञ केला होता. त्या यज्ञात सर्वासाठी जेवणाकरता सोन्याची ताटे वापरली जात. एकदा वापरलेले ताट पुन्हा वापरले जात नसे. ती उष्टी सोन्याची ताटे गावाबाहेर आपण जशा पत्रावळी फेकतो, त्याप्रमाणे फेकली जात. त्याने आपली कवचकुंडले देखील ब्राह्मणवेशात आलेल्या इंद्राला दान केली. एवढेच काय कर्ण युद्धात जखमी होतो. त्या शेवटच्या घटका मोजत असताना तेथे एक ब्राह्मण त्याच्या युद्धामध्ये मरण पावलेल्या मुलाच्या अंत्यसंस्कारासाठी द्रव्याचे दान मागतो तेव्हा कर्ण आपले स्वतःचे सोन्याचे दात दगडाने पाडतो व डोळ्यातील अश्रूनी ते स्वच्छ करून त्या ब्राह्मणाला दान देतो. शेवटपर्यंत कोणत्याही याचकाला तो विन्मुख पाठवत नाही. असा तो श्रेष्ठ दानशूर होता. पण त्याने कोणाला मोक्षाचे दान केल्याचे माझे ऐकण्यात नाही. मोक्षाचे दान देणारा ‘कर्ण’ हा भगवंतांनी प्रत्येकाला दिला आहे. ‘ज्ञानेशो भगवान विष्णु’ असे, ‘तो आणि मी नाही दुजा। ज्ञानदेव आत्मा माज्ञा।’ असे ज्यांचे बाबतीत भगवान श्रीनामदेवमहाराजांना सांगतात असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज या कणचि महत्व असे सांगतात, ‘तैसा मनाचा मारू न करीता। आणि इंद्रिया दुःख न देता। एथ मोक्ष असे आयता। श्रवणाचीमाजी॥’. मनाचा कोळमारा न करता, इंद्रियाला दुःख न देता जाणीवनेणीवरहित

नादश्रवणी तदाकार होणे हा श्रवणाचे - कणचि - ठिकाणी आयता प्राप्त होणारा मोक्ष आहे. तेच श्रीमामहाराज मूळ अभंगाचे शेवटचे चरणात असे सांगतात, ‘गोविंद म्हणे निजकर्ण। दाता अधिक सर्वाहून॥’. देहाच्या कणला जे ऐकायला येते, त्याने द्वैताची जाणीव होते. त्याने अद्वैत आत्म्याची जाणीव होत नाही. देह म्हणजे आपण नसल्याने देहाचा कर्ण हा निजकर्ण नाही. आत्मा हा स्वसंवेद्य असल्याने निजत्व हाच निजकर्ण, नाद तोच कान. संतांनी निर्देशित केलेल्या देहात उमटणाऱ्या रामनामाच्या श्रवणाने हृदयस्थ नारायणाचे, श्रीरामाचे, आत्म्याचे स्मरण होते. म्हणून उमटणारा रामनामाचा ध्वनी जेथे श्रवण होतो तो निजकर्ण हा खरा श्रेष्ठ दाता आहे. येथे नादानेच नाद घ्यावयाचा असतो. अर्थात ‘नाद तोच कान’ हे आपण लक्षात घ्यावे. (‘दाता तोचि एक जाणा। नारायणा स्मरवी जो॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘रामनाम ध्वनी उमटे। तेथे लक्ष लावी नेटे। ब्रह्मानंद सहज भेटे।’- श्रीबांदकरमहाराज, ‘डोळा तो गगन नाद तोचि कान। शब्दाचे स्फुरण जिव्हारूप॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘जो नादे ऐकिजता नादु। स्वादे चाखिजता स्वादु। जो भोगिजतसे आनंदु। आनंदेची॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

भूतदया

भुतांचे पालन। कंटकांचे निर्दलण॥

दया सर्वाधिक पाही। देही नामे प्रगट होई॥

गोविंद म्हणे पहासी जरी। कळो येर्इल अभ्यंतरी॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८५९)

भूतदयेचे महत्त्व या अभंगात श्रीमामामहाराजांनी सांगितले आहे. अभंगाचे प्रथम चरणात ते सांगतात, ‘भुतांचे पालन। कंटकाचे निर्दलण॥’ वाटेत येणाऱ्या कंटकांचे निर्दलण केले की भुतांचे पालन सहजच होते. कोणत्या भुतांचे पालन होते? भूत हा शब्द दोन तीन अर्थने संतवाड्यात येतो. एक म्हणजे भूतपिशाच्च या अर्थने ‘भूत’ शब्द येतो. रामनामाने भूतपिशाच्चाची बाधा नाहीशी होते. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘भूत पिशाच्च नाना छंद। ब्रह्मग्रह ब्राह्मणसमंध। मंत्रचळ नाना खेद। नामनिष्ठे नासती॥’ नामनिष्ठे भूतपिशाच्च या कंटकाचे निर्दलण होणे, भूतबाधा नाहीशी होणे ही त्या भूताला दाखविलेली दयाच आहे.

दुसरे म्हणजे भासमान होणाऱ्या पांचभौतिक भूतसृष्टीला ‘भूत’ हा शब्द संत योजतात. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘तैसे भूतजात माझ्याठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथ मीचि मी आघवे॥’ मनातील कल्पनेमुळे ही भूतसृष्टी भासमान होते. मनातील कल्पनेमुळेच, वासनेमुळेच या भूतसृष्टीत येण्याजाण्याची क्रिया - श्वासोच्छवासाची क्रिया - विस्तारली आहे - सर्वत्र भरून राहिलेली आहे. (‘धरीता सो सांडिता हं। अखंड चाले सोहं सोहं। याचा विचार पाहता ब्रह्म। विस्तारला॥’ - श्रीसमर्थ) अर्थात ही भुते जशी कल्पनेमुळे भासतात तशी कल्पनेच्या निरासाने नाहीशी होतात. कल्पनेच्या निरासाने - निर्विकल्प नामाने - या भुताची बाधा नाहीशी होते. (‘तुका म्हणे कदा। नोहे बाधा भुताची॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘हरी उच्चारण मंत्र पै अगाध। पळे भुतबाधा भेणे याचे॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘पंचमहाभूताचा विस्तार। जयासी वाटे स्वप्नाकार। निर्गुणी जयाचा निर्धार। या नाव साधक॥’, ‘जाणावा तो साधू। जया पूर्ण बोधू। भूतांचा विरोधू। जेथ नाही॥’ - श्रीसमर्थ)

येणेजाणे नाही अशा ‘सोहं तेही अस्तवले’ या अवस्थेत कल्पना सरल्यावर पंचमहाभूतांची बाधा नाहीशी होते व सदोदीत असणाऱ्या जबर महदभूताची - कल्पकाची - बाधा होते. या महदभूताची बाधा झाली की ती जाता जात नाही. तिथे गेलेले कोणी परत येत नाही. या भुताचे ठायी येण्याजाण्याची क्रिया (जन्ममरणाची क्रिया) असत नाही. या महदभूताचे वास्तव्य सर्व भुतांचे हृदयी असते. भुतांतरी असणाऱ्या या ब्रह्मांशाला ‘गगन’ म्हणतात. पंचमहाभूतातील वेगळेपणाने अनुभवाला येणारे आकाश वेगळे व सर्वभुतमात्रांचे ठिकाणी हृदयी असणारे वेगळेपणाने न अनुभवाला येणारे उपाधीरहित आकाश (ब्रह्मांश) म्हणजे ‘गगन’ वेगळे. या महदभूतालाही ‘भूत’ असे संत अभंगातून संबोधतात. हे हृदयी असणारे महदभूत म्हणजेच श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा हृदयामधील राम, श्रीसमर्थाचा रामरूपी अंतरात्मा, श्रीनाथमहाराजांचा आत्मविटुल होय. तोच आपुला हृदयातील निवृत्ती निर्गुण सदगुरु (मम हृदयी श्रीगुरु) आहे. तोच भक्त आहे, तेच अंतरी असणारे जागते ज्ञान आहे. म्हणून परमार्थात त्रिपुटीतील ज्ञान म्हणजे ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान या त्रिपुटीतील ज्ञान खेरे ज्ञान असे समजत नाहीत. या रामदर्शनानेच सर्व दोषांचा परिहार होऊन सर्वसुखाची, समाधानाची प्राप्ती होते. (‘भूत जबर मोठे ग बाई। झाली झडपण करू गत काई॥ सुप चाटूचे देवक्रषी। या भुताने धरली केशी॥ लिंबू नारळ कोंडडा उतारा। त्या भुताने धरिला थारा॥ भूत लागले नारदाला। ते जाईना कुणाच्या बाला॥ भूत लागले धुव बाळाला। उभा अरण्यात ठेला॥

एका जनार्दनी भूत। सर्वाठायी सदोदीत ॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘पंचमहाभूता जो का महदभूत। झडपिता मात काय सांगो॥’- श्रीमामामहाराज, ‘पंढरीचे भूत मोठे। आल्या गेल्या झडपी वाटे। तेथे जाऊ नका कोणी। गेले नाही आले परतोनी॥ तुका पंढरीसी गेला। पुन्हा जन्मा नाही आला॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘होते वैकुंठीचे कोनी। शिरले अयोध्याभुवनी। कौसल्येचे लागे स्तनी। तेची भूत गे माय॥ सर्वभूतांचे हृदय। स्वामी माझा रामराय। रामदास वंदी पाय। तेची भूत गे माय॥’, ‘पंचभूतांमध्ये वास। म्हणोनी बोलिजे आकाश। भूतांतरी जो ब्रह्मांश। तेची गगन॥’ - श्रीसमर्थ, ‘काया ही पंढरी आत्मा हा विटुल।’- श्रीनाथमहाराज, ‘माझ्या विठोबाचा कैचा प्रेमभाव। आपणची देव होय गुरु॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘तैसा हृदयामध्ये मी रामू। असता सर्वसुखाचा आरामू। की श्रांतासी कामू। विषयावरी॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘रामरूपी अंतरात्मा दशने दोष नासती॥’- श्रीसमर्थ

‘दया’ या शब्दाचा अर्थ ‘कृपा’ असा आहे. ‘कृपा’ या शब्दाचा अर्थ श्रीमामामहाराज असा सांगत - ‘कृ’ म्हणजे करणे व ‘पा’ म्हणजे पालन, रक्षण. अर्थात कृपा म्हणजे रक्षण करणे, राखणे, पालन करणे होय. (‘कृ’करणे ‘पा’ पालन। करिता कृपा होय जाण॥’, ‘कृ’करणे ‘पा’ पालन। नाही नामावीण जाण॥’- श्रीमामामहाराज) अर्थात भूतदया म्हणजे भुतांचे पालन , महदभूतांचे पालन होय. तेच श्रीतुकाराममहाराज असे सांगतात, ‘दया तिचे नाव भुतांचे पाळण। आणिक निर्दलण कंटकाचे॥’. येथे भुतांचे पालन म्हणजे फक्त महदभूत आत्म्याची जाणीव राहणे व कंटकांचे निर्दलण म्हणजे आत्मा सोडून देह, दृश्य जे आहे, ते विसरणे होय. जोवर आम्ही कल्पना करतोय तोवर पंचमहाभूतांची, दृश्याची जाणीव अर्थात महदभूतांची नेणीव; तोवर आम्ही आत्मस्वरूपाला विसरून भवचक्रात फिरतोय, तोवर आम्ही कंटकाचे पालन करतोय. तेच कल्पना सरल्यावर निर्विकल्प अवस्थेत पंचमहाभूतांचा विस्तार हा स्वप्नाकार होतो, कंटकांचे निर्दलण होते व सत्य निर्गुण महदभूताचे पालन - राखण होते. हीच संतांना अपेक्षित भूतदया. सर्वाठायी भूत (पंचमहाभूत) न दिसताना महदभूतांची जाणीव होते. जे जे भेटे भूत ते ते महदभूतरूप भगवंत आहे याची अनुभूती येते. साहजिकच सर्वाबिद्ध दया वाटते. कोण्याही जीवाचा मत्सर होत नाही. अवघी भूतसृष्टी साम्यावस्थेत येते. श्रीतुकाराममहाराज त्यांचा हा अनुभव असा व्यक्त करतात, ‘अवघी भुते साम्या आली। देखिली म्या कै होती॥। विश्वास तो खरा मग। पांडुरंग कृपेचा॥। माझी कोणी न धरी शंका। विश्व हो का निर्द्वंद्व॥। तुका म्हणे जे जे भेटे। ते ते मीच आहे वाटे॥’

ही दया आपल्या ठिकाणी कशी प्रगट होईल हे श्रीमामामहाराज असे सांगतात, ‘दया सर्वाधिक पाही। देही नामे प्रगट होई॥।’ देहाचे विस्मरण व केवळ चैतन्याचे स्मरण हे नामस्मरण - साधन- जर देही साधले तर ही भूतदया प्रगट होणार. हे साधन साधण्यासाठी आळस, उद्वेग, गर्वादी कंटक दूर करावे लागतील. याबाबत श्रीमामामहाराज असे मार्गदर्शन करतात, ते सांगतात, ‘येणे जाणे गतीमाजी। मन देऊनी सदा राजी॥। हेचि दयेचे लक्षण। कंटकाचे निर्दलण॥। गोविंद म्हणे पाही। आळस उद्वेगादी देही॥।’ देहभाव विरल्याशिवाय ही भूतदया प्रगट होत नाही हे श्रीतुकाराममहाराज असे स्पष्ट करतात, ‘भूतदया ठेवी तया काय उणे। प्रथम साधन हेची असे॥’, ‘भुतांची दया हे भांडवल संता। आपुलिया ममता नाही देही॥’. ‘ममता गेल्याशिवाय समता येत नाही’ हे श्रीमामामहाराजांचे वचन येथे लक्षात घ्यावे. ‘मी’ आण ‘माझे’ गेल्याशिवाय ‘दया करणे जे पुत्रासी। तेचि दासा आणि दासी॥’ हे करणे शक्य होईल का?

साधनाभ्यासाने जेव्हा अंतरी नादश्रवण होते व नादश्रवणी तदाकारता साधून जेव्हा चैतन्याचे वारे नयनात भरते, नामाचा बिंदू जेव्हा घडतो तेव्हा संपूर्ण मनोलयाने विश्वाचा आभास नाहीसा होऊन तो बिंदू अंतर्बाह्य स्वये प्रकाशू लागतो हा अनुभव श्रीदासराममहाराज असा व्यक्त करतात, ‘हृदयात झाली वायुची घासणी। कंठात उदेला ओंकार वन्ही।

नामाचा बिंदू घडला गे माये। अंतर बाहेर प्रकाशे स्वये॥’ हाच अनुभव श्रीमामहाराज मूळ अभंगाचे शेवटच्या चरणात असा सांगतात, ‘गोविंद म्हणे पाहसी जरी। कळो येईल अभ्यंतरी॥’. ‘आत असे तरी प्रगटे बाहेरी॥’ या वचनाप्रमाणे अंतरी असणारा दयारूप आत्मा बाहेर प्रगट होतो. तो सर्व भुतसृष्टी वासुदेवरूप पाहतो. सर्व प्राणीमात्रावर तो सारखीच कृपा-दया करतो. (‘संतदयाळ कसे। राजा रंक जया सरीसे॥’- संत शिवराम, ‘महद्भूत सर्वाठायी। कळो येता दया पाही॥’- श्रीमामहाराज, ‘सर्वाभुती दया। साधु म्हणावे ऐशिया॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘दया, क्षमा, शांती। तेथे देवाची वसती॥’- श्रीतुकाराममहाराज)

क्षमा

क्षमा सर्वाचे स्वहित । अधिक श्रेष्ठ अखंडित ॥

क्षमारूप होता पाही । दुष्ट नुरे अंतबाही ॥

गोविंद म्हणे स्वयमेव । याचा घ्यावा अनुभव ॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८६२)

मानवी देह आणि मन व त्यांना चालविणारा प्राण यांनी युक्त असणारा मनुष्य होय. चुकणे, अपराध करणे हा मनुष्यधर्म आहे. 'To err is human' हे विधान याबाबतीत प्रसिद्ध आहे. आत्मस्वरूपाला विसरून होणाऱ्या देहाच्या, दृश्याच्या जाणीवेने देहतादात्म्याने मनुष्य हा 'देह म्हणजे मी' असे मानणारा असतो. 'देह म्हणजे मी' असे मानल्याने आत्मा आहे का नाही हा मनात येणारा संशय व त्यामुळे आत्म्याशी होणारी परवत् वागणूक हेच मोठे अपराध आपल्या हातून घडतात. हा देह ज्या आत्म्याने दिला, ज्या आत्म्यामुळे हा देह चालतो, बोलतो, त्या आत्म्यावर प्रेम न करताना आपण देहावर प्रेम करतो, मिळालेले आयुष्य आत्मप्राप्तीसाठी न वापरता विषयभोगासाठी वापरतो व आत्मप्राप्तीविना व्यर्थ मरून जातो. त्याला एकट्याला पाहण्यासाठी त्याने दिलेले डोळे त्याला न पाहताना आकार - द्वैत - पाहतात व द्वैत माजवितात. श्रवणाने त्याचा स्वयमेव नाद न ऐकताना दुसऱ्याचेच द्वैत जाणविणारे आवाज श्रवण ऐकतात. जिव्हा त्याच्या नामाचा अनुभव न घेताना षड्रस भोजनाचाच आस्वाद घेते. एकूण काय सर्व इंद्रिये त्या सत्य चैतन्याचाच अनुभव न घेताना इतर गोष्टीचाच अनुभव घेतात व त्यांनाच सत्य मानतात. सत्याला असत्य मानणे व असत्याला सत्य मानणे हाच महाअपराध आहे. असे अनंत अपराध मनुष्यमात्राकडून कळत नकळत घडत असतात. एवढे अपराध आपले हातून घडत आहेत याची जाणीवही आम्हास असत नाही, हे आणि घातक. चूक झालेली कळली तर दुरुस्त व्हायची शक्यता. चूक झालेली समजली तरी पण अपराधाची कबुली देणे व क्षमेची याचना करणे हे आमच्यासारख्या अहंकारी माणसांना जमण्यासारखे आहे का? आपलं काय चुकलंय हे ज्याच्या लक्षात येते व चुकीची दुरुस्ती व्हावी असे ज्याला वाटते तोच क्षमेची याचना देवाकडे - आत्मदेवाकडे करतो. श्रीसमर्थ देवाकडे क्षमेची याचना अशी करतात, 'अपराध माझे क्षमा करावे तुवाची श्रीरामा ॥५॥' दुर्लभ देह त्वा दिधला असता नाही तुझे प्रेमा । व्यर्थ आयुष्य वेचुनी विषयी जन्मुनी मेलो रिकामा ॥१॥ नयनासारीखे दिव्य निधान पावुनिया श्रीरामा । विश्वप्रकाशक तुझे रुपडे न पाहे मेघशयामा ॥२॥ श्रवणे सावध असता तव गुण कीर्तनी त्रास आरामा । षड्रसभोजने जिव्हा लंपट नेथे तुज्जिया नामा ॥३॥ ग्राण सुगंध हर्षुनि नेथे निर्मल्य विश्रामा । कर भुषणे तोषुनि नाचिती तव स्वरूपा गुणग्रामा ॥४॥ मस्तक श्रेष्ठ तनूत असता न वंदी पादपद्मा । दास म्हणे तू करुणार्णव हे सीतालंकृतवामा ॥' तर श्रीतुकाराममहाराज देवाकडे क्षमेची याचना अशी करतात. ते म्हणतात, 'मी तव अनाथ अपराधी । कर्महीन मतीमंडबुद्धी । तुज म्या आठविले नाही कधी । वाचे कृपानिधी मायबापा ॥' नाही ऐकिले गाइले गीत। धरिली लाज सांडिले हित। नावडे पुराण बैसले संत। केली बहुत परनिंदा ॥ केला करविला नाही उपकार। नाही दया आली पिडिता पर। करू नये तो केला व्यापार। वाहिला भार कुटुंबाचा ॥ नाही केले तीर्थचे भ्रमण। पाळिला पिंड करचरण। नाही संतसेवा घडले दान। पुजावलोकन मूर्तीचे ॥' असंगसंग घडले अन्याय। बहुत अधर्म उपाय। न कळे हित करावे ते। काय नये बोलू आठवू ते ॥' आप आपण्या घातकर। शत्रु झालो मी दावेदार। तू तव कृपेचा सागर। उतरी पार तुका म्हणे ॥' तर स्वामी निरंजन रघुनाथ क्षमेची याचना देवाकडे अशी करतात, 'अपराध क्षमा आता केला पाहिजे। देवा केला पाहिजे। अबद्ध सुबद्ध गुण वर्णिले तुझे ॥' न कळेची टाळ

वीणा वाजला कैसा। अस्ताव्यस्तपणे नाद केला भलतैसा। देवा केला भलतैसा॥ नाही ताल नाही ज्ञान कंठ सुस्वर। देवा कंठ सुस्वर॥ ज्ञाला नाही बरा वाचे वर्ण उच्चार। भाव नाही पोटी नाही प्रेमपाझार। देवा प्रेमपाझार॥ कीर्तनी बैसता मन चिंती संसार। देवा चिंती संसार॥ निरंजन म्हणे आम्ही वेडेवागुडे देवा वेडेवागुडे॥। गुणदोष न लावावा सेवकाकडे। देवा सेवकाकडे॥’

देव किंवा देवत्वाप्रत पोचलेले आत्मरूप संत हे दयेचे सागर - करुणेचा सागर - असतात. तेच आपले अनंत अपराध पोटात घालू शकतात. इतरत्र मात्र अपराधाची शिक्षा ही होणारच. कोणीही कोणाला क्षमा करणार नाही हे निश्चित. जे अपराध केला तरी दयाद्र बुद्धीने क्षमा करतात, ते देवत्वाप्रत पोचलेले श्रेष्ठ चैतन्यरूप मायबाप संत असतात. म्हणून अपराधाची कबुली ही देवापाशी, संतापाशी द्यावी. यातच आपले कल्याण होणार आहे. (‘दयासागरे हो मला थोर केले। बहु सेवकामाजी ते मेळविले। कृपेने दिले सौख्य ते अंतरीचे। परी भोगणे लागले या देहाचे॥’, ‘तू सागर करुणेचा। देवा तुजलाची दुःख सांगावे। दिनमुख पसरूनी। इतराते काय मागावे॥’- संतवचन, ‘परम अन्याय करूनी आला। आणि एक साष्टांग नमस्कार घातला। तरी तो अन्याय क्षमा केला। पाहिजे श्रेष्ठी॥’- श्रीसमर्थ, ‘पुत्राचे सहस्र अपराध। माता काय मानी तयाचा खेद। तेवी तू कृपादू गोविंद। मायबाप मजलागी॥’- श्रीव्यंकटेशस्तोत्र, ‘बोलिली लेकुरे वेडीवाकुडी उत्तरे। क्षमा करा अपराध। महाराज तुम्ही सिद्ध॥। नाही विचारला। अधिकार म्या आपुला॥। तुका म्हणे ज्ञानेश्वरा। राखा पाया यै किंकरा॥’- श्रीतुकाराममहाराज)

हे क्षमावंत संत कसे असतात याचे वर्णन श्री चिमडचे महाराज असे करतात, ‘सदा शांत वृत्ती मनी नाही खंती। दयादू मनस्वी क्षमावंत वित्ती। नसे दोष ना कामी न गुंते। अविद्याजना नेतसे सुपंथे॥’. आत्मरूप संतांचा क्षमा करणे हा स्वभावच असतो. ते उपकारी किंवा अपकारी कोणी असो त्याला ते क्षमा करणारच. सावली देणे हा जसा वृक्षाचा स्वभाव असतो, कोणीही कसाही पांथस्थ येवो, तो त्याला सावलीच देणार. तहान भागवणे हा जसा पाण्याचा स्वभाव असतो, कोणताही कसाही जीव असो पाणी त्याची तहान भागवणारच. तसा संतांचा क्षमा करणे हा स्वभाव असतो. कोणीही कसाही अपराधी जीव असो, संत त्याला क्षमा करणारच. (‘जो खांडावया घाव घाली। का लावणी ज्याने केली। दोघा एकची साउली। वृक्ष दे जैसा॥’, ‘की गाईची तृष्णा हारू। का व्याघ्रा विष होऊनी मारू। ऐसे नेणेचि का करू। तोय जैसे॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘सामर्थ्य असोनी क्षमा जे करिती। अधिक ते क्षिती सर्वाहोनी॥। क्षमाशळ्ये संत दुर्जना दंडिती। नाम वाढविते देवाजीचे॥। अपकारीयासी करिती उपकार। क्षमेचा प्रकार ऐसा असे॥। दास म्हणे ऐशी क्षमा जे करिती। त्याचे अंकिती देव असे॥’- श्रीमामामहाराज)

अशा संतांना आपण शरण गेलो तरच आपले स्वहित साधणार आहे. श्रीदासराममहाराज कीर्तनात सांगायचे, ‘आम्हास काही कळो अथवा न कळो भगवान सद्गुरु श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचे पायावर गडबडा गडबडा लोळता तरी येईल का? एवढे केले तरी आमच्यासारख्या अज्ञानी लोकांचे कल्याण होणारे आहे. पण आमच्यासारख्यांना तसे करणेही अवघड आहे, कारण आमचा अहंकार आडवा येतो ना.’

आम्ही संतांची क्षमा मागितली, संतांनी आम्हाला क्षमाही केली. कसे आचरण ठेवावे म्हणजे देहातील हित साधता येईल हे सांगितले. पण तसे आचरण आम्ही केले नाही. आम्ही आत्म्याला ओळखले नाही. आत्म्यावर प्रेम केले नाही. देहावरच प्रेम केले तर त्या क्षमा मागण्याला काय अर्थ आहे का? संतांप्रमाणे आपण जर स्वहित साधले तर त्या क्षमा मागण्याला अर्थ प्राप्त होईल. आम्ही संसार न सोडता या जगातच गुंतून राहिलो तर आत्म्याचे ज्ञान कसे होणार? आमचा

आत्मबोधाच्या विवरी कसा प्रवेश होणार? ज्या ठिकाणी परमेश्वर वास करतो अशा आत्मबोध होणाऱ्या अविनाशी शाश्वत विवरी वस्ती न करता अशाश्वत गोष्टीत गुंतून राहणे हाच मोठा नाशाकडे नेणारा आपला अपराध आहे. म्हणून हे रामराया या तुला चुकणाऱ्या जनांचे कल्याण विवरस्थानात प्रवेश करवून तू कर. या अपराधी जनांना तुच आता हाताला धर, त्यांना सावर, विवरी त्यांची तळमळ शांत कर. आधीच देह आवरणे कठीण, त्याहून मन आवरणे कठीण. या इंद्रियांच्या ठिकाणी होणाऱ्या विषयांच्या येरझारा थांबवणे दुरापास्तच आहे. कोठे जाऊन काही करून हा आत्मघात थांबवणे अवघडच आहे. तुझ्या कृपेनेच हे आम्ही साध्य केले व विवरी सुख प्राप्त केले आहे. असेच ते सर्वांना प्राप्त होवो. असे मागणे आपल्या प्रेमापोटी श्रीसमर्थ असे करतात, ‘कल्याण करी रामराया। जनहित विवरी॥६३॥ तळमळ तळमळ होतची आहे। हे जन हाती धरी॥। अपराधी जन चुकतची गेले। तुझा तुची सावरी॥। कठीण त्यावरी कठीण जाले। आता न दिसे उरी॥। कोठे जावे काय करावे। आरंभिली बोहरी॥। दास म्हणे आम्ही केले पावलो। दयेसी नाही सरी॥।’ तर श्रीसंत श्रीअमृतराय जनहित विवरी असल्याचे असे सांगतात, ‘संग्रह कोण करी अशाश्वत संग्रह कोण करी॥६४॥ कोण करी घर सोये माझ्या। विवरी वस्ती बरी॥’

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘क्षमारूप होता पाही। दुष्ट नुरे अंतःबर्ही॥’. आत्मा हा क्षमावंत आहे. तर आपण देहरूप, आत्म्याला चुकून चुका करणारे आहोत. आपण देहात असताना देहाला विसरून चुका टाळून आत्मरूप क्षमावंत होण्यात आपले स्वहित आहे. संसाराच्या गोष्टी सुटल्या तरच आत्मा कलणार, आत्मरूप होणार, क्षमारूप होणार. आत्मरूप झालो तर परवत् वाटणारी सृष्टी आत्मवत वाटणार. अंतर्बाह्य दुष्ट कोणी उरणार नाही.

शेवटच्या चरणात श्रीमामामहाराज सांगतात, ‘गोविंद म्हणे स्वयमेव। याचा घ्यावा अनुभव॥’ ‘पाहणे आपणासी आपण’ हे आत्मज्ञान झाल्याने त्याला परकेपणा जाणवत नाही. मग तो कोणावर रागावणार? सर्वत्र एकाची प्रचिती आल्याने आपणच जगात भरून राहिलो आहोत, हे विश्वच माझे घर आहे, ऐसी मती स्थिर होते. विश्व सत्यत्वाने देव आहे याची प्रचिती येते. देवावेगळे काही नाही हे नुसते बोलण्यात न राहता अनुभवाला येते. असा काही श्रेष्ठ अनुभव मला व आपणाला यावा अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो.

शांती

शांती हेचि खरे सुख। जीवालागी सर्वाधीक॥

ऐशी अखंड शांती मिळता। ब्रह्मरूप होय स्वतः॥

गोविंद म्हणे तेची एक। ज्यात असेना अनेक॥ (अमृतवाणी अ.क्र. १८६४)

शांती धरण्याचे महत्त्व या अभंगात श्रीमामामहाराज सांगत आहेत. ते मूळ अभंगाचे प्रथम चरणात सांगतात, ‘शांती हेचि खरे सुख। जीवालागी सर्वाधीक॥’ नेमकी शांती म्हणजे काय हो? ‘क्रोध नाही जाण तीळभरी’ म्हणजे ‘सुख शांत मन’. आणि ‘सुख शांत मन’ म्हणजे ‘बरवे साधन’. श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, ‘बरवे साधन सुख शांत मन। क्रोध नाही जाण तीळभरी॥’. मन सुखरूप शांत होणे म्हणजेच सुखमन - सुषुम्ना - नाडी वाहणे व रामनाम हाती येणे होय. जोवर इडा, पिंगला वाहतात तोवर मन चंचल. तर सुषुम्ना (सुखमन) नाडी वाहिली तर मन अचंचल स्थिर शांत. संत श्रीकबीरसाहेब सुषुम्ना नाडीला ‘सुखमन’ असे संबोधतात. श्रीसंतकबीरसाहेब सांगतात, ‘सुनता है गुरु ज्ञानी। गगनमे आवाज हो रही, ज्ञीनी ज्ञीनी ज्ञीनी। ओहम सोहम बाजा बाजे त्रिकुटी धाम सुहानी रे। इडा पिंगला सुखमन नाडी सुन धजा फहरानी हो जी॥’, ‘निर्भय निर्गुण गुण रे गाऊँगा। मूळ कमल दृढ आसन बांधुंजी उल्टी पवन चढाऊँगा॥। मन ममता को थिरकर लाऊ जी पाचो तत्व मिलाऊँगा॥। हिंगला, पिंगला सुखमन नाडी त्रिवेणी पे नहाऊँगा॥।’ ‘सुखमन’ हे नाव जास्त अर्थ प्रगट करणारे वाटते म्हणून ते जास्त योग्य वाटते. इडा, पिंगला सुखमनाकार होणे म्हणजे असार संसार त्यजून बरवे साधन होणे. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘असारा संसारा त्यजुनी बरवे साधन करी॥’. असार संसार त्यागणे म्हणजेच दृश्याशी तादात्म्य असणाऱ्या त्रिगुणात्मक मनाचा लय होणे. तर बरवे साधन म्हणजे ज्या गुणातून हे त्रिगुण प्रगट होतात अशा त्रिगुणरहित गुणावर प्रेम करणे होय. (‘वायुमध्ये जाणीव गुण। तेचि ईश्वराचे लक्षण। तयापासून त्रिगुण। पुढे जाले॥’, ‘मनी लोचनी श्रीहरी तोचि पाहे। जनी जाणता भक्त होऊनी राहे। गुणी प्रिती राखे क्रमू साधनाचा। जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥।’- श्रीसमर्थ, ‘संसार समस्त त्रिगुण। यामाजी अवघा मी निर्गुण। हे तुज कळावया निजखुण। गुण निरूपण म्या केले॥।’- श्रीनाथमहाराज, ‘त्रिगुण असार निर्गुण हे सार। सारासार विचार हरिपाठ॥।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘मन ज्याला आवरेना। तोचि संसारीक जाणा॥।’- श्रीदासराममहाराज)

पण हे क्रोधरहित मन होणार कसे? जोवर काम-वासना-आहे, तोवर क्रोध नाहीसा होत नाही. ‘काम’ गेला की क्रोध आपोआप जातो. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘मुळाचे तोडणे जैसे। होय का शाखोद्देशो। कामु नाशलेनी नाशो। तैसा क्रोधु॥’. मुळावर घाव घातला की फांद्या आपोआप गळून पडतात त्याप्रमाणे मुळातला काम गेला की साहजिकच क्रोध नाहीसा होतो. अर्थात साधनाने ‘सुख शांत मन’ होणे म्हणजेच मन कामक्रोधरहित होणे. ‘क्रोध नाही जाण तीळभरी’ हे जेव्हा साधते तेव्हा ‘काम नाही जाण तीळभरी’ हे साधले आहे, कामाचे दहन झाले आहे, हे उघडच आहे. अर्थात सुख शांत मन हे बरवे साधन रामनामात आठ पळ पवन साधला तरच साधते. (‘जरी आठ पळ साधेल पवन। होत असे दहन कामाचे ते॥।’- श्रीमामामहाराज केळकर)

कामक्रोधादी षड्विकारांनी दिननीशी सायास होणे हा प्रपंच साधतो. हे षड्विकारात्मक आयास जर नाहीसे झाले तर शांती, समाधान प्राप्त करून देणारे हरीभजन साधते. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘सायास करिसी प्रपंच दिननीशी। हरीसी न भजसी कवण्या गुणे॥’

कामक्रोध हे आपले शत्रू आहेत की जे आपणाला परमात्मप्राप्तीची वाट सापडू देत नाहीत. उलट आपली वाटच लावतात. अंगी आधीव्याधी जडवून शस्त्रेवीण आपला नाश करतात. ('कामक्रोध आड आलेती पर्वत। राहिला अनंत पैलीकडे॥', 'खवळलिया कामक्रोधी। अंगी जडती आधी व्याधी॥' - श्रीतुकाराममहाराज)

कामक्रोध या शत्रूवर मात करून बरवी शांती प्राप्त होणे किती अवघड आहे हे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज असे सांगतात, 'तरी हे कामक्रोधु पाही। जयाते कृपेची साठवण नाही। हे कृतांताचा ठायी। मानिजती॥', 'हे ज्ञाननिधीचे भुजंग। विषयदरीचे वाघ। भजनमार्गीचे मांग। मारक जे॥', 'साध्वी शांती नागविली। मग माया मांगी शृंगारिली। तियेकरवी विटाळविली। साधुवृंदे॥', 'हे शस्त्रेवीण साधिती। दोरेवीण बांधिती। ज्ञानियासी तरी वधिती। पैज घेऊनी॥', 'हे चिखलेवीण रोविती। पाशिकेवीण गोविती। हे कवणाजोगे न होती। आतौटेपणे॥'

कामक्रोध हेच सर्व कर्म आहे. कामक्रोध नाहीसे होणे म्हणजेच कर्माला अकर्माची मोहोर बसून संसाराचा दरारा नाहीसा होणे. कामक्रोध नाहीसे झाले तर श्वसनाचे मध्यभागी आकाशरूप जीवनाचा अनुभव येणार. जीवन उर्ध्वगामी झाल्याने नामरूप (नाद प्रकाश) या सगुणाचे आधारे गुणातीत होऊन निर्गुणाची प्राप्ती होणार. अद्वैताचे निश्चल सुख प्राप्त होणार. ('कामक्रोध सर्व कर्म दंडिले बळे। सुत्र धरूनी मध्यभागी वरी चालिले। निर्गुणाचा संग मला आजी जहाला। पूर्व दिशे भानू जसा आत उगवला॥' - संत मुक्ताबाई, 'एक आहे बाबा तेथे द्वैत काही नाही। अद्वैताचे सुख ते निश्चल निर्गुण शोधून पाही॥' - संतवचन)

अंतरीचा काम - कल्पना - आस - जर नाहीशी झाली तर षड्विकार नाहीसे होऊन मन शांत होते व खन्या सुखाची प्राप्ती होते. निर्विकल्प अवस्थेत कल्पकाची भेट होते. तेच जर आत आस - काम - इच्छा - कल्पना असेल तर जगाची जाणीव होते व षड्विकाराने मन अशांत होते व परमदुःखाची प्राप्ती होते. हे कामक्रोध अभिमान जाणे म्हणजेच 'राम' म्हणणे होय. ('आशया परमं दुःखं। नैराश्यं परमं सुखं॥' - अध्यात्मरामायण, 'सहा नम्र होती जेथे। शांती उमगावी तेथे॥ खरे सुख शांतीमाजी। रामनामाचेनी काजी॥', 'शांती धरिलिया मने। जगी विशेष तो जाणे॥। शांती हेचि खरे सुख। अशांतता परम दुःख॥' - श्रीमामामहाराज, 'कल्पनेची बाधा न हो कोणे काळी। ही संतमंडळी सुखी असो॥' - श्रीनामदेवमहाराज, 'राम म्हणता कामक्रोधाचे दहन। जाय अभिमान देशोधडी॥', 'तुका म्हणे मग नये वृत्तीवरी। सुखाचे शेजारी पहुडेन॥' - श्रीतुकाराममहाराज)

पूर्ण शांती केव्हा प्राप्त होते? जेव्हा मन, चित्त, बुद्धी, अहंकार सारे काही शांत होऊन संसाराची शांती होते, तेव्हा पूर्ण शांती प्राप्त होते. साधनाभ्यासाने मन जेव्हा प्राणापानाचे ठिकाणी मुरते, तेव्हा मन कामक्रोधरहित होऊन, वासनारहित होऊन शुद्ध होते. मन संकल्पविकल्परहित होऊन सुखरूप शांत होते. त्याला वैकल्पिक जगाची - द्वैताची - जाणीव न होता जगाचा तटका तुटून अद्वैत चैतन्याची जाणीव होते. अद्वैती निश्चल परमसुखच त्याला प्राप्त होते. कोणत्याही अवस्थेत त्याचे समाधान ढळत नाही. परमेश्वराने जसे ठेविले आहे तसेच तो स्वस्थानी स्वस्थ राहतो. तो अस्वस्थ कधीही होत नाही. अद्वैताचे ज्ञान झाल्याने द्वैतबुद्धी - द्वैत जाणणारी बुद्धी - नाहीशी होते. बुद्धी शांत होते. बुद्धी आत्म्याचे ठिकाणी अनन्य निश्चल होते. तो समाधीसुख भोगतो. बुद्धी शांत झाली की चित्तातील विषयचित्तन संपून ते 'हरीच चिंतन' सर्वकाळ करते. चित्तात तो एकच भरून राहतो. चित्त हारपून अवघे चैतन्य होते. चित्ताला अखंड प्रसन्नता हा प्रसाद प्राप्त होतो. चित्त शांत होते. 'मी'ची जाणीव नाहीशी होऊन साधन मीपणेवीण होते. त्याचे देहात 'मी' देह धारण करणारा आहे अशी जाणीवच उरत नाही. अहंकाराची पूर्ण शांती होते. वृत्तीरहित ज्ञानाने त्याला निरोपाधीक विश्रांती प्राप्त होते. त्याचे संसरणाची -

संसाराची - शांती होते. ('स्मरता निवृत्ती पावलो विश्रांती। संसाराची शांती ज्ञाली माझ्या॥') - श्रीनाथमहाराज, 'शुद्ध करा मन व्हारे देहातीत। ओळखा वस्तु ते तुका म्हणे॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'जगाचा तोडी या तटका। तरी तुझा लागे मज चटका॥' - श्रीदासराममहाराज, 'द्वैत तितुके केवळ दुःख। परमसुख अद्वैती॥' - श्रीनाथमहाराज, 'सांगा रहावे ते कैसे। जेणे रिती शांती वसे॥। आपणाकडे नेघे काही। देव ठेवील तैसे राही॥। भोग वाईट चांगले। समान तू मानी भले॥। स्वस्थानात स्थिर होई। दास म्हणे नाम घेई॥' - श्रीमामामहाराज, 'समाधी हरीची समसुखेवीण। न साहेल जाण द्वैत बुद्धी॥। ज्ञानदेवी रम्य रमले समाधान। हरीच चिंतन सर्वकाळ॥', 'चित्तची हारपले अवघे चैतन्यची जाहले। पाहता पाहता अवघे विश्वची मावळले॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'नेदी चित्ता शांती ऐशी विद्या काशाला। नेघे हरीचे नाम ऐसी जिव्हा काशाला॥' - संतवचन, 'भुती लीन व्हावे सांगावे नलगेची। आता अहंकाराची शांती करा॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'अनिर्वाच्य ते निवृत्ती। तेचि उन्मनीची स्थिती। निरोपाधी विश्रांती। योगियांची॥' - श्रीसमर्थ)

संशयरहित होऊन जे भाव धरतात अशा भाविकांनाच ही शांती प्राप्त होते. ही परमशांती प्राप्त होणे ही खरी परमार्थातील अत्युच्च अवस्था आहे. जोवर ही परमशांती प्राप्त होत नाही, तोवर परमार्थातील 'ब्रह्मर्षी' ही पदवी प्राप्त होत नाही. प्रतिसृष्टी निर्माण करणाऱ्या विश्वामित्रांना केवळ शांती नसल्याने ब्रह्मर्षी ही पदवी प्राप्त होत नव्हती. ही गोष्ट सर्वांना माहीतच आहे. ('दुजियाला श्रांती भाविकाला शांती। साधुंचिया वृत्ती लीन ज्ञाल्या॥', 'शांतीपरते नाही सुख। येर अवघेची दुःख॥। म्हणऊनी शांती धरा। उतराल पैलतीरा॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'शांती नाही रे बरवी। तोवरी कैची तुज यदवी॥। आशा पायिणी हित बुडवी। प्रयंचाते गोवी॥' - श्रीकेशवस्वामी, 'परमार्थाची मुख्यत्वे स्थिती। पाहिजे गा परमशांती। ते शांतीची उत्कटगती। दावी लोकांप्रती आचरोनी॥' - श्रीनाथमहाराज)

श्रीवसिष्ठमुर्नीनी, श्रीनाथमहाराजांनी, श्रीमामामहाराजांनी, श्रीदासराममहाराजांनी ही परमशांती अनुभवली होती. ('एका चरणाचा अर्थ मुनी वसिष्ठ जाणत। तेणे शांतीच्या सदनात स्वात्मसुखी पहुडला॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'एका जनार्दनी पावलो विश्रांती। संसाराची शांती ज्ञाली माझ्या॥' - श्रीनाथमहाराज, 'समाधान शांतीवू हरीरूप कायम्बू। नादबिंद कलाज्योती चिद्मुल तत्वम्बू॥' - श्रीगुरुलिंगगीता)

अशी अखंड शांती ज्याला प्राप्त होते तो ब्रह्मरूपच होतो. श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, 'ऐशी अखंड शांती मिळता। ब्रह्मरूप होय स्वतः॥' अशा परमशांतीने ब्रह्मरूप ज्ञालेल्या महात्म्यांचे वर्णन श्रीसंतकेशवस्वामी असे करतात, 'स्वयं ब्रह्म जो आपणची जहाला। देव मस्तकी वंदिती त्याला॥। ज्याच्या दृष्टीस सृष्टी नाही। देही असोन पुर्ण विदेही॥। जेथे जाणीव नेणीव नाही। तेथे काहीच उरले नाही॥। ब्रह्म होऊनी ब्रह्मीच खेळे। केशव त्याच्या चरणी लोळे॥'. तर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज अशा शांतीब्रह्मांचे वर्णन असे करतात, 'ते शांती ये गा सुभगा। संपूर्ण ये तयाचिया अंगा। तै ब्रह्म होआवयाजोगा। होय तो पुरुषु॥' तर श्रीमामामहाराज या अडळ शांतीने अखंडसुखी असणाऱ्या महात्म्यांचे वर्णन असे करतात, 'अडळशांतीचे लक्षण। अक्षयसुखी राहे मन॥। अडळशांती हाता येई। परब्रह्मरूप पाही॥। अक्षयसुख रामनामी। नाही विषयांचे कामी॥। राम आहे अंतर्यामी। अक्षयसुख त्याचे धामी॥। चित्त चैतन्यी मिळाले। दास म्हणे ऐक्य ज्ञाले॥'

श्रीमामामहाराज शेवटच्या चरणात सांगतात, 'गोविंद म्हणे तेचि एक। ज्यात असेना अनेक॥' या जगात शाश्वत व्यापक ब्रह्म हे एकच आहे. एक देहातीत वस्तूशी आपण एकरूप ज्ञालो की आपण सारे एक ही प्रचिती. तेच देहाशी

तादात्म्य असले की द्वैत प्रचिती. ('एकची ब्रह्म गड्या जगामधी एकची ब्रह्म गड्या॥'- श्रीमध्बमुनीश्वरमहाराज, 'ब्रह्म सर्वासी व्यापक / ब्रह्म अनेकी येक / ब्रह्म शाश्वत हा विवेक / बोलिला शास्त्री॥'- श्रीसमर्थ) या एका ब्रह्माशी एकी झाली तर आपण जगावेगळे होणार, भक्त होणार. या एकाशी एकी न करता आपण वेगळे दुसरे झालो की आपण विभक्त होणार. ('एका एकी एकी / तुका लोकी निराळा॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'नव्हताची ऐसा होऊनीया ठेलो / तुझा भक्त झालो एकाएकी॥'- श्रीदासराममहाराज) आपल्या डोक्यात असणारे सारे भेद विसरून त्याचे एकपण आठवणे ही खरी शरणागती तर सोहंबोधाने त्या एकाशी एकी करणे, अनन्य होणे ही खरी भक्ती. ('ये आपुलेनी भेदेवीण / माझे जाणिजे जे एकपण / तयाची नाव शरण / मज येणे गा॥', 'तैसा मी एकवाचुनी काही / मग भिन्नाभिन्न आन नाही / सोहंबोधे तयाच्या ठायी / अनन्यु होय॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

शेवट साधणे

नरदेह शेवट वेचा हरिनामी। नका वेचू कामी विषयांच्या॥
शेवट साधणे सर्वात अधिक। कळस हा देख अधिकाचा॥
कळेने सहित कळस तो देख। नरदेही विशेख हाची असे॥
मुखी नाम वाणी धन्य तोचि प्राणी। शेवट साधनी दास म्हणे॥ (अमृतवाणी अ.क्र.१८७७)

नरदेह हा अंतिम सर्वोत्तम देह असून त्याचे सार्थक कसे करायचे हे श्रीमामामहाराज या अभंगात सांगत आहेत. नरदेह हा सर्वश्रेष्ठ कसा आहे हे आपण मागे पाहिले आहे. पण तो देह परमार्थासाठी वापरला, हा जन्म अखेरचा ठरला तरच त्या नरदेह मिळाल्याचा फायदा नाहीतर नरदेह मिळूनसुद्धा ये रे माझ्या मागल्याच. परत ८४ लक्ष योनी फिराव्या लागतील. नित्य सत्य मित अशा हरिपाठाचा नेम केला तरच हा जन्म अखेरचा ठरणार. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे हरिपाठाचे महत्त्व असे सांगतात, ‘ज्ञानदेवा चित्ती हरिपाठ नेमा। मागिलिया जन्मा मुक्त झालो॥’. हा नित्यनेम साधला नाही तर मात्र मनुष्यपण वाया जाणार. श्रीतुकाराममहाराज आपणास असे सावध करतात. ते सांगतात, ‘काही नित्यनेमावीण। अन्न खाय तोची शीण। वाया मनुष्यपण। भार वाही तो वृषभ॥’. हरीनामाचा नित्यनेम साधला तर भगवंताचे सान्निध्य लाभते हे असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात. ‘नित्यनेम नामी ते प्राणी दुर्लभ। लक्ष्मीवल्लभ तयाजवळी॥’. हेच हरीनामाचे महत्त्व श्रीमामामहाराज अभंगाच्या पहिल्या चरणाच्या पहिल्या भागाच्या उत्तराधार्ता सांगत आहेत. ते म्हणतात, ‘नरदेह शेवट वेचा हरिनामी। नका वेचू कामी विषयांच्या॥’. मिळालेला अमोलीक नरदेह दिननिशी प्रापंचिक षड्विकारात्मक आयास-सायास-करण्यातच वाया घालविला तर हरीभजन कसे साधणार? नरदेहातील अमोलीक वय जर असे वाया गेले तर नरदेह मिळून काय उपयोग? श्रीनामदेवमहाराज आपणास सावध करीत आहेत. ते म्हणतात, ‘अमोलीक जाते वय आता तरी धरी सोय। असा काय नरदेह येईल पुन्हा। पांडुरंग श्रीरंग भजोरे मना॥’ तर श्रीसमर्थ आपणास असे सावध करीत आहेत. ते म्हणतात, ‘घटिका गेली पळे गेली तास वाजे झणाणा। आयुष्याचा नाश होतो राम का रे म्हणाना॥’. श्रीसमर्थ या हरिनामाचे महत्त्व असे सांगतात, ‘हरीनाम नेमस्त पाषाण तारी। किती तारीले मानवी देहधारी। तया रामनामी सदा जो विकल्पी। वदेना कदा जीव तो पापरूपी॥’ तर संत श्रीकेशवस्वामी या रामनामाचे, हरिनामाचे महत्त्व असे सांगतात, ‘म्हणा श्रीराम जयजयराम। भवसिंधु तारक नाम॥ व्यास वाल्मिक अंबङ्गषी। नामे उद्धार झाला त्यासी॥’

जोवर आमचे मनात संकल्प विकल्प आहेत, तोवर वैकल्पीक जगाचीच जाणीव होणार, दुसऱ्याची - विषयांची - जाणीव होणार. आपल्यापेक्षा वेगळ्या गोष्टींची जाणीव झाल्याने ते आपणास हवे अशी वासना निर्माण होणार. आस निर्माण झाली की श्वास जोरात चालणार, आयुष्य वाया जाणार. अंतरीची आस, वासना गेली तरच आयुष्य वाया जाणार नाही. अंतरीची वासना गेली तरच हरीनाम जीवनात साधता येते. पण आम्ही तर वासनापूर्तीसाठी वासनेने हरीनाम घेतो. त्या हरीनामाने आयुष्याचा नाश कसा थांबणार?

संकल्पविकल्परहित अवस्थेत, कल्पनारहित अवस्थेत, वासनारहित अवस्थेत मनमुळी चैतन्याचे स्मरण होते, नामाला स्मरणाची जोड मिळते, नामस्मरणाने समाधान होते. नुसत्या नामाने समाधान होत नाही. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘स्मरण देवाचे करावे। अखंड नाम जपत जावे। नामस्मरणे पावावे। समाधान॥’, तर श्रीनाथमहाराज सांगतात, ‘नवलस्मरणाची

ठेव। नामी नाही अनुभव॥१

कल्पनेची बाधा न झात्याने कल्पनेमुळे असणारे श्वासोच्छ्वासाचे आयुष्य - कल्प आयुष्य - न प्राप्त होता अकल्प आयुष्य (जन्ममरणरहित जीवन) प्राप्त होते. वाया जाणारे आयुष्य जपले जाते. मनोवृत्तीचा निरोध हाच केवलकुंभक असून तेथे असणारी चैतन्याची जाणीव, निवृत्ती अवस्थेतील स्मरण म्हणजेच नामाची आठवण आहे. तेथे ज्या वायुरूप चैतन्याची जाणीव - आठवण - होते त्याला 'पवन' म्हणतात. निवृत्ती अवस्थेतील स्मरणाने संसरण शांत होऊन निरूपाधिक विश्रांती प्राप्त होते. जन्ममरणाचे पैल एक घननीळ आत्मा अनुभवाला येतो. ('अकल्प आयुष्य व्हावे तया कुळा। माजिया सकळा हरीच्या दासा॥ कल्पनेची बाधा न हो कोणे काळी। ही संतमंडळी सुखी असो॥') - श्रीनामदेवमहाराज, 'मनोवृत्तीचा निरोध करोनी। नाम सदा आठवी॥' - श्रीमामामहाराज, 'स्मरता निवृत्ती पावलो विश्रांती। संसाराची शांती झाली माझ्या॥' - श्रीनाथमहाराज, 'अनिर्वाच्य ते निवृत्ती। तेचि उन्मनीची स्थिती। निरोपाधी विश्रांती। योगियांची॥', 'नाडीद्वारा धावे जीवन। त्या जीवनामध्ये खेळे पवन। त्या पवनासरिता जाण। आत्माही विवरे॥' - श्रीसमर्थ, 'जन्ममरणाचे पैल। एक आत्मा घननीळ॥' - श्रीदासराममहाराज)

श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, 'शेवट साधणे सर्वात अधिक। कळस हा देख अधिकाचा॥' पाण्याला मोठी ओढ असणाऱ्या भवनदीच्या पुरात प्रवाहाच्या उलटे (विरुद्ध) पोहणे म्हणजे परमार्थ असून भवनदीत प्रवाहपतीत होणे हा प्रपंच आहे. सर्वसामान्य जीव मायेच्या पुरात प्रवाहपतीत होतात व वाहून जाऊन भवसागरात बुडून जातात. एखादाच परमार्थी बळाचा निपजतो जो प्रवाहाच्या विरुद्ध पोहत उगमार्पयत पोचतो व उगमदर्शनाने पवित्र तीर्थरूप होतो. चराचराचे - विश्वाचे - मूळ जे केवळ आनंदाचे आहे असे शुद्ध निर्मळ स्वरूप ज्याला केवलज्ञान म्हणतात, तद्रूप तो होतो. असे मूळ जो प्राप्त करतो, त्याला मिळवायचे काही उरत नाही. तो परमार्थात पुरा होतो. परमार्थातील शेवट साधणे म्हणजे उगमार्पयत जाणे, मूळ मिळवणे होय. ('उलट उलट माघारा गडिया फिर गोते खासी। भरला पूर मायेचा लोंडा वाहोनिया जासी॥ या भवनदीचे पाणी रे गडिया मोठे ओढीते। भल्या भल्या पोहणाऱ्याना उलथून पाडिते॥ अविद्येचा पूर बाबा वेगी ओसरेना। कल्पना सुसरीची मिठी सुटेना॥ म्हणे मुक्ताबाई चांग्या अंतरीची खूण। धरी सद्गुरुचे पाय तुजला नेती उतरून॥') - श्रीसंत मुक्ताबाई, 'येक ते बळाचे निवडले। पोहतची उगमा गेले। उगमदर्शने पवित्र जाले। तीर्थरूप॥', 'जे या चराचराचे मूळ। शुद्ध स्वरूप निर्मळ। या नाव ज्ञान केवळ। वेदांतमते॥' - श्रीसमर्थ, 'जे विश्वाचे मूळ। जे योगद्वामाचे फळ। जे आनंदाचे केवळ। चैतन्य गा॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'दास म्हणे त्यांनी मूळ मिळविले। नाही त्या उरले मिळणेचे॥' - श्रीमामामहाराज)

जोवर कल्पना सुसरीची मिठी सुटत नाही तोवर अध्यात्म विद्या प्राप्त होत नाही. अविद्येच्या (अध्यात्म विद्या सोडून उरलेल्या सर्व विद्या) विपरीतज्ञानाने वेग ओसरत नाही, तो उगमार्पयत जात नाही. कल्पना सुसरीची मिठी सुटली तर अध्यात्मविद्येच्या ज्ञानाने संसरणाचा वेग ओसरतो, तो जन्ममरण नाही अशा उगमी पोचतो. परमार्थाची 'वार्ता नाही जन्ममृत्यूची' ही अपूर्वता अनुभवतो. त्याचा परमार्थ पूर्ण होतो. ही पूर्णता कधी प्राप्त होते हे श्रीदासराममहाराज असे सांगतात, 'प्राणापानामाजी मनाचे मिलन। परमार्थ पूर्ण तयेठायी॥'

प्राणापानामध्ये मनाचे मिलन होण्यासाठी प्रत्येक श्वासाला रामनामाची अनुभूती आली पाहिजे. श्वासाश्वासाला रामजप ही आपली धारणा व्हावयास हवी. श्रीकबीरसाहेब सांगतात, 'श्वासो लेवे नाम बिना। सो जीवन धिकार। श्वासश्वासमो रामजप। वो ही धारणाधार॥'. तर श्रीतुकाराममहाराज प्रत्येक श्वासाला रामजप व्हावा असे मागणे मागत आहेत. ते

म्हणतात, ‘राम राम म्हणता जावा माझा प्राण। एवढे कृपादान तुमचे मज॥’. प्राण हा शब्द श्वासाला उद्देशूनसुद्धा वापरला जातो. हे आपण लक्षात घ्यावे. प्राण काही एकदम जात नाही, तो आत्ता पण चाललेलाच आहे. आत्तापासून प्रत्येक श्वासाला नामाची अनुभूती घेतली तर ती शेवटच्या श्वासाला येईल. शेवटी तो आठवला तर शेवट गोड होणार. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘आणि मरणी जया जे आठवे। तो तेचि गतीते पावे। म्हणोनी सदा स्मरावे। मातेची तुवा॥’. प्राणापानाच्या ठिकाणी मन मुरले तर मनमुळी विराजमान असणारा वनमाळी जाणविणार, नाहीतर दृश्यच शेवटी सोबत करणार.

श्रीमामहाराजांचा परमार्थ साधनाने पूर्ण झाला होता. ते हरीभक्तीचा कळस झाले होते. श्रीपंतमहाराजांचे अधिकारी शिष्य प्रेमयोगी श्रीपांदुरंगमहाराज ताम्हनकर त्यांचेबाबतीत सांगतात, ‘पुरा गोंदा म्हणुनी गुंडा सांगे मजला। सांगे मजला सांगे मजला सांगे मजला॥’, ‘पैठणक्षेत्री अतृप्त हेतू। सांगलीत पुर्णच्छा हेतू। हरीभक्तीचा कळस डोलतु। पांदुरंग मनी भरला॥’. श्रीमामहाराजांचा परमार्थ पूर्ण झाल्याचे श्रीपांदुरंगमहाराजांना विदेही संत श्रीगुरुलिंगजंगमस्वामीमहाराज श्रीगुरुलिंगगीतेत सांगतात. ते सांगतात, ‘जगदानुद्धरणादौ माडय्या बेकू। साधनसिद्धी होगी पुर्णवू शेवैकू॥। गुरुलिंगजंगम बंदा संतोषयु नागी। सार्थक जन्मांतरदू ऐक्यवृ हरी होगी॥’ असे जे परमार्थात पूर्णत्वाला पोचतात, जे मरणाच्या आधीच परमात्मरूप होतात व अमर होतात, जे जन्माचे सार्थक साधतात, अशा भक्तांचा लौकीक अर्थने सुद्धा शेवट गोडच होतो. ज्यांचे ठिकाणी अखंड चैतन्याचे स्मरण आहे व देहाचे अखंड विस्मरण आहे, त्यांचेबाबतीत शेवटी स्मरण होते का? हा प्रश्नच उद्भवत नाही. (‘मरण माझे मरून गेले। मग मी झालो अमर॥’- संतवचन, ‘ते मरणा ऐलिचकडे। मज मिळोनी गेले फुडे। मग मरणी आणिकीकडे। जातील केवी॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘अमृत म्हणे रे हरिभक्तांचा। शेवट करीसी गोड॥’- संतश्रीअमृतराज, ‘शेवट गोड तरी। अंती वाणी वदेल हरी॥’- श्रीमामहाराज)

असे परमार्थातील कळस गाठलेले महात्मे कसे ओळखायचे? ज्यांनी रसनेवर व निद्रेवर मात केलेली आहे, ज्यांना साधनाचा आळस नसून जे अष्टौप्रहर साधन साधत आहेत, अशा महात्म्यांना कळसदर्शन झाले आहे असे ओळखावे. श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, ‘तुका म्हणे कै देखेन कळस। पळाली आळस निव्रा भूक॥’ तर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘जो रसनेंद्रियाचा अंकिला। का निव्रेसी जीवे विकला। तो नाही एथ म्हणितला। अधिकारीया॥’

श्रीमामहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘कळने सहित कळस तो देख। नरदेही विशेष हाची असे॥’. कळ - वर्म - कळले तर कळस गाठता येतो. कळ कळली नाही तर मात्र कळस गाठणे तसे अवघडच. ही वर्म जाणणारी माणसे विरळाच. वर्माभावी जगामध्ये भ्रमच पसरलेला असतो. (‘बोलो नये वर्म। जगी असो द्यावा ब्रम॥’- संतवचन, ‘वर्म जाणे तो विरळा। त्याची लक्षणे पै सोळा। देव पाहे डोळा। तोची ब्रह्मज्ञानी॥। जन निंदो अथवा वंदो। जया नाही भेदाभेदो। विधी निषेधाचे शब्दो। अंगी न बाणती॥। कार्य कारण कर्तव्यता। हे पिसे नाही सर्वथा। उन्मनी समाधी अवस्था। न मोडे जयाची॥। कर्म अकर्माचा ताठा। न बाणेची अंगी वोखटा। वाऊग्या त्या चेष्टा। करीना काही॥। शरण एका जनार्दनी। तोचि एक ब्रह्मज्ञानी। तयाचे दरुशनी। प्राणियासी उद्धार॥’- श्रीनाथमहाराज) ही कळ कोठे कळते, यातील कळ काय आहे हे श्रीमामहाराज असे सांगतात, ‘कळ कळे निर्गुणात। सहजकृती असे ज्यात॥। सहजकृती रामनाम। नाही आणिक दुजे काम॥। गोविंद म्हणे निजदेही। पाहे शोधोनी हृदयी॥’. निर्हेतूक सत्क्रिया जर आचरली तर कुकर्मी संगत न होता संसारबंध नाहीसा होणार आहे. विकृतीची सहजकृती होणार आहे. (‘परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण॥’, ‘हा निजधर्म जै

सांडे। आणि कुकर्मी रती घडे। तैचि बँधू पडे। संसारीकू॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) ही परमार्थातील कळ कळली की त्याला ज्ञान कसे होते, ज्ञान झाल्यावर त्याला काय अवस्था प्राप्त होते हे श्रीसमर्थ असे सांगतात, 'कळे आकळे रूप ते ज्ञान होता। जेथे आटली सर्वसाक्षी अवस्था। मना उन्मनी शब्द कुंठीत राहे। तो गे तोचि तो राम सर्वत्र पाहे॥'

श्रीमामहाराज शेवटच्या चरणात सांगतात, 'मुखी नामवाणी धन्य तोची प्राणी। शेवट साधनी दास म्हणे॥'. असा जो परमार्थातील कळस गाठलेला महात्मा असतो, त्याचे शरीराच्या कोणत्याही विकलांग अवस्थेत नामाचे स्मरण हालत नाही. त्याही अवस्थेत त्याला चैतन्याची जाणीव राहते. साधनाचे अवस्थेत अंती मुखाने नाम घेऊन तो आपले आयुष्याचा शेवट गोडच करतो व जगात धन्यता प्राप्त करून घेतो. असा जो 'एकांती लोकांती देहांतीही नाम' अशी उत्तम प्रचिती सर्वांगा देतो, तोच हरीभक्तीचा कळस होतो. परमार्थात पुरा होतो, जीवन्मुक्त होतो. हाच अधिकातील कळस आहे.

अभंग शतक

(१)

अज्जना ताराया संता येणे असे हरी वदले।
 सद्य स्थितीही पहाता सांप्रत तैसे महंत मज गमले॥१॥
 गुरु अंजनीच दृष्टी स्थीर करताना घडे हा अवतार।
 हनुमंत नाम साजे जन उद्धरण्या आलेची साचार॥२॥
 विद्वत्ता बहू असूनी वर्तन साधे कितीतरी वानू।
 भूतदया अती तरती ज्ञानी शोभती जसा नभी भानू॥३॥
 गुरुसेवा रूपाने हीना दीना प्रमोद हा करिती।
 छत्तीस वर्षे ऐसे कीर्तन चाले गुरुकृपेवरती॥४॥
 शक अठराशे सत्तिशी विभुती मासीच कृष्ण षष्ठीसी।
 सोमवार शुभ पाहुनी गुरुनाथे घातलेची पाठीशी॥५॥
 हीन दीन मी असता गुरुराये मज कृपेची करी धरिले।
 भवव्याधी ही निरसुनी अनंताला अनंतची केले॥६॥

(ती.प.पू.श्री. अनंत गंगाधर केळकर उर्फ नाना यांनी केलेली आर्या रचना. अनंत अमृत स्मरण पान नं.२३)

वासनेने बरबटलेल्या ‘देह म्हणजे मी’ असे मानणाऱ्या अहंकारी अज्ञानी अज्ञ जीवांना संसारातून तारण्यासाठी संतांचा अवतार असतो असे भगवद्वचन आहे. सद्यस्थितीत पाहताना श्री.नानाना असे एक विरक्त विज्ञानराशी संत आढळले. त्यांचे लौकीक नाव श्रीहनुमंत पांडुरंग कोटणीस असून अंगी असणाऱ्या विरक्तीने ते नाव त्यांना शोभूनच दिसत होते. गुरुकृपेचे अंजन प्राप्त झाल्याने त्यांचे मन, दृष्टी स्थिर होऊन ‘राम बीना कछू जानत नाही’ अशी अवस्था त्यांना प्राप्त झाली होती. अखंड स्वयमेव रामनाम जपाने ते देवच झाले होते. त्यामुळे ते रामकार्य करण्याकरता अवतीर्ण झालेले प्रत्यक्ष हनुमानच आहेत असे वाटे. ‘बुद्धीमतां वरिष्ठं’ असे असून वागणे अगदी साधे सामान्य माणसासारखे निरहंकारी हे केवढे विशेष आहे. नाहीतर विद्वान माणसे सामान्यतः अहंकारी असतात असेच आढळते. ‘आपुलिया ममता नाही देही’ अशी या संतांची अवस्था असल्याने भुतदयेचे अपरंपार भांडवल त्यांचेपाशी होते. आकाशात सूर्य जसा सर्वांना सारखा प्रकाश देतो त्याप्रमाणे ते सर्वावर सारखे पुत्रवत प्रेम करीत. गुरुकृपेने गुरुंची आज्ञा म्हणून तीन तपे अव्याहतपणे त्यांनी नित्यकीर्तनभक्ती आचरली, गुरुसेवा आचरली. ‘उपजोनी करंट्या’ जन्म हे दारिद्र्य असणाऱ्या हीन दीन श्रोत्यांसाठी ‘वार्ता नाही जन्ममृत्यूची’ अशा परमार्थाच्या सहज आनंदाची लयलूट केली. अशा थोर साक्षात्कारी ज्ञानी संतांचा शके १८३७ मध्ये मार्गशीर्ष महिन्यातील वद्य षष्ठीला सोमवार या शुभदिनी श्रीनानाना अनुग्रह-उपदेश लाभला. कैवारी हनुमान श्रीनानांचे पाठीराखे झाले. हीन दीनांवर श्रीमहाराजांची कृपा झाल्याने भवव्याधी नाहीशी होऊन अनंताला (श्रीनानाना) ‘नाही आदी अंत’ अशा हृदयी असणाऱ्या अनंताची प्रचिती आली. अनंताला खन्या अथवि अनंत केले. (‘गुरुकृपांजन पायो मेरे भाई। रामबीना कछू जानत नाही।’ - श्रीनाथमहाराज)

(२)

जन्ममरण चक्रव्यूहः। माजी सापडला जीव॥१॥
 जन्मा अंती ये मरण। मरणातून पुनः जन्म॥२॥
 मरण जन्म जन्म मरण। करता गेले आत्मपण॥३॥
 दास म्हणे चक्रव्यूहः। नामे निरसे संदेह॥४॥

(श्रीमामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र. १८६)

आईचे उदरात जीवाला जन्ममरणाचे चक्रव्यूहात - देहात - प्रवेश करायचे समजते. पण चक्रव्यूहातून बाहेर कसे पडायचे कळत नाही. तो जीव जेव्हा उदरातून बाहेर येतो तेव्हा तो आपले मूळ रूपाला विसरतो व देहाकार होतो, 'देह म्हणजे मी' असे मानतो. तो कामक्रोधादी शत्रूंच्या कचाट्यात सापडतो, त्याला या जन्ममरणाच्या चक्रव्यूहातून बाहेर पडता येत नाही. विषयाचरणाने, देहाभिमानाने त्याचा आत्मघात होतो. 'देह म्हणजे मी' हा मीपणा - जीवपणा - अज्ञान जोवर आहे, तोवर हे जन्ममृत्यूचे सोहळे होतच राहतात. अर्थात जोवर जन्ममृत्यूचे सोहळे होत आहेत तोवर हा मीपणा-जीवपणा-अज्ञान नाहीसे होणार नाही. जीवपण म्हणजे काय हे श्रीमामहाराज असे सांगतात, 'रामकृष्णवाचा पाही। हेची जीवपण देही॥।' हे पुनःपुनः प्राप्त होणारे जन्ममरण हा खरा संसार आहे. श्वास घेणे हा जन्म तर श्वास सोडणे हे मरण आहे. जन्म व मरण हे एकमेकाला चिकटलेले आहेत. क्षणाक्षणाला प्राणी जन्माला येतो व मरतो. जीवपण या विकृतीमुळे देहाकृतीची, दृश्याची जाणीव अर्थात आत्म्याचा विसर. जोवर या संसाराच्या गोष्टी सुटत नाहीत, तोवर आत्मा कळत नाही, जोवर जीवपणाचा वियोग होत नाही तोवर आत्मपण कळत नाही, स्वरूपाचा योग घडत नाही, आत्म्याबद्वलचा असणारा संशय जात नाही, आत्म्याशी परवत् वागणूक होते व पर्वताप्रमाणे पाप घडते. गर्भवास काही चुकत नाही.

हे श्वास व उच्छ्वासाने प्राप्त झालेले आयुष्य साधनीभूत करून जर साधनी मन घटले तर मनोवृत्तीचा निरोध साधून सदा असणारे नाम श्रवण होणार आहे. या नित्याच्या नेमाच्या एका नामाने अंतरीचा काम-वासना नाहीशी होऊन शुद्ध मनाने देहातीत अवस्था प्राप्त होऊन वस्तूची ओळख होणार आहे, आत्म्याबद्वलचा संशय नाहीसा होणार आहे, आत्मज्ञानाने आत्मरूप होऊन जन्ममरण या चक्रव्यूहातून सुटका होणार आहे, मोक्ष प्राप्त होणार आहे. ('क्षणाक्षणा पावे प्राणी जन्ममरण। देही घेई खुण संतसंगे॥।' - श्रीदासराममहाराज, 'नवल स्वरूपाचा योग। जीवपणाचा वियोग॥।' - संतवचन, 'सोहंहंसाची बोळवण। न करिताची जहाली जाण। येणे पळाले जन्ममरण। शून्य पडले संसार॥।' - श्रीनाथमहाराज, 'संसार म्हणजे चक्रव्यूह आहे। फिरवितो पाहे गरगरा॥। सापडला प्राणी निघेना बाहेरी। फिरतसे चारी वाटे सदा॥।' - श्रीदासराममहाराज)

(३)

कैसे करावे साधन। जेणे भेटे भगवान॥१॥
 नित्य आणि नियमाने। करी नामाचे स्मरण॥२॥
 मेलदंड सरळ जाण। नासिकाग्री दृष्टी खूण॥३॥
 अर्जुनासी भगवान। ऐसे सांगती साधन॥४॥
 ऐसे साधिता साधन। दासा अंकीत भगवान॥५॥

(श्रीमामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र. १२१४)

(४)

नामस्मरणाचा घडा। विचार पाहता उघडा॥१॥
एकचित्ते नाम घेई। मनी घेता बोध होई॥२॥
घालोनिया आसनमांडी। मनीचे विचार तू सांडी॥३॥
मेरुदंड खडा करी। दृष्टी नासिकाग्री धरी॥४॥
काय जाते काय येते। अंतरी विचारी तू चित्ते॥५॥
हस्त जोडोनी बैसावे। मस्तकाते नमवावे॥६॥
श्वासोच्छ्वासी येई जाई। तेथे सदा नाम घेई॥७॥
ऐसे नाम घेता भले। दास म्हणे घे उगले॥८॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र. १०८७)

(५)

साधनी मन घटवी। बा रे साधनी मन घटवी॥१॥
साधन कोठे कसे करावे। चित्ताला पटवी॥२॥
मनोवृत्तीचा निरोध करूनी। नाम सदा आठवी॥३॥
श्वासोच्छ्वासी नाम साधुनी। काळाला हटवी॥४॥
साधनी घटता ते बळ अद्भूत। दासाची पदवी॥५॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र. १७१७)

(६)

कैसा पवन साधावा। स्थीर करूनी नामी लावा॥१॥
घेऊनी सोडणे आधी। स्थीर करूनी कुंभक साधी॥२॥
जैसा जैसा वाढे काळ। पवन विजयाचे बळ॥३॥
वाढे दासाचे अंतरी। पूर्ण होता साक्षात्कारी॥४॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र. १२१६)

जे साधन भगवंतानी भगवद्गीतेत भगवत्प्राप्तीसाठी अर्जुनाला करायला सांगितले, जे साधन साधले असता मन घटून मनोलय साधतो व ‘देह म्हणजे मी’ हा देहभाव विरतो, त्या साधनाचे वर्णन श्रीमामामहाराजांनी या अभंगातून केले आहे. ते साधन साधण्यासाठी नियमाने मनाचे नियमन करून ते अंतरी निश्चल अढळ करावे लागेल. ते अंतरी निश्चल होण्यासाठी आसनमांडी घालून मेरुदंड ताठ ठेवून दृष्टी नासिकाग्री ठेवावी लागेल. मनातील सारे विचार दूर करून नाकातून वाहणाऱ्या प्रवाहावर दृष्टी व मन एकाग्र करावे लागेल. मन एकाग्र झाले असता साधन धरले जाते किंवा साधन-भाव धरला असता मन एकाग्र होते. मनोवृत्तीचा निरोध साधून सहजच केवलकुंभक साधला जातो. संजीवनी मतीला समत्वाच्या स्थीरगतीची प्रचिती येते. देवाचे स्मरण येते, अर्थात देहाचे स्मरण जाते, देहाचे विस्मरण होते. संजीवनी मती सत्शी तद्रूप सती होते,

निश्चल होते. चित्तात तो एक भून राहतो. या एकचित्ताने नाम घेतले असता जे चित्तात तेच वाचेत, तेच क्रियेत अनुभवाला येते. श्वासोच्छवासी रवीशशी मावळ्ले असताना काळवेळ नाही अशा सर्वकाळी साधनी हे नाम साधून आयुष्याचा नाश थांबणारा आहे. काळावर विजय प्राप्त होणारा आहे. जीवनात या पावन नामाबरोबर पवन-चैतन्याचे वारे - अनुभवाला येणारे आहे. या कामक्रोधअभिमानरहित अवस्थेत रामनामात पवन साधणेचा अभ्यास जसा वाढेल तसा पवन विजय साधून मनोजय साधणारा आहे. साक्षात्काराने अहंकार नाहीसा होऊन द्वैत नाहीसे होणार आहे. अहंकार नाहीसा होणे म्हणजे हात जोडून मस्तक नमविणे होय. असे मीपणेवीण साधन साधले की तो समाधानी धन्य होणार आहे. मनोलयाने सर्व भेद नाहीसा होऊन त्याचे एकपण जाणविणारे आहे. सारे भेद नाहीसे होऊन त्याचे एकपण जाणविणे ही खरी शरणागती. अशा शरणागताला दासाची पदवी प्राप्त होते. त्याचे अष्टौप्रहर साधन सहजच होते. त्याला साधन करावे लागत नाही. या अखंडस्मरणाने तो साधनी सिद्ध महात्मा उद्धरून जातो, मुक्त होतो. अशी दासाची पदवी प्राप्त केलेल्या संतांच्या अंकीत भगवान असतात. ('आणीक येक समाधान। मीपणेवीण साधन। करू जाणे तोची धन्य। समाधानी॥', 'येकांती उगेच बैसावे। तेथे हे समजोन पहावे। अखंड घ्यावे सांडावे। प्रभंजनासी॥', 'येकाग्र करूनिया मन। बळेची धरावे साधन। यत्नी आळसाचे दर्शन। होऊच नये॥', 'येकांती मौन धरून बैसे। सावध पाहता कैसे भासे। सोहं सोहं ऐसे। शब्द होती॥', 'नाडीद्वारे धावे जीवन। जीवनामध्ये खेळे पवन। त्या पवनासरिसा जाण। आत्माही विवरे॥' - श्रीसमर्थ, 'बळिये इंद्रिये येती मना। मन एकवटे पवना। पवन सहजे गगना। मिळोचि लागे।', 'मग कर्मजात गेलिया। मी आत्मा उरे आपण्या। तेथ बुद्धी घापे करूनिया। पतित्रता॥', 'बुद्धी अनन्ये येणे योगे। मजमाजी जै रिगे। तै चित्त चैत्यत्यागे। मातेची भजे॥', 'मग अभिन्ना इया सेवा। चित्त मियाची भरेल जेव्हा। माझा प्रसादू जाण तेव्हा। संपूर्ण जाहला॥', 'पै आपुलेनी भेदेवीण। माझे जाणिजे जे एकपण। तयाची नाव शरण। मज येणे गा॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'मन कृतं कृतं कर्म। न शरीर कृतं कृतं॥' - योगवसिष्ठ, 'संजीवनी मती जरी होय सती। विश्रांतीची स्थीती आन नसे॥', 'संजीवनी मती समत्वाची स्थीर गती। समत्व धारणा जीवनाची खूून जाणा॥ गोविंद म्हणे नाम। जीवनाचे पूर्ण काम॥' - श्रीमामामहाराज केळकर)

(७)

जीवनात एक क्षण। नोहे चलन वलन॥१॥
वेदशास्त्री केला शोध। संतजना आत्मबोध॥२॥
तेची बोलती अध्यात्म। दासा आत्मा सहजनाम॥३॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र.८९)

या अभंगात श्रीमामामहाराजांनी जीवनाचे महत्व सांगितले आहे. आपण आयुष्याला जीवन म्हणतो पण जीवन आणि आयुष्य यात फरक आहे. जीवन आणि आयुष्य एकमेकांशी निगडीत आहेत, पण एक नव्हेत. श्वास आणि उच्छ्वास यांना लागणाऱ्या वेळेला आयुष्य म्हणतात. तर या आयुष्याच्या रत्नपेटीत जी भजनरत्ने आहेत त्याला जीवन म्हणतात. 'श्वसनाच्या उपाधीत जीवन सापडलंय' असे श्रीदासराममहाराज म्हणतात. म्हणजे जीवन हे श्वसनापेक्षा वेगळे आहे हाच त्याचा अर्थ होतो. उपाधीत जो गुप्तपणाने जन्ममरणरहित अवकाश आहे त्याला जीवन म्हणतात. आत जीवन आहे तोवर आयुष्य. जीवन आहे तोवर जीवनोपयोगी गोष्टींचा उपयोग, जीवन आहे तोवर अन्न, पाणी, हवा आवश्यक आहेत. पण अन्न, पाणी, हवा म्हणजे जीवन नव्हे. अन्न, पाणी, हवा नसताना काही काळ आपण जगू शकतो ते आपण कशावर जगतो,

ते खरे जीवन. या जीवनाचा वेदांनी, शास्त्रांनी, संतांनी शोध केला. संतांना जो जीवनाचा अर्थ कळला, त्याला ते आत्मबोध म्हणतात. ते खरे अध्यात्म आहे. ज्याच्या आदी आत्मा आहे त्याला ‘अध्यात्म’ म्हणतात. संसाराच्या गोष्टी सुटल्या तर आत्मा कळतो आणि आत्मा कळला तर अध्यात्माच्या गोष्टी. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज अध्यात्म म्हणजे काय हे असे सांगतात, ‘ऐशिया आपुलियाची सहजस्थिती। जया ब्रह्माची निव्यता असती। तया नाम सुभद्रापती। अध्यात्म गा॥’. आपली जी सहजस्थिती आहे त्यालाच आपला मुळस्वभाव, गुरुनाम, सहजनाम असे श्रीमामामहाराज संबोधतात. हे सहजनाम आमचे श्रीमामामहाराजांचा आत्मा आहे. आपली जी सहजस्थिती आहे, त्या ठिकाणी कोणतेही चलन वलन नाही. देह आणि मन दोघेही शांत. दोघांचाही लय झाला की प्राणाचाही लय होतो. असा देहाचा, मनाचा, प्राणाचा लय अनुभवणे म्हणजे जीवनाचा, आत्म्याचा, मुळस्वभावाचा, सहजनामाचा, सहजस्थितीचा अनुभव आहे. हेच खरे साधन आहे. या आकाशरूप जीवनातच श्रीमामामहाराजांचा पवन, चैतन्याचे वारे खेळते आहे. या पवनाला चिकटलेले सहजनाम, निर्विकल्प नाम आहे. या नामाला ब्रह्म, निश्चल आत्मा चिकटला आहे. हे पवन नाम अनुभवले की आपला उद्धार होणारा आहे. अशा या जीवनाचा अनुभव एक क्षण जरी आला तरी आपले समाधान होणारे आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘तरी गा ऐसे करी। यया आठा पाहारामाझारी। मोटके निमिषभरी। देतू जाय॥’. हे जीवन व त्यातील पवनाचे स्मरण काळवेळ नाही अशा सर्वकाळी अखंड आहे हे अनुभवणे हाच खरा मोक्ष आहे. श्रीदासराममहाराज सांगतात, ‘अखंड जीवन अखंड स्मरण। जेथे जन्मस्मरण नाही नाही॥’. (‘प्राणाचे स्पंदन। चाले जोवरी जीवन।’ - श्रीमामामहाराज केळकर, ‘तुमचे स्मरण ते माझे जीवन। माझे विस्मरण तुम्हा नव्हे॥’, ‘तुमची आमची तुटी शरीराची। परी जीवनाची भेटी आहे॥’, ‘नामची जीवन ज्यास। ऐशा नमितो पितृपदास॥’ - श्रीदासराममहाराज, ‘नाडीद्वारा धावे जीवन। जीवनामध्ये खेळे पवन। त्या पवनासरीसा जाण। आत्माही विकरे॥’ - श्रीसमर्थ)

(८)

तनू टाकोनी किर्ती उरवी। मरण खुणा हे जाणावी॥१॥

तनू सर्व भुतात्मक। किर्ती रामनाम सम्यक॥२॥

गोविंद म्हणे ते मरण। ज्यात नाही उणेपण॥३॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र.३४३)

रामनामात पवन साधणे या साधनाभ्यासाने जर निःश्वासाला प्रमाण येणे ही मरणाची खूण प्राप्त झाली तर देहाचा विसर होऊन एक नारायण हा सार जप - हरीची किर्ती - श्रवण होते. म्हणजे तनू टाकून किर्ती उरते, देह बळी देऊन साधन साधते, शरीरभाव नासून सोहंभाव प्रगट होतो. साधनाभ्यासाने सोहं हंसाची बोळवण होणे म्हणजे संसारशून्य होणे, हे साधले की वायुमध्ये मिश्रीत असणाऱ्या पंचमहाभुतांच्या चत्वार देहाचा निरास होतो व समत्व दाखविणारे एक रामनाम प्रगट होते.

साधनाभ्यासाने मन साधनाचे ठिकाणी चंदनाप्रमाणे द्विजले तरच्च हे खट्याळ मन विकल्परहित सञ्चन होते. हे सञ्चन मन हेतूविण सक्रिया आचरते. त्यामुळे संसारबंध नाहीसा होऊन सञ्चन मनाला - सर्वसाक्षी मनाला - चैतन्याची जाणीव होते. त्याची वखवख थांबून ते सुखरूप शांत होते. मनाचे ठिकाणी अद्भूत बळ - सामर्थ्य - प्राप्त होते. मनाचे सामर्थ्ये तो मायातीत होतो. तो पंडीत हरीदास होतो. हरी हाच जगरूपाने नटला आहे याची प्रचिती त्याला येते. ‘जन नोहे अवघाची जनार्दन’ ही निजखूण बाणते. तो काया वाचा मनाने अवघ्या जनार्दनाची सेवा करतो. बहुतांची अंतरे राखून भाग्यवान होतो; कीर्तीवान होतो.

हे मरणाचे अवस्थेत स्मरण होणे म्हणजे मरोन कीर्तीस उरवणे. मनोलयाने कामक्रोधअभिमानरहित होणे हे रामनाम थोरपुण्य, शुद्धपुण्य प्राप्त करून देणारे असून ते सर्वात श्रेष्ठ पुण्य आहे. या नामपुण्यात उणेपण काहीच नाही. हे कामक्रोधअभिमानरहित होणे हेच एका अर्थात मरण आहे. या कोणस्थानी साठणाऱ्या पुण्याने देवाचे दर्शन होणारे आहे. ('मरणाचे स्मरण असावे। हरिभक्तीस सादर व्हावे। मरोन किर्तीस उरवावे। येणे प्रकारे॥', 'देहे त्यागिता किर्ती मागे उरावी। मना सज्जना हेची क्रिया धरावी। मना चंदनाचे परी त्वा झिजावे। परी अंतरी सज्जना निववावे॥'- श्रीसमर्थ, 'देवाचे दर्शन व्हाया थोर पुण्य। झालिया दर्शन मुक्ती लाहे।। रामपाठ करी रामपाठ करी। पुण्याचिये थोरी वर्णविना॥', 'सर्व पुण्यामाजी थोर नामपुण्य। ज्यात उणेपण काही नाही॥'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'निःश्वासी प्रमाण श्रवणी जे वचन। सार नारायण जप एक॥'- श्रीदासराममहाराज केळकर)

(९)

सर्वमाजी असे काळ / तोची म्हणती सर्वकाळ॥१॥

संत साधनी सर्वकाळ / जेथे नाही काळवेळ॥२॥

जेथ दिवस ना रात / दास नामी अखंडीत॥३॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र. १५३७)

सर्व ब्रह्माच्या जाणीवेत जो काळ जातो, तो सर्वकाळ. संत हे सर्वकाळ साधनी ब्रह्माच्या जाणीवेत असतात. ब्रह्माची जाणीव असणे म्हणजेच साधन साधणे होय. देहाच्या जाणीवेत जी श्वासोच्छ्वासी वेळ जाते ते आयुष्य काळ खातो. तर जी वेळ बरव्या साधनी नामस्मरणात ब्रह्माच्या जाणीवेत जाते, तेथे काळाला प्रवेश असत नाही. ज्या ठिकाणी सदा नामाचा घोष चालतो त्या हरीकथेच्या वेळेत यमदूतांना - काळाला - प्रवेश नाही. नेमकी कोणती वेळ की ज्याठिकाणी नामाचा घोष चालतो व जेथे काळाला प्रवेश नाही हे श्रीदासराममहाराज असे सांगतात, 'श्वासोच्छ्वासी वेळ तया ग्रासी काळ। तयाचिया पैल नाम आहे। म्हणोनी तयासी काळवेळ नाही। उद्धारची होई साधिलिया॥', 'नारायण हरी' हा नामाचा उच्चार श्वासातही किंवा उच्छ्वासातही नाही. हा उच्चार श्वास व उच्छ्वास यांचे संधीकाळात असतो. हे संधीकाळी असणारे नाम साधण्याची संधी आपण प्रत्येक श्वासाला साधली पाहिजे. या संधीकाळातील वेळेवर काळाची सत्ता नाही. म्हणून नामाला काळवेळ नाही. या संधीकाळी असणाऱ्या नामात सर्व ब्रह्म वसते. म्हणून जेथे काळवेळ नाही अशा संधीकाळाला सर्वकाळ म्हणतात. जेव्हा रवी शशी मावळतात पण रात्र होत नाही, तर अखंड ज्योतीचा साक्षात्कार होतो, मन पवन पांगुळतात-स्थिर होतात - म्हणजे इडा, पिंगला सुखमनाकार होऊन बरवे साधन साधते, तेव्हा हे संधीकाळी सर्वकाळी अखंडीत चालणारे नाम अनुभवता येते. ('नारायण हरी उच्चार नामाचा। तेथे कळीकाळाचा रिघ नाही॥', 'एथ वेद मुके जाहाले। मन पवन पांगुळले। रातीवीण मावळले। रवीशशी॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'यम सांगे यमदुता। तुम्हा नाही तेथे सत्ता। जेथे होय हरीकथा। सदा घोष नामाचा॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'न गमे दिवसराती। अखंड लागलीसे ज्योती॥'- संतवचन)

(१०)

अकर्मत साधी कर्म / मीपण रहिताचे वर्म॥१॥

अहंपण ज्यात नुरे / तेची कर्म ज्यात खरे॥२॥

ऐशा रिती कर्म होत / फळ देई अगणीत ॥३॥

गुरुनामी हे साधेत / दासा अपूर्व नवल ॥४॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र. १२१७)

संतमहात्म्यांचे कर्म काय पद्धतीचे असते ते श्रीमामामहाराज या अभंगात सांगत आहेत. ते मूळ अभंगाचे प्रथम चरणात सांगतात, ‘अकर्मात साधी कर्म। मीपण रहिताचे वर्म॥’ मीपणरहित कर्म होणे म्हणजे अकर्मात कर्म साधणे होय. मीपण ही एक मनोवृत्ती आहे, मनातील कल्पना आहे. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘मी कोण पाहिजे कळले। देहतत्व तितुके शोधिले। मनोवृत्तीचे ठाई आले। मीतूपण॥’, ‘आपण कल्पिले मीपण। मीपण शोधिता नुरे जाण। मीपण गेलिया निर्गुण। आत्माची स्वये॥’. अर्थात मीपणरहित होणे म्हणजे मनोलय साधणे. साधनाभ्यासाने मनाचा संपूर्ण लय होणे म्हणजे मीपणरहित होणे. जे मनाने ‘देह म्हणजे मी’ हा कर्ता मानून हेतुपूर्वक केले जाते त्या क्रियेला कुकर्म म्हणतात. (‘मन कृतं कृतं कर्म। न शरीर कृतं कृतं॥’ - योगवसिष्ठ) अर्थात मनोलय साधला की होणारी कामक्रोधअभिमानरहित अवस्था म्हणजे अकर्म होय. कामक्रोधअभिमानरहित अवस्थेत जे कर्म होते ते अकर्मात साधलेले कर्म होय. ‘देह म्हणजे मी’ हा कर्ता समजून मीपणाने - जीवपणाने - अज्ञानात केलेले, हेतुपूर्वक केलेले कर्म बंधाला कारणीभूत ठरते. तर मीपणेवीण निर्हेतूक केलेले कर्म, हे देहीच विदेही अवस्थेत ‘करून काहीच न करणे’ असे नैष्कर्म्य ठरते. त्याला कर्मबंध प्राप्त होत नाही. (‘तैसा कर्तृत्वाचा मदू। आणि कर्मफळाचा आस्वादू। या दोहीचे नाव बंधू। कर्मचा की॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘देहीच विदेह होणे। करून काहीच न करणे। जीवन्मुक्तांची लक्षणे। जीवन्मुक्त जाणे॥’ - श्रीसमर्थ)

हे मन जे आहे ते संपूर्णपणे श्वसनगतीवर अवलंबून आहे. म्हणजे मनाकडून जे कर्म होते ते वायूरूप प्रकृतीकडून होते. कर्तृत्व सारे वायुचे आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज कर्म म्हणजे नेमके काय हे असे सांगतात, ‘ऐसा करितेनवीण गोचरू। अव्यक्ती हा आकारू। निपजे जो व्यापारू। तया नाम कर्म॥’, ‘प्रकृती करी कर्मे। ती म्या केली म्हणे भ्रमे। येथ कर्ता येणे नामे। बोलिजे जीव॥’. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे म्हणण्याप्रमाणे श्वासोच्छ्वास हे खरे आत्म्याचे कर्म आहे. याच्या आधाराने मन कार्यरत होते, कर्म करते. हा जन्ममरण - श्वासोच्छ्वास - हा संसार मनाच्या एकाग्रतेने शून्य होणे म्हणजे अकर्म. असे अकर्म साधले तर मीपणा - अहंकार - नाहीसा होतो. अशा अकर्मात जे कर्म होते ते मीपणेवीण असते. ते कर्म नैष्कर्म्य असते. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘तैसा कर्मकिर्माचिया मोहरा। उठू नेदुनी अहंकारा। संसाराचा दरारा। सांडणे येणे॥’, ‘अगा करितेनवीण कर्म। तेची ते निष्कर्म। हे जाणती सर्वम्। गुरुगम्य जे॥’

जीवन्मुक्त संत महात्मा कर्म करतो पण ते कर्मचे कर्ते असत नाहीत. त्यांनी कर्मचा कर्ता राम आहे हे विवेकाने ओळखलेले असते. मनोलयाने एखादे कर्म मी करीन अथवा आरंभलेले कर्म मी पूर्ण करीन असा संकल्पही त्यांचे मनात येत नाही. ते नैष्कर्म्यनि यशवंत, किरीवंत, प्रतापवंत होतात. विवेकाने परमसुखी होतात. अशा तऱ्हेने नैष्कर्म्यनि अगणित फळ प्राप्त होते. (‘मुक्तांचे देह तैसे। हालत संस्कारवशे। ते देखोनी लोक पिसे। कर्ता म्हणती॥’, ‘हे मजचीस्तव जाहले। परी म्या नाही केले। ऐसे जेणे जाणितले। तो सुटला गा॥’, ‘आणि हे कर्म मी करीन। अथवा आदरिले सिद्धी नेईन। येणे संकल्पेही जयाचे मन। विटाळेना॥’, ‘करणे का न करणे। हे आघवे तोचि जाणे। विश्व चळतसे जेणे। परमात्मेनी॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘मी कर्ता ऐसे म्हणसी। तेणे तू कष्टी होसी। राम कर्ता म्हणता पावसी। यश किरी प्रताप॥’, ‘कत्यसी वोळखावे। यास विवेक म्हणावे। विवेक सांडीता व्हावे। परमदुःखी॥’ - श्रीसमर्थ)

आपण जे कर्म करतो त्याचा खरा कर्ता तो राम असतो, पण आपण भ्रमाने मी केले असे म्हणतो. या कर्तृपणाने,

जीवपणाने कर्त्याला कर्मची फळे भोगावी लागतात. ('आणि कर्ता हे दुजे। कर्मचे कारण जाणिजे। प्रतिबिंब म्हणिजे। चैतन्याचे जे॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

म्हणून कर्मफलाशा सोडून, देहभाव टाकून अर्थात कर्तेपणाची भावना सोडून कर्म करावे. कर्म सोडणे म्हणजे नैष्कर्म्य नव्हे तर कर्तेपण सोडून कर्म करणे हे नैष्कर्म्य. हे खरे कर्म करणारे योगी जनकराज मोक्षसुख पावते झाले. ('म्हणोनी फळी लागू। सांडोनी देहसंगू। कर्मे करावी हा चांगू। निरोपू माझा॥', 'म्हणोनी आईके पार्था। जया नैष्कर्म्यपदी आस्था। तया उचित कर्म सर्वथा। त्याज्य नोहे॥', 'आईके सकळ संमते जगी। अर्जुना गा तोची योगी। जो कर्मे करोनी रागी। नोहेची फळी॥', 'देख पा जनकादीक। कर्मजात अशेख। न संडीता मोक्षसुख। पावते झाले॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

असे अकर्मात कर्म जर आचरिले तर या कमनि मोक्ष प्राप्त होतो. पुण्याची गणना करता येत नाही असे थोरपुण्य, शुद्ध पुण्य संपादन होते. गुरुनाम - श्रेष्ठनाम - अशा रामनामाने हे साधणारे आहे. या रामनामाने 'वार्ता नाही जन्ममृत्यूची' ही परमार्थाची नवल अपूर्वता अनुभवता येणार आहे. ('काहीच न करोनी प्राणी। रामनाम जपे वाणी॥', 'देहीच विदेह होणे। करून काहीच न करणे।', 'अपूर्वता या परमार्थाची। वार्ता नाही जन्ममृत्यूची। आणि पदवी सायोज्यतेची। सन्निधनी लाभे॥'- श्रीसमर्थ)

(११)

अर्थ कळल्याची खूण। मुखी नाम उच्चारण॥१॥
नाम अर्थाचाही अर्थ। घेता कळेल सर्वार्थ॥२॥
नाम अर्थ प्रगटवी। सर्व संदेह हारवी॥३॥
ऐसा अर्थरूप झाला। दास मान्य तो देवाला॥४॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र.१४)

शब्द हे अर्थवाहक असतात. शब्दाने अर्थ कळतो. अर्थ कळला की शब्दाचे महत्त्व संपते. अर्थ हा सत्य आहे तर शब्द मिथ्या आहे. सत्य अर्थ कळला असे केव्हा म्हणायचे? आपणाला शब्द मिथ्या आहे हे कळले तर. सत्य कळले तर मिथ्या काय आहे हे ही समजतेच. ('शब्दाकरिता कळे अर्थ। अर्थ पाहता शब्द व्यर्थ। शब्द सांगे ते यथार्थ। परी आपण मिथ्या॥'- श्रीसमर्थ) शब्दाने वर्णन करता येणारे दृश्य जग, भासमान जग मिथ्या, तर शब्दांच्या मागे जो अर्थ दडलेला आहे, ते सत्य ब्रह्म. एक विठ्ठल सत्य व त्याचे नाम सत्य साच खरे असे त्रिवार सत्य. वेद एवढे अनंत बोलले पण त्या वेदांचा मतितार्थ काय तर त्याचे एकपण जाणवून विठोबाला शरण जा आणि निजनिष्ठे त्याचे एक नाम घ्या. म्हणून वेदाचा खरा अर्थ श्रीतुकाराममहाराजांना कळला. बाकीच्यांनी फक्त शब्दांची ओङ्की वाहिली. शब्दातच सारे गुरफटले. श्रीतुकाराममहाराज स्पष्टपणे हे सांगतात. 'वेद अनंत बोलिला। अर्थ इतुकाची साधिला। विठोबासी शरण जावे। निज निष्ठे नाम घ्यावे॥', 'वेदाचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा। इतरानी वहावा भार माथा॥'. जे नाम घेतात त्यांनाच वेदाचा खरा अर्थ कळला. नाम अर्थाचाही अर्थ, तपाचे तप, भाग्याचे भाग्य, सुखाचे सुख असे आहे. ते घेतल्याने सर्व ब्रह्म आकलन होणारे आहे. 'न आम' होऊन म्हणजे प्राण आटून 'सोहं तेही अस्तवले' या अवस्थेत त्याचे नाम साधले तर संसार उडून म्हणजे संसरण उर्ध्वगामी होऊन आत्मज्ञानाने पूर्ण होऊन सकळ संदेह फिटणार आहे. अर्थ प्रगट होणार आहे. रात्रंदिवस अहर्निशी जर हा अर्थ पाहिला, सदा नादानुसंधानाने स्वरूपानुसंधान जर साधले तर द्वैताचे निरसन होऊन आपण अर्थरूप देवमान्य समर्थ दास

होणार. ('रात्रंदिवस पाहावा अर्थ। अर्थ पाहेल तो समर्थ। परलोकीचा निजस्वार्थ। तेथेची घडे॥', 'सदा स्वरूपानुसंधान। करी द्वैताचे निरसन। अद्वय निश्चयाचे ज्ञान। तेची शुद्ध कल्पना॥' - श्रीसमर्थ, 'संसार उडाला संदेह फिटला। पूर्ण तोचि झाला तुका म्हणे॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'दास म्हणो तरी रामची आहे।' - श्रीसमर्थ)

(१२)

आकाशापैल जाता खूण। कळो येई सत्य जाण॥१॥
नाम साधनी साधुन घेई। आकाशाचे पैल जाई॥२॥
गोविंद म्हणे नाम। सकळा करी पूर्ण काम॥३॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र. १२१८)

आकाशापैल गेल्याशिवाय सत्य स्वरूपाच्या खुणा प्राप्त होत नाहीत. कोणते आकाश आहे हे? हे आपण पाहतो ते का? हे आपण पाहतो ते आकाश ते नव्हे. या आकाशात कितीही वर गेलो तरी तेथे आकाशच आहे, त्याचा अंत लागणारच नाही. ('आकाशाबाहेरी पळो जाता। पुढे आकाशची तत्वता। तैसा तया अनंता। अंतची नाही॥' - श्रीसमर्थ) शिवाय या आकाशातून जाणारा मार्ग हा डोळ्याला दिसणारा उघड आहे. तो कोणीही आक्रमू शकतो. जे आकाश ओलांडायचे आहे ते या दिसणाच्या आकाशापेक्षा वेगळे आहे. यातील जो आकाशमार्ग आहे तो गुप्तपणे बोभाटा न करता आक्रमिता येणारा आहे. हा आकाशमार्ग योगी समर्थच वापरू शकतात. इतरांना हे गुह्य समजू शकत नाही. ('आकाशमार्गीं गुप्त पंथ। जाणती योगिये समर्थ। इतरासी हा गुह्यार्थ। सहसा न कळे॥' - श्रीसमर्थ, 'आकाशातून वाट रे। न करावा बोभाट रे। टाकूनी तीनशे साठ बाबा। घे वरचा एकसष्ठ रे।' - श्रीचिमडमहाराज)

हे जे आकाश आहे ते महाकारणदेहातील आकाश आहे. महाकारणदेह हा आकाशतत्वाचा बनला आहे. या आकाशाचा अनुभव वेगळेपणाने तुर्यविस्थेत घेता येतो. संतमहात्मे सतत या तुर्यविस्थेत असतात. या आकाशाचा अनुभव हा ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान या त्रिपुटीतील असतो. म्हणून या आकाशाची गणना पंचमहाभुतातील आकाशात करतात. या आकाशातील येणारे अनुभव सर्वसाक्षी मनाला येतात. म्हणून त्या अनुभवांना भ्रमरूप सत्य स्वप्न समजले जाते. ही तुर्यविस्था म्हणजे खेरे पाहिले तर ज्ञानावस्था आहे. पण हे ज्ञान त्रिपुटीतील असल्याने या ज्ञानाला श्रीसमर्थ स्वरूपज्ञान न म्हणता पदार्थज्ञानच म्हणतात. यातील ज्ञानाला शून्यज्ञानच म्हणतात. ('सर्वसाक्षिणी अवस्था तुर्या। ज्ञान ऐसे म्हणती तया। परी ते जाणिजे वाया। पदार्थज्ञान॥', 'जेथे सर्वची नाही ठाईचे। तेथे सर्वसाक्षित्व कैचे। म्हणौनी शुद्ध ज्ञान तुर्येचे। मानुची नये॥', 'ज्ञान म्हणजे अद्वैत। तुर्या प्रत्यक्ष द्वैत। म्हणौनी शुद्ध ज्ञान ते सतत। वेगळेची असे॥', 'दृश्य पदार्थ वोळखिजे। त्यास पदार्थज्ञान बोलिजे। शुद्ध स्वरूप जाणिजे। या नाव स्वरूपज्ञान॥', 'उपाधीमध्ये सापडले। सूक्ष्म पाहता भासले। इतुक्यासाठी आकाश जाले। भूतरूप॥', 'स्वप्नी वाटे जागेपण। तैसी अनुभवाची खूण। आली परी ते सत्य स्वप्न। भ्रमरूप॥', 'दुजेवीण अनुभव। हे बोलणेची वाव। याकारणे नाही ठाव। अनुभवासी॥', 'अनुभवे त्रिपुटी उपजे। अद्वैती द्वैतची लाजे। म्हणौनी बोलणे साजे। अनिवार्च्य॥', 'आकाश अनुभवा येते। स्वरूप अनुभवापरते। म्हणोनिया आकाशाते। साम्यता न घडे॥', 'वेगळेपणे पाहावे। त्यास आकाश म्हणावे। अभिन्न होता स्वभावे। आकाश ब्रह्म॥', 'भिन्नपणे अनुभविले। त्यास शून्य ऐसे बोलिले। वस्तु लक्षिता अभिन्न जाले। पाहिजे आधी॥' - श्रीसमर्थ, 'गगनी भासले अगणित तारे। तेथे मन मुरे वृत्तीसहित॥', 'का जे यया मनाचे एक निके। जे हे देखिले गोडीचिया ठाया सोके। म्हणौनी अनुभवसुखची कवतिके। दावित जाइजे॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज,

‘कारण शरीरी देखे दसवेद्वार। महाकारणी घोर शुन्यज्ञान॥’ - श्रीदासराममहाराज)

विपरीत ज्ञान नाहीसे होऊन राहणाऱ्या अज्ञानाचे (नेणीवेचे) ज्ञान - जाणीव - म्हणजे आत्म्याची महाकारणदेहातील अखंड असणारी जाणीव होय. संत श्रीमुकुंदराज या महाकारणदेहातील जाणीवेबद्दल असे सांगतात, ‘जे जे भासे जाणविये। ते ते जरी निरसुनी जाये। तरी जाणीवची आहे। तेची पाहे तियेते॥’, ‘नेणीव जरी जाणितली। तरी ते नेणीव मिथ्या झाली। तेथील जाणीव उरली। आत्मप्रभा॥’, ‘ते नेणीव फिटे गुरुखुणा। जाणे आपण आपणा। बोलिजे या अनुसंधाना। महाकारण ऐसे॥’, ‘फिटुनिया नेणणे। आप आपणा जाणणे। तिही देहाचे साक्षीपणे। महाकारणदेह॥’

सर्वसामान्य माणसे जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या तीन अवस्था पृथ्वी, आप, तेज, वायू या चार तत्वांनी बनलेल्या अनुक्रमे स्थूल, सूक्ष्म, कारण या देहात अनुभवतात व त्रिगुणात्मक कल्पनेने दृश्य जगाचाच अनुभव घेतात. त्यांना दृश्यापलीकडे लपलेले निर्भ्रम सत्य अनुभवता येत नाही. जे साधनेने वायुमध्ये असणाऱ्या त्रिगुणांचा निरास करून ज्यातून हे त्रिगुण निर्माण झाले त्या चौथ्या शुद्ध सत्व गुणावर प्रेम करतात व बरव्या साधनाचा क्रम आचरितात, त्या साधक संतांना हा चौथा महाकारणदेह अनुभवता येतो. जे चार पळे त्रिगुणात्मक असार संसार त्यजून बरवे साधन साधतात व सुखशांत मनाने महाकारणदेही दशवीध नादांचा अनुभव घेतात, त्या नादश्रवणी तदाकारता साधून चार घटीका बरव्या साधनाभ्यासाने तारकबिंदूचा अनुभव घेतात, म्हणजे नादप्रकाशाचे अनुभवाने - नामरूपाचे अनुभवाने - निजत्वाचा अनुभव घेतात, जाणता (जाणणारा) जाणतात, त्यांची जाणते निजत्व जाणल्याने जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते, त्याचे सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होते व तुर्यांरूप ज्ञान मावळून ज्ञानाचे विज्ञान होते. त्याचे चौथ्या मूळमाया महाकारणदेहाचा विदेह होतो, तो निष्काम परब्रह्मांरूप स्वरूपाकार होतो. तो आकाशाचे पैल जाऊन सत्य स्वरूपाकार होतो. अशा तळेने नाम हे सर्वांना निष्काम पूर्णकाम परब्रह्मांरूप करते. असा देहीच विदेही महात्मा ‘करून काहीच न करणे’ या अवस्थेत वाणीने रामजप साधतो व संतुष्ट आत्मतृप्त होतो, जीवन्मुक्त होतो. (‘जाणता जाणता जाणीव जाते। आपली वृत्ती तद्रूप होते। आत्मनिवेदन भक्ती ते। ऐसी आहे॥’, ‘म्हणोनी सर्वसाक्षी मन। तेची जालिया उन्मन। मग तुर्यांरूप ज्ञान। ते मावळोन गेले॥’, ‘मूळमाया चौथा देह। जाला पाहिजे विदेह। देहातीत होऊन राहे। धन्य तो साधू॥’, ‘जेथे ज्ञानची होते विज्ञान। जेथे मनची होते उन्मन। तेथे कैचे चंचळपण। आत्मयासी॥’, ‘काहीच न करूनी प्राणी। रामनाम जपे वाणी। तेणे संतुष्ट चक्रपाणी। भक्तालागी सांभाळी॥’, ‘देहीच विदेह होणे। करून काहीच न करणे। जीवन्मुक्तांची लक्षणे। जीवन्मुक्त जाणे॥’ - श्रीसर्वात्मक, ‘स्वयंब्रह्म जो आपणाची झाला। देव मस्तकी वंदिती त्याला। ज्याच्या दृष्टीस सृष्टी नाही। देही असुनी पूर्ण विदेही॥’ - संत केशवस्वामी, ‘जरी चार पळ साधेल पवन। होतील श्रवण दशनाद।। जया चार घटीका साधेल पवन। तारक बिंदू जाण दिसतसे॥’ - श्रीमामामहाराज केळकर, ‘वारे भरले या नयनात। नादश्रवणी तदाकारता एकची अखिल जगात।।’ - श्रीदासराममहाराज)

(१३)

चारी वाचे पैल नाम। नरदेही मुख्य काम॥१॥
ऐसे साधन साधणे। चार काय ओळखणे॥२॥
गोविंद म्हणे परेहून। परते घर त्याचे स्थान॥३॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र. १२७२)

(१४)

चारी वाचे पैल जावे। नाम उरवोनी नुरवावे॥१॥
 मौनजप आहे ऐसा। गुरुकृपे साधी कैसा॥२॥
 दास म्हणे ऐसे मौन। जगी आचरिता धन्य॥३॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र.७८९)

(१५)

चारी वाचे पैल निके। ज्योत अंतरी चमके॥१॥
 तेथ नामची जपणे। मौनाची ही खूण जाणे॥२॥
 दास म्हणे तो अबोल। तेथ दुजा नुरे बोल॥३॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र.१५०१)

(१६)

नामी रूपाची धारणा। हेची एक मौनखुणा॥१॥
 वाचा आणि मन। तया पैल हे तो मौन॥२॥
 अवाइमय सहजनाम। दासा मौन ते उत्तम॥३॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र.११८५)

चारी वाचे पैल जाणे म्हणजे मन मुरल्यावर, नुरल्यावर जे उरते ते नाम अनुभवणे. येथे विषयातून मन निघाल्यावर जे सर्वसाक्षी मन उरते ते मन मुरणे, त्याचे उन्मन होणे अपेक्षीत आहे. जोवर मनाचे दृश्याशी, विषयांशी तादात्म्य आहे, तोवर जी भ्रामक देहाची, दृश्याची जाणीव आहे तोवर जे बोलणे होते, ते लटके बोलणे किंवा बोलणे. हे बोलणे पश्यंती, मध्यमा, वैखरी या वाचातून व्यक्त होते. तर विषयातून मन निघाल्यावर राहणाऱ्या सर्वसाक्षी मनाला, सज्जन मनाला, पाहत्या मनाला, उत्तम मनाला, जी चैतन्याची वेगळेपणाने जाणीव होते, त्यामुळे जे बोलणे होते त्या बोलण्याला अबोलण्याचे बोलणे - साच बोलणे - असे संत म्हणतात. ('जेथे जाणपण खुंटले। तेथे बोलणेही तुटले। हेतुरहित जाले। समाधान॥', 'जाणणे एकदेशी पूर्ण। गुण आत्मयाचे॥' - श्रीसमर्थ) हे अबोलण्याचे बोलणे, सत्य बोलणे परा वाचेने बोलता येते. वृत्तीरूपे समान असणारी ही अज्ञानातील जाणीव - बोलणे व ज्ञानातील जाणीव - अबोलण्याचे बोलणे, यांचे वर्णन शब्दात करता येते. पण या ज्ञान अज्ञानापैल निवृत्तीरूपे विज्ञानी असणाऱ्या अखंड जाणीवेचे - स्मरणाचे - वर्णन शब्दात करता येत नाही. हे बोलणे व अबोलण्याचे बोलणे सरून शब्दाचा ग्रास झाल्यावर जे निर्हेतूक सहज बोलणे उरते, ते निवृत्ती अवस्थेतील - उन्मनी अवस्थेतील अवाइमय सहजनाम म्हणजे सर्वश्रेष्ठ मौन आहे. या मनवाचातीत म्हणून अवाइमय असणाऱ्या सहजनामाला मौनजप असे श्रीमामामहाराज म्हणतात. या मौनाबद्दल, मौनजपाबद्दल श्रीज्ञानेश्वरमहाराज असे सांगतात, 'ज्ञानदेवा मौन जपमाळ अंतरी। धरोनी श्रीहरी जपे सदा॥'. साधनाभ्यासाने तिन्ही अवस्थांची एक अवस्था होऊन महाकारणदेहात नामाच्या ठिकाणी रूपाची धारणा झाली, अंतरीची ज्योती प्रकाशीत झाली की नादप्रकाशाने - नामरूपाने - जाणता जाणला जातो. आपली जाणले ही वृत्ती ही तटुप होऊन तो जाणीवरहित जाणता होतो. मन वृत्तीसहित मुरते. त्याचे मीषण

- जीवपण - हे अज्ञान सरते. गुरुकृपेने साधनाभ्यासाने चत्वार देहाचे निरसन होऊन हे वृत्तीरहित ज्ञान प्राप्त होते. या वृत्तीरहित ज्ञानाने संसाराची शांती होऊन विश्रांती प्राप्त होते. संसाराची शांती झाली की मीपणेवीण साधन साधते. तो साधनाने समाधानी धन्य होतो. जीवपणाचा - अज्ञानाचा - वियोग होऊन तो ज्ञानरूप स्वरूपाकार होतो. हे मनवाचातीत चारीवाचे पैल नाम साधणे हे नरदेहातील मुख्य काम आहे. हा नामाचा जप कोठे उदय पावतो याचे वर्णन श्रीदासराममहाराज असे करतात. ‘प्रणव उदेला कोठून। सांगा सांगा ते ठिकाण। परेपैल हरीवाणी। झाला उद्भव तेथोनी॥’ हा बोल उदय पावला की तो दुसरे काही बोलतच नाही. ‘हरी हरी बोला नातरी अबोला। व्यर्थ गलबला करू नका॥’ हे श्रीनाथमहाराजांचे वचन तो आचरणात आणतो. हा मौन जप आचरणारे संत जगात धन्यता प्राप्त करतात. (‘बोलणे सांडी बोलणे सांडी। मौन्यावरती आसन मांडी॥। बोलणे अबोलणे सारूनी दोनी। बोलसी तरी बोल शब्दाते गिळोनी॥। सद्गुरुकृपे केशवी पाही। बोलणे अबोलणे नुरेची काही॥’- श्रीकेशवस्वामी. ‘ज्ञान आणि अज्ञान। वृत्तीरूपे हे समान। निवृत्तीरूपे विज्ञान। जाले पाहिजे॥’, ‘जाणता जाणता जाणीव जाते। आपली वृत्ती तदूप होते। आत्मनिवेदन भक्ती ते। ऐसी आहे॥’, ‘आणीक येक समाधान। मीपणेवीण साधन। करू जाणे तोची धन्य। समाधानी॥’, ‘आपण म्हणिजे मीपण। मीपण म्हणिजे जीवपण। जीवपण म्हणिजे अज्ञान। संग जडला॥’, ‘वृत्तीरहित जे ज्ञान। तेचि पूर्ण समाधान। जेथे तुटे अनुसंधान। मायाब्रह्मीचे॥’- श्रीसमर्थ, ‘नवल स्वरूपाचा योग। जीवपणाचा वियोग॥’- संतवचन, ‘अखंड स्मरण शब्दाने कळेना। पैल ज्ञानाज्ञाना होता कळे॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘निजत्व ते नामरूप। जे का चालीले अपाप॥’- श्रीमामामहाराज केळकर, ‘स्मरता निवृत्ती पावलो विश्रांती। संसाराची शांती झाली माझ्या॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘नामी रूप ते बिंबले। सर्व वृत्ती मौनावले॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘चारी वाचा कुंठीत झाली। सोहंज्योती प्रकाशली॥’- संत जनाबाई, ‘खुंटलासे शब्द राहिला व्यवहार। झाला साक्षात्कार सदोदीत॥’- संतवचन

(१७)

देव निजेला निजेला। कोणी ओळखीना त्याला॥१॥
देव सदा सर्व करी। कैचा निद्रीस्त अंतरी॥२॥
निज प्रयत्ने साधीत। माया भुलवी क्षणात॥३॥
नामे निजत्व अभंग। दासा बरवा पांडुरंग॥४॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र.६७)

जगात एवढ्या वाईट घटना, पापकृत्ये घडतात, हे काही देवाला दिसत नाही का? तो काय झोपलाय का? असेच सर्वसामान्य माणसाला नाराजीने वाटते. तो झोपलाय असे वाटणे हाच त्याला न ओळखल्याचा पुरावा आहे. अहो आत्मदेव जर झोपला तर आपण उठू का? आपण उठतोय याचा अर्थच तो जागा आहे. देवाची शेजारती का करतात? आपल्याला झोपायला मिळावे म्हणून. देवाची काकड आरती का करायची? आपल्याला लवकर उठायची सवय लागावी म्हणून. नहून देव झोपतही नाही अर्थात त्याला उठायचीही गरज नाही. आपले निजत्व हाच देव आहे. आपण आपले निजत्व हा देव न जाणताना गावोगाव देवाला हुडकत फिरतोय. मग देव कसा भेटेल? निजत्व - आत्मदेव - बाहेर कसे सापडणार? श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘देव देव म्हणूनी व्यर्थ का फिरसी। निजदेव नेणसी मुळी कोण॥’. आपले शरीरात कोणस्थानी असणारा विश्वाचे मूळ असा निजदेव - निजत्व - आपण जाणत नाही. तेच श्रीमामामहाराज मूळ अभंगाचे प्रथम चरणात

असे सांगतात, ‘देव निजेला निजेला। कोणी ओळखिना त्याला॥’. येथे ‘निजेला’ हा शब्द ‘झोपला’ या अथवि आलेला नसून तो निजत्वाला उद्देशून आलेला आहे. अंतरी असणारे हे वायुरूप निजत्व सारे काही करते. शरीरात हे चैतन्याचे वरे आहे तोवर शरीर कार्यरत असते. एकदा का वारे बाहेर पडले की तेच शरीर उदास - भकास होते. प्राण गेलेले शरीर काही व्यवहार करतंय का? ते चैतन्य सतत अंतरी जागे असते म्हणून आपण झोपू शकतो. ते अखंड स्मरण असणारे निजत्व - आत्मरूप - हाच खरा देव आहे. कर्तृत्व सारे त्या वायुरूप चैतन्याचे आहे. राम हाच खरा कर्ता आहे. त्या कर्त्याला कोणी ओळखत नाही. अज्ञानाने देहाला कर्ता मानतात आणि सदैव दुःखीकष्टी राहतात. (‘मी कर्ता ऐसे म्हणसी। तेणे तू कष्टी होसी। राम कर्ता म्हणता पावसी। यश कीर्ती प्रताप॥’, ‘कर्त्यासी वोळखावे। यास विवेक म्हणावे। विवेक सांडीता व्हावे। परमदुःखी॥’, ‘मूळमायेपासून सेवटकरी। वायोची सकळ काही करी। वायोवेगळे कर्तृत्व चतुरी। मज निरोपावे॥’- श्रीसमर्थ, ‘जव या वायुचा प्रकाशू। तव या भांडीयाचा विश्वासू। वायो निघोनिया गेला। तव तो झाला उदासु रया॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘चाले हे शरीर कोणाचिया सत्ते। कोण बोलविते हरीवीण। देखवी ऐकवी एक नारायण। तयाचे भजन चुको नये॥’- श्रीतुकाराममहाराज.)

निजत्व हे नादप्रकाशयुक्त आहे. ते साधनाच्या प्रयत्नाने अनुभवता येते. निजत्व अनुभवल्यावर मन संपूर्णपणे मुरते व विश्वाचा आभास मावळून तो परमात्मा सर्वत्र अनुभवाला येतो. प्रत्यक्ष माया अलक्ष होऊन अलक्ष आत्मवस्तू लक्ष होते. हे निजत्व केव्हा अनुभवाला येते हे श्रीदासराममहाराज असे सांगतात, ‘देखणा हा जेव्हा विसरला देखणे। तेथे आपुलेपणे भेटी झाली। आपुलिया आपण आपुलिये ठायी। भेटो आले देही निजत्वेसी॥’ तर ही निजत्वाची खूण कशी प्राप्त होते हे श्रीमामामहाराज असे सांगतात, ‘निजत्वाची खूण। घ्यावी अंतरी जाणून॥। निजत्व ते नामरूप। जे का चालिले अपाप॥। गोविंद म्हणे सांगो कायी। थोर त्याची नवलाई॥’, ‘निजमुळालागी जावे। निजरूप ओळखावे॥। मुळालागी सोडू नको। विस्तारासी धरू नको॥। उर्ध्वपंथे जाता देही। निजरूप हाता येई॥। निजमूळ रामनाम। दास म्हणे त्याचा राम॥’ साधनाचे प्रयत्नाने न आम झाल्यावर म्हणजे प्राण वाच्यामाजी आटल्यावर ‘सोहं तेही अस्तवले’ असता हे सर्वत्र अनुभवाला येणारे अभंग निजत्व हाच बरवा पांडुरंग आहे.

(१८)

निर्गुणीचे खरे सुख। तीन गुणापैल देखा॥१॥
गुणातीत नाम उरे। निर्गुणीचे सुख खरे॥२॥
गोविंद म्हणे काही। नामाकीण दुजे नाही॥३॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र. १३८०)

(१९)

निर्गुणाच्या सुखा। अंतःपार नाही देखा॥१॥
तीन गुणापैल पाही। निर्गुणाचे गुणी राही॥२॥
अखंड नाम त्याची खूण। त्यासी बोलिजे निर्गुण॥३॥
निर्गुणाच्या संगी जाता। दासा निर्गुणसुख हाता॥४॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र. १३८२)

(२०)

गुणातीत होता पाही। स्वरूप साक्षात्कार होई॥१॥

त्रिगुणात जग वर्ते। मन तव न निवर्ते॥२॥

मन निवर्तता पाही। अभेद नामी स्थीर होई॥३॥

अभेद नामी मधूर गोडी। दासा करवी देव जोडी॥४॥

(श्रीमामहाराज केळकर यांची अभंगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र. १४०२)

खरे सुख कशाला म्हणतात ते श्रीमामहाराज या अभंगात सांगत आहेत. आपण ज्याला सुख मानतो त्याला संतमहात्मे खरे सुख मानीत नाहीत. आपण जे विषयभोगातून, द्वैतातून निरनिराळ्या साधनांपासून जे सुख मिळवतो ते खरे सुख नव्हे. आपण दुःख कमी होणे याला सुख मानतो, ते खरे सुख नव्हे. ते दुःखच फक्त कमी असे संत मानतात. सुखानंतर दुःख किंवा दुःखानंतर सुख हे खरे सुख नव्हे, किंवा व्यवहारात जे जवाएवढे सुख मिळविण्यासाठी पर्वताएवढे दुःख झेलावे लागते ते खरे सुख नव्हे. तर जेथे संसारदुःखाला प्रवेशच नाही असे अखंड सुख म्हणजे खरे सुख. खरे सुख हे अद्वैतातून - निर्गुणातून - आत्मप्राप्तीतून - जीवाला प्राप्त होते. या निर्गुणाचे सुख, अद्वैताचे सुख, आत्मसुख अंतःपार नाही असे निश्चल असते. हे निर्गुणीचे सुख - अद्वैताचे सुख - त्रिगुणाचे पैल त्रिगुणरहित भावातीत जो बाबा आहे तेथे प्राप्त होते. जोवर आपण त्रिगुणात घुटमळतोय, जोवर आपण त्रिगुणात्मक कल्पना करतोय, तोवर ब्रामक जगाची विपरीत जाणीव होते व जगी आपण वाया जातो. आपल्याला ब्रामक संशयित विपरीत सुख होते. जोवर जगाची, दृश्याची जाणीव होते आहे, तोवर मन मेलेले नाही, मनाचे उन्मन झालेले नाही.

साधनाभ्यासाने त्रिगुणरहित झालो असता असार संसार त्यजून बरवे साधन होते व ज्यातून त्रिगुण निर्माण झाले असा चौथा शुद्ध सत्वगुण प्राप्त होतो. जो गुण अहर्निशी परमार्थ करवितो, या गुणावरती प्रेम करणे हा साधनाचा क्रम आचरिला असता नादप्रकाशाचे सगुण साक्षात्काराने अहंकार जातो व गुणातीत अवस्थेत तो निर्गुणाला भेटतो. निर्गुणी अनन्य होऊन पापपुण्य खलास होते. तो जन्ममरणापासून सुटून सायुज्यता मुक्ती प्राप्त करतो. तो स्वरूपाकार मोक्षसुख प्राप्त करतो.

सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होऊन चारीवाचे पैल हरीवाचेने तो अहर्निशी नाम अनुभवून तो ना 'मी' नामी स्थिर होतो. हे अखंड स्मरणाने अखंड सुख निर्गुणाच्या शोधाने त्याला प्राप्त होते. तो सुखरूप, सर्व सुखाचे आगर असा देवरूप होतो.

(‘एक आहे बाबा तेथे द्वैत काही नाही। अद्वैताचे सुख ते निश्चल निर्गुण शोधून पाही॥’ - श्रीचिमद्भाराज, ‘रज तम सत्व आहे ज्याचे अंगी। याच गुणे जगी वाया गेला॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘किंबहुना सोये। जीव आत्मयाची लाहे। तेथे जे होये। तया नाम सुख॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘हा प्राण आटला वाच्यामाजी संगम किंती हा गोड। शांत हरीच्या नामी काया सर्व मन हे जाय विलया। वायुलहरी वायुसागरी मिनली। जेणे हरीची जोड॥’ - श्रीदासराममहाराज, ‘असारा संसारा त्यजुनी बरवे साधन करी।’, ‘निर्गुणी अनन्य असता। तेणे होय सायुज्यता। सायुज्यता म्हणिजे स्वरूपता। निर्गुण भक्ती॥’, ‘निर्गुणास नाही जन्ममरण। निर्गुणास नाही पापपुण्य। निर्गुणी अनन्य होता आपण। मुक्त जाला।।’ - श्रीसमर्थ)

(२१)

कोणी काय धरू नये। मनी धरा काही सोये॥१॥

मन ज्याचे घरी राहे। त्याने देवा जाऊ नये॥२॥

मन जरी विषयात। काय करोनी एकांत॥३॥

दिले ज्याचे मनी राहे। त्याने दान देऊ नये॥४॥
ज्यासी नाही धर्म भय। त्याने कर्म करू नये॥५॥
मन प्रपंचात राहे। त्याने वना जाऊ नये॥६॥
दास मनी नाम गात। त्याने फिरू नये जनात॥७॥

(श्रीमामामहाराज केळकर यांची अभंगगाथा - अमृतवाणी अभंग क्र.६४०)

मनाच्या अवस्थेनुसार कोणी काय करणेची व काय न करणेची आवश्यकता आहे हे ठरते. ज्याचे मन दाही दिशांना फिरत नाही तर घरीच निश्चल एकाग्र राहते आहे त्याने देवळात देवदर्शनाला जायचे कारण नाही. त्याला घरी राहून देवदर्शनाचे समाधान होणार आहे. देह हे आत्म्याचे घर आहे. मन जर वासनारहित होऊन घरी देहात निवांत राहात असेल तर त्याला सहजच देवदर्शन होणार आहे. त्याचे घराचेच देऊळ होणार आहे. त्याने देवळात जायचे काय कारण? ज्यांचे मन इंद्रियामार्फत बहिरुख आहे, जे सतत वासनेने भरलेले आहे, जे सतत घराचे बाहेर फिरते आहे, त्यांनी मन अंतरी निश्चल होणेसाठी, मन जागेवर निवांत बसणेसाठी देवळात देवदर्शनासाठी जायची गरज आहे.

ज्यांचे मन विषयात गुंतले आहे त्यांनी कितीही एकांत केला तरी काही उपयोग होणार नाही. ते कोठेही एकांतात गेले तरी मन आहे तिथेच विषयात गुंतलेले राहणार. त्यांना कोठेही विषयांचीच प्रचिती येणार, द्वैताचीच प्रचिती येणार, मी जो कोणी एक आहे त्या एकाची प्रचिती न येताना मी सोडून जे दुसरे आहे त्याचीच प्रचिती येणार. मग एकांत करून काय उपयोग. तेच जर मन विषयातून निघाले तर त्याला अखंड एकांताचा अनुभव लोकात राहून प्राप्त होणार आहे.

ज्याचे मनात विषय आहेत, ज्याचे दृश्याशी तादात्म्य आहे त्याने एखादी दृश्य गोष्ट दान दिली तर त्याचे मन त्या वस्तू गुंतलेले असते. त्या गोष्टीचे ममत्व गेलेले असत नाही. त्या वस्तूची आठवण त्याला वारंवार येते. मग ते दान दिले याला काय अर्थ. दान दिले की ती वस्तू विसरली पाहिजे तर ते खरे दान.

कर्मफळी आस करून कर्म करणे म्हणजे कुकर्म -पापकर्म करणे होय. या कमनि जन्ममरण हा संसारबंध प्राप्त होतो. हे कुकर्म करणे म्हणजे निजधर्माचे भय न मानणे, धर्म सोडणे होय. म्हणून फळाची अपेक्षा न करता करावे व निजधर्माचे पालन करावे. थोडक्यात अधर्मकृत्ये - कुकर्म - करू नये तर धर्मकृत्ये - सत्कर्म - करावे, हेतुवीण सत्क्रिया आचरावी.

ज्याला मन आवरत नाही असा संसारीक दिननीशी सायास करतो व प्रपंचात गुंतून पडतो. त्याने वनात जाऊन काय उपयोग? वनात जाऊन चिंतन वनितेचे होणार. तो वनात प्रपंच मांडणार. मग वृक्षवळी वनचरे कशी सोयरी होणार?

याउलट ज्याचे मन दिननीशी सायास न करता भजन, नामस्मरण साधते, त्याने घराबाहेर जाऊ नये. त्याने घरात राहूनच उपासना करावी. घराबाहेर गेलो तर वासना निर्माण होतात व उपासनेत व्यत्यय येतो. ('परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण॥', 'हा निजधर्म जै सांडे। आणि कुकर्मी रती घडे। तैची बंधू पडे। संसारिकू॥', 'सायास करीसी प्रपंच दिननीशी। हरीसी न भजसी कवण्या गुणे॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'मन ज्याला आवरेना। तोची संसारीक जाणा॥' - श्रीदासराममहाराज)

(२२)

संतांचा महिमा न कळे कोणासी। आधार जगासी या संतांचा।१॥
जोवरी हे संत तोवरी हा सूर्य। तोवरी हे राज्य धनधान्य।२॥

नातरी ना काही न टिके हे जग। काही नाही सांग संत नसता॥३॥
 संतांची परीक्षा कळली कोणाला। माशाच्या झोपेला मासा व्हावे॥४॥
 परमार्थाच्या बागी संसार कुंपण। देवाची राखण करिताती॥५॥
 देव लपविला अहो या संतांनी। संतसंगी जाणी धरिता बरे॥६॥
 संतांची ती निंदा करू नये कधी। देव पाहे तधी कोपो लागे॥७॥
 राहावे ते पहा संतांच्या आडोशी। वृक्षाखाली जैसी सावली हे॥८॥
 संतकृपा होता संत गम्य कळे। गुरुकृपेबळे देव साहा॥९॥
 गुरुकृपा होण्या करावे भजन। ऐकावे कीर्तन श्रवणमात्रे॥१०॥
 दास म्हणे जगी हनुमंत थोर। शांतीचे आगर नाम गाती॥११॥

(श्रीदासरामगाथा अ. क्र. ५३३)

संत दिसणे कठीण, संतांचे घर सापडणे कठीण, त्यांना ओळखणे किंवा त्यांचे महत्व कळणे हे त्याहून कठीण. ब्रह्मूर्ती संतांचे वर्णन शब्दात करता येत नाही. त्यांचे वर्णन करता येत नाही हेच त्यांचे वर्णन. त्यांचे वर्णन करणे म्हणजे सोन्याला चांदीचे पाणी दिल्यासारखे आहे. आपण अंगे संत झालो तरच त्यांचे महत्व कळते. संत होऊनच संतांचे भजन करता येते. अंतरस्थितीचिया खुणा अंतर्निष्ठच जाणू शकतात. जीवन्मुक्तांची लक्षणे जीवन्मुक्तच जाणतो. संत हे अविनाश स्वरूपाकार असतात. ते आमचेसारखे देहाकार असत नाहीत. मग स्वरूप डोळ्याला कसे दिसणार? जे डोळ्याला दिसते ते नाश पावते. स्वरूपाकार संत कधीही जात नाहीत ते अमर असतात. म्हणून संत खरे पाहिले तर जसे आहेत तसे डोळ्याला दिसते नाहीत. ते दिसतात देही पण असतात विदेही व राहतात कोणस्थानी निरंजनी. मग त्यांचे घर कसे सापडणार? ते त्यांच्या इथल्या घरी राहताच नाहीत. ते जिथे राहतात तिथे आपण गेलो तर त्यांची भेट होणार व आपण परमात्मदर्शनाने परमात्मरूप चतुर्भूज होणार. या विनाशी जगाला या अविनाशी संतांचा आधार आहे. ते आपल्या मागे आहेत म्हणून आपण छाती पुढे काढून चाललो आहेत. ते अविनाश अंतर्यामी आहेत तोवर या सूर्याची जाणीव किंवा सूर्यप्रकाशाने जगाची जाणीव, तोवरच हे भ्रामक राज्य, धनधान्य, सारी मालमत्ता यांना अर्थ. ही छत्तीस तत्वे एक संतांच्या अस्तित्वावर एकत्र आली आहेत. ते एक संत तत्व नसेल तर सर्वाला विकळाच प्राप्त होईल. अविनाशी संत, स्वामी मागे लपलेत, म्हणून या सगळ्यांचा ठमठमाट, म्हणून या विश्वाला अस्तित्व. संतांचे हे महिमान आपण आसरहित होऊन वृत्ती संथ झाली असता म्हणजे आपण संत झालो असता समजणार. पाण्यामध्ये मासा कसा झोपतो हे पाहण्यासाठी मासाच व्हावे लागेल. या संतांनी परमार्थाच्या बागेला संसाराचे कुंपण घातले व देवाची राखण केली. तर आम्ही परमार्थाचा उपयोग, देवाचा उपयोग असार संसार राखण्यासाठी करतोय. म्हणून स्थिरभाग्य जवळ्यासही येत नाही. बहुतांची अंतरे राखली तर स्थिर भाग्य प्राप्त होते. या संसाराच्या - जन्ममरणाच्या - उपाधीत पारमार्थिक जीवन सापडलंय. या आकाशरूप जीवनात खेळणाऱ्या पवनाचे साहाने आत्मदेव विवरी स्पष्ट होणारा आहे. या श्वसनाच्या उपाधीत जीवन सापडलंय म्हणून ते उपाधीभूत जीवन. या उपाधीमुळे देवापर्यंत पोचता येत नाही. या संतांनी ही उपाधी टाकली व उपाधीमध्ये गुप्त असणारे चैतन्य स्वीकारले. आम्ही चैतन्य टाकले त्यामुळे उपाधीत सापडलो. संतसंगतीतच या उपाधीवेगळे, संसारावेगळे होऊन अस्पर्श सोवळ्या चैतन्याची जाणीव होते. अस्पर्शाचा स्पर्श होतो. म्हणून या संतांची निंदा कधीही करू नये. देवरूप झालेल्या संतांच्या निंदेने देव आपल्यापासून दुरावतात. मग देव भेटणे दुरापास्तच. तेच आपण संतसंगर्तीत राहिलो तर संतांच्याबरोबर सावलीप्रमाणे

असणारा देव संतकृपेने सहजच आकळीतो. म्हणून संतकृपेची सावली कधीही सोडायची नाही म्हणजे संसाराचे चटके न बसता देवाचा चटका लागतो. ही संतकृपा - गुरुकृपा - होऊन बरवे ज्ञान होण्यासाठी आपण संतभजन - गुरुभजन - सर्वस्वेसी साधावे लागेल, संतांचे कीर्तन श्रवण करावे लागेल. या जगात जगापेक्षा वेगळे श्रेष्ठ स्वयमेव नाम जपणारे शांतीचे सागर संत हनुमंत म्हणजे भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस असून त्यांचेच भजनाने, कीर्तनश्रवणाने गुरुकृपा होऊन देव भेटणारा आहे. ('या जगी संत बहुत झाले। परी ते दृष्टीस नच आले। दासा हृदगद हे कळले। म्हणोनी दर्शन तव घडले। अजुनी नकळे कवण्या रिती करू मी तुझी सेवा। सद्गुरु मार्ग दावी बरवा॥') - संत श्रीसाईबाबा, 'अनंत लक्षणे वर्णिता अपार। संतांचे ते घर सापडेना॥' - संतवचन, 'कोणे ठायी संत राहती आपण। तो तुम्हा ठिकाण सापडेना॥', 'निरंजनी आम्ही बांधियेले घर। निराकारी निरंतर राहिलो आम्ही॥', 'संतांचा महिमा तो बहू दुर्गम। शाब्दीकांचे काम नाही तेथे॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'संत संगतीने देव पडे ठायी। तयांचिये पायी लीन व्हावे॥' - श्रीमामामहाराज, 'या उपाधीमाजी गुप्त। वैतन्य असे सर्वगत। ते तत्वज्ञ संत। स्वीकारिती॥', 'ते ज्ञान पै गा बरवे। जरी मनी आथी आणावे। तरी संता या भजावे। सर्वस्वेसी॥', 'ते वर्तत दिसती देही। परी ते देही ना माझा ठायी। आणि मी तयाचा हृदयी। समग्र असे॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'सिद्ध स्वरूपी नाही देहो। तेथे कैचा हो संदेहो। या कारणे सिद्ध पाहा हो। निःसंदेही॥', 'राखावी बहुतांची अंतरे। भाग्य येते तदनंतरे। ऐसी ही विवेकाची उत्तरे। ऐकणार नाही॥', 'नाडीद्वारा धावे जीवन। जीवनामध्ये खेळे पवन। त्या पवनासरिसा जाण। आत्माही विवरे॥', 'कीतने महादोष जाती। कीतने होय उत्तमगती। कीतने भगवत्प्राप्ती। यदर्थी संदेह नाही॥' - श्रीसमर्थ, 'संत भेटती आजी मज। तेणे मी झालो चतुर्भुज। दोन भुजा स्थुळी सहज। दोन सुक्ष्मी वाढल्या॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज.

(२३)

तोची धन्य झाला। जेणे हाटविले काळाला॥१॥

तोची धन्य झाला। जेणे बांधिले मनाला॥२॥

तोची धन्य झाला। जेणे पाहिले देवाला॥३॥

गुरुराज सांगे मात। जेणे योगे होय हित॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.४??)

श्रीदासराममहाराज या अभंगात आपले हित कशाने होईल ते आपणास सांगत आहेत. सर्वसामान्य माणसे मनात कल्पना, वासना होईल तसे, इंद्रिये जसे म्हणतील तसे करतात व प्रवाहपतीत संसारी होतात. असे संसारी जन जे कल्पनेने भासमान होते ते भुतजात पाहतात व कल्पनेची बाधा झाल्याने कल्प आयुष्य भोगतात. हे कल्प आयुष्य काळ खातो. हा संसारी बापुडा नाना आधाते मृत्युपंथे व्यर्थ मरून जातो. संसार करून कुणाचे हित, सार्थक झाल्याचे कोणी पाहिलेय का? मन ज्यांना आवरत नाही, ज्यांना मनःसंयम (यम) साधत नाही, ज्यांना चंचल मन बांधून ठेवता येत नाही त्या संसारिकांना यम दंडण करतो. तेच पापाचा विचार नाही असे निर्विचार जर मन साधनी जाणीवेत झाले व सहजकृती हे रामनाम जर साधले तर यम वंदन करतो. एखादाच बळाचा निवडतो की जो चंचळ मन आवरतो, वासना जाळून मन शुद्ध करतो, मनोवृत्तीचा निरोध करून श्वासोश्वासी नाम साधतो व काळाला मागे हटवितो, देहातीत अवस्थेत वस्तूची ओळख होऊन वस्तुरूप होतो, उगमदर्शनि पवित्र तीर्थरूप होतो, तीर्थराव होतो, तो मन ईश्वराला अर्पण करून हरीकथा साधतो व धन्यता

प्राप्त करतो.

मनाचे उन्मन - नमन - साधले तर विश्वाचा आभास नाहीसा होऊन मनमुळी पांडुरंगाचे, देवाचे दर्शन होते. तो देवरूप होतो. तो निर्गुणी अनन्य होऊन सायुज्यता मुक्ती - स्वरूपता - प्राप्त करतो. निर्गुणास पापपुण्य, जन्ममरण असत नाही. निर्गुणी अनन्य असणाऱ्या स्वरूपाकार व्यक्तीचे ठिकाणी काळाचे काही चालत नाही. ती व्यक्ती काळावर मात करते. असा जो मनाला आवरतो, बांधून ठेवतो तो सज्जन न दिसणारा देव पाहतो व देवरूप होऊन काळावर मात करतो व जगात धन्यता प्राप्त करतो. ('इंद्रिये जे जे म्हणती। ते तेची जे पुरुष करिती। ते तरलेची न तरती। विषयसिंधु॥') - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'देह परमार्थी लाविले। तरीच याचे सार्थक जाले। नाही तर हे वेर्थची गेले। नाना आघाते मृत्युपंथे॥', 'मन ठेवून ईश्वरी। जो कोणी हरिकथा करी। तोची ये संसारी। धन्य जाला॥', 'येक बळाचे निवडले। ते पोहतची उगमास गेले। उगमदर्शनि पवित्र जाले। तीर्थरूप॥', 'निर्गुणी अनन्य असता। तेणे होय सायुज्यता। सायुज्यता म्हणिजे स्वरूपता। निर्गुण भक्ती॥', 'निर्गुणास नाही जन्ममरण। निर्गुणास नाही पापपुण्य। निर्गुणी अनन्य होता आपण। मुक्त जाला॥' - श्रीसमर्थ, 'अकल्प आयुष्य व्हावे तया कुळा। माङ्गिया सकळा दासदासा॥। कल्पनेची बाधा न हो कोणे काळी। ही संतमंडळी सुखी असो॥' - श्रीनामदेवमहाराज, 'तुका म्हणे झाले जे मनाअधीन। तयासी दंडण यम करी॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'सहजकृती रामनाम। नाही अंतरी दुजे काम॥', 'रामनाम मुखी थोर सदाचार। पापाचा विचार ज्यात नसे॥। गोविंद म्हणे यम वंदीतसे पाय। इतर ते कायी तयापुढे॥', 'साधनी मन घटवी बारे साधनी मन घटवी। मनोवृत्तीचा निरोध करोनी। नाम सदा आठवी॥। श्वासोश्वासी नाम साधुनी। काळाला हाटवी॥' - श्रीमामामहाराज केळकर

(२४)

गुरुत्वमध्य तो जीवनाचा मध्य। ताले तोले साध्य साधतसे॥१॥
तेची एक असे जीवनी माध्यम। येर ते मध्यम दुय्यमची॥२॥
दुजे पाहता गौण हे एक प्रधान। जेणे संप्रदान जीवनाचे॥३॥
जीवना जीवन होतसे प्रदान। तेची ते जीवन दासरामी॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११३१)

श्वास आणि उच्छ्वास यांना लागणारा जो वेळ आहे त्याला आयुष्य म्हणतात. म्हणून श्वासोच्छ्वास हे आयुष्याचे साधन म्हणून ओळखले जातात. या श्वासोच्छ्वासाना लागणारा वेळ हे आयुष्य काळ खातो. हे श्वासोच्छ्वास म्हणजेच पुनःपुन्हा प्राप्त होणारे जन्ममरण असून यालाच संसार म्हणतात. जे कल्पना, वासना करतात त्यांना हे श्वासोच्छ्वासाचे कल्प आयुष्य प्राप्त होते. त्यांना भुतजात भासमान होतात. तेच जे वासनारहित कल्पनारहित होतात त्या निर्विकल्पांना अकल्प आयुष्य - जीवन - प्राप्त होते. ते सर्वत्र आत्मरूप अनुभवतात. आपणासारखे कल्पना करणारे आयुष्य जगतात तेच निर्विकल्पी कल्पनातीत संत जीवन जगतात. श्वास व उच्छ्वास यांचे मध्यभागी संधीकाळात श्वासही नाही अथवा उच्छ्वासही नाही. म्हणजेच जन्मही नाही अथवा मरणही नाही असा जन्ममरणरहित वेळ म्हणजे जीवन. या जीवनावर काळाची सत्ता असत नाही. या जीवनात निर्विकल्प नामाची धारणा होते. म्हणून या निर्विकल्प नामस्मरणाला काळवेळ असत नाही. हे निर्विकल्प नाम म्हणजेच परब्रह्म आहे. परब्रह्माला 'सर्व' असे पण म्हणतात. 'सर्व खल्विदं ब्रह्म' हे वचन सर्वश्रुत आहे. साधनी सर्वब्रह्माच्या, निर्विकल्प नामाच्या जाणीवेत जाणाच्या काळवेळ नाही अशा वेळेला 'सर्वकाळ' असेही

म्हणतात. जोवर श्वासोच्छ्वास जोरात चालू असतो तोवर मन संकल्पविकल्प करते व निर्विकल्प नामाची धारणा होत नाही. निर्विकल्प नामाची धारणा ही फक्त जन्ममरणरहित जीवनातच होते. जन्ममरण या संसाराला पाणी - जीवन - दिल्याशिवाय हे नाम जाणता येत नाही.

श्वसनाच्या उपाधीत सापडलेल्या या जीवनाला 'उपाधीभूत जीवन' असे श्रीदासराममहाराज म्हणत असे मला वाटते. काही माणसे देहाच्या उपाधीत श्वसन सापडलंय म्हणून श्वसनालाच 'उपाधीभूत जीवन' समजतात. पण श्वास म्हणजे जीवन नव्हे. श्वास बंद असतानादेखील काही काळ प्राणी जिवंत राहू शकतो. तेव्हा तो कशावर जगतो, ते जीवन होय. श्वास हा जीवनोपयोगी आहे. तो आत जीवन आहे तोवर उपयोगी आहे. अर्थात श्वास व जीवन यात फरक आहे.

हे श्वास व उच्छ्वास यामधील जीवन केव्हा साधते? साधनाभ्यासाने आपण जेव्हा कामक्रोधअभिमानरहित होतो, जेव्हा मन सुखरूप शांत होते व मीपणेवीण बरवे साधन साधते, जेव्हा षड्विकारात्मक आयास संपतात तेव्हा हे जीवन साधते. हे जीवन साधले की जीवनात सहजकृती हे रामनाम, भजन साधते. या जीवनात जो वायू खेळतो, त्याला पवन म्हणतात. असा रामनामात पवन साधला की अनुभवाच्या खुणा प्राप्त होतात. कितीही निर्वात केले तरी काही वात त्या ठिकाणी असतोच. त्याप्रमाणे या आकाशरूप जीवनातदेखील काही वात उरतोच तोच तो पवन. हा पवन हा जीवनाच्या मध्यभागी असतो. या जीवनाच्या मध्याला - पवनाला - स्पिरीटॉन असे श्रीगुरुलिंगगीता संबोधिते. हा स्पिरीटॉन विश्वाचा मध्य आहे. खरा गुरुत्वमध्य आहे. गुरुत्व असणारा मध्य आहे. ताले तोले समत्वाने साधलेल्या रामनामात हा पवन साधतो. या पवनाचे ठिकाणी - वायूचे ठिकाणी - जी जाणीव असते तो चौथा गुण होय. या गुणावर प्रेम करणे हा साधनाचा क्रम जो आचरतो तो मनोलय साधलेला दास जगी धन्यता प्राप्त करतो. या चौथ्या गुणातून पुढे त्रिगुण निर्माण होतात, असार संसार जीवाचे मागे लागतो. हा पवन जीवनाचे माध्यम आहे. म्हणजे या पवनामुळे जीवन आहे. हा पवन हेच चैतन्याचे वारे आहे. हे चैतन्याचे वारे - पवन - हे मुख्य असून बाकी सारे दुर्यम आहे. बाकी सारे कमी महत्वाचे आहे.

साधनाभ्यासाने साधनी मन घटले असता कामक्रोध या सर्व कर्मचे बळेच दंडण होते. मनोवृत्तीचा निरोध झाल्याने 'सोहं तेही अस्तवले' असता गौण जड विश्वाचा आभास मावळून एक प्रधान चैतन्य प्रगट होते. आकाशरूप जीवन उर्ध्वगामी होते व जीवनातील पवन सहजच गगनात मिसळतो. हे जीवन त्या जीवनात मिसळते. जीवनाचे संप्रदान होते. अहंकाराचा संग सुटून तो निःसंग निर्गुणी अनन्य होतो. तो महायोगी होतो. जीवनात जीवन मिसळत राहते. त्याला अखंड जीवन अखंड स्मरण प्राप्त होते. तो जन्ममरणरहित मोक्षाला जातो.

('श्वासोच्छ्वासी वेळ तया ग्रासी काळ। तयाचिया पैल नाम आहे॥ म्हणोनी तयासी काळवेळ नाही। उद्धराची होई साधिलिया॥', 'निर्विकल्प नाम। तेचि जाणा परब्रह्म॥', 'चंचळाचे गुणे। झाले उपाधीचे लेणे।', 'टाकिता उपाधी। लागे सहज समाधी॥', 'दासरामी रामकृष्ण। जे का जाहले चिद्गुण॥', 'शुद्ध जो चिद्गुण जाणावे निर्गुण। जाले बहुगुण चंचळाने॥'- श्रीदासराममहाराज, 'सर्वमाजी असे काळ। तोची म्हणती सर्वकाळ॥ संत साधनी सर्वकाळ। जेथे नाही काळवेळ॥। जेथे दिवस ना रात। दास नामी अखंडीत॥', 'रामनामामाजी साधिलिया पवन। अनुभव खुण ऐशी असे॥', 'प्राणाचे स्पंदन। चाले जोवरी जीवन॥'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'बळिये इंद्रिये येती मना। मन एकवटे पवना। पवन सहजे गगना। मिळोची लागे॥', 'तैसे भूतजात माझ्या ठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथ मीची मी आघवे॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'नाम जाणे तुकयावाणी। दिले संसाराला पाणी॥', 'आयुष्याच्या या साधने। सच्चिदानंद पदवी घेणे॥', 'बरवे साधन सुख शांत मन। क्रोध नाही जाण तिळभरी॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'मनी लोचनी

श्रीहरी तोची आहे। जनी जाणता भक्त होऊनी राहे। गुणी प्रीती राखे क्रमू साधनाचा। जगी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा॥१’, ‘नाडीद्वारा धावे जीवन। जीवनामध्ये खेळे पवन। त्या पवनासरिसा जाण। आत्माही विवरे॥२’, ‘वायोमध्ये जाणीव गुण। तेचि ईश्वराचे लक्षण। तयापासून त्रिगुण। पुढे जाले॥३’, ‘निर्विकल्पी कल्पनातीत। तोची वोळखावा संत। येर अवघेची असंत। भ्रमरूप॥४’, ‘अधोमुखे भेद वाढतो। उर्ध्वमुखे भेद तुटतो। निःसंगपणे निर्गुणी तो। महायोगी॥५’ - श्रीसमर्थ, ‘अखंड जीवन अखंड स्मरण। जेथे जन्ममरण नाही नाही॥६’, ‘जरी होय बंद ऐसा हा निश्वास। दरवळे सुवास चहू ठायी॥७। उर्ध्वमुख होता देखे साक्षात्कार। दासराम स्थीर अलक्ष्यातू॥८’ - श्रीदासराममहाराज, 'The centre of breathing is spiriton. The spiriton is the centre of universe.' - श्रीदासराममहाराजांना श्रुत झालेल्या Twinkle Twinkle या इंग्रजी काव्यातून)

(२५)

गुरुत्वमध्य तो दावी विश्वमध्य। तयाचा जो मध्य मध्यबिंदू॥१॥
 विश्वाचा पहाता जो का मध्यबिंदू। तेथेची हा सिंधू अथांगची॥२॥
 बिंदूने परीघ परीघाने बिंदू। परीघात बिंदू सहजेची॥३॥
 बिंदूबिंदूने जो अफाट सागर। बिंदूविणे तर तेथे काय॥४॥
 गुरुत्वमध्य तो जीवनाचे साध्य। साधिल्या असाध्य नोहे काही॥५॥
 सर्व विश्वामाजी असे जे सामान्य। तेची असामान्य दासरामी॥६॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११३२)

आपले श्वसन ही विश्वाची मध्यवर्ती कल्पना असून विश्व हा कल्पनाविस्तार आहे. या श्वसनामुळे विश्वाला अर्थ, आयुष्य प्राप्त झाले आहे. या विश्वात अणूरेणूपासून सर्वत्र हे श्वसन - हे सोहं - विस्तारले आहे, पसरले आहे. अर्थात हे श्वसन विश्वाच्या मध्यवर्ती आहे. श्वसनाचा मध्यबिंदू हा विश्वाचा मध्यबिंदू आहे. याला श्रीगुरुलिंगगीता ‘स्पिरीटॉन’ असे संबोधते. हा विश्वाचा पहाता मध्यबिंदू पाहिला की सारे विश्वाचे ज्ञान होणारे आहे. शितावरून भाताची परीक्षा होते तसेच येथे आहे. असे अगणित बिंदू एकत्र आले की समुद्र होतो. समुद्रात बिंदूशिवाय काय आहे? विश्वाचा जो परीघ आहे तेथे तरी या बिंदूशिवाय काय आहे? बिंदूचा अनुभव आला की बिंदूचाच सिंधू होतो व सर्वसुखाची प्राप्ती होते. जीवनाला पूर्णता प्राप्त होते. अव्यक्ताचे ठिकाणी जो हा विश्वाचा आकार निर्माण झाला आहे तो या श्वसनकर्मामुळेच. श्वसन हे आत्म्याचे - हरीचे - कर्म आहे. विश्वाचे चलनवलन हा प्राण हालतोय म्हणून होते. ही प्राणाची हालचाल एक हरी आत्म्यामुळे होते, हे आपण लक्षात घ्यावे. हा विश्वाचा मध्य हाच गुरुत्वमध्य असून तो साधणे हेच आपले जीवनाचे साध्य आहे. ते साधले तर असाध्य असे काहीच राहात नाही. याचा अर्थ गुरुत्वमध्य साधला की साधायचे, मिळायचे काही राहात नाही. हे मध्यस्थानी असणारे गुरुत्व हाच खरा गुरु आहे. विश्वाचे केंद्रस्थानी असणारे जडाचे मूळ असे चैतन्य हेच मध्यस्थानी असणारे गुरुत्व असून तोच आपल्या श्वसनाचा, श्वसनातील उपाधीभूत जीवनाचा मध्यबिंदू आहे. हे सामान्यपणे सर्वत्र पसरलेले चैतन्य हेच श्रीदासराममहाराजांचे दृष्टीने असामान्य आहे. जीवनात साधणारा पवन - चैतन्याचे वारे - हे जीवनाचे मध्यवर्ती असणारे सूत्र ताले तोले रामनामात साधते. हे अंतराकाशातील वायूचे संचरण हे खरे आयुष्य, जीवन आहे. ते तसे आपणास साधावे अशी प्रार्थना माझे सद्गुरु श्रीदासराममहाराज यांना करतो व येथेच थांबतो. ('समुद्राचा बिंदू रे बिंदू पाहता सिंधू रे। सिंधुमाजी मिळूनी जाता। पुढे सुखाचा कंदू रे।') - श्रीचिमडमहाराज, 'धरीता सो सांडिता हं। अखंड चाले सोहं सोहं। याचा

विचार पाहता बहू। विस्तारला॥११७,’ ‘जडाचे मूळ ते चंचळ। चंचळाचे मूळ ते निश्चळ। निश्चळासी नाही मूळ। बरे पाहा॥१८-
श्रीसमर्थ, ‘ऐसा करितेनवीण गोचरू। अव्यक्ती हा आकारू। निपजे जो व्यापारू। तया नाम कर्म॥१९,’ ‘म्या बोलविल्या वेदू
बोले। म्या चालविल्या सुर्यू चाले। म्या हालविल्या प्राणू हाले। जो जगाते चाळिता॥२०- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज.)

(२६)

गुरुत्वाकर्षण विश्वा आकर्षण। शोधिती गहन संतजन॥१॥
आकर्षे प्रकर्ष प्रकर्षे आकर्ष। याचेनी सौरस विश्व दिसे॥२॥
ऐसे आकर्षण दावी संकर्षण। याचेनी भ्रमण विश्वासी या॥३॥
अणू रेणू याची खेच आकर्षण। चलन वलन याची गुणे॥४॥
श्वासोश्वासी हेची दिसो येई सत्य। आणिक ते मिथ्य दासरामी॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.११३०)

कमी शक्तीचा पदार्थ जास्त शक्तीच्या पदार्थाकडे आकर्षित होतो हा सर्वसाधारण नियम आहे. एकतत्व नामाची शक्ती जास्त असल्याने एवढे मन चंचळ असूनही एकतत्व नाम मनाला घटू पकडून ठेवते. मन नामाकडे आकर्षित होते. त्याच न्यायाने लघुत्व असणाऱ्या विश्वाला गुरुत्व असणाऱ्या चैतन्याचे आकर्षण - गुरुत्वाकर्षण - असते. या आकर्षणामुळे साच्या विश्वात स्पंद असतो किंवा स्पंदामुळे हे आकर्षण सिद्ध होते. या स्पंदामुळे सारे विश्व दृग्मोचर होते. अहो चैतन्याचे आकर्षण आहे म्हणून श्वास घेतला जातो. या आकर्षणाने विश्व संसारी भ्रमण करते. अणूरेणूतसुद्धा हे आकर्षण असते. म्हणून अणूरेणूत चलनवलन दिसते, भ्रमण आढळते. स्पंद आहे याचा अर्थ अणूरेणूतसुद्धा श्वसन आहे. श्वसन नाही अशी एकही गोष्ट नाही. सारे काही सजीव आहे. निर्जिव काही नाही. सारे दृश्य चिद्रूप आहे. या श्वासोच्छ्वासामध्ये मध्यभागी जीवनात जे नाम, परब्रह्म प्रत्ययाला येते ते चैतन्य तेवढे सत्य आहे. बाकी उपाधी सारी भ्रामक खोटी आहे. हे चैतन्यच हे समस्त विश्व वासुदेवरूप असल्याची प्रचिती आणून देणारे आहे.

‘स्पंदाशिवाय पदार्थ नाही, श्वसनाशिवाय स्पंद नाही, जीवाशिवाय श्वसन नाही. म्हणजे आहे ते सारे सजीव आहे, निर्जिव काही नाही, सारे चैतन्यमय आहे.’ हे श्रीदासराममहाराजांचे कीर्तनातून व्यक्त होणारे विचार या अभंगात त्यांनी गुंफले आहेत. (‘एकतत्व नाम दृढ धरी मना। हरीसी करुणा येईल तुळी॥१- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘घंटा किंकीणी नाद सिहं शंखं नादं भेर्यादीक महानादं अनुभव मन लुब्धं॥२- श्रीचिमडमहाराज, ‘जडाचे मूळ ते चंचळ। चंचळाचे मूळ ते निश्चळ। निश्चळासी नाही मूळ। बरे पाहा॥३- श्रीसमर्थ.)

(२७)

गुरुत्व तो गुरु गुरुत्व तो गुरु। परी हा निर्धार्ल कैसा क्हावा॥१॥
गुरुत्व पाहता कळते लघुत्व। लघुत्वे गुरुत्व प्रत्यया ये॥२॥
गुरुत्वे लघुत्व लघुत्वे गुरुत्व। जेणे परतत्व स्पृश्य होये॥३॥
गुरुत्वे जाणीव गुरुत्वे राणीव। गुरुत्व बरव जाणीव तुरे॥४॥
म्हणोनिया गुरु गुरुचे समान। सर्वसी समान समत्वेची॥५॥

दासरामी ऐसा गुरु आकळीला। गुरुरूप ज्ञाला ब्रह्मगोळ॥६॥

(श्रीदासरामगाथा अभिंग क्र. ११२९)

गुरुत्व जेथे आहे तो गुरु. आता गुरुत्व म्हणजे काय? एखाद्या व्यक्तीपाशी, प्राण्यापाशी, पदार्थपाशी एखादा विशेष गुण असतो, की ज्यायोगे आपण त्याच्याकडे आकर्षित होतो, तो गुण आपण आत्मसात करावासा वाटतो, त्या व्यक्तीपाशी, प्राण्यापाशी, पदार्थपाशी गुरुत्व आहे असे ओळखावे व त्याला त्या गुणप्राप्तीसाठी अती आदराने नमन करावे. जगद्गुरु श्रीदत्तगुरुंनी या गुणप्राप्तीसाठी चोवीस गुरु केले. प्रत्येक पदार्थात काही विशेषगुण असतोच, बघणारा हवा. पण एखाद्यापाशी विशेष गुण आहे, गुरुत्व आहे, हा आपला मनाचा निर्धार होणेच कठीण आहे. आपणच सर्व जाणते आहोत असे वाटत असेल, आपले अवगुण हेच सदगुण वाटत असतील तर त्याला गुरुत्व कसे समजणार? आणि तो कसा शरण जाणार? विशेष गुण दिसला तर तो आपल्यापाशी नाही याची जाणीव होते. तो गुण आपल्याकडे असावा असे वाटते. असे गुरुत्व दिसले तर आपले लघूत्व कळणार किंवा आपले लघूत्व कळले तरी कुठेतरी गुरुत्व प्रत्ययाला यायची शक्यता.

परमार्थात कोणता गुण पाहायचा? की ज्याने त्याचा पारमार्थिक अधिकार - गुरुत्व - जाणवेल. सर्वसामान्य संसारी माणसापाशी रज तम सत्व हे त्रिगुण असतात व या गुणाने जगाची जाणीव होऊन तो वासनेने वाया जातो. असे वासनायुक्त असणे, 'देह म्हणजे मी' या अहंकाराने युक्त असणे हेच आपले लघूत्व आहे. या तीन गुणांपेक्षा वेगळा चौथा विशेष शुद्ध सत्वगुण ज्याचेपाशी आहे, जो निर्विकल्प अहर्निशी परमार्थ साधत आहे, ज्याच्या दृष्टीला ही सृष्टी येत नाही तर तो चैतन्यच सर्वत्र पाहतो आहे अशा विदेही अनुभवी जाणीवरहित जाणत्या ज्ञानरूप व्यक्तीपाशी गुरुत्व आहे हे ओळखावे.

जे पाहणारे चैतन्य आहे तद्रूप जो झालेला आहे तेथे हे गुरुत्व आहे. तर जे दृश्य, देह आहे, त्याच्याशी जो तद्रूप झालेला आहे तेथे हे लघूत्व आहे. या पाहणाऱ्या गुरुत्वाने दृश्याचे ज्ञान होते म्हणजेच लघूत्व कळते व या देहाच्या माध्यमातून हे पाहते गुरुत्व प्रत्ययाला येते. म्हणजे लघूत्वाने गुरुत्व प्रत्ययाला येते.

या पाहत्या लपलेल्या गुरुत्वामुळे दृश्याची जाणीव होते तर 'सोहं तेही अस्तवले' या अवस्थेत जर ते सत्तारूप प्रगट झाले तर त्या चितप्रकाशाने द्वैतभाव नासतो, जाणताच जाणला जातो. या जाणत्याला जाणल्याने जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते व तो जाणीवरहित जाणता होतो. म्हणून गुरुत्व या गुरुसारखा दुसरा कोणीही नाही. गुरुहून श्रेष्ठ कोणीही नाही. सर्वांचा गुरु एकच. ते जे एक ब्रह्म आहे तोच गुरु.

श्रीदासराममहाराजांना हे जे एक आहे, जेथे द्वैत काही नाही असा गुरु आकळीला. सर्वांगी भरलेला निजगुरु सोहंभावाने आकळिला. सारा ब्रह्मगोल गुरुरूप दिसू लागला. सारे विश्व श्रीमहाराजांच्या रूपात दिसू लागले. ते म्हणतात, 'अवघाची महाराजा। दासरामी कोण दुजा॥।' ('जेथे दिसती विशेष गुण। ते सदगुरुचे अधिष्ठान। या कारणे तयासी नमन। अत्यादरे करावे॥।', 'सकळ अवगुणामध्ये अवगुण। आपले अवगुण वाटती गुण। मोठे पाप करंटपण। चुकेना की॥।', 'सदगुरुहून देव मोठा। जयास वाटे तो करंटा। सुटला वैभवाचा फाटा। सामर्थ्यपिसे॥।'- श्रीसमर्थ, 'गुरु जगी एक बोले गुरुगीता। परी तया अर्था जाणती ना॥।' - श्रीदासराममहाराज, 'रज तम सत्व आहे ज्याचे अंगी। याच गुणे जगी वाया गेला॥। तुका म्हणे ऐका सत्वाचे सामर्थ्य। करवी परमार्थ अहर्निशी॥।'- श्रीतुकाराममहाराज)

(२८)

व्यासाने परीघ परीघाने व्यास। तयाचा हव्यास जीवालागी॥१॥

व्यास कळलिया खरा कळे व्यास। महर्षी ते व्यास सर्वा गुरु॥२॥

तरी येथे त्रिज्या साधिली पाहिजे। मग हे सहजे उकलो लागे॥३॥
 त्रिज्या साधिताची कळती तीन रेषा। तेची खरी रेषा आयुष्याची॥४॥
 मग ते जीवन येई पूर्णतेला। दासराम झाला शरणागत॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.११२३)

वर्तुळाची त्रिज्या जर माहीत असेल तर त्या वर्तुळाचा व्यास, परीघ किती ते सहज सांगता येते. तसेच परमार्थात जर त्रिज्या साधली तर मनोलयाने सहजावस्था प्राप्त होऊन व्यास, परीघ या सान्या गोष्टींची उकल होते. साधनाभ्यासाने इडा, पिंगला सुषुम्नाकार झाल्यावर म्हणजे त्रिज्या साधल्यावर चैतन्य निजधाम, सर्व सुखाचे सुख असे सहजकृती हे कृतकृत्य रामनाम साधते. या नित्याच्या नेमाच्या एक नामाने अंतरीचा काम नाहीसा होतो. अशा विगत आस पुरुषाला खरे व्यास समजतात. तो उर्ध्वपंथी गमन साधून विष्णूदर्शनाने विष्णुरूप होतो, त्याला अष्टौप्रहर साधन साधते, तो सिद्ध सर्वकाळ राम चिंतन करतो. त्याला जीवनाची पूर्णता (परीघ) साधते. जे विगत आस व्यास असतात त्या ज्ञानी पुरुषांना ही पूर्णता (परीघ) साधते. किंवा ज्यांना ही जीवनाची पूर्णता - अखंड जीवन - प्राप्त होते ते विगत आस व्यास होतात. असे विगत आस हे इंद्रियांचे धणी आपले अंतःकरण आपले आज्ञेत ठेवणारे मूर्तीमिंत ज्ञान असे ऋषी जगद्गुरु महर्षी व्यासच ठरतात. अशा विगत आस आत्मरूप पुरुषाला जन्ममरणरहित आयुष्य प्राप्त होते. सोहम आत्मा हा अजन्मा असून त्याला जन्मही नाही अथवा मरणही नाही. सोहम आत्म्याचे जन्ममरणरहित अखंड जीवन हेच खरे अकल्प आयुष्य. अशी अपूर्णतेकडून पूर्णतिकडे वाटचाल व्हावी हा हव्यास प्रत्येक जीवाला असतो. अशी जीवनाची पूर्णता साधलेल्या महर्षी व्यासांचे पायी श्रीदासराममहाराज अनन्य शरण जातात.

(‘सोहं आत्मा स्वानंदधन। अजन्मा तो तूचि जाण। हेची साधुचे वचन। सदृढ धरावे॥’- श्रीसमर्थ, ‘जयाची आज्ञा आपण। शिरी वाहे अंतःकरण। मनुष्याकारे जाण। ज्ञानची तो॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘अखंड जीवन अखंड स्मरण। जेथे जन्ममरण नाही नाही॥’- श्रीदासराममहाराज)

(२९)

ज्यास कळे व्यास विरे पंचत्वास। दास म्हणती त्यास संतजन॥१॥
 ऐशिया दासांचा दास करी देवा। आशीर्वदि द्यावा हाची मज॥२॥
 दास होता होय गुरुंचे पुजन। दासरामा खूण गवसली॥३॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.११३६)

जो वासनारहित असा ज्ञानी व्यास होतो म्हणजे जो विगत आस असा व्यास होतो तो वासनारहित शुद्ध मनाने देहातीत होतो. त्याला पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश यापासून बनलेल्या चत्वार देहाचे निरसन श्वसनाचे अभ्यासाने - साधनाचे अभ्यासाने साधते. त्याचा देहभाव विरतो व त्याला वस्तूची ओळख होते. तो देहातीत वस्तूरूप होतो. अशा साधनी मन घटलेल्या बलवान पुरुषाला संतजन दास म्हणतात. अशा दासांचा मला दास कर असे मागणे श्रीदासराममहाराज देवाकडे करत आहेत. अशा दासांच्या दास झालेल्या दासानुदासांना ‘काही न करणे’ ही गुरुपूजा - श्रेष्ठपूजा - साधते. तो ज्याच्या दृष्टीला सृष्टी नाही असा देही असून पूर्ण विदेही स्वयं ब्रह्म होतो. त्याला अध्यात्मातील सर्व अनुभवाच्या खुणा प्राप्त होतात. विश्व न जाणवता सर्वत्र विश्वात भरलेला विश्वंभर जाणवतो. तो देव होऊन देवाचे भजन ही सेवा साधतो. श्रीदासराममहाराजांना

गुरुकृपेने ही अध्यात्मातील श्रेष्ठ खूण प्राप्त झाली. ('बीज अशीने भाजले। त्याचे वाढणे खुंटले। ज्ञात्यास तैसे जाले। वासनाबीज।।'- श्रीसमर्थ, 'न कळे तो देव सत्संगावाचोनी। वासना जाळोनी शुद्ध करा।। शुद्ध करा मन व्हारे देहातीत। ओळखा वस्तुते तुका म्हणे।।', 'विश्वी विश्वंभर। हे तो वेदांतीचे सार।।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'साधनी मन घटवी। बारे साधनी मन घटवी। साधनी घटता ते बळ अद्भूत। दासाची पदवी।।'- श्रीमामामहाराज, 'मज दास करी त्यांचा। संत दासांच्या दासांचा।।'- संतवचन, 'ज्याच्या दृष्टीस सृष्टी नाही। देही असून पूर्ण विदेही।। स्वयं ब्रह्म जो आपणची झाला। देव मस्तकी वंदिती त्याला।।'- संत केशवस्वामी, 'स्तुती काही न बोलणे। पूजा काही न करणे। सन्निधी काही न होणे। तुझ्या ठायी।।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'देहीच विदेह होणे। करून काहीच न करणे। जीवन्मुक्तांची लक्षणे। जीवन्मुक्त जाणे।।'- श्रीसमर्थ)

(३०)

पौर्णिमा ते व्यास व्यास ते पौर्णिमा। म्हणोनी पौर्णिमा व्यासाचिये॥१॥
 ज्यास कळला व्यास व्यास कळे त्यास। तथा जीवनास पूर्णता ये॥२॥
 व्यास तेथे ज्ञान ज्ञान तेथे व्यास। न जाणे तयास अज्ञानची॥३॥
 व्यासाची पौर्णिमा उमगोनी घ्यावी। तरीच पदवी परमार्थी॥४॥
 ऐसी हे पदवी जेणे संपादिली। दासराम धुळी तयाचिये॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११३५)

ज्यांचा परमार्थ पूर्णत्वाला जातो, जे देवाप्रमाणे पूर्ण वाटोळे देवरूप होतात, त्यांना व्यास म्हणतात. आणि जे व्यास असतात ते पूर्ण कळा जाणतात म्हणजे सोळा कळी चंद्र अनुभवतात. म्हणून व्यासांची पौर्णिमा. महर्षी व्यास हे असे पूर्णत्वाला गेलेले आत्मज्ञानी होते. जे ज्ञान व्यासांनी लिहिलेल्या महाभारतात नाही ते ज्ञान त्रैलोक्यात नाही. अर्थात जे त्रैलोक्यात ज्ञान उपलब्ध आहे ते सारे व्यासांनी महाभारतात सांगितलेलेच आहे. मूर्तीमंत ज्ञान असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज व्यासांचा मागोवा घेत परमार्थाची वाटचाल करतात. यावरूनच व्यासांची योग्यता समजून येते. म्हणून पूर्णत्वाला गेलेल्या व्यासांची पौर्णिमा - व्यास पौर्णिमा हीच श्रेष्ठ अशी गुरु पौर्णिमा होय.

ज्यांना व्यास शब्दाचा अर्थ समजला त्यांनाच महर्षी व्यास समजणार, त्यांच्या जीवनास पूर्णता येणार, त्यांना अखंड जीवन - अकल्प आयुष्य - प्राप्त होणार. वि + आस = व्यास, व्यास म्हणजे विगत आस. ज्यांचे वासनाबीज भाजलेले आहे व रामनामाची आवड निर्माण होऊन जे उद्भूत गेलेले आहेत ते पूर्णज्ञानी व्यास होत. हे ज्यांना समजते त्यांनाच महर्षी व्यासांचा अधिकार समजणार. असे जे वासनारहित व्यास असतात तेथेच नामाचे खरे ज्ञान असते. तेच खरे ज्ञानी असतात किंवा ज्याला खरे ज्ञान होते त्यांची वासना नाहीशी झालेली असते. तो पूर्ण समाधानी असतो. तो व्यास असतो. जेथे वासना आहे, असमाधान आहे तो बाह्यतः कितीही ज्ञानी असूदे तो अज्ञानीच ठरतो.

ज्यांचे प्राणापानामाजी मनाचे मिलन होते त्या वासनारहितांचे सारे मनोरथ पूर्ण झालेले असतात. त्यांचा परमार्थ पूर्णत्वाला गेलेला असतो. असे साधनी मन घटलेल्यांना दासाची पदवी प्राप्त होते.

अशी पदवी प्राप्त केलेल्या परमार्थातील कळस गाठलेल्या संतांच्या पायाची धुळी वासनेचे बीज जळून जाण्यासाठी, कैवल्य सुखासाठी, श्रीदासराममहाराज सहज धारण करतात. ('देवाची ती खूण करावे वाटोळे। आपणावेगळे उरो नेदी।।'-

संतवचन, ‘पौर्णिमेचा चंद्र तुका पूर्ण झाला। क्षणात निमाला पायाजवळी॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘तैसा व्यासाचा मागोवा घेतु। भाष्यकाराते वाट पुसतु। अयोग्यही मी न पवतु। के जाईन॥’, ‘म्हणौनी महाभारती नाही। ते नोहेचि लोकी तिही। येणे कारणे म्हणिपे पाही। व्यासोच्छिष्ठ जगत्रय॥’, ‘कैवल्यसुखासाठी। परमाणु घे किरीटी। उधळती पायापाठी। चालता जे॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘व्यास वाल्मीक अंबरिषी। नामे उद्धार झाला त्यासी॥’ - संत केशवस्वामी, ‘संतचरणरज लागता सहज वासनेचे बीज जळून जाय। मग रामनामी उपजे आवडी। सुख घडोघडी वाढो लागे॥’ - संतवचन, ‘बीज अशीने भाजले। त्याचे वाढणे खुंटले। ज्ञात्यास तैसे जाले। वासनाबीज॥’ - श्रीसमर्थ, ‘नाम खरे ज्ञान हरीकथा कीर्तन। निरुपण भजन अहर्निश॥’, ‘दास म्हणे पूर्ण कळा ते जाणावी। मने उमगावी अंतर्यामी॥’, ‘साधनी घटता ते बळ अद्भूत। दासाची पदवी॥’ - श्रीमामामहाराज केळकर, ‘प्राणापानामाजी मनाचे मिलन। परमार्थ पूर्ण तये ठायी॥’ - श्रीदासराममहाराज केळकर)

(३१)

सद्गुरुसमान नाही कोणी जगी। व्यासरूप अंगी सदा असे॥१॥
तोची एक व्यास जया नाही नाश। दिक काल आकाश जयाचेनी॥२॥
जयाचेनी देव दानव मानव। ऐसा तो सदैव ओळखावा॥३॥
ज्यास कळे व्यास सर्व कळे त्यास। सर्व तोची व्यास व्यास सर्व ॥४॥
ऐशा व्यासालागी सदाची नमन। तेण समाधान दासरामा॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११३७)

जे जन्माला येते व गमन करते त्याला जग म्हणतात. जगातील सारे पदार्थ इंद्रियांना जाणवतात. त्या साकार पदाथचे वर्णन शब्दात करता येते. ते सारे कल्पनेने भासतातही. हे सारे साकार जग कल्पांती - कल्पनेचा अंत ज्ञात्यावर - न जाणवणारे, नाश पावणारे असते. म्हणजेच ते कल्पनेनेच भासमान होणारे असते. सद्गुरु हे साक्षात परब्रह्म, कल्पांतीही न नासणारे म्हणजे सर्वकाळ असणारे स्वरूपाकार असतात. त्यांचे वर्णन शब्दात करता येत नाही. या जगात सर्वकाळी असणारे काहीही नाही. म्हणून सद्गुरुसमान या जगात काहीही नाही. हे सदा असणारे जगद्गुरु व्यासरूप - गुरुरूप - स्वरूप - आपल्या शरीरात वास करते.

जे विगत आस असतात म्हणजे ज्यांच्या ठिकाणी इच्छा असत नाही त्या मूर्तिमंत ज्ञान अशा पुरुषाला व्यास म्हणतात. ज्याची इच्छा मेलेली आहे असा व्यास इच्छामरणी असतो. ज्याची इच्छा मेलेली आहे त्याला जन्मही नाही अर्थात मरणही नाही. म्हणजेच तो व्यास सर्वकाळी असणारा अविनाश स्वरूपाकार असा असतो. व्यास कधीही देहाकार असत नाहीत. स्वरूपाकार अविनाश व्यास हे दीक, काल, आकाश यांचे अतीत असतात. म्हणजे दीक, काल, आकाश हे लोपलेल्या स्वरूपामुळे भासमान होतात. ज्ञान अज्ञानाचे पैल असणारे, शब्दाने वर्णन न करता येणारे, विस्मरण नाही असे अखंडस्मरण या स्वरूपाकार व्यासांपाशी असते. हे अखंड स्मरण अंतर्यामी असते तोवर मुँगीपासून ब्रह्मादीक देवापर्यंत सर्व चलन वलन करतात. ज्यांना या अखंड स्मरणाची जाणीव अखंड होते ते स्मरणरूप देव होतात. ज्यांना या अखंडस्मरणाची जाणीव कधीही होत नाही ते दानव ठरतात तर ज्यांना काही काळ या अखंडस्मरणाचे स्मरण तर काही काळ विस्मरण होते ते मानव ठरतात. जे सदा आहे, जेथे विस्मरण नाहीच असे अखंडस्मरण हे व्यासांचे खरे रूप आहे; तदूप आपण होणे म्हणजे व्यासांना

ओळखणे होय.

ज्यांना हे अखंडस्मरण प्राप्त होते अशा विगत आस व्यासांना सर्व ब्रह्म उमगते, व्यास हेच ब्रह्म असल्याचे उमगते. तो देहीच विदेही ब्रह्म होऊन ब्रह्मीच खेळतो.

अशा व्यासांचे पायी सदाचे नमन साधून श्रीदासराममहाराज वृत्तीरहित ज्ञानाने, निवृत्ती अवस्थेतील स्मरणाने, निवृत्तीदेवी ज्ञानाने पूर्ण समाधानी होतात. ('स्मरण देव स्मरण देव स्मरण देव जाणा। स्मरण चिंतने जग चाळवी त्यास तुम्ही का नेणा॥', 'स्मरण म्हणिजे देव। विस्मरण म्हणिजे दानव। स्मरण विस्मरणे मानव। वर्तती आता॥', 'सिद्ध स्वरूपी नाही देहो। तेथे कैचा हो संदेहो। याकारणे सिद्ध पाहा हो। निःसंदेही॥'- श्रीसमर्थ, 'अखंड स्मरण शब्दाने कळेना। पैल ज्ञानाज्ञाना होता कळे॥' - श्रीदासराममहाराज, 'जो जन्मला नाही ठार्डचा। त्यास मृत्यू येईल कैचा। विवेकबळे जन्ममृत्यूचा। घोट भरीला जेणे॥', 'जे जे काही साकार दिसे। ते ते कल्पांती नासे। स्वरूप ते असतची असे। सर्वकाळ॥', 'जे जे दृष्टीने देखिले। जे जे शब्दे वोळखिले। जे जे मनास भासले। तितुके रूप जयेचे॥' - श्रीसमर्थ, 'यश्च श्रोत्रियोऽवृजितोऽकाम-हृतः'- उपनिषद वचन, 'आशा नाही ज्याला। देव का मारी त्याला॥' - श्रीनामदेवमहाराज)

(३२)

संच साधोनिया मंचकी संचले। आणि बरसले आशिर्वाद॥१॥
वसुदेवी पहाता जो का वासुदेव। स्वरूपी सद्भाव ठसावला॥२॥
सदा जे संचले तेचि ते संचले। यावीण संचले काय सांगा॥३॥
संचले ते चळे चळे ते संचले। चळे ते चळवळे उपाधी या॥४॥
भक्ती तरी कलेकलेने वाढावी। पौर्णिमा ते व्हावी भक्तीचिया॥५॥
शिवाचे मस्तकी सोळावी ते कळा। तयासी चित्कळा बोलताती॥६॥
पौर्णिमेचा चंद्र तुका पूर्ण झाला। तुकयाचे बोला विचारावे॥७॥
ऐसी तरी व्हावी सदाची पौर्णिमा। तयासी उपमा नाही जगी॥८॥
आनंदी आनंद गोविंदी गोविंद। संवादू विनोद पूर्णिमेचा॥९॥
चैतन्य ते ब्रह्म ब्रह्म ते चैतन्य। तेथेची अनन्य जीवन हे॥१०॥
दासराम म्हणे ऐसी ते पौर्णिमा। ते गुरुपौर्णिमा मनी घ्यावी॥११॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.११४१)

श्वसनाचा संच - साधन - साधून हृदयाच्या मंचकावर अनुभवाला आलेल्या सदगुरुंनी काया काशीत तारक मंत्राचा उपदेश दिला. गुरुकृपेचा वर्षाव झाला. आशीर्वादाची बरसात झाली. भावाच्या मंथनातून निर्गुण साचले. लोपलेले सत्यस्वरूप प्रगट झाले. वसुदेवी पाहता समस्त विश्व वासुदेवरूप आहे अशी प्रचिती सोहंभावातून अवतरली. जे सदा आहे ते निर्गुण संचले अर्थात जे कदा आहे ते निर्गुण ब्रह्मावेगळे आघवे सारे भ्रमरूप लय पावले, हे सांगणे नकोच. भावाच्या मंथनातून जे निर्गुण साचले ते सगुण चंचळ आहे. अर्थात जे चंचळ आहे तेच साचले. या चंचळाच्या गुणाने उपाधीचे लेणे प्राप्त झाले. हे चंचळ चैतन्याकडे वृत्ती वळविणे ही भक्ती कलेकलेने वाढावी व भक्तीची पूर्णता निवृत्ती अवस्थेत मन हे राम होण्यात, सुखरूप होण्यात व्हावी. हरीभक्तीचा कळस गाठणे म्हणजेच भक्तीची पौर्णिमा होणे.

साधनात नामाचे साधनी शिवाचे मस्तकी असणारी सोळावी कळा - चित्रकळा - अनुभवाला आली की पौर्णिमेचा पूर्ण चंद्र अनुभवाला येऊन मन वृत्तीसहित मुरते. मन प्रवृत्ती सोडून निवृत्ती होते. हा सोळा कळी चंद्र पाहणे ही खरी पौर्णिमा. हा सोळा कळी पूर्ण चंद्र पाहून श्रीतुकाराममहाराजांचा परमार्थ पूर्णत्वाला गेला. श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, ‘पौर्णिमेचा चंद्र तुका पूर्ण झाला। क्षणात निमाला पायाजवळी॥’. सदा जे पूर्ण आहे, ते सदा अनुभवणे, अविनाशाचा गोळा सतत पुढे करून खेळणे हा जितामुक्तीचा सोहळा अनुभवणे, या जगावेगळ्या आनंदाला जगात उपमा नाही. हा पूर्णिमेचा आनंद म्हणजेच निर्विषयानंद - ब्रह्मानंद - आहे. ‘आनंदाचे डोही आनंद तरंग’ असा सहजानंदाचा अनुभव द्वैतामध्ये सर्वत्र अद्वैत गोविंद भरून राहिल्याचे जाणविल्यावर होणारा आहे. चैतन्यब्रह्मी अनन्य होणे म्हणजे ब्रह्मचैतन्य होणे. म्हणजेच अखंड जीवन, अखंड स्मरण प्राप्त होणे होय. ही साधनाने जीवनाची पूर्णता साधणे, पूर्ण जीवन साधणे हीच खरी गुरुपौर्णिमा असे श्रीदासराममहाराज सांगतात. (‘मज हृदयी सदगुरु। जेणे तारिलो हा संसार पुरु। म्हणौनी विशेषे अत्यादरु। विवेकावरी॥’, ‘हे समस्तही श्रीवासुदेवो। ऐसा प्रतीरसाचा वोतला भावो। म्हणौनी भक्तामाजी रावो। आणि ज्ञानिया तोची॥’, ‘भावाचे मथिले निर्गुण संचले। ते हे उभे ठेले विटेवरी॥’, ‘काया काशी गुरु उपदेशी। तारक मंत्र दिला आम्हासी। बापरखुमादेवीवरासी। ध्यान मानसी लागले॥।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘निश्चली चंचल चेतले। म्हणौनी चैतन्य बोलिले। गुणसमानत्वे जाले। गुणसाम्य ऐसे॥।’ - श्रीसमर्थ, ‘चंचळाचे गुणे। झाले उपाधीचे लेणे॥।’ - श्रीदासराममहाराज, ‘विषय इंद्रिये जड ओळखणे या नाव विरक्ती। चैतन्याकडे वृत्ती वळविणे या नाव भक्ती॥।’ - संत शिवराम, ‘गुरुदत्त ब्रह्मचैतन्य। नाम असे परममान्य। चैतन्यब्रह्मी अनन्य। एकरूप जाहले॥।’ - सदगुरु लीलामृत)

(३३)

आता एक मज जहाले श्रीगुरु। त्यानी चराचरु व्यापियेले॥१॥
जेथे जेथे भाव तेथे तेथे देव। ऐसा नवलाव कैचा झाला॥२॥
हृदयी पाऊले दिसती गोजिरी। कवतूक भारी गुरुनी केले॥३॥
दासरामा एक दैवत श्रीगुरु। तेणे सर्वेश्वरु धाविन्नला॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १११६)

परमार्थात जे एक आहे तेच सारे काही. परमार्थात जेथे द्वैत काही नाही असे अद्वैत. परमार्थात जे एक आहे तेच सर्वचे गुरु. जे एक आहे तोच सर्वाचा देव. देवाकडे जाणारा एक हाच मार्ग. सर्वाचे एकाची प्रचिती देणारे एक नाम. आमच्या डोकीत जे द्वैत आहे तेवढेच द्वैत नहून द्वैत नाहीच. परमार्थात जर द्वैत असेल तर तो परमार्थातिला व्यवहारच ठरतो. तो खरा परमार्थ नव्हेच. व्यवहाराचा शेवट झाला तर परमार्थाची आठवण. मग व्यवहाराचा शेवट झाला नसेल तर त्याला परमार्थ कसे म्हणार? चैतन्याच्या कृपेने चैतन्याने चैतन्याच्या द्वारा चैतन्याशी तादात्म्य होऊन चैतन्याची अनुभूती घेणे हा श्रीदासराममहाराजांना अपेक्षित निःखळ परमार्थ आहे. सारे बीजगणित यात कोठे अंक (देह) आडवा येतच नाही. एक चैतन्यच फक्त, बाकी काही नाही.

सगळ्यांचा गुरु एक आहे असे म्हटल्यावर मग हे अमक्यांचे शिष्य, हे तमक्यांचे शिष्य, त्यांच्यात लाथाळी, याला कितपत अर्थ आहे? अहो साधू, सदगुरु मनुष्याकृती पाहणे हे आपले अज्ञान, भ्रम आहे. ते मनुष्याकृती देहाकार पाहिले की ते वेगळे वेगळे दिसतात. पण साधू, सदगुरु हे देहाकार असत नाहीत. ते स्वरूपाकार एक देहातीत वस्तुरूप झालेले

असतात. आपले स्वरूप हेच सदगुरुंचे गुरुरूप, तेच परब्रह्माचे रूप म्हणून गुरु साक्षात परब्रह्म. प्रत्येकाचे सदगुरु देहाकृतीने वेगळे दिसले तरी ते सारे एकच असतात. त्यांचे अनुयायी मात्र अज्ञानाने भांडत असतात. राजकारणात जसे सगळे पुढारी आतून एकच असतात, त्यांचे अनुयायी मात्र भांडत असतात तसेच येथे आहे. हे साधूंचे, सदगुरुंचे एकपण जाणविणे, ही खरी शरणागती. अशी शरणागती ज्ञाली तर मोक्ष प्राप्त होतो. हे अद्वैताचे निःश्वास सुख निर्गुण शोधून पाहिले तर प्राप्त होते. निवृत्ती निर्गुण अवस्थेत ज्ञानाचे डबोले प्राप्त होते व ज्ञानाने मोक्ष.

मन मुरल्यावर त्रिगुणरहित होऊन नमन साधल्यावर द्वैत नाहीसे होऊन जो एकाचा अनुभव येतो व तेच एक सामान्यपणे चराचरात भरून राहिल्याचे जाणविते. अनेकी सदा एकाचे अस्तित्व जाणविते. हा एकाचे अस्तित्व दाखविणारा सोहंभाव - मुख्यभाव - हाच सर्वाठायी भरून राहिलेला निजगुरु. तोच देवाधिदेव परब्रह्म होय. हा सोहंभाव म्हणजेच खरा 'मी' होय. म्हणून येथील ज्ञान हे ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान या त्रिपुटीतील वृत्तीसहित ज्ञान नव्हे. येथील ज्ञान हे वृत्तीरहित ज्ञान - निवृत्तीदेवी ज्ञान - निवृत्ती अवस्थेतील स्मरण (ज्ञान) होय. अद्वैतज्ञान होय.

संतमहात्म्यांनी द्वैतात अद्वैत अनुभविले. तर आम्ही अद्वैत परमार्थात द्वैत अनुभवितो. एवढा त्यांच्यात व आमच्यात फरक आहे. अद्वैत अनुभविणे म्हणजे सर्वत्र विश्वात सामान्यपणे पसरलेले चैतन्य अनुभविणे होय. हे सामान्यपणे सर्वत्र असणारे चैतन्य असामान्य वाटणे हेच संतांचे असामान्यपण आहे. अद्वैत अनुभवणे म्हणजे गायी म्हर्शींना आप्रखंड खायला देणे व माणसाला आंबोण खायला देणे नव्हे तर गायीम्हर्शींच्या आत जे चैतन्य आहे तेच माणसात आहे हे साधारण्य अनुभविणे, समत्वाचे सुख अनुभविणे म्हणजे अद्वैताचे निश्चल सुख अनुभविणे होय.

श्रीदासराममहाराजांना साधनी मन घटल्याने या सर्वाठायी चराचरात भरून राहिलेल्या निजगुरुंचे ज्ञान झाले. कल्पनेच्या निरासाने मीपण नाहीसे होऊन सहज उरलेले गुरुंचे निर्गुण निवृत्तीरूप सोहंभावाने जाणविले. सोहंभावाने निजगुरु सर्वाठायी भरल्याचे जाणविले. 'अवघाची महाराजा' ही अनुभूती प्राप्त झाली.

मनाची धावाधाव संपणे व शीण नाहीसा होऊन अवघा आनंद होणे म्हणजे हृदयी श्रीगुरुंचे चरण अनुभवणे होय. विवेकाने मन आवरले असता सोहंसाची बोळवण होऊन हृदयी ही बरवी पाऊले अनुभवाला येणारी आहेत. कल्पनेच्या निरासाने देहाचा, मनाचा, प्राणाचा लय साधला असता 'मी अमूक आहे' हे स्फुरण हृदयदेशी शिल्पक राहते. तीच गुरुंची गोनाम इंद्रियांच्या वृत्ती जिरवणारी म्हणून गोजिरी पाऊले. हे चंचळ असणारे मन स्थिर शांत होणे हीच श्रेष्ठ गुरुकृपा.

श्रीदासराममहाराजांना हे जे एक मनोलयाने अनुभवाला येते ते एक म्हणजेच गुरु असे वाटते. भ.स.श्रीनिंबरगीकरमहाराज हेच दैवत हरी व भ.स.श्रीनिंबरगीकरमहाराज हेच गुरु. भ.स.चिमडचेमहाराज हेच महाविष्णू व भ.स.श्रीचिमडचेमहाराज हेच गुरु. भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराज हेच दैवत हनुमान व भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराज हेच गुरु. श्रीगुरु हेच दैवत, अशीच त्यांची धारणा होती. या गुरुंवरील एकनिष्ठेनेच त्यांना सर्वेश्वर परमात्मा सहाय्यकारी झाला.

(‘गुरु जगी एक बोले गुरुगीता। परी तया अर्था जाणती नाा॥’ - श्रीदासराममहाराज, ‘एक आहे बाबा तेथे द्वैत काही नाही। अद्वैताचे सुख ते निश्चल निर्गुण शोधोनी पाही॥’ - श्रीचिमडमहाराज, ‘एक नाम हरी द्वैत नाम दूरी। अद्वैत कुसरी विरळा जाणे॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘जे गुरुसी मनुष्य मानिती। ते मिथ्या गुरुभक्ती। त्यासी कल्पांती नोहे विश्रांती। उपदेश भ्रांती मनुष्यत्वे॥’ - श्रीनाथमहाराज, ‘साधु दिसती वेगळाले। परी ते स्वरूपी मिळाले। अवघे मिळोनी येकची जाले। देहातीत वस्तू॥’, ‘येक गुरु येक देव। कोठे तरी असावा भाव। भावार्थ नस्ता वाव। सर्व काही॥’, ‘येकांती मौन धरून बैसला। तेथे कोण शब्द जाला। सोहं ऐसा भासला। अंतर्यामी॥’, ‘वृत्तीरहित जे ज्ञान। तेची पूर्ण समाधान। जेथे तुटे

अनुसंधान। मायाब्रह्मीचे॥’ - श्रीसमर्थ, ‘एन्हवी सर्वांच्या हृदयदेशी। मी अमुका आहे ऐसी। जे बुद्धी स्फुरे अहर्निशी। ते वस्तु गा मी॥’, ‘पै आपुलेनी भेदेविण। माझे जाणिजे जे एकपण। तयाची नाव शरण। मज येणे गा॥’, ‘नमन हाची अनुभव। नमन हाची मुख्य भावो। नमन हाची देवो। देवाधीदेव पावसी॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘सर्व विश्वामाजी असे जे सामान्य। तेची असामान्य दासरामी॥’ - श्रीदासराममहाराज, ‘आता कोठे धावे मन। तुमचे चरण देखिलिया। भाग गेला शीण गेला। अवघा झालासे आनंद॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘सोहंभावे मुकुंदरायी। भरला निजगुरु सर्वाठायी॥’ - संत मुकुंदराज, ‘तत्वामध्ये मीपण गेले। तरी निर्गुण सहजची उरले। सोहंभावे प्रत्यया आले। आत्मनिवेदन॥’ - श्रीसमर्थ, ‘ब्यवहाराचा शेवट परमार्थाची आठवण। मार्गील तो धागा आता करा संपूर्ण॥’ - संतवचन)

(३४)

गुरु ध्येय ध्यान गुरु संध्या स्नान। त्याचे अनुसंधान तेची भक्ती॥१॥
तेथे अविनाश जोडिले जयाने। तया काय उणे जगामाजी॥२॥
गुरु थोर सान सुखाचे निधान। संत करिती गान सद्गुरुचे॥३॥
गुरु कृपा करी तया कोण मारी। गुरु जै संहारी कोण राखी॥४॥
गुरु हाची देव संत महानुभाव। तयापायी भाव दासरामी॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११३८)

स्वरूपाकार होणे हे श्रेष्ठ ध्येय - गुरु ध्येय - साधण्यासाठी स्वरूपध्यान - जे जसे आहे तसे रूप दिसणे - हे श्रेष्ठ - गुरु - ध्यान साधावे लागते. हे गुरु ध्यान साधण्यासाठी इडा, पिंगला, सुषुम्नेच्या त्रिवेणीसंगमी गुरु मार्जन - नित्य स्नान - व्हावे लागते. तरच संदेहाची निवृत्ती होऊन भाव धरला जातो व संधीकाळी रामनामध्वनी श्रवण होणे ही गुरु (श्रेष्ठ) संध्या साधते. आत्माराम हृदयी प्रगट होऊन त्याच्या ध्यानाने स्वरूपाकार होणे हे ध्येय गाठता येते. या जगदंतरी घुमणाऱ्या नामाचे सदा अनुसंधान - स्वरूपानुसंधान - हेच खरे ध्यान, हीच खरी भक्ती.

या अनुसंधानाने जो, अविनाश जे आहे ते सारे गोळा करतो, त्याला देहाचे, जगाचे भान राहात नाही. तो समत्वाचे सुख अनुभवतो. लहान, थोर, गरीब, श्रीमंत कोणीही असूदे त्याला या गुरुरूपी सुखाचा ठेवा प्राप्त होऊ शकतो. म्हणून लहान थोर साऱ्यांना गुरुरूप हे सुखाचे निधानच वाटते. हे सुख अनुभवणारे संत या सद्गुरुचे भावे गुणगान करतात.

गुरु जोवर आपल्याला आठवत आहेत, तोवर आपल्याला कोणच मारू शकत नाहीत. पण ते का एकदा आपल्याला विसरले की आपले रक्षण कोणीही करू शकत नाही. म्हणून त्यांच्या रूपाचे अनुसंधान सतत हवे. आपण जर सदा स्वरूपानुसंधानाने स्वरूपाकार झालो तर आपले विस्मरण कदापी त्यांना होणार नाही. अर्थात आपणाला मरणाचे भय उरणार नाही. असा निर्गुणी अनन्य असणारा महानुभवी संत हाच गुरु - देव - असतो. त्यांचे चरणाशी श्रीदासराममहाराज भावे नमन करतात. (‘अविनाशाचा गोळा रे पुढे करूनिया खेळा रे। जितामुक्तीचा सोहळा भोगी। जमवुनी बारा सोळा रे॥’ - श्रीचिमडमहाराज, ‘तो मज आठवतो गुरुराजा। प्राण विसावा माझा॥’ - संत श्रीकेशवस्वामी, ‘झाली संध्या संदेह माझा गेला। आत्माराम हृदयी प्रगटला॥’ - श्रीनाथमहाराज, ‘न संडी रे भावो टाकी रे संदेहो। रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

गुरु दावी गोल गोल दावी गुरु। तोची कल्पतरू पूर्णकाम॥१॥
 वर्तुळात त्रिज्या त्रिज्येने वर्तुळ। जेणे ब्रह्मगोल साधतसे॥२॥
 परी ऐसी त्रिज्या कैसी विस्तारली। बिंदुनेच ज्ञाती सत्य पाहा॥३॥
 ऐसी हे भुमिती जाणोनिया घ्यावी। तरीच पावावी मूक्तदशा॥४॥
 भू आणि मनाची जेणे होय मिती। तयाचिये मिती कोण करी॥५॥
 ब्रह्म पूर्ण जेणे आनंद भू-मन। तेची ते उन्मन दासरामी॥६॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११३४)

परमात्म्याच्या वायुसागरावर कल्पनेने उठलेली लहरी - वायुलहरी - म्हणजे विश्व आहे. लहरी या नेहमी गोल असतात. पाण्यावर उठणारी लहर गोल असते. ध्वनीलहरी गोल, प्रकाशलहरी गोल, मनाच्या कल्पनालहरी गोल तसे पूर्ण परमात्म्याचे ठिकाणी उठणारी लहर हीसुद्धा गोल, म्हणून विश्व गोल आहे. ही कल्पनेने वायुसागरी उठलेली वायुलहरी कल्पनेच्या निरासाने मिनली की हरीची प्राप्ती, गुरुची प्राप्ती हा श्रीदासराममहाराजांचा गुरुविचार येथे लक्षात घ्यावा असा आहे. परमात्मा हा गुरु. हा गुरु आपणाला भुगोल दाखवितो. गुरुंच्यामुळे भुगोलाचे ज्ञान होते. हे भुगोल जाणणारे जाणते ज्ञानी गुरु म्हणजे आपला अंतरात्माच आहे. जोवर देह आहे, हा भुगोल आहे व देहात आत्मा आहे तोवरच हे गुरुज्ञान - आत्मज्ञान - होण्याची शक्यता. शब्द जरी खोटे असले तरी अर्थ हा शब्दानेच कळतो. म्हणजे आत्मज्ञान - गुरुज्ञान - भुगोलाच्या साहाय्यानेच होते.

‘Goal’ गोल या इंग्रजी शब्दाचा मराठीत अर्थ ध्येय असा आहे. श्रीदासराममहाराज ‘Goal’ हा शब्द ध्येय या अर्थनि कीर्तनात वापरत असत. तसा ध्येय हा अर्थ येथील ‘गोल’ शब्दाचा जर घेतला तर ‘गुरु दावी गोल गोल दावी गुरु’ याचा अर्थ काय होईल? ‘गुरु दावी गोल’ याचा अर्थ गुरु हे आपले ध्येय काय असावे हे सांगतात. गुरुंच्या मार्गदर्शनाखाली स्वरूपाकार होणे हे जर ध्येय ठरले तर हे ध्येय - गोल - आपणाला गुरुरूप दाखविणारे, स्वरूपदर्शन घडविणारे असते. तेच श्रीदासराममहाराज पुढे असे सांगतात, ‘गोल दावी गुरु.’

गुरु हा देवाप्रमाणे पूर्ण - वाटोळा - असतो. तो शिष्याला आपणासारखे काळवेळ नाही अशा संधीकाळी पूर्ण - गोल - वाटोळा - करतो व शिष्य पूर्ण झाला की तो गुरुपदावर आरूढ होतो. अशा तळेने तो शिष्याच्या मनातील साच्या इच्छा पुच्या करून, इच्छा नुरवून शिष्याला निष्काम - पूर्णकाम - करतो. म्हणून गुरुंना शिष्याला निर्विकल्प करणारा ‘कल्पतरू’ म्हटले जाते.

विश्व हे पूर्ण वर्तुळाकृती असून गुरुत्व असणारा मध्य - गुरुत्वमध्य - हा विश्वाचा मध्य, हा सर्वांचा एकमेव गुरु आहे. या गुरुत्व असणाऱ्या गुरुंकडून परीघावरील चराचरांना त्रिज्येमार्फत चैतन्यरूपी जीवन प्राप्त होते. चैतन्याच्या आकर्षणाने - खेचीने - प्रथम श्वास घेतला जातो व जडाच्या - देहाच्या - जाणीवेने (आकर्षणाने) तो परत खाली येतो. आत्मा गुणसंगे संसारी होतो. देहाच्या गावात जन्ममृत्यूचे सोहळे होत राहतात. जितके जीव आहेत तितक्या त्रिज्या असतात. या असंख्य त्रिज्यांनी जोडल्या जाणाऱ्या समान अंतरावरील बिंदूनी हे वर्तुळ, हा परीघ तयार होतो, ब्रह्मगोल तयार होतो. चैतन्याचे आकर्षण आहे, तोवर हा श्वासोच्छ्वास चालू राहतो. म्हणून सारे विश्व चैतन्यमय, सजीव आहे, चिद्रूप आहे. त्रिज्येमुळे हा जगाचा विस्तार झाला आहे. त्यातील चैतन्याचा बिंदू हा महत्वाचा आहे. लांबी नाही, जाडी नाही, स्थिती नाही असा बिंदू

म्हणजे जीव - ब्रह्म - आहे. बिंदू हा अदृश्य असतो पण बिंदूपूढे बिंदू ठेवून होणारी रेषा दृश्य असते. दृश्य रेषा ही मायेसारखी आहे. ही भूमिती समजून घेतली पाहिजे. तरच मुक्ती प्राप्त होणारी आहे. हे भू (देह) आणि मन कुणामुळे साकार झाले आहे त्या ब्रह्माचा आकार कोण बघणार ? हे पूर्ण ब्रह्म जाणले तर देहाला, मनाला आनंद होतो. हे पूर्ण ब्रह्म जाणण्यासाठी मन मारून उन्मन व्हावे लागेल. असे श्रीदासराममहाराज सांगत आहेत. ('वारिया पोटिया गगन। सगुणा दावी निर्गुण। निर्गुणी तुषारू सगुण। जगताची उठली लहर।।', 'हा प्राण आटला वाञ्यामाजी संगम किती हा गोड।। शांत हरीच्या नामी काया। सर्व मन हे जाय विलया। वायुलहरी वायुसागरी मिनली। जेणे हरीची जोड।।'- श्रीदासराममहाराज, 'भुगोळ आहे ब्रह्मामध्ये। ब्रह्म आहे भुगोळामध्ये। पाहता येक येकांमध्ये। प्रत्यक्ष दिसे।।'- श्रीसमर्थ, 'देवाची ती खुण करावे वाटोळे। आपणा वेगळे उरो नेदी।।' - संतवचन, 'आपणासारिखे करिती तात्काळ। नाही काळवेळ तयालागी।।' - संतवचन, 'तू गुरु बंधु पिता। तू आमुची इष्ट देवता। तूचि सदा रक्षिता। आपदी आमुते।।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(३६)

गुरुलागी जेणे लावियेला गुणा। तया काय खुणा प्राप्त होती॥१॥
 सदा अंगी क्रिया दावितसे गुरु। तोचि परात्पर भाराजा॥२॥
 तेचि क्रिया ज्याची आपुली जहाली। ज्योती झळकली परब्रह्मी॥३॥
 मंडलाकार हे जेणे चराचर। अखंड परपार तोचि गुरु॥४॥
 दासरामालागी हा गुरु पावला। तयाच्या हाकेला सदा धावे॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११३९)

आपण जेव्हा सद्गुरुंच्याकडे अनुग्रह घेणेसाठी जातो, तेव्हा त्यांनी आमच्यात जे पाहिले तेच जर आपण त्यांच्यात पाहिले तर दोघे एका पातळीत येतात, अनुग्रह होतो. सद्गुरुंनी अनुग्रह देताना आपले गुणदोष याती पाहिले काय ? त्यांनी जर आपले गुणदोष पाहिले तर ते आपल्याला अनुग्रह देतील काय ? त्यांनी सर्वत्र सदा सम असणारे अद्वय ब्रह्म समदृष्टीने आमच्यात पाहिले. आम्ही त्यांच्यात काय पाहिले ? आम्ही विषमदृष्टीने त्यांचे देहाला चिकटलेले गुणदोष पाहिले व त्यांची निंदा करण्यात गुरुफटलो. अनुग्रह म्हणजे हेच का ते, याने आमचे काय होणार असे वाटले. येथेच सारे बिघडले. यालाच 'गुरुलागी गुणा लावणे' असे म्हणतात. अशा शिष्याला आत्मखुणा प्राप्त न होताना 'काय खुणा' प्राप्त होणार. म्हणजे 'काय नोहे' न होताना 'काय करणे' होणार, देहभाव घटू होणार. हा जो गुरुंकडे बघण्याचा काटकोनाचा दृष्टीकोन - गुण्यातला दृष्टीकोन - आहे तो सरळकोनाचा दृष्टीकोन व्हावयास हवा. 'काय नोहे' केलेल्या महाराजांनी त्यांची समत्व दाखविणारी समगती - संगती - सदा अंगी क्रिया - हेतुवीण सत्क्रिया - आचरून दाखविली. या समगतीमध्ये हरीचा आठव व देहाचा विसर अनुभवाला येतो. आपले अंगी असणारे बीज जर शुद्ध असेल तर आपल्याला ती क्रिया अंगिकारता येते. आपले ठिकाणी असणारी बाहेर धावणारी विषमत्व दाखविणारी विषमगती - विसंगती - हेतुसह असत्क्रिया - पालटून आपण त्यांचेप्रमाणे हेतुवीण सत्क्रिया आचरली तर मनाचे उन्मन होऊन चारीवाचेपैल रामनामाची खूण अनुभवता येते. जीवनज्योत आत्मज्योत या दोन ज्योर्तींचे ऐक्य साधून दिवाळी पाडवा साजरा होतो. भावबीज साधते. सोहऱ्यावाने निजगुरु सर्वाठायी भरल्याची जाणीव निर्माण होते. ज्याने हे चराचर, खंडीत न होणारे वलयाकार मंडल व्यापले आहे अशा अखंड श्रीगुरुंची जाणीव होते. श्रीदासराममहाराजांनी गुरुकृपेने आपल्या हृदयात जे श्रीमहाराजांचे रूप अनुभविले तेच सर्व विश्वात भरून

राहिल्याचे अनुभविले. ते स्वानुभवाने म्हणतात, ‘अवघाची महाराजा। दासरामी कोण दुजा।’ ('म्हणौनि सर्वत्र सदा सम। ते आपणची अद्वय ब्रह्म। हे संपूर्ण जाणे वर्म। समदृष्टीचे॥') - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘संगती म्हणजे समगती जाणे। दाविताती खुणे संतराय। समगतीमाझी हरीचा आठव। नुरे देहभाव देहामाझी॥। गोविंद म्हणे मन होतसे उन्मन। रामनाम खूण दर्शनाची॥’, ‘ज्योती ज्योत मिळता दिवाळी पाडवा। मौज अभाव भावा भावबीज॥’ - श्रीमामामहाराज, ‘अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचराम्। तत्पदं दर्शितं येन् तस्मै श्रीगुरुवे नमः॥।’ - श्रीगुरुगीता, ‘करील ते काय नोहे महाराज। परी पाहे बीज शुद्ध अंगी॥।’ - श्रीतुकाराममहाराज)

(३७)

गुरु एक ग्रह ऐसा ज्याचा ग्रह। तया अनुग्रह काय करी॥१॥
 गुरु निःसंदेह तेथे हा संदेह। मग पापग्रह उफाळती॥२॥
 गुरु हा पाहता न धरी आग्रह। करी तो विग्रह समासाचा॥३॥
 ज्याची कुंडलिनी जागृतीसी आली। तयाची फिरली कुंडली हे॥४॥
 कुंडलिनी जरी घेर्वेल विश्रांती। स्थापकता स्थिती राहीचना॥५॥
 कुंडलिनी जेथे राहिली जागृत। तेथ जो जागृत जागृती ते॥६॥
 गुरु हा तो करी सहजे निग्रह। तेथे निःसंदेह जीव होय॥७॥
 संदेह तो गेला मंदेह वारिला। अर्द्ध समयाता गुरुपदी॥८॥
 निर्विकल्प होये ऐसी फलशृंती। ऐसी बोले श्रुती गुरुगीता॥९॥
 देव तरी भेटे जनी आणि वनी। ऐसी बोले वाणी तुकयाची॥१०॥
 परी ते घडावे सद्गुरुभजन। तुकोबा हे खूण बोधिताती॥११॥
 पवनात्मज तो सोऽहंरूप गुरु। माथा कृपाकरू ठेवियला॥१२॥
 चित्ताचिया समता समत्वे प्रसाद। अंतरी आनंद केला जेणे॥१३॥
 गुरुपाठ करी गुरुपाठ करी। गुरुलिंग वरी कृपाछत्र॥१४॥
 गुरुपदी ऐसी प्रेम सुमनांजली। प्रेमे समर्पिली दासरामे॥१५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १४०)

स्वयंप्रकाश तारकस्वरूप असणारे गुरु जर आपणासारखे संसारी भ्रमण करणारे परप्रकाशी देहरूप आहेत असा जर आपला ग्रह (समज) झाला असेल तर त्या मनुष्याकृती मर्त्य गुरुंचा घेतलेला अनुग्रह काय कामाचा? ‘मरका गुरु रडका चेला त्याचा बोध वाया गेला’ असाच तेथे अनुभव येणार. देहापाशी देहीने अनुग्रह घेतला तर तो विदेही कसा होणार? काही लोक सूर्यमालेतील परप्रकाशी, कधी पत्रिकेत वक्री तर कधी पाठबळ देणारा गुरु ग्रह व मोक्षदाते सद्गुरु यांची गालूत करतात. पण सूर्यमालेतील परप्रकाशी गुरुग्रह व स्वयंप्रकाश कल्पनेचा अज्ञान अंधार दूर करणारे ज्ञानप्रकाशी गुरु वेगळे. त्यांचा एकमेकांचा तसा काही संबंध नाही. सद्गुरु व गुरु ग्रह यांची तुलनाच होऊ शकत नाही. असा संशय जर गुरुबद्दलच असेल तर भाव कसा काय धरला जाणार? तो रामकृष्णी नित्य टाहो कसा फोडणार? मग भक्ती मुक्ती तर लांबच राहणार. सत्य स्वरूपाकार निःसंदेह गुरुबद्दल संदेह, त्यांनी सांगितलेल्या नामाबद्दल संदेह असेल तर यासारखे पाप ते कोणते? मग

अनुग्रहाने पत्रिकेतील पापग्रह कसे अनुकूल होणार ? या संशयात्म्याचा सारे पापग्रह विनाशच करणार. द्रष्टे गुरु शिष्याचा हा ग्रह बदलण्यासाठी आग्रही असत नाहीत. ते शब्दाची फोड करून निजसार वस्तू शिष्याला दाखवितात. त्यांचा संशय दूर करतात. ज्यांचा पाठीराखा समर्थ श्रीगुरु आहेत त्या शिष्यांपाशी संशय उरेलच कसा ? त्या शिष्यांना चिंता करायचे काय कारण ? अनुग्रहाने ज्यांची कुंडलिनी जागृत होते त्याला कुंडली दाखवायचा प्रसंग कधी येतच नाही. त्याला गुरु ग्रहाचे पाठबळ लाभते. त्याला अखंड समाधान असते. त्याची नमनभक्तीने वर्खवर्ख नाहीशी होते. तो आत्मतृप्त होतो. त्याची सकळ इंद्रिये समाधानी होतात. मनोलयाने कर्माची फेरी चुकते. त्याचे जन्मदारिद्रव्य नाहीसे होते. निवृत्ती - उन्मनी अवस्थेत कुंडलिनी जर विश्रांती घेर्ईल तर स्थिती स्थापकता राहात नाही. त्यांची मूळस्थिती - सहजस्थिती - बदलत नाही. आमच्या संप्रदायात कुंडलिनी अंमल गाजवत नाही तर ती द्रष्टा होऊन राहते. ही कुंडलीनी जेथे जागृत आहे तेथे जो जागृत असतो, तो खरा जागृत. ती खरी जागृती. ही अखंड जागृती केव्हा प्राप्त होते हे वेगळ्या शब्दात श्रीमामामहाराज असे सांगतात, ‘निजत्वी राहुनी खेळात जागता। जागृती ये हाता दास म्हणे॥’. आम्ही ज्याला जागृती समजतो ती खरी जागृती नव्हे. त्या जागृतीला श्रीदासराममहाराज ‘स्वप्नजागृती’ म्हणतात. गुरु हे शिष्याला देहभाव विरविणारे, इंद्रियदमन साधणारे साधन साधायला सांगून देहाच्या व मनाच्या लयाने सहजावस्था प्राप्त करून देतात. साहजिकच त्याला मनोनिग्रह साधतो. संदेहरहित साधनाने तो जीव निःसंदेह होतो. देहाच्या मनाच्या लयाने संदेह व मंदेह या राक्षसांचा निःपात होऊन संधीकाळी गुरुपदी संध्या साधली जाते. कल्पना सरून तो निर्विकल्प कल्पकास भेटतो. दिननीशी होणारे सायास हा प्रपंच नाहीसा होऊन त्याला गुरुभजन साधते. देव सर्वत्र जनी वनी तो अनुभवतो. ‘तुका म्हणे गुरुभजनी। देव भेटे जनी वनी॥’ या श्रीतुकाराममहाराजांचे वचनाचा प्रत्यय त्याला येतो. पवनात्मज सोहळूप गुरुंचा हस्त मस्तकावर येतो. चित्ताचे समत्व हे योगाचे सार साधून चित्तात तो भरून राहतो. चित्ताला अखंडीत प्रसन्नता हा प्रसाद प्राप्त होतो. निर्विषयानंद - ब्रह्मानंद - त्याला प्राप्त होतो. हा गुरुपाठ साधल्याने श्रीगुरुलिंगजंगमस्वार्मीचे कृपाछत्र प्राप्त होते. गुरुकृपांजन प्राप्त ज्ञाल्याने ‘मेरा मैं जानू’ ही अनुभूती प्राप्त होते. हा सारा अनुभव मोठ्या प्रेमाने प्रेमसुमनांजलीच्या स्वरूपात गुरुपदी श्रीदासराममहाराजांनी समर्पित केला आहे. (‘जे गुरुसी मनुष्य मानिती। ते मिथ्या गुरुभक्ती। त्यासी कल्पांती नोहे विश्रांती। उपदेश भ्रांती मनुष्यत्वे॥’ - श्रीनाथमहाराज, ‘देहापासी गेला देही। तो कैसेनी होईल विदेही। म्हणोनी ज्ञात्यावाचून नाही। ज्ञान प्राप्त॥’ - श्रीसमर्थ, ‘न संडी रे भावो टाकी रे संदेहो। रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी॥’, ‘म्हणौनी संशयाहून थोर। आणिक नाही पाप घोर। हा विनाशाची वागूर। प्राणियासी॥’, ‘अर्जुना समत्व चित्ताचे। तेची सार जाण योगाचे। जेथ मन आणि बुद्धीचे। ऐक्य आर्थी॥’, ‘देखे अखंडीत प्रसन्नता। आर्थी जेथ चित्ता। तेथ रिगणे नाही समस्ता। संसारदुःखा॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘लखलख ज्योती सद्गुरु तारा। ताच्यासी पाहून आत्म्यासी तारा॥’ - श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, ‘फोडुनी शब्दांचे अंतर। वस्तू दाखवी निजसार। तोची गुरु माहेर। अनाथाचे॥’, ‘अनिर्वाच्य ते निवृत्ती। तेचि उन्मनीची स्थिती। निरोपाधी विश्रांती। योगियांची॥’ - श्रीसमर्थ, ‘मस्तकी हस्त ठेवुनी आपुला वनमाळी दाखविला। संशयजाळे उकलोनी वेगी हरीरस चाखविला॥’ - श्रीकेशवस्वामी

(३८)

सद्गुरु दयाळ सद्गुरु दयाळ। देती सर्वकाळ आठवण॥१॥
सद्गुरु कृपाळ सद्गुरु कृपाळ। सुबोध रसाळ करिती बोधू॥२॥

सद्गुरु मवाळ सद्गुरु मवाळ। पाहता निर्मळ भक्त होय॥३॥
सद्गुरु तेजाळ सद्गुरु तेजाळ। दासरामा विमल रूप तेची॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १११८)

सद्गुरु हे अत्यंत दयाळू असतात. ते वासना नदीच्या महापुरात गटांगळ्या खाऊन बुडणाऱ्या जीवांना, वासनेने जन्ममरणाच्या संसारी फिरून श्रमणाऱ्या जीवांना, वासनेपासून मुक्त करणारे साधन करणेस सांगतात. गुरुकृपेने साधनाभ्यासाने वासनेचे बीज जळाले, कामाचे दहन झाले की रामनामाची आवड निर्माण होते. काळवेळ नाही अशा सर्वकाळी ती आठवण - स्मरण - राहते. सर्वकाळ म्हणजे नेमके काय हे श्रीमामामहाराज असे सांगतात, ‘सर्वमाजी असे काळ। तोची म्हणती सर्वकाळ॥। संत साधनी सर्वकाळ। जेथे नाही काळवेळ॥। जेथ दिवस ना रात। दास नामी अखंडीत॥।’ काळवेळ नाही म्हणजे नेमके काय हे श्रीदासराममहाराज असे सांगतात, ‘श्वासोच्छ्वासी वेळ तया ग्रासी काळ। तयाचिया पैल नाम आहे॥। म्हणोनी तयासी काळवेळ नाही। उद्धारची होई साधिलिया॥।’ असे सर्वकाळी स्मरण राहिले की गुरुकृपेने मनाला त्या रसरूप परमात्म्याचा बोध - सुबोध - प्राप्त होतो. सद्गुरु कृपाळू असल्याचा प्रत्यय येतो. त्रिगुणात्मक असार संसार हे साधन त्यजून बरवे साधन प्राप्त होते. सुखशांत मन होऊन शुद्धसत्त्वगुणाच्या रूपाने मवाळ सद्गुरुंचे दर्शन होते. अहंतेचा मळ जाऊन तो निर्मळ, भक्त होतो. त्याला नामाच्या ठिकाणी रूपाची प्रचिती येते. तेजोमय तेजाळ सद्गुरुंचे दर्शन सर्वसाक्षी मनाला होते. सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होऊन विमळशुद्धस्वरूपाचे ज्ञान होते. श्रीसमर्थ या विमळशुद्धस्वरूपाबद्दल असे सांगतात, ‘जेथे नाही दृश्यभान। जेथे जाणीव हे अज्ञान। विमळशुद्धस्वरूपज्ञान। यासि बोलिजे॥।’ तो विज्ञानी जाणीवरहित जाणता होतो. गुरुरूप होतो. स्वरूपाकार होतो. (‘वासना नदी महापुरी। प्राणी बुडता ग्लांती करी। तेथे उडी घालूनी तारी। तो सद्गुरु जाणावा॥।’ - श्रीसमर्थ, ‘संतचरणरज लागता सहज। वासनेचे बीज जळुनी जाय॥। मग रामनामी उपजे आवडी। सुख घडोघडी वाढो लागे॥।’, ‘बरवे साधन सुखशांत मन। क्रोध नाही जाण तीळभरी॥।’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘जंवरी अर्जुना। तो बोधु भेटेना मना। तवची यया साधना। भजावे लागे॥।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(३९)

गुहेमाजी नारायणे। दिधली अंतरीची वचने॥१॥
केला कानडयाने बोध। झाला अभंगी प्रसाद॥२॥
केवी चोरियेले मना। नादे भेदियेले गगना॥३॥
अवघाची नारायण। तेथे दासराम कोण॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ७०२)

श्रीदासराममहाराजांचे शंकानिरसनार्थ भ.स.श्रीनागाप्पाण्णामहाराजांचे वचनाप्रमाणे त्यांचे आजोबा भ.स.श्रीगुरुलिंगजंगम महाराजांनी देह ठेवल्यावर पन्नास बावन्न वर्षांनी श्रीदासराममहाराजांचेसमोर प्रत्यक्ष प्रगट होऊन दृष्टीद्वारा कर्णद्वारा तेजोनादे बोध केला. तो नेमका कुठे केला? तो या देहाच्या कर्णांनी त्यांनी ऐकला का या देहाच्या डोळ्यांनी पाहिला का हा खुलासा श्रीदासराममहाराज स्वतः या अभंगात करत आहेत. ते सांगतात, ‘गुहेमाजी नारायणे। दिधली अंतरीची वचने॥।’ महाकारणदेहाच्या गुहेत हृदयस्थ नारायणांनी ही अंतरीची वचने त्यांना श्रुत केली, प्रकाशरूपाने दर्शविली. अर्थात ही वचने देहाच्या कानांना किंवा डोळ्यांना अनुभवता येत नाहीत हे स्पष्ट आहे. श्रीगुरुलिंगगीता सांगते, ‘महाकारणदेहदोळू बंदितवी

नाम। गुरुलिंगगीता कोट्रै प्रल्हादन नाम॥’, ‘गुरुवचनन्न मुद्रित साद। गवियू यन्न श्रुतिगे केळिद्वा नाद॥। गुरुलिंगप्रसादन्न गीता। कर्णादल्युदी पडसादंथा। गुरुकरुणेयू ऐक्यादा स्वपनू। निन्न कायवू सुपनवीय सुपनू॥। हिंग बेकू प्रल्हादा हिंग बेकू। सिधानंद बंदा कायो नाल्कू॥।

श्रीदासराममहाराजांना ‘समाधान शांतीवू’ हे पद श्रीमामामहाराजांचे कीर्तन सुरु असताना ध्वनीरूपाने ऐकू आले पण ते पद शेजारी बसलेल्या इतरांना ऐकू आले नाही. अर्थात हा ध्वनी अनुभवणारे कान बाहेरचे देहाचे नव्हेत हे उघड आहे. चित्तशुद्ध झाल्यावर निःश्वासाला प्रमाण आल्यावर भावातून जे गीत प्रगट होते, जे वचन श्रुत होते ते गीत - वचन - म्हणजेच सार एक नारायण जप आहे. अर्थात या गुरुलिंगगीता या श्रुतीतील वचने म्हणजे हरीनामच, नारायणनामच आहेत. ‘वेदाक्षराणि हरीनामाणी’ हे वेदांबद्दल यासाठीच म्हणतात. विशेष म्हणजे ही अनभिज्ञ कानडी पदे त्यांनी एकदा एकलेली, त्यांना तोंडपाठ होत. ती पदे ते चालीसह कधीही विसरले नाहीत. ती पदे त्यांच्या अखंड स्मरणात कोंदली होती. हे अखंड स्मरण म्हणजे आपल्या मानवी स्मरण विस्मरणातील स्मरण नव्हे. तर ते दैवी अखंडस्मरण आहे. हे अखंडस्मरण शब्दाने कळणारे नसून ज्ञान अज्ञानाचे पैलच ते समजणारे आहे. हे अखंडस्मरण महाकारणदेहात असते. श्रीदासराममहाराज सांगतात, ‘अखंडस्मरण शब्दाने कळेना। पैल ज्ञानाज्ञाना होता कळे।’, ‘महाकारणदेही अखंड स्मरण। अद्वय भजन हरीकथा॥।’ संतांचे ठिकाणी हे महाकारणदेहातील अखंड स्मरण असते. म्हणून त्यांचा नामजप अखंड होतच असतो. तेथे स्मरण आहे का? हा प्रश्नच उद्भवत नाही. हे अखंड स्मरण असणे म्हणजे देहाचा अखंड विसर होऊन आत्मरूप होणे. सोहंभावे स्मरण झाले की तेथे विस्मरण राहातच नाही.

श्रीदासराममहाराज अभंगाचे पुढील चरणात हा बोध कुणी केला, त्या बोधाचा परिणाम काय झाला हे सांगत आहेत. ते सांगतात, ‘केला कानड्याने बोध। झाला अभंगी प्रसाद॥।’ जो वेदाला कानडा आहे, श्रुतीला कानडा आहे, त्या कानड्या (अनाकलनीय) हृदयस्थ नारायणांनी हा बोध त्यांना केला. मग कानडपण (अज्ञान) राहील का? त्यांना अभंगाचेद्वारा कधीही न भंगणारा प्रसाद प्राप्त झाला, म्हणजे चित्ताला अखंड प्रसन्नता हा कधीही न भंगणारा प्रसाद प्राप्त झाला. चित्तात चैत्य - श्रीमहाराजच भरून राहिले. श्रीमहाराजांचे हृदय व श्रीदासराममहाराजांचे हृदय एक झाले. म्हणजे श्रीमहाराजांचे हृदयातील सारे ज्ञान श्रीदासराममहाराजांचे हृदयात प्रगट झाले. सत्यज्ञानाने ते महाराजरूप झाले. म्हणून श्रीगुरुलिंगगीता हे श्रीमहाराजांचे सगुणरूप आहे.

श्रीदासराममहाराज अभंगाचे पुढील चरणात त्यांना पुढे काय अनुभव आला हे असे सांगतात, ‘केवी चोरियेले मना। नादे भेदियले गगना॥।’ श्रीमहाराजांचे स्वरूपदर्शनाने मन वृत्तीसहित मुरले. सर्वसाक्षी मन उन्मन झाले व दशविध नादांच्या नामधोषाने गगन भरून गेले, आनंद गगनात मावेना. ते सुख कायेला, वाचेला, सांगता येणारे नव्हते. जीवन्मुक्तांची लक्षणे जीवन्मुक्तांनाच कळणार.

श्रीदासराममहाराज अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘अवघाची नारायण। तेथे दासराम कोण॥।’

चित्त हरपून अवघे चैतन्य झाल्याने पाहता पाहणे घडून विश्वाचा आभास मावळला व सर्वत्र महाराज भरून राहिल्याची प्रचिती श्रीदासराममहाराजांना आली. दासराम म्हणून श्रीमहाराजांपेक्षा वेगळा कोणीही उरलाच नाही. (‘देखे अखंडित प्रसन्नता। आथी जेथ चित्ता। तेथ रिगणे नाही समस्ता। संसारदुःखा॥।’, ‘हृदया हृदय येक जाले। ये हृदयीचे ते हृदयी घातले। द्वैत न मोडिता केले। आपणाएसे अर्जुना॥।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘नित्य नवा कीर्तनी कैचा वोढवला रंग। श्रोता आणि वक्ता स्वये झाला श्रीरंग।। आल्हादे वैष्णव करिता नामाचा घोष। हरीनाम गर्जता गगनी न समाये हर्ष॥।’, ‘चित्तची

हारपले अवघे चैतन्यची झाले। पाहता पाहता अवघे विश्वची मावळले॥१०- श्रीनाथमहाराज, ‘देहीच विदेह होणे। करून काहीच न करणे। जीवन्मुक्तांची लक्षणे। जीवन्मुक्त जाणे॥११- श्रीसमर्थ)

ही अंतरीची वचने म्हणजेच श्रीगुरुलिंगगीता मूळ चालीसह सर्वदूर सर्व लोकांपर्यंत पोचविण्याचे काम श्रीदासराममहाराजांचे लाडके शिष्य श्री.वसंत महेश्वर बापट यांनी केले. श्रीदासराममहाराज त्यांना कौतुकाने ‘आमचा बापटलाल’ असे संबोधित. ते त्यांचे लहानपणापासून आमचे श्रीदादांच्याशी जोडले गेले होते. त्यांनी श्रीदासराममहाराज यांची त्यावेळची कीतने अत्यंत सुवाच्य अक्षरात मूळ स्वरूपात नोंदवून ती ज्ञानगंगा लोकांपर्यंत पोचविण्याचे मोठे काम केले. ते निष्पाप निष्कपट वसंत संतच होते. श्रीगुरुलिंगगीतेच्या स्वराने, ज्ञानगंगेच्या रूपाने त्यांचे स्मरण सतत होणारेच आहे. मी सर्वात लहान असल्याने त्यांचे विशेष प्रेम मजवर होते. त्यांनी म्हटलेली श्रीगुरुलिंगगीता युट्यूबवर उपलब्ध आहे.

(४०)

श्रीगुरु श्रीगुरु देही जयजयकारु। होतसे उद्घारु परिसता॥१॥
चिमड ते क्षेत्र करिते पुनीत। जेथे विराजत साधुराय॥२॥
धन्य रामचंद्रं सद्गुरुं माऊली। करिती साऊली भाविकासी॥३॥
धन्य लक्ष्मीअङ्का मोक्षसुख देई। तये ठायी लाही समाधान॥४॥
काडसिद्धराज शोभती त्या स्थानी। तेथे लोटांगणी दासराम॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.११२६)

जय गुरु, जय गुरु हा जयजयकार जेथे देहामध्ये श्रवण होतो त्या देहातील चिमड क्षेत्राचे वर्णन श्रीदासराममहाराज या अभंगात करत आहेत. हा देही चालणारा जयजयकार जर आपण ऐकला तर आपला उद्घार होणारा आहे. हे देहाचे छत्तीस तत्त्वांचे क्षेत्र, क्षेत्रज्ञ चिन्मय चिद्घन साधुमहाराजांचे वास्तव्याने पुनीत झाले आहे. छत्तीस तत्वाचे क्षेत्र हा देह चिमड या नावातील ‘मड’ या शब्दाने दर्शविला जातो तर चिन्मय चिद्घन क्षेत्रज्ञ साधुमहाराज चिमड या नावातील ‘चि’ शब्दाने दर्शविले जातात. हे क्षेत्र क्षेत्रज्ञ जाणणे म्हणजे खेरे ज्ञान आहे. हे देहातील त्रिकुट शिखरावर वास्तव्य करणारे साधुमहाराज पाहिले की मुक्ती ठरलेली आहे. इडा, पिंगला, सुषुम्नेच्या संगमावर सद्गुरु श्रीचिमडचे महाराज श्रीसाधुमहाराजांचेजवळ वास्तव्यास राहिले आहेत. त्यांच्या कृपेने श्रमलेल्या संसारी भाविकांना श्रीसाधुमहाराजांचे दर्शन होते. तिथे येणाऱ्या भाव धरलेल्या निःसंदेह भाविकांना श्रीगुरुलिंगजंगमस्वामीकृपेची परोपरीने छाया प्राप्त होते. अकामता अशी साक्षात मोक्षलक्ष्मी तेथे वास्तव्य करत असल्याने मोक्षसुखाचे समाधान प्राप्त होणारे आहे. साक्षात चितशक्ती अशा मोक्षलक्ष्मी गगनाहोनी कोसळणाऱ्या नक्षत्रांच्या अगणित माळांच्या स्वरूपात पाहत्या मनाला - सर्वसाक्षी मनाला अनुभवाला येतात. तेहा सर्वसाक्षी मन वृत्तीसहित मुरते. वृत्तीरहित ज्ञानाने पूर्ण समाधान होते. चौथ्या देहाचा विदेह होतो. त्या देहातीत धन्य साधूंना उगमदर्शन होते. संप्रदायाचे मूळ उगमस्थान असे भ.स.श्रीरेवणसिद्ध जे काडसिद्ध या नावाने ओळखले जात, यांचे दर्शन होते. अशा पवित्र चिमडक्षेत्री संप्रदायातील थोर सिद्ध सत्पुरुषांचे पायी श्रीदासराममहाराज नमन करत आहेत. (‘तैसी छत्तीसही इये तत्वे। मिळती जेणे एकत्वे। तेणे समूह परत्वे। क्षेत्र म्हणिये॥१०’, ‘क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञाते। जाणणे जे निरुते। ज्ञान ऐसे तयाते। मानू आम्ही॥११- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘सद्गुरुराज पहा प्राण्या। मग तू मुक्त होसी शहाण्या॥१२। त्रिकुट शिखरावरती पाहे वस्ती ज्यांची आहे। इडा पिंगला सुषुम्नेच्या संगमी वसताहे। पाहता मन हे तल्लीन झाले दिसते मौक्तीक

माळा। गगनाहूनी कोसळताती नक्षत्रांच्या माळा॥’- श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस)

(४१)

श्रीगुरुंचा पाठ हनुमंत गुरुनी। वदविला वदनी बालकाच्या॥१॥
जयांचे सेवक पिताजी गोविंद। दिला ब्रह्मानंद कीर्तनी या॥२॥
ऐशा हनुमंते बाळाचे कवतूक। केलेची विशेष सत्यसत्य॥३॥
अज्ञानिया मुखे बोलविले ज्ञान। साक्षात्कार काय आन सांग॥४॥
१८६१(अठराशे एकसष्ठ) पौष शुद्ध दशमी। सद्गुरुंचे नामी दंग झालो॥५॥
हनुमंत सद्गुरु दाविती विचारू। ग्रंथ हा साधारू वर्णविला॥६॥
नामाचा आनंद श्रीगुरुपाठ। ब्रह्म ते निघोट सत्य सत्य॥७॥
विश्वास धरोनी कृपेची उत्तरे। बोलिलो सादरे सज्जन हो॥८॥
तुम्हा संताप्रती करितो वंदन। जनी जनार्दन व्यापियेला॥९॥
श्रोता आणि वक्ता धन्य हरीरूप। देखतो स्वरूप गुरुकृपे॥१०॥
श्रीगुरुपाठ हनुमंत चरणी। अर्पी लोटांगणी दासराम॥११॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.११२७)

श्रीदासराममहाराजांनी या अभंगात हा गुरुपाठ कोणाच्या प्रेरणेने लिहिला आहे, केव्हा लिहिला आहे, कोणत्या अवस्थेत लिहिला आहे, गुरुपाठ म्हणजे काय आहे, आदी गोईंची नोंद केलेली आहे.

ते सांगतात की ज्यांचे आज्ञेने सेवा म्हणून सेवकबुद्धीने त्यांचे पितृदेव श्री.गोविंद अनंत केळकर यांनी नित्यनेमाने शेवटच्या श्वासापर्यंत आपुलिया सुखस्वार्थ कीर्तनभक्ती आचरिली व कीर्तनाच्या माध्यमातून ब्रह्मानंद अडतीस वर्षे लुटला, त्या भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराज यांचे कृपेनेच एवढ्या बालवयात त्यांचे ठिकाणी हा गुरुपाठ अंतःस्फूर्त झाला आहे. हे श्रीमहाराजांनी त्याचे कौतुकच केले आहे. हे त्रिवार सत्य आहे. पौष शु.१० शके १८६१ या दिवशी सद्गुरुंच्या उपदेशाप्रमाणे ना ‘मी’ होऊन नामी दंग झालो असता सद्गुरुंनी हा गुरुविचार - श्रेष्ठ विचार - त्यांचे ठिकाणी प्रगट केला. हा गुरुपाठ हा ग्रंथ त्यांचे आधारानेच साकार झाला आहे. निर्विकल्प गुरुनामातून प्रगट झालेला आनंद, सत्य ब्रह्माच्या अनुभवातून प्रगट झालेला सहजानंद म्हणजे हा गुरुपाठ आहे. गुरुनामातून सत्य परिपूर्ण ब्रह्म आकलन होणे व ब्रह्मानंद होणे, म्हणजे हा गुरुपाठ आहे. संदेहरहित होऊन भाव धरून विश्वासाने (विशेष श्वास होऊन) सादर कृपेने हे संदेहरहित सत्यज्ञान श्रीदासराममहाराजांचेकडून वदविले आहे. त्यांच्यासारख्या १७ किंवा १८ वर्षांच्या अज्ञान बालकाकडून हे सत्यज्ञान वदविले जाणे यापेक्षा वेगळा साक्षात्कार तो कोणता?

विपरीत ज्ञान नाहीसे होऊन राहणाऱ्या अज्ञानाचे (नेणीवेचे) ज्ञान - जाणीव - होणे म्हणजे ‘अज्ञानिया मुखे बोलविले ज्ञान’, म्हणजेच आपण आपल्याला जाणणे, गुरुज्ञान होणे होय. ‘जे जे भासे जाणविये। ते ते जरी निरसुनी जाये। तरी जाणीवची आहे। तेचि पाहे तियेते॥’, ‘नेणीव जरी जाणितली। तरी ते नेणीव मिथ्या झाली। तेथील जाणीव उरली। आत्मप्रभा॥’, ‘ते नेणीव फिटे गुरुखुणा। जाणे आपण आपण। बोलिजे या अनुसंधाना। महाकारण ऐसे॥’, ‘फिटूनिया नेणणे। आप आपणा जाणणे। तिही देहाचे साक्षीपणे। महाकारण देह॥’ हे श्रीसंत मुकुंदराजांचे परमामृत सारा खुलासा

करणारेच आहे.

सत्यज्ञानाने सारा भेद नाहीसा होऊन श्रीमहाराजांचे एकपण जाणविणे ही खरी शरणागती साधून हा श्रीगुरुपाठ सद्गुरु हनुमंतांचे पायी श्रीदासराममहाराज अर्पण करीत आहेत. ('तैसी दशेची वाट न पाहता। वयसेचिया गावा न येता। बाळपणीच सर्वज्ञता। वरी तयाते॥', 'तैसे अज्ञान ज्ञाने नेले। आपण वस्तु देऊनी गेले। ऐसे जाणणेनिवीण उरले। जाणते जे॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'निर्विकल्प नाम। तेची जाणा परब्रह्म॥'- श्रीदासराममहाराज)

(४२)

सद्गुरुंघरीचे जरी आले श्वान। तयाते नमन असो आधी॥१॥
सद्गुरुंघरीचा आला जरी वारा। तयासी सामोरा नमस्कारू॥२॥
सद्गुरुंसेवक भेटलिया कोणी। जाईन लोटांगणी एकदाची॥३॥
सद्गुरुंचेपाशी दासराम उभा। पहातसे शोभा चैतन्याची॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११२०)

श्रीसद्गुरुंच्याबद्दल कशी एकनिष्ठा - न बदलणारी निष्ठा - हवी, ते या अभंगात श्रीदासराममहाराज सांगत आहेत. हा अभंग लिहिताना श्रीदासराममहाराजांचेसमोर आमच्या संप्रदायातील दोन महापुरुष होते. त्यांची त्यांचे सद्गुरुंबद्दल अशी निष्ठा होती. त्यांचेच वर्णन या अभंगात श्रीदासराममहाराजांनी केले आहे, असे वाटते. त्या दोन महापुरुषांपैकी एक म्हणजे श्रीभाऊसाहेबमहाराजांचे अधिकारी शिष्य श्रीसिद्धरामेश्वरमहाराज तर दुसरे म्हणजे श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचा, त्यांचे निर्याणानंतर चैतन्यरूपाने प्रत्यक्ष प्रगट होऊन कीर्तनानुग्रह प्राप्त झालेले अधिकारी शिष्य माझे आजोबा श्रीमामामहाराज हे होत.

श्रीसिद्धरामेश्वरमहाराज हे श्रीक्षेत्र उमदी येथे श्रीभाऊसाहेबमहाराजांचे घरी त्यांचे दर्शनासाठी जात. त्यावेळी ते श्रीमहाराजांचे वाड्याचे बाहेर जे दगडी कटू होते त्या कट्ट्यावर बसलेल्या समर्थांच्या घरच्या श्वानाला प्रथम नमस्कार करीत व नंतर आत जाऊन श्रीमहाराजांचे दर्शन घेत. केवढी ही गुरुनिष्ठा. त्याशिवाय का ते सिद्धपदी आरूढ होऊन सिद्धरामेश्वर झाले!

आमचे श्रीमामामहाराजांची अशीच गुरुनिष्ठा होती. ते म्हणत की आम्ही केळकर भाग्यवान आहोत. आमचे घर कैवल्यधाम व श्रीहनुमान समाधी मंदिर यांचे मधेच सापडले आहे. कैवल्यधामावरून येणारे वारे आमचे घरावरूनच श्रीतात्यासाहेबमहाराज यांचे श्रीहनुमान समाधीमंदिराकडे जाते. तर समाधी मंदिरावरून येणारे वारे आमचे घरावरून कैवल्यधामाकडे जाते. त्या गुरुघरच्या वाच्याला देखील आमचे श्रीमामा नमस्कार करीत.

गुरुघरचा कोणीही सेवक वाटेत भेटला तरी त्याला ते नमस्कार करीत. त्यांच्या घरच्या मोलकरणीच्या देखील ते पाया पडत. या गुरुभक्तीला काही तोड आहे का? अशी कळसाची भक्ती केल्याने त्यांचे भक्तीचा थाट झाला. श्रीभाऊसाहेबमहाराजांनी दिलेला आशीर्वाद खरा ठरला. ते अखंड कीर्तनसेवेने हरीभक्तीचा कळस झाले.

सर्वत्र चैतन्य अनुभवाला आले, सर्वत्र सोहऱ्यावाने गुरुरूप दिसले, सारे श्रीमहाराजांच्या रूपात दिसले, तरच ही अद्वैतभक्ती करणे शक्य आहे.

याकरता श्रीसद्गुरुंच्या पायापाशी नम्र होऊन सतत उमे राहिले पाहिजे म्हणजे आपले मन त्यांचे चरणापाशी जडले पाहिजे तरच हे चैतन्य सर्वत्र अनुभवाला येणारे आहे. दास होऊन डोंगरी राहिले तरच ही चैतन्याची शोभा पाहता येणार

आहे. अशी काही भक्ती श्रीदासराममहाराजांचे कृपेने आमचे ठिकाणी उत्पन्न व्हावी अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो. ('पैठणक्षेत्री अतृप्त हेतू। सांगलीत पूर्णेच्छा होतू। हरिभक्तीचा कळस डोलतू। पांडुरंग मनी भरला।।'- श्रीपांडुरंगमहाराज ताम्हनकर, 'दास डोंगरी राहतो। शोभा विश्वाची पाहतो।।'- श्रीसमर्थ, 'समर्थाघरचे श्वान। त्यासी सर्वही देती मान।।'- संतवचन)

(४३)

सद्गुरुभक्तीचा डंका गाजवुनी। कीर्तनी डोलविला गुरु राम ज्यानी।
संसारी दाविला सदाचार करूनी। गुरुरूपी तन्मय जाहले काया संहरूनी॥१॥
जयदेव जयदेव जय गुरु हनुमंता। तारी जडजीवा या श्रीलक्ष्मीकांता। जयदेव जयदेव॥२॥
राम लीन झाला धन्य तुझे चरणी। ओवाळी आरती तन मन वाहुनी।
मायबाप तुम्ही असता कैची दीनवाणी। उरेल माझेपाशी सांगा देव धणी॥३॥

(श्रीदासराममहाराज कृत आरतीसंग्रह पान नं. १२)

सद्गुरुंनी सांगितलेल्या साधनभक्तीचे वर्णन, साधनाभ्यासाने मनाचा लय कसा साधावा या श्रेष्ठ - थोर - गुरु, - नमनभक्तीचे वर्णन कीर्तनातून करून ज्यांनी प्रत्यक्ष गुरु रामांना संतोषविले, ज्यांनी स्वतः संसारात राहून पापाचा विचार नाही अशा निर्विचार अवस्थेत अखंड रामनामाचे सदाचरण करून दाखविले व नामाच्या ठिकाणी तदाकारता साधून गुरु रूपाचा अनुभव घेतला, मन वृत्तीसहित मुरल्याने देहाचा, मनाचा लय साधून गुरुरूपी - रामरूपी मिळून गेले, त्या माझ्या देवांची, लक्ष्मीकांत गुरु हनुमंतांची मी आरती करतो व कृपेने या जडजीवांचा उद्धार करण्याची विनंती करतो.

राम हा तुमच्या चरणी लीन होऊन तुमच्या कृपेने धन्य झाला आहे. त्याने तन, मन आपले पायाचे ठिकाणी अर्पण करून प्राणाचाही लय साधला आहे व ज्योतीच्या साक्षात्काराने ज्योतीने, तेजाची आरती केली आहे. 'आरती केली की परती नाही' असे आपलेच वचन आहे. तुमच्याच कृपेने तुमच्या रूपात मिसळून गेलेले जन्मदारिद्रियाचा लेश नसलेले मायबाप मला लाभले. त्यांच्या रूपात मी तुम्हालाच पाहतो. तुमच्यासारखे मायबाप असल्यावर माझेजवळ जन्म हे दारिद्र्य कसे बरे असेल? पितृधन प्राप्त करण्यासाठी कधी यत्न करावे लागतात का? आपण कृपा केली तो उद्धरून जाणारच. ('यत्न करा मग सुख घ्या। ऐसे तुमचेची वचन आयकीले। परी मी म्हणतो की हे। पितृधनालागी यत्न नायकिले।।'- श्रीचिमडमहाराज)

(४४)

हनुमतचरित्र साधनाचा मार्ग। गाथा नामयोग ग्रंथराज॥१॥
रामपाठ हा तो प्रगट आत्माराम। नित्यपाठ नेम उपासना॥२॥
मामा तुम्ही अमर ऐसी तुमची कृती। येणे आम्ही क्षिती सुखरूप॥३॥
नामपंथराज सुलभ हृदगद। केलेसे विशद मामा तुम्ही॥४॥
नित्यकीर्तनाची झडली नौबद। आनंद दासरामी॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ८५२)

श्रीमामामहाराजांनी जे पारमार्थिक लेखन केले त्या ग्रंथांचे महत्त्व या अभंगात श्रीदासराममहाराजांनी सांगितले आहे.

मुख्यतः श्रीमामहाराजांनी दोन ग्रंथ लिहिले. एक म्हणजे श्रीतात्यासाहेबमहाराज यांचे चरित्र - श्रीहनुमदगुरुचरित्र बोध सार व दुसरा श्रीमामहाराजांची अभंगगाथा - अमृतवाणी. या अमृतवाणीतच श्रीरामपाठ व नित्यपाठ या दोन पाठांचा समावेश होतो. पण हे दोन्ही पाठ अत्यंत महत्त्वाचे असल्याने त्यांचा स्वतंत्र विशेष उल्लेख या अभंगात श्रीदासराममहाराजांनी केला आहे.

श्रीहनुमदगुरुचरित्र बोध सार या ग्रंथात धर्मस्थापनेचे नर, ईश्वराचे अवतार अशा भ.स. श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस यांनी बालपणापासून प्रपंचात राहून कशा रितीने साधनमार्ग आचरून आत्मसाक्षात्कार - प्रचिती - संपादन केली, परमार्थाचा लाहो करून भलेपणा प्राप्त केला याचेच इत्थंभूत वर्णन आलेले आहे. हे चरित्र ज्या साधनमार्गाचे दृष्टीने लिहिले गेले आहे, तो साधनमार्ग कोणत्याही पंथाच्या मनुष्याला आकलन करून घेणे जरूर असल्याने ते सर्वांनाच साधन करताना मार्गदर्शक ठरणारे आहे असे श्रीदासराममहाराज सांगतात.

श्रीमामहाराजांची अभंगगाथा - अमृतवाणी - हा तर नामयोगाचे वर्णन करणारा श्रेष्ठ ग्रंथ - ग्रंथराज - झाला आहे. भगवद्‌गीतेत कोणता योग सांगितला आहे असे जर आमच्या श्रीमामहाराजांना विचारले असते तर त्यांनी 'श्रीभगवद्‌गीतेत नामयोग सांगितला आहे असे निश्चित सांगितले असते, असे श्रीदासराममहाराज सांगत. श्रीमामांची ही अमृतवाणी नामामृतच बोलते. अमृतवाणी ही नाम बोलणारी नामाचीच जिव्हा आहे. नामामृत बोलते म्हणूनच ती अमृतवाणी. या संदर्भात माझे मावसभाऊ श्री.प्रकाश भावे सर त्यांचे काव्यात सांगतात, 'अमृतवाणी श्रीमामांची नामामृत बोले॥'. हे काव्य अमृतवाणीचे प्रथम आवृत्तीचे प्रकाशनाचे वेळी सुंदररित्या सादर केले होते. या श्री.भावे सरांची आमचे श्रीमामहाराजांवर, श्रीदासराममहाराजांचेवर व श्रीगुरुलिंगगीतेवर अतीव निष्ठा होती. ते रोज भोजनापूर्वी श्रीगुरुलिंगगीतेचे पठण श्रद्धेने करीत. ते नित्य कीर्तनात उत्तम तबल्याची साथ करीत. 'प्रकाश साथीला असला की अंधार राहात नाही' असा त्यांचा गौरव श्रीदासराममहाराज करीत. ते पौष शु.९ या दिवशी श्रीगुरुलिंगगीताजयंतीचा कार्यक्रम प्रतीवर्षी त्यांचे घरी मोठ्या थाटाने साजरा करीत. विशेष म्हणजे या गीताजयंतीदिवशीच गीतेचे श्रवण करून थोडासा प्रसाद घेऊन गीतेच्या अनुसंधानात भावे सरांनी देह ठेवला. त्यांची सहजच या निमित्ताने प्रकषणि आठवण झाली.

या नामामृत बोलणाऱ्या श्रीमामांच्या अमृतवाणीने १९४० अभंगात फक्त नामच सांगितले. नामाशिवाय दुसरे काही ते बोललेच नाहीत. त्यांनी रामनामयोग साधला व सहा विकारांवर मात करून ते निर्विकार झाले, ते सावध झाले म्हणूनच कळीकाळाला वंदनीय ठरले. 'काही न करणे' ही पूजा साधून त्यांनी रामनामाचे भजन साधले आणि कळीकाळाला जिंकून घेतले. त्यांनी काळवेळ नाही असे नामस्मरण सर्वकाळी केले. अखंड जीवन, अखंड स्मरणाने जन्ममरणरहित मोक्ष पावते झाले.

या अमृतवाणीने रामपाठ जो करेल त्याच्या पुण्याची गणना कोण करील. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे कृपेने व प्रेरणेने हा श्रीरामपाठ श्रीमामहाराजांचे ठिकाणी अंतःस्फूर्त झाला व भ.स. श्रीरेवणसिद्धमहाराजांचे पायाशी नमन करून जो सांग झाला अशा श्रीरामपाठाचे महत्त्व अपरंपर आहे हे सांगणे नकोच. "या रामपाठाचे मोल करणे म्हणजे श्रीप्रभूरामायांचे मोल करणेसारखे आहे" असे संन्यस्त वृत्तीचे संत श्रीगोपालनाथ श्रीरामपाठाचे प्रस्तावनेत सांगतात. या रामपाठाची कृती जर आपणाला समजली म्हणजे रामनामात जर पवन साधला तर रामांची आकृती - विष्णूंची आकृती - निश्चित दिसणारी आहे. विष्णुचे दर्शन होणारे आहे. विष्णुदर्शनाने - देवदर्शनाने - अखंड स्मरण प्राप्त होऊन मोक्षाची, मुक्तीची प्राप्ती होणारी आहे. रामपाठ केल्याने आपल्या जीवनात श्रीराम अवतरणार आहे. इतके या रामपाठाचे महत्त्व.

या नित्य रामपाठाचा नित्यपाठ करणे म्हणजेच तो नित्यपाठ आहे. नित्यपाठाचे वीस अभंग नामी विसावा प्राप्त करून देणारे आहेत. चारीवाचेपैल नित्यवाचेने - अखंडीत वाचेने - हरीवाचेने - रामनाम घेणे हे नेमाचे नामसंकीर्तन हीच श्रीमामामहाराजांची नित्योपासना. हेच श्रीमामांचे नित्यपाठाचे विवरण होते.

विकृतीचा भास नाही अशा सत्य जन्ममरणहित कृतीने श्रीमामामहाराज अमर झाले. श्रीमामामहाराजांनी आचरलेली कृती जर आपण आचरली, अनुभवली तर आम्ही नाचिंता सुखरूप होणार आहोत.

सकळा वरिष्ठ अशा निजदेही चालणाऱ्या नामभक्तीपंथाचे गुह्य तुम्ही या चारी ग्रंथातून प्रगट केले. मनोवेगाने हा पंथ जर आक्रमण केला तर श्रीपती परमात्म्याचे आकलन होणार आहे.

सकळ कामकी गती मंद होऊन हरीनामाची नौबद श्रवण होणे म्हणजेच ते नित्यकीर्तनश्रवण आहे. हे नित्यकीर्तनश्रवण साधल्याने श्रीदासराममहाराजांना नित्यकीर्तनानंद प्राप्त झाला. ('रामनामयोगे सावध जो झाला। कळीकाळ त्याला वंदितसे॥। सहा जिंकोनीया होणे निर्विकार। सावध प्रकार ऐसा असे॥', 'रामपाठ करी रामपाठ करी। पुण्याची हे थोरी वणविना॥', 'नामभक्तीपंथ सकळा वरिष्ठ। जेथे जीवा कष्ट न पडती॥। दृढ धरी मनी रामनाम कथा। वाया आणिका पंथा जाऊ नको॥। चालियेला पंथ असे निजदेही। मनोवेगे जाई आक्रमोनी॥। गोविंद म्हणे देव भेटेल सहज। रामनामगूज उमगता॥।'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'स्तुती काही न बोलणे। पूजा काही न करणे। सन्निधी काही न होणे। तुझ्या ठायी॥।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'भजन, पूजन साधुनी बळे। जिंकियेले कळीकाळ॥।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'देवाचे दर्शन व्हाया थोर पुण्य। झालिया दर्शन मुक्ती लाहे॥', 'साधिलिया जीवा विष्णूचे दर्शन। अष्टौप्रहर साधन चालतसे॥।'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'एका जनार्दनी नित्य नेम। नित्यवाचे रामनाम॥', 'अखंडस्मरणे अद्वयभजने वाजवी करटाळी। एका जनार्दनी मुक्ती होये तात्काळी॥।'- श्रीनाथमहाराज, 'अखंडीतवाचे श्रीरामस्मरण। हेची पै कीर्तन दासालागी॥।'- श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस)

(४५)

आपुले घर केले घर केले। घरीच अखंड ठेले॥१॥
घरीच केली सेवा। घरी आणिले देवदेवा॥२॥
घरीच आले गुरु। देती सेवेचा अधिकारु॥३॥
ऐकती गुरु कीर्तन। मामा विसरती देहभान॥४॥
अखंड कीर्तन करूनी। ज्योती झाल्या एकची दोनी॥५॥
हरीनामाचा गजर। अनेक जीवांचा उद्घार॥६॥
असंख्य जीव घर करिती। त्यांची न दिसे कोठे सृती॥७॥
बाळराम पदी ठेला। नामपंथ तो सुलभची सकळा॥८॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.८४३)

देह हे जीवाचे घर आहे. जीव हे घर राहण्याकरता, उपासनेकरता बांधतो पण तो स्वतः घरात न राहता इंद्रियांद्वारा सदैव बहिर्मुख असतो. घर सुटल्याने त्याला सदैव वासना होत राहतात. वासना सदैव होतात याचा अर्थच त्याचे घर सुटले आहे. आमचे श्रीमामांनी मात्र वासनारहित होऊन सदैव घरीच वोवरी वास्तव्य केले. वासनारहित झाल्याने त्यांचे ठिकाणी

रामनामाची आवड निर्मण झाली. ते रामनाम सतत उच्चारून आत्मबोधाने त्यांनी देवाचे देव श्रीरामानाच घरी आणले. या काया काशीतच श्रीमामांना श्रीगुरुंनी येऊन तारक मंत्राचा उपदेश दिला व त्यांनी त्यांचे उपदेशाप्रमाणे नित्य उपासना सुरु केली. नित्य उपासनेने सत्यज्ञान झाल्याने ते अद्वैती समरस झाले. त्यांचे देहभान हारपले. त्यांचे देहाला सुटून नित्यकीर्तन सुरु झाले. त्यांचे हे कीर्तन ऐकून प्रत्यक्ष गुरु संतोषले. श्रीगुरुंच्या आज्ञेप्रमाणे गुरुंच्याप्रमाणे अखंड नित्यकीर्तन साधून ते गुरुरूप झाले. श्रीगुरुंनी द्वैत न मोडता त्यांना आपणासारखे केले. नित्य नवा कीर्तनी होणाऱ्या हरीनामाच्या गजराने सारे जमलेले वैष्णव म्हणजे वक्त्यासहित सारे श्रोते ‘स्व’च्या ठिकाणी रंगून श्रीरंगाचा अनुभव घेत. या गगनी होणाऱ्या हरीनामाच्या गजनिने अनेक जीवांचा उद्धार होऊन गेला. असंख्य जीव हे देहरूपी घर बांधतात पण ते देहरूप कालांतराने देहाच्या नाशाबरोबर विस्मृतीत जातात. पण आमचे श्रीमामा मात्र अखंडस्मरणाने सतत स्मरणात राहिले. अखंड स्वरूपाकार होऊन रामरूप झाले. बालरामांनी अशा संतांचे पायी शरण जाऊन नमन केले म्हणून नामाची कळ (वर्म) प्राप्त होऊन नामपंथ त्यांना सहजच प्राप्त झाला.

बाह्यत: पाहिले तरी श्रीमामांनी ‘श्रीराम निकेतन’ हे घर आपले केले व सतत राघवी वस्ती केली. घरीच राहून उपासना केली व देवांना घरी आणले. घराचे देऊळ केले. उपासनेने श्रीगुरु प्रत्यक्ष घरी प्रगटले व अखंड कीर्तनसेवेची सनदच त्यांना दिली. देहभान विसरून उदासवृत्तीने सेवक म्हणून केलेली श्रीरामकथा श्रवण करण्यासाठी साक्षात श्रीहनुमान गुरु येत असत. गुवळिप्रमाणे श्रीगुरुंचेप्रमाणे अखंडीतवाचेने श्रीरामस्मरण हे कीर्तन करून ते गुरुरूपच झाले. कीर्तनात सहज होणाऱ्या हरीनामगजराने अनेक जीवांचा उद्धार झाला. असंख्य जीव घर करतात पण ते विस्मरणाने विस्मृतीत जातात. आमचे श्रीमामा मात्र अखंडस्मरणाने सतत स्मरणात राहिले. आमचे हृदयात घर करून राहिले. बालराम अशा स्मर्तृगमी हृदयस्थ गोविंदाना शरण गेले व त्यांच्या अखंड स्मरणाने उद्भूरून गेले. (‘संतचरणरज लागता सहज। वासनेचे बीज जळून जाय॥ मग रामनामी उपजे आवडी। सुख घडोघडी वाढो लागे॥।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘नित्य नवा कीर्तनी कैचा वोढवला रंग। श्रोता आणि वक्ता स्वये झाला श्रीरंग॥। आल्हादे वैष्णव करिती नामाचा घोष। हरीनाम गर्जता गगनी न समाये हर्ष॥।’- श्रीनाथमहाराज, ‘संत तो अद्वैती समरस झाले। रंगोनिया गेले भक्तीरसी॥। नामसंकीर्तन उरले त्या ठाया। देहभाव लया गेला त्यांचा॥।’- श्रीदासराममहाराज, ‘तरी जयाचिया इंद्रियांचिया घरा। नाही विषयांचिया येरझारा। जो आत्मबोधाचिया वोवरा। पहुडला असे॥’, ‘जीवू देहे बांधिला। तव तो एके बोले सुटला। आत्मा बोले आपण्या। भेटलिया॥।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘आत्म्याकरिता देह जाला। देहाकरिता आत्मा तगला। उभययोगे उदंड चालीला। कार्यभाग॥।’- श्रीसमर्थ)

(४६)

कबीरासारखी झाली ऐसी परी। न कळेची सरी तुमची मामा॥१॥
 अनुग्रह झाला जरी चिमडाचा। घोष कीर्तनाचा अखंडीत॥२॥
 हनुमंत आज्ञे कीर्तनाचा घोष। कोणी आपणास सामावेना॥३॥
 चिमडाचे म्हणती हे तो सांगलीचे। सांगलीचे वाचे म्हणती चिमडी॥४॥
 परी तुम्ही केला आपुलासा देव। प्रेम भक्तीभाव वाढविला॥५॥
 माईसाहेबानी केलासे गौरव। सेवा हे अपूर्व म्हणोनिया॥६॥
 गुरुदेव रानडे हे ही प्रशंसिती। जाणते जाणती जाणत्यासी॥७॥

निंबरगीनाथांचे नागाण्या हे पौत्र। अधिकारपात्र म्हणती तुम्हा॥८॥
 आत्मयारामाने आपणा गौरविले। कवतुकची केले तुमचे मामा॥९॥
 मेघवृष्टीनेची केला उपदेश। बोधिले नामास अखंडची॥१०॥
 सुंदर मिलाफ साधोनी अंतरी। अद्वय कुसरी दावियेले॥११॥
 सर्वत्र अद्वैत उरेल गोविंद। तुमचा हा साद तेची तुम्ही॥१२॥
 जाणोनिया मनी पायी जे लागले। धन्य धन्य झाले नामबळे॥१३॥
 प्रेम हे नामाचे रुजविले जनी। बालराम चरणी राहिलासे॥१४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.८३०)

भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस यांचे सांगणेवरून आमचे श्रीमामामहाराजांनी श्रीक्षेत्र चिमड येथील भ.स.श्रीनारायणमहाराजांचा अनुग्रह घेतला. त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे त्यांनी रामनामात पवन साधणेचा अभ्यास हे तीन अवस्थांची एक अवस्था करणारे साधन अभ्यासिले. साधन पूर्ण झाल्यावर त्याचा परिपाक म्हणून पवनसूत हनुमंतांची गुरुतृतीया पर्वकाळी चितप्रकाशाचे साक्षात्कारस्वरूपाने गाठ पडली. त्यांचा अहंकार नाहीसा होऊन दैतभाव नाहीसा झाला. त्यांचा कीर्तनानुग्रह त्यांना प्राप्त झाला. त्यांचे आज्ञेने त्यांचे सत्तेने त्यांनी साधनाबरोबर कीर्तनसेवाही सेवकबुद्धीने शेवटल्या श्वासापर्यंत आपुलिया सुखस्वार्था आचरली. खेरे पाहिले तर अखंडीतवाचेने केलेले श्रीरामस्मरण म्हणजेच साधन, म्हणजेच भजन, म्हणजेच कीर्तन. अहो साधन हेच नामसंकीर्तन आहे. पण हे कळले तर ना! आमच्यासारख्या साधन न करणाऱ्या मूळ लोकांनी त्यांची अवस्था कबीरांसारखी केली. त्यांना त्यांचा अधिकार कळालाच नाही. अहो कसा कळणार? वृत्ती साधनाने संथ झाली तर संत कळणार. ते म्हणायचे अनुग्रह जरी श्रीनारायणमहाराजांचा असला तरी ते श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचे आज्ञेने कीर्तन करतात. त्यांना ते रात्ररात्र साधन करायचे हे दिसायचे नाही. कृष्णाबाईचा प्रवाह चोवीस तास वाहतो तेव्हा श्रीदेवगणपतीपुढचा कारंजा तास-दीड तास उडतो. श्रीमामांनी श्रीनारायणमहाराजांचे आज्ञेने साधनाभ्यासाने तीन अवस्थांची एक अवस्था होऊन अष्टौप्रहर साधन साधले तेव्हा श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचे आज्ञेने तास-दिड तासाचे कीर्तन देवाची सेवा म्हणून सेवकबुद्धीनेच व्हायचे. ते कधीही महाराज झाले नाहीत. पण सहजावस्थेत त्यांनी जगाचा उद्धार अगदी सहजच केला. त्यांनी परमार्थातील शेवट कळस गाठला व शेवटून पहिले कळसाचे भक्त झाले. त्यांची उंची कोणालाच गाठता आली नाही. मग त्यांचा अधिकार कुणाला कळणार? आपल्याला कळत नाही हे ज्यांना कळत नाही म्हणजे ज्यांना अज्ञानाचे ज्ञान होत नाही ते फक्त अज्ञानाने टीका करत राहिले. श्रीमामांनी हे टीकेचे टाकीचे घाव सोसले व ते देवत्वाप्रत पोचले. टीका करणारे कुठे पोचले हे आपण पाहतोच आहोत. चिमडचे जे अज्ञानी होते ते म्हणायचे हे सांगलीचे कीर्तन करणारे, तर सांगलीचे जे अज्ञानी होते ते म्हणायचे की हे चिमडचे साधक. दोन्हीकडून त्यांची उपेक्षाच झाली. पण आमचे श्रीमामा मात्र या निंदेकडे पाठ करून विकल्पापासून दूर राहिले व गुवऱ्याचे आचरण शेवटच्या श्वासापर्यंत करून प्रेमाने भक्तीने देव आपलासा केला. आम्हाला काया आपली करून मात्र कुणालाच आपलेसे करता आले नाही. ही दृढ चाललेली उपासना - सेवा - पाहून श्रीक्षेत्र चिमड येथील अधिकारी श्रीमाईसाहेबमहाराजांनी त्या सांगलीला आत्या असताना आमचे श्रीमामांना अनुग्रह देणेचा अधिकार दिलेला होता. आमचे सांप्रदायातील थोर साक्षात्कारी संत श्रीगुरुदेव रानडे यांनी निरंतर नामःस्मरण करणाऱ्या श्रीमामांना 'पुण्यपुरुष' असे संबोधिले व 'देवाकरता कीर्तन करणारे एकटे श्रीबापूराव आहेत' या शब्दात त्यांचा गौरव केला. भ.स.श्रीनिंबरगीकरमहाराज यांचे अधिकारी नातू भ.स.श्रीनागाण्यामहाराज यांचेही श्रीमामांचेवर निरतिशय

प्रेम होते. श्रीमांचा परमार्थ कळसाला गेला आहे असे ते सांगत. म्हणून ते हरीभक्तीचा कळस ठरले. श्रीदादांना - आत्मयारामांना - आमचे श्रीमांशिवाय दुसरे दैवत माहीत नव्हते. ते श्रीमांचेबाबतीत म्हणतात, 'गोविंद मायबापा। गुरुस्वरूप ब्रह्मरूपा। बालराम कर्णी बोध। हरीकीर्तन ज्ञानदीपा॥' स्वरूपाकार असूनसुद्धा त्यांनी त्यांचा अनुग्रह घायचा अधिकार कधीही वापरला नाही. त्यांनी कीर्तनाचे द्वारा श्रीतुकाराममहाराज सांगतात तसे मेघवृष्टीनेच उपदेश केला. सर्वकाळी अखंड नामस्मरण म्हणजे काय, हे सांगितले. अंतरी देहातीत वस्तूशी तद्रूप होऊन स्वरूपी मिळून अद्वैत परमार्थ आचरून दाखविला. ते कुणाला रूपले नाहीत खुपले नाहीत हेच काही लोकांना खुपत होते. मन मुरल्यावर जे सर्वत्र अद्वैत प्रतीत होते ते अद्वैत म्हणजे आमचे श्रीमामा होते. हे जाणून जे त्यांना शरण आले ते पतीत नामबळे उद्भूत गेले हे निश्चित. सर्व लोकांच्या अंतःकरणात नामाचे प्रेम त्यांनी रुजविले. अशा सर्वत्र अद्वैत अनुभवणाऱ्या श्रीगोविंदांचे चरणी श्रीदासराममहाराज वंदन - नमन - करत आहेत. ('ते चित्प्रकाशे द्वैतभाव नासे। सत्तारूप कैसे कळो येई॥', 'सर्वत्र अद्वैत उरेल गोविंद। रामनामछंद मनोमाळे॥' - श्रीमामामहाराज, 'तुझ्या नामबळे तरले पतीत। म्हणोनिया माझे चित्त तुझीये पायी॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'विकल्प निंदा त्यागे आशीर्वाद थोर। गुर्वाज्ञा साचार देव तेथे॥', 'टाकी घाये देव मुळ स्वभाव नाम। त्याचा योगक्षेम देवकृपे॥', 'आपुला विशेष अधिक। जाणावा तो देव एक। काय करावी आपुली। उपयोगा जी न आली॥। दास म्हणे नाम घेता। देव आपुला सर्वथा॥' - श्रीमामामहाराज, 'भजन साधन अभ्यास। येणे पाविजे परलोकास। दास म्हणे हा विश्वास। धरीला पाहिजे॥' - श्रीसमर्थ, 'पैठणक्षेत्री अतृप्त हेतू। सांगलीत पूर्णेच्छा होतू। हरिभक्तीचा कळस डोलतू। पांडुरंग मनी भरला॥' - श्रीपांडुरंगमहाराज ताम्हनकर, 'हनुमंत आदेश प्राणासमान। गोविंद नेमे करी नामकीर्तन। सेवा घडे सेवक बुद्धीनेही। पदांबुजी बालक राम राही॥' - श्रीदासराममहाराज, 'नामसंकीर्तन साधन पै सोपे। जळतील पापे जन्मांतरीची॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'तैसे अज्ञान ज्ञाने नेले। आपण वस्तु देऊनी गेले। ऐसे जाणणेनिवीण उरले। जाणते ते॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(४७)

सिंहासनावरी फिरविला हात। मामा बसले येथे ऐसे वाटे॥१॥
 सिंहासना जरी होय स्पर्श। पातकांचा नाश तेच क्षणी॥२॥
 सूर्यवंशीयाने केले सिंहासन। तेथे विराजमान ज्ञाला तुम्ही॥३॥
 जिवाजीपंतांनी चित्र रेखाटिले। निर्गुण आणिले साकारासी॥४॥
 नरामध्ये हरी प्रगट नरहरी। चरित्र कुसरी कथिले तेणे॥५॥
 जाहलो सद्गद फुटेचिना शब्द। हे का तुम्हा विशद नाही मामा॥६॥
 नामसंकीर्तने धरिता यै धीर। होय अविष्कार बालरामी॥७॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.८४४)

मायेतल्या भक्ताला देव दगडाचा वाटतो तर विभक्त नव्हे अशा भक्ताला साक्षात देवाचे - चैतन्याचे - दर्शन होते. निजस्मरणी भक्त झालेल्या श्रीदासराममहाराजांना सिंहासनावरून हात फिरविताना श्रीमांच्या अंगावरूनच आपण हात फिरवत आहोत असे वाटले. त्यांना जड सिंहासनाचा स्पर्श न होताना चैतन्याचा स्पर्शच जाणवला. असा जर चैतन्यरूप सिंहासनाचा स्पर्श आपणास झाला, अस्पर्श चैतन्याचा स्पर्श जर आपणाला जाणवला तर पातकांचा नाश हा ठरलेला आहे.

हे चंचळ चैतन्य निश्चल सुर्यवंशी परब्रह्म श्रीरामापासून निर्माण झाले आहे. अर्थात हे चैतन्याचे सिंहासन सुर्यवंशी रामांनी केले आहे. विशेष म्हणजे श्रीमामांचे सिंहासन कोल्हापूरच्या सुर्यवंशी यांनीच केले आहे. त्यावर श्रीमामा तुम्ही विराजमान झाला आहात. निर्गुणी अनन्य असणारे पापपुण्यातीत तुम्ही पण जिवाजीपंतांनी जीव ओतून तुम्हास सगुण साकार केले आहे. ते चित्र पाहिले की तुमचे संपूर्ण चरित्र डोळ्यासमोर उभे राहते व नरामध्ये कसा हरी प्रगट होतो हे समजते. विशेष म्हणजे नरामध्ये हरी कसा प्रगट होतो हे तुमचे चरित्र नरहरीनीच शब्दबद्ध साकार केले आहे. ते वाचले की तुमचे चित्र, तुमचे रूप डोळ्यासमोर उभे राहते. तुमचे निःशब्द रूप आणि नामाचा अनुभव मला निःशब्द करणाराच होता. धीराने नामसंकीर्तन करताना तुमचा अविष्कार श्रीदासरामाचे ठिकाणी होतो व तुम्हीच हे कीर्तन मजकूर करवून घेता. निःशब्द परमात्म्याचे वर्णन शब्दात केले जाते व गोविंदाच्या रामकीर्तनाने समाधान होते. ('देव दगडाचा भक्त हा मायेचा। संदेह दोघांचा फिटे कैसा।' - श्रीतुकाराममहाराज, 'विभक्तता अहंपणी। निजत्वाचे विस्मरणी॥। निजस्मरणी होय भक्त। जेथे नाही द्वैताद्वैत॥', 'नव्हताची ऐसा होवोनिया ठेलो। तुझा भक्त झालो एकाएकी॥', 'शब्द निःशब्दाची सांगड कीर्तन। पावे समाधान गुरुकृपा॥' - श्रीदासराममहाराज, 'निश्चली चंचळ चेतले। म्हणोनी चैतन्य बोलिले। गुणसमानत्वे जाले। गुणसाम्य ऐसे॥' - श्रीसमर्थ, 'यत्याळन्न बारयन्न रामकीर्तन गोविंदू। प्रल्हादन्न हृदयन्न हूल्याळ घंटिनादू।' - श्रीगुरुलिंगगीता, 'गोविंदचरीतमानस लेखक जे धन्य सत्य नरहरी। साकार करी मामा निराकार जरी जसा नरात हरी॥' - श्रीदासराममहाराज)

(४८)

आरती गोविंदा। नित्य कीर्तनानंदा।
सच्चिदानंदकंदा। गुरुलिंग साधुबोधा॥१॥
हनुमंत सद्गुरु आज्ञे। केले अखंड कीर्तन
सर्वस्व वेचियेले। समर्पिले पंचप्राण॥२॥
ब्रह्मचैतन्यादी संत। भाऊराव समर्था।
रामचंद्र नारायण। नाम बोधी हे कथीत॥३॥
श्रीराम जयराम जयजयराम। तेरा अक्षरे परम।
संदेश निर्वाणीचा। पायी लोळे दासराम॥४॥

(श्रीदासराममहाराज कृत आरतीसंग्रह पान नं. १८)

श्रीमामहाराज हे कसे संत होते याचे वर्णन श्रीदासराममहाराजांनी आरतीच्या ध्रुवपदात केले आहे. ते सांगतात, 'आरती गोविंदा। नित्यकीर्तनानंदा। सच्चिदानंदकंदा। गुरुलिंगसाधुबोधा॥' श्रीमामहाराज हे नित्यकीर्तनानंद, सच्चिदानंदपदास पोचलेले बोधस्वरूप संत होते. 'नित्यकीर्तनानंद' म्हणजे काय होते? अनित्य देहाला विसरून चैतन्याच्या जाणीवेत जे कीर्तन होते ते 'नित्यकीर्तन' तर नित्य आत्म्याच्या विसरात व अनित्य देहाच्या आठवात जे होते ते अनित्य कीर्तन. 'नित्यकीर्तन' हे नेहमी नवे असते. तोच तोच पणा त्यात असत नाही. ते नेहमी मन स्थिर करणारे, आनंद देणारे असते. तेच 'अनित्य कीर्तन' हे प्रचितीवीण असते. ते कंटाळवाणे, शिळे असते. तसेच केवळ चैतन्याच्या जाणीवेत अर्थात देहाच्या नेणीवेत जे श्वासोच्छ्वास होतात ते नित्य नवे श्वासोच्छ्वास. गुरुकृपेने 'काय नोहे' झाले की होणाऱ्या नित्य नव्या श्वासोच्छ्वासातून खच्या झानाचे - नामाचे - प्रबंध बाहेर पडतात. ते 'नित्यकीर्तन'. याउलट देहाच्या जाणीवेत

आत्मप्रत्ययाशिवाय होणारी वाया येरझार म्हणजे लटका व्यवहार - संसार - अनित्य श्वासोच्छ्वास. यामुळे विपरीत ज्ञान घडते. कीर्तनातून विपरीत ज्ञान सांगितले जाते व सारे काही विपरीतच घडते ते 'अनित्य कीर्तन'. आमच्या श्रीमामांना 'नित्यकीर्तन' हे नित्य करण्यात आनंद होता. असे ते नित्यकीर्तनानंद होते. म्हणून त्यांचे कीर्तन मन स्थिर करणारे, समाधान देणारे, आनंद देणारे होते. 'अनित्य कीर्तन' हटूने रोज करणे वेगळे व देहभाव लयाला गेल्यावर जे उरते ते नित्य नामसंकीर्तन सहज नित्य होणे वेगळे.

त्यांनी आयुष्याचे साधन जे श्वासोच्छ्वास ते साधनीभूत करून 'सच्चिदानंद' ही श्रेष्ठ पदवी प्राप्त केली होती. श्रीगुरुलिंगजंगमसाधूंनी ज्या देहभाव विरणाच्या साधनाचा बोध केला, त्या साधनाच्या अभ्यासाने देहधर्म - देहभाव - आटल्यावर स्वरूपाचा तो बोध प्राप्त होऊन 'नुरोनिया ठेला' या अवस्थेत ते बोधस्वरूप झाले होते. त्या नित्यकीर्तनानंद सच्चिदानंदकंद बोधस्वरूप श्रीगोविंदांची श्रीदासराममहाराज आरती करत आहेत.

परमार्थातील ही अत्युच्च पदवी प्राप्त करणेसाठी त्यांनी काय साधन - कीर्तन केले, कोणाच्या आज्ञेने केले, हे श्रीदासराममहाराज आरतीच्या द्वितीय चरणात सांगतात. ते म्हणतात, 'हनुमंद सद्गुरु आज्ञे केले अखंड कीर्तन। सर्वस्व वेचियेले समर्पिले पंचप्राण॥'. श्रीहनुमंतसद्गुरुंच्या आज्ञेने अखंडीत वाचेने - अनावर वाचेने - श्रीरामस्मरण हे कीर्तन (साधन) अखंड महाकारणदेही साधले. त्यांनी हरीकथा ही आपुलिया सुखस्वार्था मन ईश्वरी अर्पून केली. त्यांनी या नित्यनेमाकरता सर्व 'स्व'चा त्याग केला. शेवटचा श्वासदेखील या हरीकथेतच घेतला. केवढे हे कीर्तनप्रेम!

या हरीकीर्तनात त्यांनी काय सांगितले हे श्रीदासराममहाराज पुढील चरणात असे सांगतात, 'ब्रह्मचैतन्यादी संत भाऊराव समर्थ। रामचंद्र नारायण नाम बोधी हे कथीत॥'. त्यांनी अडतीस वर्षे कीर्तनातून नामच सांगितले. श्रीब्रह्मचैतन्यमहाराज, श्रीभाऊसाहेबमहाराज, श्रीचिमडचे महाराज, सद्गुरु नारायणमहाराज या सर्वांनी या स्वयमेव नामाचाच उपदेश सर्वांना केला असे ते कीर्तनात सांगत. या स्वयमेव नामाचेच वर्णन त्यांनी कीर्तनातून केले. नामाशिवाय ते काहीही बोलले नाहीत. 'हरी हरी बोला नातरी अबोला। व्यर्थ गलबला करू नका॥' हा श्रीनाथमहाराजांचा उपदेश त्यांनी तंतोतंत आचरिला. इहलोकीचा निरोप घेताना आपला शेवटला श्वास देखील नामाच्या अनुसंधानात घेतला. श्रीमहाराजांच्या उपदेशाप्रमाणे देह विकलांग झालेला असतानासुद्धा शेवटल्या श्वासापर्यंत भगवंताच्या अनुसंधानात राहिले. शेवटी सकाळी सहाला शरीराच्या नाड्या सुटलेल्या असताना संध्याकाळी पाच या त्यांच्या कीर्तनाच्यावेळी 'श्रीराम जयराम जयजयराम' या त्यांच्या महामंत्राचा घोष त्यांनी केला. 'हरी बोला एकांती हरी बोला लोकांती। देहत्यागांती हरी बोला॥' हे श्रीनाथमहाराजांचे वचन खरे करून दाखविले व आपण कोण आहोत याची प्रचिती आणून दिली. हेच श्रीदासराममहाराज आरतीच्या शेवटच्या चरणात असे सांगतात, 'श्रीराम जयराम जयजयराम तेरा अक्षरे परम। संदेश निर्वाणीचा पायी लोळे दासराम॥' देहाच्या वाढेल त्या बिकट अवस्थेत भगवंताचे अखंड अनुसंधान असणे हेच संतांच्या चरित्राचे खरे वर्म आहे हे श्रीब्रह्मचैतन्यमहाराजांनी सांगितलेले संतचरित्रातील वर्म श्रीमामामहाराजांच्या चरित्रात प्रत्ययाला आले. श्रीरामाचे अखंड अनुसंधान हेच खरे श्रीमामामहाराजांचे चरित्र. श्रीगोविंदचरितमानस सांगते, 'अखंड ध्यान श्रीरामाचे। अखंड पूजन श्रीरामाचे। अखंड कीर्तन श्रीरामाचे। हेच गोविंदचरीत॥' तर श्रीदासराममहाराज सांगतात, 'हरीकीर्तनाकारणे जन्म झाला। हरीकीर्तनी साच अखंड ठेला। हरीकीर्तनानुग्रहो सत्प्रचिती। नमु कीर्तनानंद गोविंद चित्ती॥'.

(‘संत तो अद्वैती समरस झाले। रंगोनिया गेले भक्तीरसी॥। नामसंकीर्तन उरले त्या ठाया। देहभाव लया गेला त्यांचा॥’, ‘धन्य कीर्तनानंद जय जय धन्य कीर्तनानंद। अखंड कीर्तन नेम जयाचा। कीर्तनी ज्यासी आनंद॥’, ‘महाकारणदेही अखंड

स्मरण। अद्वयभजन हरीकथा॥।'- श्रीदासराममहाराज, 'आयुष्याच्या या साधने। सच्चिदानंद पदवी घेणे॥।'- श्रीतुकाराममहाराज, 'म्हणौनी माझे नित्य नवे। श्वासोश्वासही प्रबंध होआवे। श्रीगुरुकृपा काय नोहे। ज्ञानदेवो म्हणे॥।', 'श्रीगुरुलिंगजंगम। तेणे दाविला आगम। आधीव्याधी झाली सम। तेणे पावलो विश्राम रे॥। देहभाव जेथे विरे। ऐसे साधन दिले पुरे। बापरखुमादेवीवरे। श्रीविठ्ठलू रे विठ्ठलू रे॥।', 'साधुबोध झाला तो नुरोनिया ठेला। ठायीच मुराला अनुभव॥।', 'लटिका व्यवहार सर्व हा संसार। वाया येरझार हरीविण॥।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'प्रचितीवीण जे बोलणे। ते अवघेची कंठाळवाणे। तोंड पसरून जैसे सुणे। रडोन गेले॥।', 'मन ठेवून ईश्वरी। जो कोणी हरीकथा करी। तोची ये संसारी। धन्य जाला॥।', 'आपुलिया सुखस्वार्था। केलीच करावी हरीकथा। हरीकथेवीण सर्वथा। राहोची नये॥।'- श्रीसमर्थ, 'अखंडीत वाचे श्रीरामस्मरण। हेची पै कीर्तन दासालागी॥।'- श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, 'नित्य नवा कीर्तनी कैचा वोढवला रंग। श्रोता आणि वक्ता स्वये जाला श्रीरंग॥। आल्हादे वैष्णव करती नामाचा घोष। हरीनाम गर्जता गगनी न समाये हर्ष॥। पदोपदी कीर्तनी निवताहे जन मन। आवडी भुकेली तिने गिळीले गगन॥। एका जनार्दनी नित्य हरीचे कीर्तन। निमाली इंद्रिये विषय विसरले भान॥।'- श्रीनाथमहाराज)

(४९)

हा प्राण आटला वाच्यामाजी। संगम किती हा गोड॥१५॥
 शांत हरीच्या नामी काया। सर्व मन हे जाय विलया।
 वायुलहरी वायुसागरी मिनली। जेणे हरीची जोड॥१६॥
 लाट उसळे वारियाची। वृत्ती हेले या मनाची।
 ते ठायीच रमली विराम पावुनी। हरीनामाचे कोड॥१७॥
 नवल नभी या पहाली आभा। दृष्टी भरली दिव्य शोभा।
 वायुसंगे घर्षण होऊनी भरले। तेज कसे बिनतोड॥१८॥
 वायुरूपे भक्त नटला। वायुरूपाकार झाला।
 दासराम ग्रासुनी चिदाकाशी या। निःशब्दाची जोड॥१९॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १०२?)

गुरुकृपेने साधनाभ्यासाने प्राणाचा (श्वसनाचा) व मनाचा एक लय साधला असता तत्त्वांचा तत्वात निरास होऊन दृश्याशी तादात्म्य असणारे मन घटते. निश्चासाला प्रमाण येऊ लागते. प्राणाचा निश्चास आटून एकच अंगूळ खाली येत असेल तर जे वचन श्रवण होते त्या एकनाम हरीने अंतरीचा काम नाहीसा होतो व मन सुखरूप शांत होते. इंद्रियांच्या ठिकाणी होणाऱ्या विषयांच्या येरझारा थांबतात व काया समाधानी होते. संपूर्ण प्राण आटून अनुभवाला येणारा जीवनात खेळणारा पवन - चैतन्याच्या वाच्याची लहर - सहजे गगनातील वायुसागरी मिनते व भुतांतरी असणाऱ्या ब्रह्मांशाची - हरीची - प्राप्ती होते.

जोवर श्वसनाचे वारे जोरात उसळतेय, जोवर संसाराचा नाद आहे, तोवर मनातील वृत्ती या दृश्यावर हेलकावतात. तेच निःश्वासी प्रमाण येऊन श्रवण होणाऱ्या हरीनामाचे ठिकाणी वृत्ती रमली तर ती ठायीच विराम पावते - लय पावते. येणे जाणे नाही अशा अवस्थेत मोक्षाची - वैकुंठाची - प्राप्ती होते. हेच हरीनामाचे कौतुक आहे.

हृदयात वायुची घासणी होऊन या नामाचा बिंदू होतो. नवल नभी - गगनी - अगणित तारकांचा अनुभव येतो.

श्रवणात पेरलेले नयनी उगवते व मन वृत्तीसहित मुरते. साक्षात्काराने अहंकार नाहीसा होतो. निजत्वाचे स्मरणाने तो वायुरूपाकार - भक्त होतो. या साधनेनेच चिदाकाशातील चैतन्याच्या वायुलहरीशी श्रीदासराम तद्रूप होतात. ते निःशब्द नामरूप होतात. ('नित्याचे नेमाचे असे एक नाम। घेता सरे काम अंतरीचा॥') - श्रीमामामहाराज, 'निःश्वासी प्रमाण श्रवणी जे वचन। सार नारायण जप एक॥', 'हृदयात झाली वायुची घासणी। कंठात उदेला औंकार वन्ही। नामाचा बिंदू घडला गे माये। अंतर बाहेर प्रकाशे स्वये॥', 'महाशुन्य मूस पंचभूत आटणी। वायुस्वरूपिणी हृदयामाजी। पृथ्वी आप तेज गेले ते ग्रासुनी। देखिजे नयनी वायुरूप॥', 'विभक्तता अहंपणी। निजत्वाचे विस्मरणी। निजस्मरणी होय भक्त। जेथे नाही द्वैताद्वैत॥', 'एकची अंगूळ वाहता निश्वास। होय नादघोष सुस्वरेसी॥', 'प्राणाचा मनाचा एक लय होता। तत्वे तत्व सारिता पवनसिद्धी॥। पवनसिद्धी झालिया प्रगटे आत्माराम। येतसे निष्कर्म हातालागी॥' - श्रीदासराममहाराज, 'तरी जयाचिया इंद्रियाचिया घरा। नाही विषयांचिया येरझारा। जो आत्मबोधाचिया वोवरा। पहुडला असे॥', 'तैसे माझिये साक्षात्कारी। सरे अहंकाराची वारी। अहंकारलोपी अवधारी। द्वैत जाय॥', 'गगनी भासले अगणित तारे। तेथे मन मुरे वृत्तीसहित॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'पंचभूतांमध्ये वास। म्हणोन बोलिजे आकाश। भुतांतरी जो ब्रह्मांश। तेची गगन॥' - श्रीसमर्थ, 'आम्हा येणे जाणे नाही। आम्हा येथेची वैकुंठ पाही॥' - श्रीनिजानंद)

(५०)

रामकृष्णी मन बुद्धी। परिपूर्णता त्रिशुद्धी॥१॥

संकल्प विकल्प। तेची मनाचे स्वरूप॥२॥

निश्चयी संकल्प। तेची बुद्धीचे स्वरूप॥३॥

दासरामी मन। हाती येता समाधान॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १०१०)

रामकृष्ण गतीचे ठिकाणी मन व मनातील बुद्धी लय पावून स्वरूपाकार होणे म्हणजेच भगवत्प्राप्ती होणे. ही मन बुद्धी रामकृष्ण गतीचे ठिकाणी लय पावल्याने कायीक, वाचीक, मानसिक शुद्धी - त्रिशुद्धी - होऊन परिपूर्णता प्राप्त होते. ही परिपूर्णता हा साक्षात्कारी व्यक्तीचा स्वभाव असतो.

एका संकल्पामागे अनेक विकल्प (पर्याय) उपस्थित होतात. त्यातील कुठला विकल्प (पर्याय) चांगला आहे हे पाहताना विकल्प (संशय) निर्माण होतो. हा संकल्प व त्यापाठोपाठ उठणारे विकल्प हे मनाचे स्वरूप आहे. मनातील विकल्प जोवर जात नाही तोवर जे ज्ञान होते ते संशयित ज्ञान, बदलणारे ज्ञान. हे संशयित ज्ञान - विपरीत ज्ञान - बदलणारे ज्ञान - ज्या बुद्धीला होते तिला द्वैतबुद्धी - दुर्बुद्धी - देहबुद्धी - म्हणतात. ही दुर्बुद्धी संकल्प विकल्प करणाऱ्या मनात उपजते. तर मनातील विकल्प व ज्या संकल्पाला विकल्प आहेत तो संकल्प हालल्यावर विकल्परहित सत्य संकल्प उरतो. त्या सत्य संकल्पाबद्दल - सत्याच्या संकल्पाबद्दल बुद्धीचा निश्चय होतो. त्या निश्चयी बुद्धीला सत्य आत्मज्ञान होते. संशयाची निवृत्ती - विकल्पाची निवृत्ती - म्हणजे आत्मज्ञानाची प्राप्ती. संकल्पापाठोपाठ विकल्प न उठणे हे दृढबुद्धीचे स्वरूप आहे. विकल्परहित निश्चयी संकल्प हे बुद्धीचे स्वरूप आहे. संशयरहित आत्मज्ञान होणाऱ्या बुद्धीला दृढबुद्धी, आत्मबुद्धी, सद्बुद्धी, निश्चयबुद्धी म्हणतात. विकल्प जाऊन बुद्धी दृढ न होणे हाच आपला मोठा अपराध आहे. मनातील विकल्प जाणे म्हणजे मनातील दुर्बुद्धी जाणे - द्वैतबुद्धी जाणे व मनाचे सर्वसाक्षी मन व दुर्बुद्धीची आत्मा जाणणारी

आत्मबुद्धी होणे होय. विकल्परहित मनाचे ठिकाणी मनाचे व बुद्धीचे ऐक्य होते व चित्ताची समता हे योगाचे सार साधते. तो केवळ समाधी सुखी होतो. ('अर्जुना समत्वं चित्ताचे। तेची सारं जाणं योगाचे। जेथं मनं आणि बुद्धीचे। ऐक्यं आथी॥', 'समाधीं सुखीं केवळ। जै बुद्धीं होईलं निश्चळ। तै पावसीं तूं सकळ। योगस्थिती॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज) ही आत्मबुद्धी सर्वसाक्षी मनात - विकल्परहित मनात - उपजते. आत्मबुद्धीने आत्मा नादप्रकाशाने जाणल्यावर जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते. सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होते. म्हणजे मन वृत्तीसहित मुरते. सर्वसाक्षी मन व मनातील आत्मबुद्धी साधनाभ्यासाने मुरते. तुयर्लिपं ज्ञानं मावळते. जाणपणं विरते व ज्ञानाचे विज्ञानं होते. मुळमाया चौथ्या देहाचा विदेह होतो. आत्मा निश्चळ होतो. रामकृष्णगतीत मनाचे व मनातील बुद्धीचे मिलन होऊन कायीक, वाचिक, मानसिक शुद्धता प्राप्त होते. साक्षात्काराने अहंभाव जाऊन तो परिपूर्ण देव होतो. मन संपूर्णपणे ताब्यात येऊन चित्त एकाग्र होते व अखंड समाधानं प्राप्त होते. ('तूं मनं बुद्धीं साचेसी। जरी माज्जिया स्वरूपीं अर्पिसी। तरी मातेचीं गा पावसी। हे माझी भाक॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'संकल्पं विकल्पात्मकं मनः॥'- जगद्गुरुं शंकराचार्य, 'समाधानं किं चित्तं एकाग्रता'- संस्कृतवचन, 'आमुचा विकल्पं आमुचा विकल्प। आमुचा विकल्पं आम्हा बाधी॥'- श्रीनामदेवमहाराज, 'एका विकल्पाने बारे। जग बुडविले सारे॥। ऐसा विकल्प पातकी। आप आपणा घातकी॥', 'सत्याचा संकल्प। नुरवीं सर्वहीं विकल्प॥'- श्रीमामहाराज, 'मनः संकल्पं शुद्धं पै नोहे। एरवीं सदोदीतं चिदानंदी॥'- श्रीचांगदेवमहाराज, 'संकल्पं विकल्पं नुपजो यांचे चित्ती। ऐसे कृपामूर्तीं करा वेगी॥। ज्यासी तुझी खुण लाधली असेल। तो पुन्हा न येईलं गर्भवासा॥'- श्रीचिमडमहाराज, 'मना पापसंकल्पं सोडूनी द्यावा। मना सत्यं संकल्पं जीवीं धरावा। मना कल्पना ते नको विषयाची। विकारे घडे हो जनीं सर्वं चीची॥', 'संशयरहितं ज्ञानं। तेचीं साधुचे लक्षणं। सिद्धा अंगीं संशयं हीनं। लागेलं कैसा॥', 'सिद्धस्वरूपीं नाहीं देहो। तेथे कैचा हो संदेहो। याकारणे सिद्धं पाहा हो। निःसंदेही॥', 'आम्हीं अपराधीं अपराधीं। आम्हा नाहीं दृढं बुद्धी॥'- श्रीसमर्थ, 'संदेहं अवघा फिटला। जनीं म्हणे उदयं झाला॥'- संत जनाबाई, 'निश्चयात्मिका बुद्धी'- संस्कृत वचन)

(५१)

आत बाहेर वाहे वारे। नामरूपा आले सारे॥१॥
 वारे मिळाले वारिया। डहूळ ते जाय विलया॥२॥
 साभिमाने भेडसावी। निरभिमाने वेड लावी॥३॥
 कृष्ण विष्णू नारायण। दासरामी समाधान॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १०५४)

जोवर आत बाहेर वारे वाहते आहे म्हणजे श्वसनक्रिया जोवर जोरात सुरु आहे तोवर निर्भ्रमं विमळत्रह्यं कळत नाही तर नामरूपात्मक सृष्टीचा भ्रम होतो. द्वैत जाणविते. श्वास व उच्छ्वास जोरात वाहतात तोवर नामाला रूप, रूपाला नाम असे त्रिपुटीतील ज्ञान होते. 'नाम तेची रूप' असा नामरूपाला मेळ बसत नाही. अर्थात वाचेचा गोंधळ संपत नाही.

श्वास किंवा उच्छ्वास नाही अशा संधीकाळात जन्ममरण नाही असे जीवन प्राप्त होते. हे जे जीवन आहे ते अखंड आहे. ते देहाच्या अस्तित्वावर अवलंबून नाही. तेथे जे स्मरण आहे ते देहाधिष्ठीत स्मरण विस्मरणातील स्मरण नव्हे. स्मरणामाजी विस्मरण असे हे स्मरण नव्हे. तेथे अखंड असणारे जीवन अखंड असणारे स्मरण असते.

हे वारे - हा प्राण (श्वासोच्छ्वास) आटून जीवनात चैतन्याचे वारे - पवन - प्रगट झाले की वरकड काया गुमान होऊन

सर्व मनाचा लय होतो. म्हणजे डहूळ सारे विलयाला जाते. या जीवनात खेळणाऱ्या पवनासरिसा विवरी आत्मा स्पष्ट होतो. हरीची जोड होते.

‘देह म्हणजे मी’ हा अभिमान जोवर आहे तोवर हे जन्ममृत्यूचे सोहळे होतच राहणार. संसार न सुटल्याने आत्मा कळणार नाही. तेच मीपणेवीण देहाला विसरून जर साधन साधले तर जन्ममृत्यूचे सोहळे थांबून जन्ममृत्यूचे पैल चैतन्याच्या वाच्याची - पवनाची - जाणीव होणार आहे.

इडा, पिंगला सुखमनाकार होऊन म्हणजे रामकृष्ण या जीवनाच्या गती हरीरूप होऊन म्हणजे कृष्ण, विष्णू या गती नारायणरूप होऊन क्रोध नाही जाण तीळभरी अशा शांतीने समाधान प्राप्त होणारे आहे. असे समाधान श्रीदासराममहाराजांना प्राप्त झाले. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘आणिक येक समाधान। मीपणेवीण साधन। करू जाणे तोची धन्य। समाधानी॥’.

(‘कैवारी हनुमान आमुचा कैवारी हनुमान॥६॥ पाठी असता तो जगजेठी। वरकड काय गुमान॥’, ‘देह मी वाटे ज्या नरा। तो जाणावा आत्महत्यारा। देहाभिमाने येरझारा। भोगिल्याची भोगी॥’, ‘नाडीद्वारा धावे जीवन। जीवनामध्ये खेळे पवन। त्या पवनासरीसा जाण। आत्माही विवरे॥’- श्रीसमर्थ, ‘नाम वदताहे वैखरी। चित्त धावे विषयावरी॥। ऐसे कैसे रे स्मरण। स्मरणामाजी विस्मरण॥। नाम रूपा नाही मेळ। अवघा वाचेचा गोंधळ॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘आत्माची कळला नाही जपतपसाधन तीर्थे खोटी गे। ज्ञानदेव म्हणे न सुटती संसाराच्या गोष्टी गे॥।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘अखंड जीवन अखंड स्मरण। जेथे जन्ममरण नाही नाही॥।’- श्रीदासराममहाराज, ‘बरवे साधन सुख शांत मन। क्रोध नाही जाण तिळभरी॥।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘जन्ममरणाचे पैल। एक आत्मा घननीळ॥। जन्ममरण देखे देही। तरीच होशील विदेही॥।’- श्रीदासराममहाराज)

(५२)

जागृती स्वप्न सुषुप्ती तुरीया। कारण ऐसिया जीवस्थिती॥१॥
प्रकृतात्मसंगे परिणामी मन। स्थिती निरंजन चिद्गुणाते॥२॥
जड सुक्ष्म दोनी मनाची मिळणी। तयाते ग्रासुनी नामी आलो॥३॥
दासराम सुखी आपण आपण। जेथे जाणपण ज्ञानाज्ञाना॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.२४)

जो देहाला ‘मी’ असे मानतो व सारे कर्म देहाकडून होते अशी कल्पना करतो, तो जीव आकार पाहतो, द्वैत अनुभवतो. त्याला ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान या त्रिपुटीतील ज्ञान होते. हे जे खोटे मीपण आहे त्यालाच जीवपण म्हणतात. हे वेगळेपणाने वेगळे पाहणे, येकाचे येक पाहणे हेच खरे अज्ञान आहे. तो जीव देहाच्या अनुषंगाने स्थूल देहाच्यामार्फत जागृती, सूक्ष्म देहाच्या मार्फत स्वप्न, कारण देहात सुषुप्ती तर महाकारणदेहात तुर्यविस्था अनुभवतो. द्वैताची जाणीव भासमान होणे हा एक जीवाचा गुण म्हणता येईल. जागृतीत त्याला संकल्प विकल्प करणाऱ्या मनाच्या अस्तित्वावर नामरूपात्मक जड विश्व भासमान होते. तेच साकार विश्व कल्पनेने तो स्वप्नात साकारतो. सुषुप्ती अवस्थेत त्याला मनोलयाने द्वैताची - आकाराची - जाणीव असत नाही किंवा अद्वैत निराकाराचीही जाणीव असत नाही. तो देहाच्या अनुषंगाने सुखदुःख, मानापमान, जन्ममरण, ज्ञानअज्ञान, जाणीवनेणीव आदी द्वांद्वे अनुभवतो. तर तुर्यविस्थेत सर्वसाक्षी मनाला वेगळेपणाने चैतन्याचे अनुभव भासमान होतात. या चारही अवस्थेत ‘ज्ञान म्हणजे अद्वैत’ हे शुद्ध ज्ञान जीवाला होत नाही.

‘देह म्हणजे मी’ हा एक खोटा अहंकार आहे. या खोट्या अहंकाराने तो विभक्त होतो. तो खन्या ‘मी’ला विसरतो. खन्या ‘मी’ला विसरून हे जे जीवाचे खोटे मीपण - जीवपण - आहे, तेच खेरे अज्ञान आहे. सर्वसामान्य जीव संकल्पविकल्प करणाऱ्या चंचळ मनाचे अनुषंगाने जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या तीन अवस्था अनुभवतात. यातील जागृती, स्वप्न या अवस्था विपरीत ज्ञानाच्या असून सुषुप्ती ही अज्ञानाची अवस्था आहे. जोवर सुषुप्तीतील अज्ञानाचे ज्ञान होत नाही तोवर विपरीतज्ञानाच्या अवस्था प्राप्त होतात, त्याचा संसार सुटत नाही, त्यांना आत्मा कळत नाही. अज्ञानातून प्रगट झालेल्या या दोन अवस्थांत ‘पाहणे येकाचे येक’ होत असल्याने विपरीतज्ञानाने सत्यज्ञान होत नाही. या तिन्ही अवस्थेत मायेचेही अज्ञान व ब्रह्माचेही अज्ञान असल्याने या तीनही अवस्था अज्ञानात्मकच समजल्या जातात. अहो ब्रह्म कळत नाही हे मान्य पण माया कशी कळत नाही म्हणता? अहो खोट्या मायेला आपण खेरे मानतो, त्या मायेवर माया करतो, मग माया कळली कसे म्हणणार? खोटी माया जर कळली तर सत्य ब्रह्माही कळते. खोटे कळले की खेरे पण समजणारच ना? या तीनही अवस्था ‘नेणे ब्रह्म नेणे माया। नेणे अनुभवाच्या ठाया।’ अशाच असतात. गुरुकृपेने साधनाभ्यासाने मनातील संकल्पानंतर उठणारे विकल्प (पर्याय) व त्या विकल्पांबद्दल मनात येणारा विकल्प दूर झाला तर आकाराची जाणीव नाहीशी होते व विकल्परहित संकल्प असणाऱ्या सर्वसाक्षी मनाला महाकारणदेहात तुर्यविस्थेत नादप्रकाशाचे वेगळेपणाने अनुभव प्राप्त होतात. अनुभवाने त्रिपुटी उपजते. अर्थात द्वैत जात नाही. जीवाचे जीवपण जात नाही. त्याचे आकार पाहणे संपत नाही. म्हणून तुर्येतील ज्ञानाला वाया गेलेले पदार्थज्ञानच म्हणतात. संतमहात्मे सतत या तुर्यविस्थेत असतात. या तुर्येचीच परिणिती उन्मनीत होते. निजस्मरणी तो द्वैत नाही असा भक्त होतो.

जेव्हा जागता स्वप्नावस्थेत जातो तेव्हा जे आपण स्वप्नात दृश्य पाहतो ते सारे कल्पनेने आपणच झालेलो असतो. पण जाणीव आपली आपल्याला न होताना दृश्याचीच जाणीव होते. तसेच जागृतीतसुद्धा आहे. जागृतीत जे आपण पाहतो ते आपणच झालेलो असतो. पण कल्पनेने जाणीव पंचमहाभुतांची - दृश्याची - होते. म्हणजे ‘पाहणे येकाचे येक’ होते. म्हणून त्या अवस्थांना विपरीतज्ञानाच्या अवस्था म्हणतात. हे दृश्यभान हे विपरीत ज्ञान कल्पनेच्या निरासाने नाहीसे होऊन राहणाऱ्या अज्ञानाची - नेणीवेची - जाणीव (ज्ञान) नादप्रकाशाने जेव्हा होते तेव्हा जाणते निजत्व जाणल्याने जाणले ही वृत्ती तद्रूप होते. तेव्हा विपरीत ज्ञान, अज्ञान, ज्ञान ही त्रिपुटी क्षीण होते. दृश्याचे जाणपण - जाणीव - विरते. जीवत्व विरते व मनाचे उन्मन, ज्ञानाचे विज्ञान होते. याला विमळशुद्धस्वरूपज्ञान म्हणतात. द्वैत नाहीसे होऊन तो अद्वैत जाणीवरहित जाणता ब्रह्म होतो.

वायुरूप प्रकृतीचा - श्वसनाचा - परिणाम मनावर होतो. ‘देहाच्यामार्फत इंद्रियांच्याद्वारा जीवाचे दृश्याशी होणारे तादात्म्य म्हणजे मन आहे’ असे श्रीदासराममहाराज सांगत. अर्थात मन हा परिणाम आहे. अर्थात दृश्याशी तादात्म्य हे मन हा परिणाम श्वसोच्छ्वासाचे गतीवर अवलंबून आहे. त्रिगुण आणि पंचमहाभुते यांची बीजे श्वसनाचे वायुत असतात. त्रिगुण आणि पंचमहाभुते या अष्टधाप्रकृतीचे - दृश्याचे - मूळ या श्वसनात आहे. साधनाभ्यासाने हे श्वसन - रामकृष्ण या गती - हे चिंदिगुण शुद्ध झाले म्हणजे त्रिगुणात्मक असार संसाराची बीजे त्यजून पंचमहाभुतांचे चत्वार देहाचा निरास जर साधला तर निरंजनस्थानी निर्गुणाची प्राप्ती होणार.

महाकारणदेहात नादप्रकाशाने जाणते निजत्व जाणले जाते. साक्षात्काराने खन्या ‘मी’ची ओळख झाल्याने, विवेकाने खरा कर्ता ओळखल्याने खोटा मीपणा - जीवपणा - हे अज्ञान नाहीसे होते. संकल्पविकल्प करणाऱ्या त्रिगुणी जड मनातील साधनेने विकल्प नाहीसा होऊन राहिलेल्या निश्चयी संकल्प असलेल्या सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होते. वृत्तीसहित मन मुरते.

येथे मन बुद्धीचे ऐक्य साधलेले असल्याने तुर्यरूप द्वैतातील ज्ञान मावळते व वृत्तीरहित ज्ञान - निवृत्तीदेवी ज्ञान - निवृत्ती अवस्थेतील स्मरण - प्रगट होते. त्याचा अखंड मौनजप सुरु होतो. अखंड स्मरणाने आपले सुख आपल्याला अखंडत्वाने प्राप्त होते. ते सुख कायेला वाचेला सांगता येत नाही. वृत्तीरूपाने समान असणाऱ्या ज्ञान अज्ञानाचे पैल हे विज्ञानी अखंडस्मरण प्राप्त होते. या अखंडस्मरणाचे वर्णन शब्दात करता येत नाही. ते निःशब्द सुख श्रीदासराममहाराजांना साधनाने प्राप्त झाले. ('आत्माची कर्मकर्ता। हाही निश्चयो नाही तत्वता। देहोची मी कर्मकर्ता। मानितो साच।'), 'आकारु जेथ सरे। जीवत्व जेथ विरे। द्वैत जेथ नुरे। अद्वय जे।', 'प्रकृती करी कर्मे। ती म्या केली म्हणे भ्रमे। येथ कर्ता येणे नामे। बोलीजे जीवु।', 'तैसे ज्ञानाचिये दिठी। मजसी अभिन्नची ते किरीटी। येर भिन्नपण ते उठी। अज्ञानास्तव।', 'जो जागता स्वप्नावस्थे जाये। तो जेवी स्वप्नीचे आघवे होये। तेवी अनंत ब्रह्मकटाह आहे। आपणची जाहला।', 'जागृती स्वप्न सुषुप्ती नाठवे। पाहता आनंदी आनंद सामावेना।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'विभक्तता अहंपणी। निजत्वाचे विस्मरणी। निजस्मरणी होय भक्त। जेथ नुरे द्वैताद्वैत।', 'अखंड स्मरण शब्दाने कळेना। पैल ज्ञानज्ञाना होता कळे।'- श्रीदासराममहाराज, 'ज्ञान म्हणजे अद्वैत। तुर्य प्रत्यक्ष द्वैत। म्हणौनी शुद्धज्ञान ते सतत। वेगळेची आहे।', 'सर्वसाक्षिणी अवस्था तुर्य। ज्ञान ऐसे म्हणती तया। परी ते जाणिजे वाया। पदार्थज्ञान।', 'येक ज्ञान येक अज्ञान। येक जाणवे विपरीतज्ञान। हे त्रिपुटी होय क्षीण। तेवी विज्ञान।', 'ज्ञान आणि अज्ञान। वृत्तीरूपे हे समान। निवृत्तीरूपे विज्ञान। जाले पाहिजे।', 'जेथे नाही दृश्यभान। जेथे जाणीव हे अज्ञान। विमळ शुद्ध स्वरूपज्ञान। यासी बोलिजे।', 'जाणता जाणता जाणीव जाते। आपली वृत्ती तदूप होते। आत्मनिवेदन भक्ती ते। ऐसी आहे।', 'त्रिगुण आणि पंचभूते। हे वायोमध्ये मिश्रिते। अनुमानेना म्हणोन त्याते। मिथ्या म्हणो नये।', 'पंचभूते आणि त्रिगुण। ऐसी अष्टधा प्रकृती जाण। अष्टधा प्रकृतीस नामाभिधान। दृश्य ऐसे।', 'आपण म्हणिजे मीपण। मीपण म्हणिजे जीवपण। जीवपण म्हणिजे अज्ञान। संग जडला।'- श्रीसमर्थ, 'जव अज्ञान न फिटे। तव संसार निःशेष न तुटे। विपरीतज्ञानाचा कोंबु फुटे। माघौता म्हणौनी।', 'आत्मयासी देह द्वयेबंधन। तयासी आज्ञान मुळकारण। म्हणौनी आज्ञाननिवृत्तीवीण। मोक्षु कैचा।', 'इयापरी लिंगदेह निराशु। जालया चुके गर्भवासु। आत्मा भेटे स्वयंप्रकाशु। म्हणे मुकुंदराजु।'- संत मुकुंदराज, 'तुर्येमध्ये माझा अखंड रहिवास। निवृत्ती म्हणे अविनाश तुर्य करी।'- श्रीनिवृत्तीनाथमहाराज)

(५३)

जरी घ्याल झोप। तरी चुकेना ही खेप॥१॥
 जरी कराल जप। तरी सुटाल आपोआप॥२॥
 तरीच व्हाल आत्मरूप। दुःखाची ही चुके धाप॥३॥
 गुरुराज म्हणे। मुक्त व्हाल नामगाने॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १५२)

आपण जर रात्रींदिवस झोपा काढल्या तर प्रपंच पण धड होणार नाही, परमार्थ तर सोडाच. मग जन्ममरणाची खेप कशी चुकणार? श्रीज्ञानेश्वरमहाराज आपणास सावध करत आहेत. ते सांगतात. 'जो रसनेंद्रियांचा अंकिला। का निद्रेसी जीवे विकला। तो नाहीच एथ म्हणितला। आधिकारिया।'. तर श्रीचिमडमहाराज निद्रेचे असारपण असे सांगतात, 'निद्रा ही रांड खोटी। नित्य लागलीसे पाठी। आयुष्य व्यर्थ गेले। पाहो नेदी जगजेठी।'

समजा आम्ही झोपलोच नाही, अखंड आम्ही ज्याला जागृती म्हणतो ती अनुभवली तर खरा परमार्थ साधेल का?

जन्ममरणाची खेप चुकेल का? नाही चुकणार. आम्ही जिला जागृती म्हणतो, त्या जागृतीत जाणीव जी असते ती जगाचीच असते. अर्थात चैतन्याचा विसरच असतो. मग त्यात परमार्थ कसा साधणार?

जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या तिन्ही अवस्थेत चैतन्याची जाणीव असत नाही. आपला आपल्याला विसरच झालेला असतो. अर्थात ब्रह्माची नेणीवच असते. मग मायेचे तरी ज्ञान असते का? या तीनही अवस्थेत मायेचेही ज्ञान असत नाही. कारण जागृती व स्वप्न या अवस्थेत जे आम्हाला खोट्या मायेचे विपरीत ज्ञान होते ते आम्ही खेरे ज्ञान मानतो. खोट्या मायेला खेरे समजतो म्हणजे आम्ही मायेलाही खेरे ओळखले असत नाही. मायेला ओळखले असते तर माया नाहीशी व्हायला हवी होती. खोटे कळले तर खेरेही कळायला हवे. खोटे नव्हे ते खेरे हे तरी खेरे आहे का नाही? सुषुप्ती अवस्थेत तर वटू अज्ञानच असते. म्हणजे जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती या तिन्ही अवस्थ्या ‘नेणे ब्रह्म नेणे माया’ अशा अज्ञानात्मक असतात. या तिन्ही अवस्थ्या म्हणजे अज्ञान - नेणीव - झोप - होय. या तिन्ही अवस्थेत आपली जाणीव आपल्याला असत नाही. संतांच्या दृष्टीने आम्ही रात्री पण झोपतो व दिवसा पण झोपतोच. श्रीसमर्थ हे सत्य असे सांगतात, ‘प्रपंच पडदा पडली झापड। राम दिसेना डोळा रे॥। दिवसा झोपी रात्री झोपी। झोपेने दिधला टोला रे॥। दिवसा निजू निजू रात्री निजू निजू। निज निज व्यर्थची गेले रे॥। रामदास म्हणे काही नाही केले। आयुष्य व्यर्थची गेले रे॥।’ तर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज हे सत्य असे सांगतात, ‘जागृती स्वप्न सुषुप्ती नाठवे। पाहता आनंदी आनंद सामावेना॥।’

म्हणून आता झोपून चालणार नाही. झोपेत जागे राहता आले पाहिजे. ज्ञानमयी निद्रा व्हावयास हवी. जागृती स्वप्न या अवस्थेत होणारे दृश्याचे विपरीत ज्ञान कल्पनेच्या निरासाने नाहीसे होऊन राहणाऱ्या अज्ञानाची - नेणीवेची - जाणीव (ज्ञान) होणे म्हणजे झोपेत जागे राहणे. कल्पनेचा निरास होण्यासाठी - मन घटण्यासाठी - साधन केले पाहिजे. साधनाने कल्पनेचा निरास होऊन दृश्याचे विपरीत ज्ञान नाहीसे झाले असता राहणाऱ्या अज्ञानाची - नेणीवेची - जाणीव होणे म्हणजे झोपेत जागे राहणे. कल्पनेचा निरास होणे म्हणजे विपरीत ज्ञानाची चितारलेली पाटी पुसणे व अज्ञानाचे ज्ञान होणे म्हणजे कोऱ्या पाटीवर अक्षर उमटणे. विपरीत ज्ञान नाहीसे होऊन राहणाऱ्या अज्ञानाचे ज्ञान होणे म्हणजे तीन अवस्थांची एक अवस्था होणे, आपण आपणाला जाणणे होय. तिन्ही देहात साक्षीपणे हे आपण आपणाला जाणणे हे महाकारणदेहात सर्वसाक्षी मनाकडून होते. या कारणदेहाचे कारण असणाऱ्या या देहाला महाकारणदेह म्हणतात. या महाकारणदेहात असणारे अखंड स्मरण आपणाला प्राप्त होणे म्हणजे जाणीवेचा ग्रास होऊन जाणीवरहित जाणते आत्मरूप होणे, भवचक्रातून सुटका होणे होय.

जोवर अज्ञानाचे - नेणीवेचे - झोपेचे - ज्ञान होत नाही म्हणजे निद्रा ज्ञानमयी होत नाही तोवर विपरीतज्ञानात्मक - भ्रमात्मक - जागृती स्वप्न या अवस्था प्राप्त होऊन संसार - संसरण - संपूर्ण नाहीसे होणार नाही. अर्थात संसारबंध नाहीसा होणार नाही. जन्ममरणाची खेप चुकणार नाही. संत मुकुंदराज सांगतात, ‘जव आज्ञान न फिटे। तव संसार निःशेष न तुटे। विपरीतज्ञानाचा कोंबू फुटे। माघौता म्हणौनी॥’, ‘आत्मयासी देहद्वये बंधन। तयासी आज्ञान मुळकारण। म्हणौनी आज्ञान निवृत्तीवीण। मोक्षु कैचा॥।’ तर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘तैसे अज्ञान ज्ञाने नेले। आपण वस्तु देऊनी गेले। ऐसे जाणणेनिवीण उरले। जाणते जे॥।’

‘काहीच न करोनी प्राणी’ या अवस्थेत रामजप जर साधला, निवृत्ती अवस्थेत जर स्मरण साधले तर संसाराची शांती होऊन संसारबंध नाहीसा होणार आहे, मोक्षप्राप्ती होणार आहे. मन शुद्ध होऊन देहातीत अवस्थेत वस्तुरूप - आत्मरूप झाल्याने दुःखाची आत्यंतिक निवृत्ती होणार आहे. आत्मरूप झाल्यावर श्वसनाची गती संथ होणार आहे. दुःखदायी असा

वेगाने होणारा श्वास (धाप) सुखदायी संथ होणार आहे. ('शुद्ध करा मन व्हा रे देहातीत। ओळखा वस्तुते तुका म्हणे॥'- श्रीतुकाराममहाराज, 'काहीच न करूनी प्राणी। रामनाम जपे वाणी। तेणे संतुष्ट चक्रपाणी। भक्तालगी सांभाळी॥', 'देहची होऊन राहिजे। तेणे देहदुःख साहिजे। देहातीत होता पाविजे। परब्रह्म ते॥'- श्रीसमर्थ, 'स्मरता निवृत्ती पावलो विश्रांती। संसाराची शांती झाली माझ्या॥'- श्रीनाथमहाराज)

असे नामस्मरण अखंड साधल्याने मुक्ती प्राप्त होणे हे ब्रह्मलिखित आहे असे श्रीदासराममहाराज सांगत आहेत. ('नाम घेता मुक्ती हे ब्रह्मलिखित। मुक्ती ये शोधत तयेलगी॥'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'नेणीव जरी जाणितली। तरी ते नेणीव मिथ्या झाली। तेथील जाणीव उरली। आत्मप्रभा॥', 'ऐसे नेणीव तेची कारण। कार्य स्थूल सूक्ष्म जाण। तिये कारण सुषुप्तीचे लक्षण। एक आता॥', 'ते नेणीव फिटे गुरुखुणा। जाणे आपण आपणा। बोलिजे या अनुसंधाना। महाकारण ऐसे॥', 'फिटुनिया नेणणे। आप आपणा जाणणे। तिही देहाचेनी साक्षीपणे। महाकारण देह॥'- संत मुकुंदराज)

(५४)

अयोग्य तो परमार्थसि। जो का जहाला उदास॥१॥

नसे उत्कर्षाची आस। तरी सर्वची निरास॥२॥

नीट न घडे व्यवहार। कैचा भेटावा ईश्वर॥३॥

म्हणे गोविंदतनय। रामनामे तरणोपाय॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १७४)

आम्ही ज्याला व्यवहारात उदास म्हणतो तो निराश झालेला, मरायला टेकलेला माणूस साधा व्यवहार पण नीट करू शकत नाही किंवा प्रपंचही नेटका करू शकत नाही तर तो विवेकाने परमार्थ काय करणार? प्रपंच प्रारब्धाने होतो तर परमार्थ हा करावा लागतो. परमार्थ हा सोपा नाही. तो या उदास गबाळ्यांना काय करता येणार?

संत वाङ्मयात जो 'उदास' शब्द वापरला जातो तो फार वेगळ्या अर्थनि वापरला जातो. श्रीतुकाराममहाराजांनी साधकाची, भक्ताची विशेषता या 'उदास' शब्दाने सांगितली आहे किंवा श्रीसमर्थांनी उदासवृत्तीचे वर्णन केले आहे. तेथे 'उदास' या शब्दाचा अर्थ फार वेगळा आहे. आपण समजतो तसा तो नाही. श्रीतुकाराममहाराज सांगतात, 'भक्त ऐसे जाणा जे देही उदास। गेले आशापाश निवारोनी॥', 'साधकाची दशा उदास असावी। उपाधी नसावी अंतबर्ह्य॥' तर श्रीसमर्थ सांगतात, 'उदासवृत्तीस मानवे जन। विशेष कथानिरुपण। रामकथा ब्रह्मांड भेदून। पैलाउ न्यावी॥'. या उदास शब्दाचा अर्थ करताना श्रीदासराममहाराज सांगत की उदास हा शब्द उत् + आस असा बनला आहे. म्हणजे उदास याचा अर्थ उत्कर्षाची आस असा होतो. येथे परमार्थात जीवनाचा उत्कर्ष श्रीदासराममहाराजांना अपेक्षीत आहे. तेच श्रीदासराममहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगत आहेत. ते म्हणतात, 'नसे उत्कर्षाची आस। तरी सर्वची निरास।'. ही उत्कर्षाची आस कधी निर्माण होते? जेव्हा त्रिकाल साधनाने अंतरातील सर्व आशा, इच्छा नाहीशा होतात तेव्हा जी इच्छा अंतरात उरते तिला मोक्षाची इच्छा - उत्कर्षाची इच्छा - म्हणतात. सर्व वैष्यीक आशा नाहीशा करून जो ही उत्कर्षाची आस - मोक्षाची आस- बाळगतो तो उदास मुमुक्षू. श्रीमामामहाराज श्रीहनुमदगुरुचरित्रबोधसार या ग्रंथात श्रीतात्यासाहेबमहाराज यांचेबद्दल असे सांगतात, 'सद्गुरुंनी खरे नैराश्य साधिले। जे सर्व आशा निरसोनी अंतरी उरले। उरले त्यासी नाम दिधले। मोक्षोमे भुयात इतिच्छा॥'. उदास तो ज्याची वैष्यीक वासना - आशा नाहीशी झाली आहे. श्रीतुकाराममहाराज उदास कुणाला म्हणायचे हे असे सांगतात, 'आम्ही तरी आस। झालो टाकुनी उदास।'. जो आशा - वासना - करतो तो उपजोनी करंटा

दुःखी तर ज्याची आशा - वासना - नाहीशी झाली आहे तो ज्ञानी सुखी. अध्यात्मरामायण सांगते, 'आशया परमं दुःखं। नैराश्यं परमं सुखं॥'

कामाचे - आशेचे - रामनामात पवन साधून दहन झाले तरच जीवनाचा उत्कर्ष होतो. उर्ध्वपंथी गमन साधते. श्रीमामामहाराज श्रीरामपाठ या अभंग ग्रंथात स्वानुभावाने सांगतात, 'जरी आठ पळ साधेल पवन। होत असे दहन कामाचे ते॥। जरी पंधरा पळ साधेल पवन। उर्ध्वपंथी गमन साधे बापा॥'

जोवर कर्मफळी आस आहे तोवर निजधर्म सुटून कुकर्मची संगत होते. त्याचा संसारबंध सुटत नाही. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, 'परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण॥', 'हा निजधर्म जै सांडे। आणि कुकर्मी रती घडे। तैची बंधु पडे। संसारीक॥'

जोवर आस आहे तोवर लटका व्यवहार - संसार - हरीच्या प्रत्ययाशिवाय होणारी वाया येरझार - सुटत नाही. आस गेली तरच विशेष श्वासाने - विश्वासाने - उत्तम व्यवहार होतो. वेलांटीसारखा वाकडा असणारा व्यवहार नीट होतो. भाव धरला जाऊन 'विश्वास तो देव' भेटतो. अविनाश नामाने परमेश्वराची प्राप्ती होते. धीट होऊन रामनाम जर नीट उच्चारले तरच तरणोपाय आहे, जवळीच नीट असणारी मोक्षाची वाट सापडणारी आहे, असे श्रीदासराममहाराज सांगत आहेत. ('खट पटती तरी खरी खटपट। रामनाम नीट उच्चारावे॥', 'मोक्षाची ती वाट जवळीच नीट। रामनाम धीट होऊनी घेई॥। धीट होवोनिया पाठ करी त्याचा। तो नर दैवाचा खरोखरी॥' - श्रीमामामहाराज केळकर, 'जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारे। उदास विचारे वेच करी॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'लटीका व्यवहार सर्व हा संसार। वाया येरझार हरिवीण॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(५५)

सुत्र धरोनिया करी नामजय। पुढे आयेआप देव दिसे॥१॥
आत्मसुत्र पहा तुटेना फुटेना। व्यापिलेसे जाणा सर्वभुती॥२॥
सुत्राचे सामर्थ्य वर्णवेना काही। लक्षिताची पाही भय तुरे॥३॥
राम म्हणे कळे गुरुचिया कृपे। कठीण ते सोपे होय जाणा॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १९७)

मन एकाग्र करून सूत्र जर धरले, निःश्वासी जर प्रमाण आले तर सुत्राचे मध्यभागी कामक्रोधअभिमानरहित अवस्थेत बरवे साधन होते व या नामाचा घोष घंटाश्रवणाने अनुभवाला येतो. त्या नामाच्या - नादाच्या - अनुसंधानाने अपूर्व असा पश्चिम दिशेला सूर्य उगवल्याचा अनुभव येऊन वारे नयनात भरते, नामाच्या ठिकाणी रूपाची प्रचिती येते. सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होते व निर्गुणाचा संग होतो. भुतमात्र न जाणवता दृश्याचा ग्रास होऊन सर्वभुती व्यापलेले अखंड न तुटणारे, न फुटणारे, न चळणारे, न ढळणारे दृश्यभासातीत अनादी येण्याजाण्याची क्रिया नसणारे आत्मसूत्र प्रगटते. ते सूत्र लक्ष झाल्यावर भेद उरत नाही. अर्थात भय उत्पन्न होत नाही. त्या सुत्राचे सामर्थ्य शब्दात वर्णन करता येत नाही हेच त्याचे वर्णन. या सुत्रात किती बळ आहे याचे वर्णन भ.स.रेवणसिद्धमहाराज असे करतात, 'सुत्रद बल इरबेको। आ सूत्र हिडद तां बंदीर बेको। तापत्रयगुण अळीय बेको। सुज्ञानी सुपुत्रद न्यळी तिळीबेको॥'. श्रीमहाराजांनी कृपा केली तरच हे कळू शकते. जे अनुभवणे कठीण आहे ते त्यांचे कृपेनेच कळ (वर्म) कळून सोपे होऊ शकते. ('येकाग्र करूनिया मन। बळेची धरावे साधन। यत्नी आळसाचे दर्शन। होऊच नये॥', 'जे चळेना ना ढळेना। जे तुटेना ना फुटेना। जे रचेना न खचेना। परब्रह्म

ते॥’- श्रीसमर्थ, ‘या नामाचा घोष वाजती घंटीका। सुरु झाला डंका तिही लोकी॥’ श्रीतुकाराममहाराज, ‘भित नाही भित नाही। भेदची गिळीला पाही॥’- श्रीकेशवस्वामी, ‘कामक्रोध सर्व कर्म दंडीले बळे। सूत्र धरोनी मध्यभागी वरी चालिले। निर्गुणाचा संग मला आजी जहाला। पूर्व दिशे भानू जसा आत उगवला॥’- संत मुक्ताबाई)

(५६)

रमोनिया व्यवहारी। का रे झाला दुराचारी॥१॥
 विसरला मायबापा। हारकी जो त्रिवीध तापा॥२॥
 सर्व जगाचा पालक। तारक तो देव एक॥३॥
 लाविली कसोटी। खरा लेक न करे तुटी॥४॥
 व्यवहारी तो जाणा ज्ञानी। तैसा पाहिजेची गुणी॥५॥
 तरी तो ठरेल शहाणा। सर्वा करी लाजिरवाणा॥६॥
 प्रेम जडले हरीपायी। तया मुक्ती मिळे देही॥७॥
 माया हे अज्ञान। याने झाले जन्ममरण॥८॥
 अज्ञान नासाया। संतसंगी हो चांगया॥९॥
 दास म्हणे गुरुकृपे। बोला हरीनाम सोये॥१०॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १९३)

आपण लटक्या व्यवहारात - संसारात - रमलो की आत्मा कळत नाही. म्हणजेच चैतन्याचा विसर होतो व जगाची जाणीव होते. हाच परमात्म्यापासून दूर नेणारा दुराचार होय. या दुराचारामुळे तारकस्वरूपाने अनुभवाला येणारा, जीवाचे त्रिवीधताप दूर करणारा जगाचा पालक तारक मायबाप असा एक देव विसरला जातो. जो या संसारापासून निराळा होतो व कसोटीला उतरतो तो खरा लेक अनेकात एक पाहतो, एक देवाशी नाते जोडतो. जो उत्तम व्यवहाराने अविनाशी हरीला जाणतो, तो शुद्ध सत्वगुणी ज्ञानी शहाणा ठरतो. अर्थात जे त्रिगुणाने जगी वाया जातात ते अज्ञानी अभक्त लाजिरवाणे ठरतात. ते मायेच्या मोहात पडतात. त्यांचे अज्ञान नाहीसे होत नाही. त्यांचा जन्ममरण हा संसार सुटत नाही. हे मोक्षदायी बरवे ज्ञान प्राप्त होण्यासाठी संतसंगतीत सर्वस्वेसी संतांचे भजन करावे लागेल. संतकृपा - गुरुकृपा - झाली तरच ज्या नामाने मायाजाल हे अज्ञान नासते ते नाम अंतररंगी कसे बोलावे हे समजते. हरीपायी प्रेम - भक्ती - जडून बरव्या ज्ञानाने मोक्षाची प्राप्ती होते. (‘लटीका व्यवहार सर्व हा संसार। वाया येरझार हरीवीण॥’, ‘ते ज्ञान पै गा बरवे। जरी मनी आर्थी आणावे। तरी संता या भजावे। सर्वस्वेसी॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘संतसंगे अंतररंगे नाम बोलावे। कीर्तनरंगी देवासन्नीध सुखेची डोलावे॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘अभक्ताचे जिणे होय लाजीरवाणे। रामनामावीणे सर्व व्यर्थ॥। रामनाम ज्ञान रामनाम धन। रामनामी जाण सर्व काही॥’- श्रीमामामहाराज)

(५७)

इडेमाजी कृष्ण पिंगळे श्रीराम। तेथे चित्त परम एक होता॥१॥
 एकी एक नाडी जाई मिसळती। सुषुम्ना जागृती होय तेच्हा॥२॥
 सुषुम्नेत हरी प्रगटे कुसरी। हरीनाम गजरी समाधान॥३॥

रामकृष्णहरी ऐसी नादस्थिती। चिद्रस्तू प्रचिती दासरामी॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभ्यंग क्र.७०३)

परब्रह्माचा सातवा श्रीरामाचा अवतार हा सुर्यवंशात राजरोसपणे दुपारी बारा वाजता तर आठवा श्रीकृष्णाचा अवतार हा लपून छपून रात्री बारा वाजता चंद्रवंशात. आपल्या शरीरात अत्यंत महत्त्वाच्या असणाऱ्या सूर्य चंद्र या नाड्या पिंगला व इडा या नावांनी किंवा ख्वी शशी या नावानी किंवा दिवस रात्र या नावानी किंवा राम व कृष्ण या नावांनी ओळखल्या जातात. चंद्राच्या सोळा तर सूर्याच्या बारा कळा आहेत, म्हणून या नाड्या बारा व सोळा या नावांनी पण ओळखल्या जातात. या रात्रंदिवस फिरणाऱ्या बारा सोळा साधनाभ्यासाने एकत्र आल्या तर अनुहताचा गलगा श्रवण होतो व हरीची - विठ्ठलाची - जाणीव होते. या अट्ठावीसांचा योग घडला की अट्ठावीस युगे वीटेवर देव साकारतो. हा राम कृष्णाचा सातवा व आठवा अवतार प्रत्येकाचे जीवनात वेळोवेळा होत असतो. यांच्या योगाने बापरखुमादेवीवर विठ्ठल - हरी - साक्षात्काराला येतो. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘सातवा अवतार आठवा वेळोवेळा। बापरखुमादेवीवरू विठ्ठलू जवळा।’ हे बारा सोळा या रामकृष्ण नाड्या एकत्र आल्या की अनुहताचा ध्वनी हे हरीनाम श्रवण होते. या रामकृष्ण नामाचे योगे उन्मनी अवस्था प्राप्त होते व आपण स्वरूपापाशी सिद्ध होतो. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘ज्ञानदेवा गोडी हरीनामाची जोडी। रामकृष्णी आवडी सर्वकाळ।’, ‘रामकृष्णनामी उन्मनी साधिली। तयासी लाधली सकळसिद्धी।’. हे एकतत्वनाम - एकनाम हरी - साधण्याकरता व नामाने उन्मनीत हरीचा साक्षात्कार होण्यासाठी रामकृष्णी सर्वकाळ आवडी हवी. ध्यानामनाचा विषय रामकृष्ण ही धारणा व्हावयास हवी. रामकृष्णी मन जडले पाहिजे. रामकृष्णगतीवर आरुढ होता आले पाहिजे. रामकृष्णी नित्य टाहो फोडला पाहिजे. रामकृष्णी संकल्प धरून रामकृष्णी पंथ आक्रमिला पाहिजे.

ही रामकृष्णमाला - स्मरणी - धरली तर हरीनामाचा उमाळा (स्रोत) प्राप्त होणारा आहे. म्हणून या रामकृष्णहरी नामाची माला श्रीचिमुदक्षेत्री दिली जाते. ज्यायेगे आत्मस्वरूपाकडे वृत्ती वेधली जाते. चैतन्याकडे वृत्ती वळली जाते.

इडा आणि पिंगला - रामकृष्ण - या साधनाचे ठिकाणी जेव्हा एकचित्त होते तेव्हा रामकृष्ण या गती हरीरूप - सुषुम्नाकार होतात, एकच हरीनामाचा गजर होतो. एकतत्त्व नामाने क्रोध नाही जाण तिळभरी असे सुखशांतमन होते. शांतीने समाधानाची प्राप्ती होते. रामकृष्णहरी या नामघोषाने चिद्रस्तूची प्रचिती येते. असे चिद्रस्तूच्या प्रचितीचे समाधान श्रीदासरामहाराजांना प्राप्त झाले. (‘बारा सोळा जणी हरीसी नेणती। म्हणोनी फिरती रात्रंदिवस।’ - श्रीनाथमहाराज, ‘बारा सोळा जणी गडे ग बारा सोळा जणी। मिळोनी येती गलगा करिती मशी गेल्या घेऊनी।’ - संतवचन, ‘युगे अट्ठावीस वीटेवरी उभा।’ - श्रीनामदेवमहाराज, ‘ज्ञानदेवा ध्यानी रामकृष्ण मनी। अनंत जन्मोनी पुण्य होय।’, ‘उपजोनी करंटा नेणे अद्वैत वाटा। रामकृष्णी पैठा कैसा होय।’, ‘न संडी रे भावो टाकी रे संदेहो। रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी।’, ‘विष्णुवीण जप व्यर्थ त्याचे ज्ञान। रामकृष्णी मन नाही ज्याचे।’, ‘ज्ञानदेवा ध्यानी रामकृष्ण मनी। वैकुंठभुवनी घर केले।’, ज्ञानदेवा जिणे नामेवीण व्यर्थ। रामकृष्णी पंथ क्रमियेला।’, ‘नाममंत्र जप कोटी जाईल पाप। रामकृष्णी संकल्प धरूनी राहे।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘हरीनामाची माला दिधली। आत्मस्वरूपी वृत्ती वेधली।’ - श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस)

(५८)

इंद्रिया लगाम। ते हे एक रामनाम॥१॥

मनोनिग्रहण। साधे ऐसे महिमान॥२॥

सहा जळुनी जाती। येई अद्वय प्रचिती॥३॥

होतो जगाचे वेगळा। वंद्य होतो कळीकाळा॥४॥

गतीरूप नाम। संधीकाळी घेई सम॥५॥

दासराम बोले। नामी सर्वसुख आले॥६॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.१८६)

एक रामाची प्रचिती आणून देणाऱ्या, श्वासोश्वासी अनुभवाला येणाऱ्या तत्वरूप एक रामनामाचे महत्व या अभंगात श्रीदासराममहाराज सांगत आहेत. ते सांगतात, ‘इंद्रिया लगाम। ते हे एक रामनाम॥। मनोनिग्रहण। साधे ऐसे महिमान॥।’ या नित्याच्या नेमाच्या एक रामनामाने रामनामात पवन साधतो व अंतरीचा काम (वासना) दूर होतो. मन शुद्ध होऊन मन पवनाच्या ठिकाणी एकवटते. मनाच्या तालावर नाचणाऱ्या, मन म्हणेल तसे मनाप्रमाणे वागणाच्या इंद्रियांना विवेकाचा लगाम बसतो. अंतरीचा काम नाहीसा झाला की आपोआपच क्रोधादी षड्विकार नाहीसे होतात. प्रपंचातील षड्विकारात्मक आयास नाहीसे होऊन सदा समाधान देणारे हरीभजन सुत्राचे मध्यभागी साधते. अद्वैताचे निश्चल सुख प्राप्त होऊन निर्गुणाचा संग प्राप्त होतो. निर्गुणी अनन्य होऊन तो जन्ममरणाचे पैल मुक्त होतो. तो जगाचा तटका तुटून जगावेगळा होऊन तो स्वरूपाकार, कळीकाळाला वंदनीय होतो. संधीकाळी समत्वाची स्थीर गती - रामनामगती - याची देहात प्रचिती घेऊन तो प्रचितीचे बोलणे ‘रामनाम’ बोलतो. ना ‘मी’ होऊन सर्वसुखाचे आगर असा निर्गुण देवाचा देव त्याला प्राप्त होतो. (‘रामनामगती देहात प्रचिती। धरेनिया चित्ती राम बोले॥।’, ‘नित्याचे नेमाचे असे एक नाम। घेता सरे काम अंतरीचा॥।’, ‘रामनामयोगे सावध जो झाला। कळीकाळ त्याला वंदीतसे॥। सहा जिंकुनीया होणे निर्विकार। सावध प्रकार ऐसा असे॥।’, ‘संजीवनी मती। समत्वाची स्थिर गती॥।’ - श्रीमामामहाराज केळकर, ‘सायास करीसी प्रपंच दिननीशी। हरीसी न भजसी कवण्या गुणे॥।’, ‘बळिये इंद्रिये येती मना। मन एकवटे पवना। पवन सहजे गगना। मिळोची लागे॥।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘हेचि देवाचे भजन। सदा राहे समाधान॥।’ - संत जनाबाई, ‘एक आहे बाबा तेथे द्वैत काही नाही। अद्वैताचे सुख ते निश्चल निर्गुण शोधुनी पाही॥।’ - श्रीचिमडमहाराज, ‘निर्गुणास नाही जन्ममरण। निर्गुणास नाही पापपुण्य। निर्गुणी अनन्य होता आपण। मुक्त जाला॥।’ - श्रीसमर्थ)

(५९)

वैराग्यावाचेनी। मिळेचिना प्रेमवाणी॥१॥

वैराग्यात प्रगटे प्रेम। प्रेमामाजी उपजे नाम॥२॥

प्रेमयुक्त नाम। नामामाजी प्रगटे राम॥३॥

म्हणवोनी नाम स्मरा। राम म्हणे भव तरा॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.१८२)

वैराग्याने कल्पना या प्रपंचाचा त्याग झाला तर सत्य प्रेमरूप परमेश्वराचा ध्वनी - चैतन्याचा नाद - श्रवण होतो, संदेहाची निवृत्ती होऊन भाव धरला जातो व भावातून प्रगट होणारे गीत -प्रेमवाणी - श्रुत होते, रामकृष्णी नित्य नामाचा टाहो फोडला जातो, प्रेमाचे दर्शन होते. वैराग्य जर परमार्थाविषयी असेल तर परमार्थाचा त्याग होऊन प्रपंचातील प्रेमाचे प्रदर्शन करणारी प्रेमवाणी श्रुत होते. प्रपंचाविषयी वैराग्य असेल तर म्हणजे इंद्रियांच्या घरी विषयांच्या येरझारा होत नसतील तर वृत्ती चैतन्याकडे वळतात, चैतन्याविषयी भक्ती - प्रेम - निर्माण होते. या प्रेमाने शोकापहारी निजधाम चैतन्य

अनुभवाला येते. नमन भक्तीने निर्विकल्प नाम अनुभवणे म्हणजे परब्रह्म रामाचा अनुभव घेणे होय. म्हणून निवृत्ती अवस्थेत स्मरण्युक्त नाम घ्या व समाधानाने संसार शांत होऊन तरुन जावा असा मौलीक उपदेश श्रीदासराममहाराज आपणास करत आहेत. ('वैराग्ये करावा त्याग। तरीच परमार्थयोग। प्रपंचत्यागे सर्व सांग। परमार्थ घडे॥'), 'प्रपंच पडदा पडली झापड। राम दिसेना डोळा गे॥', 'मना कल्पना कल्पिता कल्पकोटी। नव्हे रे नव्हे सर्वथा रामभेटी। मनी कामना राम नाही जयाला। अती आदरे प्रिती नाही तयाला॥' - श्रीसमर्थ, 'न संडी रे भावो टाकी रे संदेहो। रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी॥', 'तरी जयाचिया इंद्रियाचिया घरा। नाही विषयांचिया येरझारा। जो आत्मबोधाचिया वोवरा। पहुडला असे॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'निर्विकल्प नाम। तेची जाणा परब्रह्म॥' - श्रीदासराममहाराज, 'स्मरता निवृत्ती पावलो विश्रांती। संसाराची शांती झाली माझ्या॥' - श्रीनाथमहाराज, 'अगर है प्रेम दर्शनका। रितसे प्रीत कर प्यारा॥। बैठ आसन जमा करके। त्याग मनमो विचारोंका। देख भुकुटीके अंदरसे चमकता है अजब तारा॥' - संतवचन)

(६०)

जगाचा तोडी या तटका। तरी तुझा लागे मज चटका॥१॥
 संकटे आदळोत पुढती। तरी तुझे नाम रमे चित्ती।
 आवडे संत बोध घुटका॥२॥
 नको मज मान दंभ चेष्टा। विनवितो तुजला रे श्रेष्ठा।
 मारी रे घडीपूला फटका॥३॥
 सर्वदा घडो तुझे स्मरण। नुरो या देहाचे भान।
 करी रे द्वंद्वातूनी सुटका॥४॥
 तुझेची रूप सदा आवडो। हरी तुझे दार मला उघडो।
 करी जो दासराम लटका॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १८०५)

श्रीदासराममहाराज या अभंगात देवाकडे प्रार्थना करत आहेत. ते सांगतात, 'जगाचा तोडी या तटका। तरी तुझा लागे मज चटका॥' आपणास जर देवप्राप्तीची खरोखरच तळमळ असेल तर या जन्माला येणाऱ्या व गमन करणाऱ्या नाशिवंत जगाचा तटका तुटला पाहिजे. या अवध्याचा कंटाळा - वीट - आला तरच गोपाळाची आवड निर्माण होऊ शकते. जोवर या जगाचा अनुभव येतोय तोवर त्याचा अनुभव आलेला नाही हाच त्याचा अर्थ होतो. दृश्य नव्हे तो देव हे आधी आपणास पटले पाहिजे. आम्ही देव दृश्यातला पाहतो, देवाला देहधारी दृश्यातला कल्पना करतो, तो दृश्यातला साकार देव पाहून खरा देव पाहिल्याचे समाधान कसे होणार? जगापेक्षा श्रेष्ठ देव जगापासून चोरून राहिलेला आहे. तो गुरुकृपेशिवाय प्राप्त होत नाही. देवाचे सख्यात्व क्हावे असे जर वाटत असेल तर आत्ता जे जीवाच्या लगत आहे त्या जीवलग दृश्य जगाचा तटका तुटलाच पाहिजे.

अहो पण या दृश्य जगाचा तटका तुटणार कसा? या जगात जर आमचा जन्म झालाय तर या जगापासून आम्ही दूर जायचे कसे? माशाला पाण्याशी वैर करून कसे चालेल? तसेच आम्हाला जगात राहून जगाशी वैर करता येईल का? हे दृश्य जग आम्हाला सोडून जाणार कुठे? आपण या दृश्य जगाला सोडून कुठेही जायचे नाही आहे. या दृश्याची जी आशा

आमचे ठिकाणी आहे, ती टाकायची. या जगात जे आपण गुंतून पडलो आहोत त्यातून मोकळे व्हायचे. नाहीतरी हे जग एक दिवशी आपणाला मनात असो वा नसो हे सोडावेच लागणार आहे. ते आत्तापासून सोडायचे प्रॅक्टीस करायचे. म्हणजे तेव्हा हे जग सोडताना त्रास होणार नाही. हे जे जग आहे ते आपल्या मनात आहे. जग एकच आहे पण प्रत्येकाचे विश्व वेगळे असते. जो तो आपआपल्या विश्वात रमलेला असतो. हे जे दृश्याशी देहाच्या मार्फत इंद्रियांच्या द्वारा तादात्म्य आहे, ते नाहीसे होणे म्हणजे जगाचा तटका तोडणे. मनात कल्पना आहेत म्हणून भूतजात भासमान होतात. कल्पना सरून निर्विकल्प अवस्था प्राप्त होणे म्हणजेच जगाचा तटका तुटणे व निर्विकल्प अवस्थेत कल्पक भेटणे म्हणजे त्याचा चटका लागणे.

कल्पनेने जगाच्या जाणीवेने सामान्य जन कल्प आयुष्य जगतात, श्वास उच्छवास यांनी युक्त आयुष्य जगतात. तेच संतमहात्मे कल्पनारहित, आसरहित होऊन अकल्प विश्वासाचे आयुष्य - जीवन जगतात. सुखी होतात. कल्पनेने प्रवृत्तीत वास करणे हाच जीवाचा दुःखास कारणीभूत सासुरवास असून निवृत्ती होणे हे परमात्म्याचे सुखकारक घर - विश्रांतीचे ठिकाण - मायेवीण माहेर - आहे. प्रवृत्तीनी निवृत्ती होणे, अकल्प आयुष्य जगणे म्हणजे जगाचा तटका तोडणे होय.

सर्वसामान्य माणसे या संसारात - जगात - सासरी - गुंतून पडतात. तर देवाचे लाडके संत मात्र या जगाचा - संसाराचा - तटका तोडतात. निवृत्ती अवस्थेत माहेरीच राहणे पसंत करतात. सर्वसामान्य माणसे देवाचा तटका तोडतात म्हणून जगाचे चटके खातात. तर संतमहात्मे जगाचा तटका तोडतात व देवाचा चटका अनुभवतात. सर्वसामान्य माणसे जगाच्या अनुभवाने प्रवाहपतीत होतात. एखादाच बळाचा निघतो जो प्रवाहाविरुद्ध पोहतो व उगमदशनि पवित्र होतो. जो गुरुवचनावर विश्वास ठेवून श्वासोश्वासी नाम साधतो, मीपणेवीण साधन साधतो व मनोलयाने दृश्य विश्वाचा त्याग करून विश्व नाम परमात्मा जोडतो म्हणजेच जगाचा तटका तोडून त्याचा चटका अनुभवतो. असा मोक्षरेखेला आलेला हरीभक्त हा खरा विश्वासी असतो.

श्रीदासराममहाराज अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘संकटे आदळोत पुढती। तरी तुझे नाम रमे चित्ती। आवडे संतबोध घुटका।’ कोणतीही परिस्थिती येवो, संतांच्या उपदेशाप्रमाणे जगाचा विसर व त्याचा आठव ही नामस्मरणाची स्थिती सांडता कामा नये तरच तो संतांचा आवडता बोध मनाला प्राप्त होणारा आहे. म्हणून तीन अवस्थांची एक अवस्था साधनाने व्हावी असे मागणे श्रीदासराममहाराज करत आहेत.

श्रीदासराममहाराज मूळ अभंगाचे पुढील चरणात सांगतात, ‘नको मज मान दंभ चेष्टा। विनवितो तुजला रे श्रेष्ठा। मारी रे षडीपुला फटका।’ मान अपमानाचे गोवे गुंडाळून जर षडीपुला फटका मारता आला, दिननिशी होणारे षडविकारात्मक आयास - सायास जर टाळता आले तरच हे नामस्मरण - हरीभजन - साधणारे आहे. याकरता हे देवा, तू मला षडरिपुंवर मात कशी करता येईल तो मार्ग दाखव असे श्रीदासराममहाराज विनवीत आहेत.

श्रीदासराममहाराज पुढे या अभंगात असे मागणे मागतात, ‘सर्वदा घडो तुझे स्मरण। नुरो या देहाचे भान। करी रे द्वंद्वातुनी सुटका।’ जोवर देहाचे भान आहे, देहाची जाणीव आहे तोवर जन्ममरण, स्मरण विस्मरण, पापपुण्य आदी द्वंद्वे अनुभवावी लागतात. वाच्यावर नजर लागली असता या देहाचे भान नाहीसे होते, देहभाव विरतो व त्याचे अखंड स्मरण प्राप्त होते. (आत्म्याचे ठिकाणी अखंड स्मरणच असते) व या स्मरण विस्मरण द्वंद्वातून सुटका होते. म्हणून हे देवा देहभाव विरणारे साधन तू मजकडून करवून घे अशी प्रार्थना श्रीदासराममहाराज देवाला करत आहेत.

श्रीदासराममहाराज अभंगाचे शेवटचे चरणात देवाकडे अशी प्रार्थना करतात. ते म्हणतात, ‘तुझेची रूप सदा आवडो।

हरी तुझे दार मला उघडो। करी जो दासराम लटका॥’ जोवर नवद्वारे उघडी आहेत तोवर देहाची, दृश्याची जाणीव असते. तोवर वहीवाटीही पुसिले जाणारे नामरूप जाणविते. जर या अवघ्या नामरूपात्मक भ्रामक जगाचा कंटाळा - वीट - आला व मनोलयाने नवद्वारांचा निरोध साधला तर हरीचे द्वार - हरी ज्या दारातून दिसतो ते द्वार - दहावे द्वार उघडते व हरीचे सदा असणारे रूप सर्वसाक्षी मनाला जाणवते. मनाला त्या रूपाची गोडी लागते. ते रूप पाहता पाहता ते मन तदूप होते. सत्य स्वरूप अनुभवाला आल्याने सारे जग लटके असल्याची प्रचिती येते. तेथे दासराम हरीपेक्षा - रामापेक्षा - वेगळे उरतच नाहीत.

(‘सर्वस्वाचा वीट। वरी उभा देव नीट॥’, ‘वीट होता लटिके। चुक थट्टा कळे। नामधारका आकळे महदभूत॥’- श्रीमामामहाराज केळकर, ‘तुका म्हणे मज अवघ्याचा कंटाळा। तू एक गोपाळा आवडसी॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘अनुभवेवीण साचा। अनुभव जगताचा॥’- श्रीमामामहाराज, ‘ते आघवेची दिसणे। जयाते का न देखणे। विश्व भासतसे जेणे। लपालेनी॥’, ‘तू जयाप्रती लपसी। तया जग हे दाविसी। प्रकटू तै करिसी। आघवेची तू॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘देवास देहधारी कल्पिती। तेथे नाना विकल्प उठती। भोगणे त्यागणे विपत्ती। देहयोगे॥’, ‘दृश्यावेगळा दृश्याअंतरी। सर्वात्मा तो सचराचरी। विचार पाहता अंतरी। निश्चयो बाणे॥’- श्रीसमर्थ, ‘म्हणे खेचर विसा। झालासे पिसा। या दृश्याची आशा। सांडी नाम्या॥’- संत विसोबा खेचर, ‘कल्पना सरता होय निर्विकल्प। कल्पक अपाप भेटो येई॥’, ‘वाच्यावरी लागली नजर। देहभानाचा पडला विसर॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘एका जनार्दनी देखियले रूप। रूप पाहता जाहले तदूप॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘मान अपमानाचे गोवे। अवघे गुंडाळून ठेवावे। हेचि देवाचे भजन। सदा राहे समाधान॥’- संतवचन, ‘प्रवृत्ती सासुर निवृत्ती माहेर। तेथे निरंतर मन माझे॥’- श्रीसमर्थ)

(६१)

देहभाव लया जाता। लळीत होय गुरुभक्ता॥१॥
जेथे तुरे अहंकार। देव प्रगटे साकार॥२॥
गुरुसेवा अखंडीत। जेथे घडेल नेमस्त॥३॥
नाम साधे श्वासोच्छवासी। घडी घडी अहर्निशी॥४॥
दास म्हणे हे लळीत। बोलियेले साधुसंत॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.८००)

आम्ही जे उत्सव करतो त्यात शेवटी निधीवरून जे वाढंग होते ते लळीत वेगळे. आमचे मन उत्सव करताना उत्साहातून मिळणाऱ्या त्या परमानंदी असत नाही तर त्या गोळा केलेल्या निधीत असते. मग लळीत तसेच होणार ना? उत्सव असा हवा की ज्यायोगे देहभाव लयाला जाईल. आम्ही जे उत्सव करतो त्यातून दमल्याने अंग दुखून देहाची जाणीव जास्तच तीव्रतेने होते. उत्सव फुकट होत नाही, महिनान् महिना माणसे राबतायत महाराज असा अहंकार जर असेल, तर उत्सवाने अहंकार वाढलाच की मग निरहंकार कसे होणार? आपला दिसणारा स्थूल देह गलीत झाला तरी आशा नाहीशी होत नाही. (‘अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं दशन विहिनं जातं तुण्डम्। वृद्धो याति गृहित्वा दण्डं, तदपि न मुञ्जत्याशा पिण्डम्॥’- जगद्गुरु शंकराचार्य) शरीर थकले तरी आशा काही थकत नाही. ती अधिकच तरणी होते. मग देही उदास कसे होणार? उत्सव असा हवा की ज्यायोगे देहभाव विरेल, देहाभिमान नाहीसा होईल. त्याकरता एक नामाचा उत्सव हवा,

एक तत्व नामाचे साधन साधणारा उत्सव हवा. साधन करण्याचा उत्साह हवा. हा उत्साह असेल तर उत्सव मौजेचा होऊन लळीत साधणार आहे. साधनाभ्यासाने चत्वार देहाचे निरसन झाले, चारी देह गलीत झाले की संसाराला लळीत प्राप्त होते. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘जाले देह हो गलीत। आले संसारा लळीत॥’ हे समर्थवचन अनेक देहांचा निर्देश करीत आहे, हे आपण ध्यानात घेतले पाहिजे. वासना जळून मन शुद्ध झालेल्या देहातीत गुरुभक्ताला हे लळीत साधते. संसाराच्या गोष्टी सुटतात. मनोलयाने ‘देह म्हणजे मी’ हा काल्पनिक अहंकार नाहीसा होतो व खरा मी आत्माराम प्रगट होतो. आत्माराम ओळखल्याने जप, तप, साधन, तीर्थयात्रा या सेवेला अर्थ. श्रीमामामहाराज सांगतात, ‘राम नाही ओळखला। राम सेवेसी चुकला॥’ तर श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘आत्माची कळला नाही जप तप साधन तीर्थे खोटी गे। ज्ञानदेव म्हणे न सुट्टी संसाराच्या गोष्टी गे॥’ अर्थात रामाला - देवाला - ओळखल्याने रामाची सेवा ही गुरुसेवा - श्रेष्ठ सेवा - नेमाने अखंडीत होते. श्वासोच्छ्वासी असणारे नाम हरघडी अहर्निशी साधते. साधुसंतांच्या दृष्टीने हे खरे लळीत आहे असे श्रीदासराममहाराज सांगत आहेत. असाच श्रीमामामहाराजांचा पण अभंग आहे. एक नामाने एक प्रचिती कशी येते याचे हे द्योतक आहे. आमचे श्रीदादा हे श्रीमामांचा आत्मा होते. ते म्हणायचे आत जो देहाच्या देव्हाच्यात राम आहे तोच हा बाहेरचा राम आहे. अर्थात दोघांचे सांगणे एकच असणे स्वाभाविकच आहे. (‘गलीत झाली काया। हेची लळीत पंढरीराया॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘ऐसे कोण आहे स्थळ। जेथे नामाचा उत्सव॥’ - संतवचन, ‘देहभाव जेथे विरो। ऐसे साधन दिले पुरो। बापरखुमादेवीवरे विठ्ठलू रे विठ्ठलू रे॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(६२)

नाम ते न घेता सर्व कर्म केले। तरी व्यर्थ गेले अरे प्राण्या॥१॥
 नाम ते न घेता तीर्थ ब्रत केले। तरी व्यर्थ गेले अरे प्राण्या॥२॥
 नाम ते न घेता योग याग केले। तरी व्यर्थ गेले अरे प्राण्या॥३॥
 काही न करोनी नामची घेतले। सार्थकची भले गोविंदतनया॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १७१)

काहीच न करूनी प्राणी जर रामनामजप साधला तर प्राण सार्थकी लागतो, चक्रपाणी परमात्मा संतुष्ट होतो. तो भक्ताचा सांभाळ करतो. असे श्रीसमर्थ दासबोधात सांगतात. ते सांगतात, ‘काहीच न करूनी प्राणी। रामनाम जपे वाणी। तेणे संतुष्ट चक्रपाणी। भक्तांलागी सांभाळी॥’. या श्रीसमर्थवचनाचा अर्थ असाही होतो की प्राणी नाम न घेता काहीही कर्म केले, कोणतेही तीर्थ, ब्रत केले, योगयाग केले तरी त्याचे प्राणाचे सार्थक होणार नाही, त्याचा अपेक्षित उपयोग होत नाही. ते सारे व्यर्थांचे जाते. म्हणून देहाच्या अनुषंगाने हे कर्मकांड, तीर्थब्रत, योगयाग काही न करता ‘काहीच न करोनी प्राणी’ या अवस्थेत रामजप साधला तर सार्थक निश्चित होणारे आहे. ‘काहीच न करोनी प्राणी’ याचा अर्थ देहीच विदेही अवस्थेत मनोलयाने निर्हेतूक कर्म करून काहीच न करणे, कर्म करून नैष्कर्म्य साधणे होय. मनाने केले तर ते कर्म होते म्हणजे मनोलय साधणे म्हणजे ‘काहीच न करोनी प्राणी’ होणे. मन मुरल्यावर जे उरते ते रामनाम अनुभवणे म्हणजे भले सार्थक होणे, निःसंग दैव उदयाला येणे होय. असे निर्विकल्प नाम श्रीदासराममहाराजांनी साधले. त्यांच्या जीवनाचे सार्थक झाले. (‘देहीच विदेह होणे। करून काहीच न करणे। जीवन्मुक्तांची लक्षणे। जीवन्मुक्त जाणे॥’ - श्रीसमर्थ, ‘मनः कृतं कृतं कर्म’ - योगवासिष्ठ, ‘परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सक्रियाची आचरावी। हेतुवीण॥’, ‘मन

मुरे मग जे उरे। ते तु का रे सेविसीना॥’, ‘योगयागविधी येणे नोहे सिद्धी। वायाची उपाधी दंभधर्म॥’, ‘तुम्ही व्रते नियमू न करावे। शरीराते न पीडावे। दुरी केही न वचावे। तीर्थसी गा॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(६३)

अहो जैसा का कृपण। अंतरी साठवितो धन॥१॥
देह तिजोरी सुरेख। त्यात वय अमोलीक॥२॥
ऐसे वय देई नामी। मग होसी तू निकामी॥३॥
ऐसे नाम साठविता। होय देह सार्थकता॥४॥
येथे होसी तू कृपण। मग होसी जगी धन्य॥५॥
नाम उपयोगी शेवटी। धन जैसे कृपणासाठी॥६॥
नामी कृपण जो जहाला। दास म्हणे तोची भला॥७॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १३१)

जसे कृपणाचे लक्ष सतत तिजोरीतील धनापाशी असते बाकी कुठेही त्याचे लक्ष असत नाही. त्याच्या अंतरी अंतःकरणात सतत धनाचाच विचार असतो. तसे आपले लक्ष देह तिजोरीतील अमोलीक श्वासांकडे हवे. श्वासोश्वासी नाम साधून आयुष्य जपले पाहिजे, काळाला हटविले पाहिजे, रामजपाने आयुष्याचा नाश थांबला पाहिजे. कामक्रोधाचे दहन हा रामजप साधला, सहजकृती हा रामजप साधला, ‘काहीच न करोनी प्राणी’ या समर्थ अवस्थेत रामजप साधला तरच आयुष्य जपले जाते. या नामाशिवाय एक श्वासही फुकट घालविता कामा नये. नामाशिवाय श्वास फुकट गेला की श्वासोश्वासी असणारे जीवन (जीवनातील पवन) व्यर्थ जाते. म्हणजेच आयुष्याचा नाश होतो. म्हणून श्वासश्वासात रामजप ही आपली धारणा व्हावयास हवी. म्हणजे श्वास कमी खर्च होणारे आहेत. नित्याच्या नेमाच्या एकरामनामाने अंतरीचा काम नाहीसा झाल्याने नाम साठविले जाणार आहे. दुरीत - पाप - नाहीसे होऊन देहाचे सार्थक होणारे आहे. श्वास खर्च करण्यात जो कृपण होतो तो नामाचे धन, साधनाचे धन साठवितो, तो जगात धन्यता प्राप्त करतो. धन जसे कृपणाला शेवटी म्हातारपणी उपयोगी येते तसे साठविलेले नाम परमार्थातील शेवट (कळस) साधण्यासाठी उपयोगी ठरते. असा जो कृपण नामाने ना ‘मी’ होऊन नामी होतो तो बरव्या साधनाने त्रैलोक्यात भलेपणा प्राप्त करतो. (‘कृपणाचे चित्त ठेव्यापाशी राही। तैसे नाम घेई परमार्थी॥। श्वासोश्वासालागी होई तू कृपण। रामनामावीण जावो नेदी॥।’, ‘जपोनी जपणे जप बोलिलासे। वाया जात असे काय देही॥।’, ‘श्वासोश्वासी नाम साधुनी। काळाला हटवी॥।’, ‘म्हणोनिया जनी साठवावे नाम। अंतरीचे काम निवारोनी॥। गोविंद म्हणे तोची भाग्ये विनटला। जगी धन्य झाला हरी भक्त॥।’ - श्रीमामामहाराज, ‘श्वासो लेवे नामबीना। सो जीवन धिक्कार। श्वासश्वासमो रामजप। वोही धारणाधार॥।’ - संतवचन, ‘घटका गेली पळे गेली तास वाजे झणाणा। आयुष्याचा नाश होतो। राम कारे म्हणाना॥।’, ‘सार्थक होते सार्थक होते दुरीत सर्व जाते। पुण्यपावना ज्ञानमार्ग हा देवदर्शन होते॥।’ - श्रीसमर्थ, ‘त्रैलोक्यात भला अद्वैती निमाला। योग जो साधिला साधन बरवे॥। बरवे साधन सुख शांत मन। क्रोध नाही जाण तिळभरी॥।’ - श्रीतुकाराममहाराज)

(६४)

ज्ञानराज धन्य योग्यांची माऊली। जेणे अमृतवल्ली प्रगटविली॥१॥
 अमृताहुनी गोड असे हरीपाठ। आनंद निघोट चैतन्याचा॥२॥
 क्षर नाही ऐसे अक्षर तेथीचे। म्हणती जे वाचे तेची धन्य॥३॥
 धन्य हरीपाठ धन्य इंद्रायणी। धन्य अमृतवाणी माऊलीची॥४॥
 भावेची गाऊनी पवित्रची होऊ। आनंदेची राहू सर्वकाळ॥५॥
 माऊली देखोनी रेखिले मामांनी। तेची ते पाहोनी आम्ही धन्य॥६॥
 हनुमंतालागी जाहले दर्शन। तयांचे चरण वंदी माथा॥७॥
 दासरामावरी वोळली ज्ञानाई। दावियली सोई हरीपाठी॥८॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १०९९)

खच्या ज्ञानाने अहंकार जातो व परमेश्वराचा योग घडतो. अभिमान गलीत होणे यालाच खरा योग म्हणतात. म्हणून ज्ञानाला योगाची माऊली म्हणतात. मूर्तीमंत ज्ञान असे भगवान ज्ञानराज योग्यांची माऊली होते. या ज्ञानाच्या प्रकाशाने मिथ्या कल्पनेचा निरास होतो. म्हणजे विनाशी गोष्टीचे विपरीत ज्ञान - अज्ञान - नाहीसे होऊन म्हणजे विश्वाचा आभास नाहीसा होऊन अविनाश अद्वैत अमृतवल्ली प्रगट होते. चैतन्याचा परिपूर्ण आनंद नित्य सत्य मित हरीपाठ घडल्याने प्रगट होतो. विश्वाचे मूळ अशा आनंदाच्या चैतन्याचा आनंद हा स्वर्गातील अमृतप्राशनाने मिळणाऱ्या विनाशी आनंदापेक्षा श्रेष्ठ आहे. हरीपाठातील अक्षरे ही ज्याला क्षर नाही अशा चैतन्याची अक्षरे आहेत. ती अक्षरे हरीमुखाने म्हणणारे सारे धन्य होत. तो हरीपाठ धन्य, जिच्या काठी हा हरीपाठाचा नित्यपाठ केला जातो ती इंद्रायणी धन्य. नामामृत बोलणारी चैतन्याचा जिव्हाळा अशा माऊलींची अमृतवाणी पण धन्य. हा धन्य हरीपाठ जे चित्तशुद्ध करून भावे गातात ते पवित्र सर्वकाळी आनंदी राहतात. असे हरीपाठ गाणारी निवृत्ती ज्ञानराजमाऊली आमचे श्रीमामांनी पाहिली व जशी माऊली दिसली तसे चित्र रेखाटले त्यामुळे आमच्यासारख्यांना माऊलीचे सत्यदर्शन सुलभ झाले. भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराजांना देखील श्रीमाऊलींचे दर्शन आळंदीस गेले असताना झाले होते. श्रीतात्यासाहेबमहाराजांच्या कृपेने श्रीदासराममहाराजांना देखील हरीपाठाचे योगे हे ज्ञान प्राप्त झाले, ज्ञानाईची कृपा झाली. (योग तप याची नावे। गलीत व्हावे अभिमान॥)- संतवचन, ‘ज्ञानराज माझी योग्यांची माऊली। जेणे निगमवल्ली प्रगट केली॥’- श्रीनामदेवमहाराज, ‘मूर्तीमंत ज्ञान। ज्ञानराजा भगवान॥’- श्रीमामामहाराज केळकर, ‘तैसे ज्ञानाचेनी प्रकाशो। मिथ्या कल्पना हे नासे। मग हे तुटे आपैसे। द्वैतानुसंधान॥’- श्रीसमर्थ, ‘जे विश्वाचे मूळ। जे योगदृमाचे फळ। जे आनंदाचे केवळ। चैतन्य गा॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘अक्षरे चैतन्याची। गीता गीत अनुवाद॥’- श्रीदासराममहाराज)

(६५)

समाधी संजीवन असे ज्ञानाईची। तेथे अमृताची वाणी स्फुरे॥१॥
 घुमला जो नाद ऐकिला श्रवणी। महती ते वाणी काय सांगो॥२॥
 चिमडमहाराज घेती अनुभव। तो हा नवलाव हरीपाठ॥३॥
 हरीपाठ ऐसे माऊलीचे जीवन। शब्द ही गहन आरुता राहे॥४॥

ऐसिया ग्रंथाचे महत्व आगळे। दासराम लोळे तयापदी॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.१०९८)

निवृत्तीदेवी ज्ञान - निवृत्ती अवस्थेतील स्मरण - वृत्तीरहित ज्ञान - या ज्ञानाईच्या संजीवन समाधी अवस्थेत ही अमृतवाणी - न नासणारे हरीनाम (हरीपाठ) बोलणारी वाणी - नामामृत बोलणारी अमृतवाणी - स्फुरते. हा अंतरात घुमणारा नाद जर एखाद्याला श्रवण झाला तर त्याची महती सांगायला वाचा असमर्थ ठरते. त्याच्या दैवाला पारावार राहात नाही. श्रीचिमडमहाराजांनी हा संजीवन समाधी अवस्थेत घुमणारा नवल हरीपाठ श्रवण केला व त्यांचे जीवन धन्य झाले. हरीपाठ हे श्रीमाऊर्लींचे जीवन आहे. त्याचे वर्णन करायला शब्द अपुरे आहेत. त्याचा अनुभव शब्देवीण, इंद्रिया नेणताच घ्यावा लागेल. निःशब्द अवस्थेतच त्या ग्रंथाचे आकलन होते. या हरीपाठातून प्रगट होणाऱ्या निःशब्द रूप आणि नामाशी श्रीदासराममहाराज तदूप होऊन गेले. श्रीदासराममहाराज स्वरूपाकार झाले. ('ज्ञानदेवा प्रमाण निवृत्तीदेवी ज्ञान। समाधी संजीवन हरीपाठ।') - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'स्मरता निवृत्ती पावलो विश्रांती। संसाराची शांती झाली माझ्या।' - श्रीनाथमहाराज, 'वृत्तीरहित जे ज्ञान। तेची पूर्ण समाधान। जेथे तुटे अनुसंधान। मायाब्रह्मीचे।' - श्रीसमर्थ, 'हरीनाम सार जिव्हा या नामाची। उपमा त्या दैवाची कोण वानी।' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'हा सांगातीचा धर्म हा संप्रदाय बहु सुगम। निःशब्द रूप आणि नाम। हा दासराम त्याचा।' - श्रीदासराममहाराज, 'मोक्षाची ती वाट जवळीच नीट। रामनाम धीट होऊनी घेई। धीट होऊनिया पाठ करी त्याचा। तो तर दैवाचा खरोखरी।' - श्रीमामामहाराज केळकर)

(६६)

वैकुंठासी शिडी ऐसा हरीपाठ। अभंग ते स्पष्ट अट्ठावीस।१॥
सोळा आणि बारा मिळून अट्ठावीस। अभंग सुरस हरीपाठी॥२॥
जाणिती हे वर्म साधुसंतजन। प्रचीत घेऊन सुखावले॥३॥
आळशी मंदमती तरेचिना येथे। सांगती भक्ताते ज्ञानेश्वर॥४॥
काय हा अभंग पहावा शोधून। तरी समाधान दासरामी॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.१०९७)

कृष्ण विष्णु हरी गोविंद गोपाळ हा मंत्रमय मार्ग - हरीपाठ म्हणजे वैकुंठापर्यंत नेणारी शिडी आहे. हरीपाठाने मनाचा लय होऊन समत्वाचे सुख देणारी, चित्ताला समाधान देणारी हरीसमाधी प्राप्त होते व अशी समाधी ज्याला साधते त्याला जन्ममरणरहित अवस्थेत, वय कुंठीत झालेल्या अवस्थेत सारे षड्विकारात्मक आयास दूर होऊन अनायासे वैकुंठाची प्राप्ती होते. हा हरीपाठ केव्हा साधतो? साधनाने सोळा आणि बाराची मिळणी साधली म्हणजे हरीपाठ साधतो. इडा आणि पिंगला सुषुम्नाकार - सुखमनाकार - झाल्या म्हणजे हरीपाठ साधतो म्हणून हरीपाठाचे सुरस अभंग हे अट्ठावीसच आहेत. अट्ठावीस एकत्र आले की पांडुरंग वीटेवर उभारतो - साक्षात्काराला येतो. संतसज्जनानी हे वर्म जाणून प्रचितीने बुद्धी निश्चल होऊन ते समाधीसुखी झाले. जे साधन न करणारे आळशी देहबुद्धीचे - द्वैतबुद्धीचे - जडबुद्धीचे - आहेत, त्यांना हे सुख प्राप्त होत नाही. ते भवसागरातून परपार होत नाहीत असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज भाविक भक्तांना सांगत आहेत. म्हणून कायेमध्ये अंतरी कदापि न ढळणारे अढळ काय आहे, न भंगणारे अभंग काय आहे ते सदासर्वकाळ शोधून पहावे तरच चित्त एकाग्र होऊन चित्ताला समाधान होणार आहे. हे समाधान श्रीदासराममहाराजांना प्राप्त झाले. समाधानाने पूर्ण शांतीचा

अनुभव त्यांनी घेतला. ('कृष्ण विष्णु हरी गोविंद गोपाळ। मार्ग हा प्रांजळ वैकुंठीचा॥') - संतवचन, 'समत्वाचे सुखी हरीची समाधी। इतर उपाधी नुरे जेथे।। सदा सर्वकाळ अंतरी अढळे। कदापी न ढळे तेची साधी।। गोविंद म्हणे ऐसी समाधी साधिता। वैकुंठ ये हाता अनायासे॥'- श्रीमामामहाराज केळकर, 'युगे अट्ठावीस वीटेवरी उभा॥'- श्रीनामदेवमहाराज, 'बारा सोळा जणी हरीसी नेणती। म्हणोनी फिरती रात्रंदिवस॥'- श्रीनाथमहाराज, 'इडा आणि पिंगला सुषुम्नेत सरता। रामनाम हाता येत असे॥', 'आळस रे आळस रे। साधनाचा किळस रे॥'- श्रीमामामहाराज)

(६७)

मोह आणि शोक वारी ऐसे ज्ञान। गीतेमाजी पूर्ण सांगितले॥१॥
परी तो अर्जुन तेथीचा चतुर। चोजविले सार देवे त्यासी॥२॥
तेथीचा उकल कैसा होय जीवा। म्हणोनिया गावा हरीपाठ॥३॥
ऐसेची वाटले ज्ञानीया साचार। काढीले जे सार हरीपाठी॥४॥
गीते ऐसा श्रेष्ठ ग्रंथ हरीपाठ। दासराम तूष्ट ज्ञाला तेथे॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १०९२)

मोह आणि शोक यांच्यापासून दूर ठेवणारे निवृत्ती अवस्थेतील स्मरण - वृत्तीरहित ज्ञान - भगवंतांनी गीतेत प्रगट केले आहे. हे निवृत्तीदेवी ज्ञानच - वृत्तीरहित ज्ञानच - श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांना प्रमाण होते. हे वृत्तीरहित ज्ञान - निवृत्ती अवस्थेतील स्मरण - म्हणजेच संजीवन समाधीत घुमणारा हरीपाठ आहे. योगारुद भगवंतांनी हे सार ज्ञान चतुर आर्जवून असणाऱ्या अर्जुनाला अवगत केले. पण हे गीतेतील ज्ञान सामान्य मूढ जनांना कसे उलगडणार? त्यांच्याकरता श्रीमाऊर्लींनी ही हरीपाठाची रचना केली. सार ज्ञान सोप्या शब्दात प्रगट केले. या नित्य सत्य मित हरीपाठाचा नित्य (रोज) पाठ जर केला तर तो या वृत्तीरहित ज्ञानाचा अधिकारी होतो. जे या हरीपाठी जातात ते निवांत होतात; उन्मनी अवस्थेत पांडुरंग दर्शनाने - त्या देवाच्या दर्शनाने - संसार मोहातून निवृत्त होतात. वृत्तीरहित ज्ञान सर्वांसाठी खुले करणारा हरीपाठ हा ग्रंथ गीतेइतकाच महत्वाचा आहे. या हरीपाठाच्या पाठानेच श्रीदासराममहाराज आत्मतृप्त झाले; आत्मरूप झाले. ('ऐसे ज्ञानप्रकाशे पाहेल। तै मोहांधकारु जाईल। जै गुरुकृपा होईल। पार्था गा॥', 'ज्ञानदेवा प्रमाण निवृत्तीदेवी ज्ञान। समाधी संजीवन हरीपाठ॥', 'हरीपाठी गेले ते निवांतची ठेले। भ्रमर गुंतले सुमनकळीके॥'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'उन्मनीच्या सुखाआत। पांडुरंग भेटी देत॥'- संतवचन, 'त्या देवाचे दर्शन तू घे तू घे। संसार मोहातूनी निघे निघे॥', 'वृत्तीरहित जे ज्ञान। तेची पूर्ण समाधान। जेथे तुटे अनुसंधान। मायाब्रह्मीचे॥', 'शोके दुखवावी वृत्ती। तरी ते जाहली निवृत्ती। म्हणोनी साधु आदी अंती। शोकरहित॥' - श्रीसमर्थ)

(६८)

भागवत धर्मी जहाले कळस। ऐसे महापुरुष तुकाराम॥१॥
एक लाख केली पारायणे त्यानी। स्थीरावला जीवनी हरीपाठ॥२॥
विदेह मुक्ती ज्या लाधले वैकुंठ। तेथे नित्यपाठ प्रगटला॥३॥
गुरुलिंगजंगम गाती नित्यनेम। ऐसा हा उगम पहा तरी॥४॥

स्वर्गीहोनी गंगा आणिली भुतळी। अमृतपाने झाली तृप्ती जीवा॥५॥
जीव असंख्यात जाहले जे तृप्त। तया शरणागत दासराम॥६॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १०९६)

‘नित्य हरीपाठाचा’ नित्य पाठ इंद्रायणीकाठी स्वस्थ चित्ताने एकाग्र होऊन आल्हादाने स्मरणपूर्वक केला असता तो परमार्थात अधिकारी होतो. या श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी हरीपाठात दिलेल्या आश्वासनाचा प्रत्यय श्रीतुकाराममहाराजांना आला. श्रीतुकाराममहाराजांनी श्रीहरीपाठाची एक लाख पारायणे इंद्रायणीकाठी देहूत केली. भागवतधर्माला अभिप्रेत असणारे हे सदाचरण करून श्रीतुकाराममहाराज भागवतधर्माचे कळस झाले. परमार्थातील सच्चिदानंद ही अत्युच्च पदवी प्राप्त करून त्यांचा परमार्थ कळसाला गेला, ते महापुरुष ठरले. लक्ष पारायणाने त्यांच्या जीवनात हरीपाठ स्थिरावला. येणे जाणे नाही अशा वैकुंठावस्थेत शुद्ध मनाने ते देहीच विदेही झाले. ‘करून काहीच न करणे’ या श्रीसमर्थ अवस्थेत नित्यपाठाचे बारा अभंग प्रगट झाले.

ज्या ठिकाणी श्रेष्ठ असे चैतन्ययुक्त आत्मतत्व श्रीगुरुलिंगजंगम हा नामाचा नित्यनेम साधतात ते विश्वाचे मूळ उगमस्थान पहाण्यासारखे - अनुभवण्यासारखे - आहे. आमच्या संप्रदायाचे मूळ संस्थापक भ.स. श्रीगुरुलिंगजंगममहाराजांनी हे अभंगरूपी अमृत स्वर्गलोकाहून सर्व तृष्णार्त जीवांसाठी आणले व सर्व जीवांना आत्मतृप्त केले. आमचे संप्रदायात त्रिकाल साधनाबरोबरच हे नित्यपाठाचे अभंग त्रिकाल म्हणेचा प्रघात आहे. नित्यपाठाच्या पठणाने अचूक साधन साधून अमृतपानाचा लाभ जीवांना होतो. असे जे असंख्य जीव साधनी तृप्त झाले त्या निरंतर साधनी राहणाऱ्या साधक पुरुषांना श्रीदासराममहाराज शरण जातात. (‘नित्यपाठ करी इंद्रायणी तीरी। होय अधिकारी सर्वथा तो॥। असावे स्वस्थ चित्त एकाग्र मन। उल्हासे करून स्मरण जीवी॥।’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘आम्हा येणे जाणे नाही। आम्हा येथेची वैकुंठ पाही॥।’- संत निजानंद, ‘आयुष्याच्या या साधने। सच्चिदानंद पदवी घेणे॥।’, ‘भजन करा सावकाश। तुका झालासे कळस॥।’, ‘शुद्ध करा मन व्हरे देहातीत। ओळखा वस्तुते तुका म्हणे॥।’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘देहीच विदेह होणे। करून काहीच न करणे। जीवन्मुक्तांची लक्षणे। जीवन्मुक्त जाणे॥।’, ‘येक बळाचे निवडले। ते पोहतची उगमास गेले। उगमदर्शने पवित्र जाले। तीर्थरूप॥।’- श्रीसमर्थ, ‘अनंत नमन श्रीगुरुला। आणिक सद्गुरु भक्ताला। साधनी राहे नित्य निरंतर। ऐशा साधक पुरुषाला॥।’- संत श्रीगोपालनाथ, ‘स्वर्गलोकीहोनी आले हे अभंग। धारीयेले सांग तुम्हालागी। नित्यनेमे यासी पढता प्रतापे। जळतील पापे जन्मांतरीची॥।’- श्रीतुकाराममहाराज)

(६९)

शिवदासा स्फुरे येणे शिवपाठ। गाती गुरुपाठ गुरुदास॥१॥
आमुचे मामा गाती प्रेमे रामपाठ। कैसा हरीपाठ स्फुरद्रूप॥२॥
हरीपाठावरी मामांचे कीर्तन। अखंड जीवन हरीपाठ॥३॥
एकेक अक्षर वाचिताची नर। होतसे ईश्वर जिताची तो॥४॥
साधुसंत प्रेमे गाती हरीपाठ। दासराम विनट तया चरणी॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १०९५)

शरीरात अहर्निशी घुमणाऱ्या स्फुरद्रूप हरीपाठाचे अनुभवाने संत शिवदासांना शिवपाठ स्फुरला. शिवयोगी शिवदास

मन्मथस्वार्मींनी रचलेल्या शिवपाठाचे अभंगही हरीपाठाप्रमाणे अठावीसच आहेत. तसेच शिवपाठातील काही काही चरण वाचताना हरीपाठाचीच आठवण येते. जुनाट शिवपिठाचे मुगुट - कळस - असणाऱ्या श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी संत शिवदासांना शिवपाठ स्फुरविला आहे असे म्हटले तर वावगे होणार नाही. शिवयोगी संत शिवदास शिवयोग म्हणजे काय हे शिवपाठात असे सांगतात, ‘सुषुप्तीत जीव होय शीवलीन। नसोनी स्मरण स्मृती असे॥। शिवदास म्हणे हाची शिवयोग। असे शिरोभाग साधनाचा॥। शिवपाठ करा शिवपाठ करा। चौच्यांशीचा फेरा चुके येणे॥’

या स्फुरद्रूप हरीपाठातून स्फुर्ती घेऊन गुरुदासांना गुरुपाठ स्फुरला आहे. हे गुरुदास नेमके कोण हे मला नेमकेपणाने सांगता येणार नाही. पण तकनि अनुमान निश्चित काढता येईल. माझ्या दृष्टीने हे गुरुपाठ रचणारे गुरुदास हे स्वतः श्रीदासराममहाराजच आहेत. ते स्वतःला ‘गुरुंचे दास’ असे म्हणवत. त्यांनी अत्यंत वेगळ्या स्वरूपाचे असे दोन गुरुपाठ लिहिले आहेत. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे कृपाप्रसादातून ते त्यांना स्फुरले आहेत. याबद्दल माझे मनात तीळमात्र संदेह नाही. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची व श्रीदासराममहाराजांची साक्षात्कारभेट झाली होती ही गोष्ट त्यांनी त्यांचे अभंगात व श्रीज्ञानदेवतेहतीशीवरील टीकेत नमूद केली आहे, हे आपण येथे लक्षात घ्यावे.

तसेच श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे कृपाप्रसादातून आमचे श्रीमामामहाराजांना श्रीरामपाठ स्फुरला. श्रीमामामहाराज श्रीरामपाठात सांगतात, ‘ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे रचिले। तयांचिये बोले समाधान॥’. श्रीरामपाठातील काही चरण वाचताना हरीपाठाची आठवण येते. यातच त्याचे वर्म आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज श्रीहरीपाठात सांगतात, ‘हरीमुखे म्हणा हरीमुखे म्हणा। पुण्याची गणना कोण करी॥’ तेच श्रीमामामहाराज श्रीरामपाठात असे सांगतात, ‘रामपाठ करी रामपाठ करी। पुण्याचिये थोरी वणविना॥’ हरीमुखाने हरी म्हणणे हाच श्रीमामामहाराजांचा रामपाठ आहे.

श्रावण महिन्यातील श्रीमामांची, श्रीदादांची श्रीहरीपाठावरील मर्मग्राही कीतिने श्रोत्यांचे श्रवण तृप्त करणारीच असायची. त्यांनी कथन केल्याप्रमाणे हरीपाठाचा अर्थ जर आम्हाला समजला तर जीवनाचा अर्थ आम्हाला समजला असे होणार आहे. उपाधीभूत जीवन हे अखंड जीवनात मिसळून अखंड स्मरण प्राप्त होणार आहे. अखंड जीवन, अखंड स्मरण प्राप्त होणे म्हणजेच ‘काय नोहे’ असे होऊन पाहत्याला पाहणे होणे, जन्ममरणरहित अवस्था प्राप्त होणे होय.

श्रीहरीपाठातील प्रत्येक अक्षरात आत्मा अवतीर्ण करण्याचे सामर्थ्य आहे. आत्मदर्शनाने तो आत्मरूप होणार आहे. सर्व साधुसंतांनी या स्फुरद्रूप हरीपाठाचा अनुभव मोठ्या प्रेमाने घेतला. अशा साधुसंतांचे चरणी श्रीदासराममहाराज मोठ्या आदराने नतमस्तक होतात. (‘त्रिवेणीत जेथे होतसे मज्जन। संतसंग पूर्ण लाभतसे॥। भगवान ज्ञानेश्वर नामदेव थोर। एकनाथ साचार भेटताती॥’, ‘गुरुरायाचा रायाचा मी दास। त्याने रक्षावे रक्षावे आम्हास॥’, ‘ज्ञानाई प्रगट झाली। म्हणोनिया मिठीच दिली। दोनी भुजांनी कवळी। ज्ञानेश्वर॥। पुसे ज्ञानाई माऊली। काय इच्छा अंतरी धरली। अंतरवृत्ती ओळखिली। तत्क्षणी॥। दिले पूर्ण आशीर्वचन। होवोनिया सुप्रसन्न। तेणे मना समाधान। नवल झाले॥’ - श्रीदासराममहाराज)

(७०)

वृत्तीवरी नाही म्हणोनी निवृत्ती। तेही प्रेमे गाती हरीपाठ॥१॥
नामी प्रगटे देव म्हणुनी नामदेव। गाती स्वयमेव हरीपाठ॥२॥
एकची ज्या नाथ ऐसे एकनाथ। हरीपाठ गात सर्वकाळ॥३॥
जयासी तुकला स्वये आत्माराम। गाती तुकाराम हरीपाठ॥४॥

दासराम पुसे काय हे महत्त्व / जाणीतला भाव हरीपाठी ॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १०९४)

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांप्रमाणे आणि कोणी हरीपाठ अनुभवला आहे त्यांचे वर्णन आणि कोण कोण कोणी हरीपाठ गाऊ शकतात, हरीपाठाचा अनुभव घेऊ शकतात त्यांचे वर्णन या अभंगात श्रीदासराममहाराजांनी केले आहे.

जे वृत्तीवरती येत नाहीत असे सुखाचे शेजारी पहुडलेले सुखरूप निवृत्ती हे वृत्तीरहित ज्ञान - निवृत्तीदेवी ज्ञान - हरीपाठ - अनुभवतात. वृत्ती उरली नाही अशा श्रीनिवृत्तीनाथमहाराजांनी मोठ्या प्रेमाने हरीपाठ अनुभवला व हरीपाठाची रचना झाली. ते त्यांचे हरीपाठात सांगतात, ‘निवृत्ती उच्चार नारायण नाम। दिननीशी प्रेम हरी हरी॥’

दुसरे म्हणजे जे नामाच्या ठिकाणी रूपाची प्रचिती घेतात, नामाचा बिंदू घडलेला अनुभवतात, जे श्रवणात पेरलेले नाना रूपे नयनी अनुभवतात, जे नामाच्या अभ्यासाने आत्माराम प्रगटवतात, त्यांचे मन वृत्तीसहित मुरते. असे नामाने देव प्रगटविलेले नामदेव स्वयमेव नामाचा - स्वयमेव हरीपाठाचा - अनुभव घेतात व स्वये देवच होऊन जातात. असे श्रीनामदेवमहाराज हरीपाठाची रचना करतात. ते सांगतात, ‘नामा म्हणे वैकुंठ नामेची जोडेल। अंती तुज पावेल राम एक॥’

तिसरे म्हणजे मन मुरल्यावर जे उरते ते अनेकी असणारे एकच जे जाणतात, तो एक हाच ज्यांचा नाथ असतो ते एकनाथ सर्वकाळी हरीपाठ अनुभवतात. श्रीनाथमहाराज स्वानुभावाने त्यांचे हरीपाठात सांगतात, ‘हरी हरी बोला नातरी अबोला। व्यर्थ गलबला करू नका॥’, ‘हरी बोला एकांती हरी बोला लोकांती। देह त्यागाअंती हरी बोला॥’

ज्यांची काया आत्मप्रकाशाच्या अनुभवाने परब्रह्मरूप झाली आहे, ज्यांचे अंग चांग कीर्तनाने हरीरूप - आत्मरूप झालेले आहे असे श्रीतुकाराममहाराज हा हरीपाठ गातात. श्रीतुकाराममहाराज त्यांचे हरीपाठात हरीपाठ कसा करावा हे असे सांगतात, ‘संकल्प विकल्प सांडुनिया दुरी। वाचे हरी हरी उच्चारावे॥’

एकूण काय मनाचे उन्मन झाल्यावर हा अखंड चालणारा नित्य सत्य मित असा हरीपाठ अनुभवाला येतो. या हरीपाठाने अनुभवाला येणाऱ्या सोहँभावाने शरीरभाव नासतो म्हणजे काया पुसली जाते. इतके या हरीपाठाचे महत्त्व आहे असे स्वानुभवाने श्रीदासराममहाराज सांगतात. श्रीदासराममहाराजांनी दोन हरीपाठांची रचना केली आहे. हे दोन्ही हरीपाठ परमार्थीतील वर्म प्रगट करणारेच झाले आहेत. (‘तुका म्हणे मग नये वृत्तीवरी। सुखाचे शेजारी पहुडेन॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘उरली नाही वृत्ती। म्हणून बोलती निवृत्ती॥’ - श्रीमामामहाराज केळकर, ‘नामी रूप ते बिंबले। सर्व वृत्ती मौनावले॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘हृदयात झाली वायूची घासणी। कंठात उदेला ओंकार वन्ही॥। नामाचा बिंदू घडला गे माये। अंतरबाहेर प्रकाशे स्वये॥’ - श्रीदासराममहाराज, ‘श्रवणी पेरीले नयनी उगविले नाना रूपे जसे। जिकडे पाहे तिकडे अवये ब्रह्माची भरले असे॥’ - संतवचन, ‘एका जनार्दनी नाम। नामी प्रगटे आत्माराम॥’ - श्रीनाथमहाराज, ‘नामामाजी प्रगटवी देव। म्हणोनी जनी नामदेव॥’, ‘जेणे योगे झाला हनुमान देव। जपे स्वयमेव रामनाम॥’, ‘एका जाणे जनार्दन एका। ब्रह्म तुकले म्हणोनी तुका॥’ - श्रीमामामहाराज केळकर, ‘अथवा आत्मप्रकाशे चोखे। जो आपणपेचि विश्व देखे। तो देहेची परब्रह्म सुखे। मानू येईल॥’, ‘तयाचे बिसाट शब्द। सुखे म्हणो येती वेद। सदेह सच्चिदानंद। का न व्हावे ते॥’, ‘तै शरीरभाव नासती। इंद्रिये विषय विसरती। जै सोहँभाव प्रतिती। प्रगट होय॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘कीर्तन चांग कीर्तन चांग। होय अंग हरीरूप॥’ - श्रीतुकाराममहाराज)

(७१)

सोपिया शब्दात धर्म भागवत / ज्ञानेश सांगत भाविकासी॥१॥
 तो हा हरीपाठ ग्रंथ असे सोपा / कंठी धरिता पापा रीघ नाही॥२॥
 नामाचे महत्त्व सांगते माउली / कृपेची साउली मूढ जना॥३॥
 भागवत धर्म असे सर्वश्रेष्ठ / सदाचार वरीष्ठ हरीपाठ॥४॥
 दासराम प्रेमे नाचे आणि गाये / विरोनिया जाये हरीपाठी॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १०९१)

गीता भागवती जो उपदेश केलेला आहे तो प्रमाण मानणारा भागवत धर्म होय. तो भागवत धर्म श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सोप्या सहज शब्दात भाविकांना या हरीपाठात सांगत आहेत. भाविक कोण हो? ज्यांनी संदेह टाकून भाव धरलेला आहे तो भावीक. आणि संशयाची निवृत्ती हीच आत्मज्ञानाची प्राप्ती. अर्थात ज्यांनी देवाला आपलासा केला आहे तो भावीक. ज्यांनी देहाला आपलेसे केले आहे तो अभावीक.

देहभाव विरत्यानंतर तोच हा आहे. मी कुणी वेगळा नाहीच हा बोध ठसविणारा सारासार विचार म्हणजे हा ग्रंथ, या विचाराने जेथे या सोहंमध्ये पालन होणाऱ्या सोप्या सहज हरीपाठाची धारणा होती त्या कंठस्थानी पापाला प्रवेश असत नाही. या ग्रंथात मूढ जनांना सोप्या हरीनामाचे असलेले असाधारण महत्त्व सांगून माऊलीने संसारी श्रमलेत्यांच्यावर कृपेची साउलीच धरली आहे.

या हरीपाठात प्रतिपादन केलेला भागवतधर्म हा सर्वश्रेष्ठ असून पापाचा विचार नाही अशा निवृत्तीअवस्थेतील स्मरणाचे - हरीपाठाचे - श्रेष्ठ आचरण या भागवतधर्मात सांगितले आहे. या नित्य सत्य मित अशा हरीपाठाचा पाठ त्रिकाळ नित्य करणे ही भागवतधर्माची संध्याच मानली जाते. श्रीदासराममहाराज हा भावातून प्रगट होणारा हरीपाठ मोठ्या प्रेमाने भावपूर्वक चित्त शुद्ध करून गातात. हरीपाठी विरुद्ध जाऊन निवांत होतात. देहभाव हरपून नाचतात. ('गीता भागवती उपदेश केला। अर्जुना दाविला देव कृष्णे॥') - श्रीतुकाराममहाराज, 'न संडी रे भावो टाकी रे संदेहो। रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'संदेह गमला। जनी म्हणे उदय झाला॥' - संत जनाबाई, 'त्रिगुण असार निर्गुण हे सार। सारासार विचार हरीपाठ॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'रामनाममुखी थोर सदाचार। पापाचा विचार ज्यात नसे॥' - श्रीमामामहाराज केळकर, 'भावे गावे गीत। शुद्ध करोनिया चित्त॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'हरीपाठी गेले ते निवांतची ठेले। भ्रमर गुंतले सुमनकळिके॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'उच्चारेवीण जे शब्द। ते जाणावे सहजशब्द। प्रत्यया येती परंतु नाद। काहीच नाही॥' - श्रीसर्मर्थ)

(७२)

सामान्याही परी पोचविले लोण / ऐसे हे निधान हरीपाठी॥१॥
 धन्य भागवत गाती हरीपाठ / हाता ये वैकुंठ सदा सुख॥२॥
 हरीपाठी जाय देहभाव लया / उद्धार प्राणिया अनायासे॥३॥
 महत्त्व आगळे असे या ग्रंथासी / गाय अहर्निशी दासराम॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १०९३)

अगदी सामान्यापर्यंत घरोघरी खरा असामान्य परमार्थ, खरे ज्ञान पोचवायचे काम हरीपाठाने केले. हरीपाठ मुखोदगत नाही असा भक्त भागवत शोधून सापडणार नाही. हे हरीपाठ गाणारे, अनुभवणारे भागवतधर्मी धन्य होत. हरीनामघोषाने येणे जाणे नाही अशा वैकुंठावस्थेत खन्या सुखाचा अनुभव ते घेतात. हरीनामाने देहभाव लयाला जाऊन सारे षड्विकारात्मक आयास - सायास - नाहीसे होऊन अनायासे प्राणाचे उर्ध्वपंथी गमन होते. काळवेळ नाही असे नाम सर्वकाळी साधल्याने उद्धार हा ठरलेला आहे. असे या हरीपाठ ग्रंथाचे आगळेवेगळे महत्व आहे. श्रीदासराममहाराज हा निवृत्तिदेवीज्ञान नित्य सत्य मित असा हरीपाठ अहर्निशी गातात. ('ऐसे माझेनी नामघोषे। नाहीची करिती विश्वाची दुःखे। अवघे जगची महासुखे। दुमदुमित भरले॥।', 'कही एकाधेनी वैकुंठा जावे। ते तिही वैकुंठची केले आघवे। ऐसे नामघोषगौरवे। धवळ्ले विश्व॥।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'आम्हा येणे जाणे नाही। आम्हा येथेची वैकुंठ पाही॥।'- संत निजानंद, 'जरी होय बंद ऐसा हा निःश्वास। दरवळे सुंगंध चहू ठायी॥। उर्ध्वमुख होता देखे साक्षात्कार। दासराम स्थिर अलक्ष्यातु॥।'- श्रीदासराममहाराज, 'काळ वेळ नामस्मरणासी नाही। दोही पक्ष पाही उद्धरती॥। ज्ञानदेवी सांग झाला हरीपाठ। पुर्वजा वैकुंठ मार्ग सोपा॥।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'काळवेळ नामस्मरणासी नाही। सदा सर्वदाही उच्चारावे॥।'- श्रीमामामहाराज, 'अधोमुखे भेद वाढतो। उर्ध्वमुखे भेद तुटतो। निःसंगपणे निर्गुणी तो। महायोगी॥।'- श्रीसमर्थ)

(७३)

हरीपाठाचे हे महात्म्य जे ऐसे। वदविले कैसे ज्ञानदेवे॥१॥
जाहला आनंद मना समाधान। हेची ते दर्शन ज्ञानाईचे॥२॥
आठवीत राहे मनी वारंवार। हाची साक्षात्कार अक्षराचा॥३॥
अंतरी उदेला राहे हरीपाठ। भाव हा उत्कट मनी दाटे॥४॥
दासरामा मनी नवल हे ऐसे। वाचीतसे सोसे हरीपाठ॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११००)

खरे पाहिले तर हरीपाठाचे महत्व सांगायला शब्द अपुरे पडतात. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे कृपेनेच हे महात्म्य मजकडून वदविले गेले आहे. हरीपाठमहात्म्य लिहिल्याने जाहलेला मनाला आनंद, समाधान हेच ज्ञानाईचे दर्शन आहे. त्या एकाच्या अनुभवाने हे मनाला झालेले समाधान आनंद वारंवार - सदोदीत मी अनुभवतो हाच क्षर नाही अशा एका अक्षराचा खरा साक्षात्कार आहे. अंतरात हा हरीपाठाचा उदय सतत अनुभवाला येवो हाच उत्कट भाव मनात दाटून राहतो. मनात झालेल्या या विशेष बदलाने माझेकडून मोठ्या प्रेमाने हरीपाठ वारंवार वाचला गेला. असे श्रीदासराममहाराज या अभंगात सांगत आहेत. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज जन्म सप्तशताब्दी वर्षी श्रावण महिन्यात त्यांनी सातशे वेळा हरीपाठ वाचल्याचे मला स्मरते आहे. ('गुरु तेथे ज्ञान। ज्ञानी आत्मदर्शन। दर्शनी समाधान। आर्थी जैसे॥।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(७४)

कार्तिक वद्य त्रयोदशी सोमवारी। शके या निर्धारी सत्याणणवी॥१॥
हरीपाठाचे हे महात्म्य अक्षरी। आलासी आकारी नवलावे॥२॥
जन्मसप्तशताब्दीचा तो सोहळा। जाहला आगळा ज्ञानाईचा॥३॥

त्रिखंडीया गाजे किर्तीं निरंतर। मना वाटे फार सेवा व्हावी॥४॥
माऊलीने ऐसी घेतलीसे सेवा। दासरामा जीवा सुख ज्ञाले॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११०२)

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सप्तजन्मशताब्दी वर्षी वर्षभर सर्वत्र मोठ्या उत्साहात कार्यक्रम झाले. सातशे वर्षे झाली श्रीमहाराजांची कीर्ती, लौकीक त्रिखंडात गाजतोय. एवढ्या लहान वयात त्यांनी केलेले हे महान कार्य. त्यामुळे त्यांची कीर्ती यावळंद्र दिवाकरौ राहणारीच आहे. श्रीदासराममहाराजांचे मनात त्यांची या निमित्ताने काही सेवा व्हावी असे आले. त्यांनी यावर्षी श्रावण महिन्यात या निमित्ताने एवढा त्यांचा प्रदीर्घ नित्यनेम सांभाळून सातशे वेळा हरीपाठ म्हटला व अनुभवाला आलेले हरीपाठाचे अक्षर महत्त्व हरीपाठ महात्म्याच्या अकरा अभंगांच्या रूपाने साकारले. कार्तिक वद्य त्रयोदशी या श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या संजीवन समाधी सोहळ्या दिवशी ही श्रीमाऊलींनी सेवा करवून घेतली व त्यांना अलंकापुरी या पुण्यभूमी असणारी सर्वसुखाची लहरी अनुभवाला आली. ते सर्वसुखी झाले. ('सर्वसुखाची लहरी। ज्ञानाबाई अलंकापुरी।' - श्रीनाथमहाराज)

(७५)

हरीपाठ महात्म्य अभंग अकरा। येणे चुके फेरा चौच्यांशीचा॥१॥
हरीपाठ गाता हरीच प्रगटे। सकलही आटे दृश्य सारे॥२॥
दृश्या होय अंत तोची तो दृष्टांत। सांगती समर्थ ज्ञानेश्वर॥३॥
ज्ञानेश्वरकृपे घडो नित्यनेम। चित्ती या सप्रेम हरीपाठ॥४॥
दासराम विनवी माऊलीचे चरणी। जाय लोटांगणी पुनःपुन॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११०१)

इंद्रियातील अकराव्या मन या इंद्रियाचा लय करून एकदशा प्रगट करणारे व विश्वरूप दर्शन घडविणारे म्हणून हरीपाठ महात्म्याचे एकादश अभंग असून याचे पठणाने चौच्यांशीचा फेरा चुकून मोक्षाची प्राप्ती होणारी आहे. अकरा या आकड्यात एकाशिवाय काही नाही. तो अंक एकाची प्रचिती देणारा आहे म्हणून हरीपाठ महात्म्याचे अभंग अकरा.

चित शुद्ध करून भावे हरीपाठ गायला असता दृष्टीतील सारे दृश्य ओसरून जगाचा आभास नाहीसा होऊन तो हरी प्रगट होणारा आहे. देव दर्शनाने मुक्ती प्राप्त होणारी आहे. अशा प्रकारे दृश्याचा अंत होणे व आपण वस्तुदर्शनाने वस्तुरूप होणे हा खरा दृष्टांत असतो. तो साधुंचे संगतीत साधुबोधाने प्राप्त होतो असे श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगत आहेत.

दृढबुद्धीने - समबुद्धीने - जेव्हा चित्तात हरीच भरून राहतो तेव्हा भगवंताचा प्रसाद (प्रसन्नता) चित्ताला प्राप्त होतो. सोने आणि माती न जाणवता त्याला तो एकच सर्वत्र जाणवतो. त्याचे एकपण जाणवते, ही खरी शरणागती. ही शरणागती ज्याला साधते, त्याला मोक्षाची प्राप्ती होते. त्याचा हा जन्म अखेरचा ठरतो. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांची कृपा झाली तरच हा हरीपाठाचा नेम चित्ताला साधतो. म्हणून श्रीदासराममहाराज वारंवार श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांना शरण जातात; त्यांच्याकडे कृपेची याचना करतात.

(‘इंद्रिया आतू अकरावे। मन ते मी हे जाणावे। भूतांमाजी स्वभावे। चेतना ते मी।’, ‘आता यावरी एकादशी। कथा आहे दोही रसी। येथ पार्था विश्वरूपेसी। होईल भेटी।’, ‘ज्ञानदेव सांगे दृष्टांताची मात। साधुंचे संगती तरणोपाय।’, ‘ज्ञानदेवा चित्ती हरीपाठ नेमा। मागिलिया जन्मा मुक्त झालो।’, ‘साधुबोध झाला तो नुरेनिया ठेला। ठायीच मुराला

अनुभव॥’, ‘बुद्धी अनन्ये येणे योगे। मजमाजी जै रिगे। तै चित्त चैत्यत्यागे। मातेची भजे॥’, ‘मग अभिन्ना इया सेवा। चित्त मियाची भरेल जेव्हा। माझा प्रसादू जाण तेव्हा। संपूर्ण जाहला॥’, ‘पै आपुलेनी भेदेवीण। माझे जाणीजे जे एकपण। तयाची नाव शरण। मज येणे गा॥’, ‘जो मज होय अनन्यशरण। त्याचे निवारी मी जन्ममरण। यालागी शरणागता शरण्य। मीची एकू॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘भावे गावे गीत। शुद्ध करोनिया चित्त॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘दृश्य पदार्थची वोसरे। तत्वे तत्व तेव्हा सरे। मीतूपण कैचे उरे। तत्वता वस्तू॥’ - श्रीसमर्थ)

(७६)

संगतीसी आले म्हणोनी आपुले। ऐसे कैसे भले वाटे जीवा॥१॥
जेणे घडविली ऐसी हे संगती। तयाची संगती का न व्हावी॥२॥
देहाचे संगती जे लागे संगती। त्याची विसंगती कोण करी॥३॥
तया नाही ठाव ऐसा काय भाव। हा कोण उपाव सुखालागी॥४॥
ऐशा संगतीची लागता संगती। तेची ते संगती दासरामी॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११०९)

चंचळ चैतन्यापासून जड देह तयार झाला, आत्म्याकरता देह झाला. आईवडीलांचे ठिकाणी चैतन्य असते म्हणून सजीव बालक जन्माला येते. आईवडीलांचे ठिकाणी चैतन्य नसेल तर बाळाचा जन्म होईल का? शरीरात चैतन्य आहे तोवर जड नवे, जड केस वाढतात. मढ्याची नवे, केस कधी वाढतात का? अर्थात चैतन्यापासून जड निर्माण होते जडापासून जड कधीही निर्माण होत नाही. आत्म्याकरता - आत्म्यापासून देह झाला म्हणून मातेच्या ममतेने देहाबद्दल ममत्व. दुसरे कारण म्हणजे जीवाला देहाची अखंड सोबत -संगत. या संगतीनेच देहाबद्दल वेगळी आपुलकी. देह आणि मन हेच जीवाचे जीवलग होतात.

ज्याच्यामुळे हा देह निर्माण झाला व या देहाची संगत जीवाला लाभली त्याची संगत जीवाला का होऊ नये? त्याचे स्मरण का असू नये? तो जीवाला जीवलग सखा का वाटू नये?

देहाच्या संगतीने ‘देह म्हणजे मी’ या अहंकाराची संगत होते. या अहंकाराने निजत्वाचे विस्मरण होते व विभक्तता ही विसंगती निर्माण होते. हा अहंकार टाकून ही विभक्तता ही विसंगती दूर कोण करेल त्याला त्या परमात्म्याची संगत लाभेल, निजत्वाचे स्मरण होईल. संगतीताचा संग घडेल. साधनाभ्यासाने देहभाव जर विरला म्हणजे साधनाने देहाचा, मनाचा लय जर साधला तर प्राणाचाही लय साधेल व देवाचे सख्यत्व - संगत लाभेल.

काय भावाने - देहभावाने - शरीरभावाने - आत्म्याचा ठावठिकाणाही विसरला गेला. त्याच्याशी परवत् - परक्याप्रमाणे वागणूक करून पर्वताएवढे पातक घडले, हा काय सुखाचा उपाय आहे का? आत्म्याची जाणीव झाली तर सुख होते. त्याला विसरून सुख कसे होणार? साहजिकच सुखरूप असणारा जीव सुखाला महाग झाला. देहदुःख भोगू लागला.

अशी संगतीताच्या संगतीची संगती (लींक) श्रीदासराममहाराजांना लागली. ते साधनाने अद्वैत ब्रह्मरूप झाले, अद्वैती समरस होऊन ते संत झाले, सुखरूप झाले. (‘आत्म्याकरिता देह जाला। देहाकरिता आत्मा तगला। उभग योगे उदंड चालिला। कार्यभाग॥’, ‘जडाचे मूळ ते चंचळ। चंचळाचे मूळ ते निश्चळ। निश्चळासी नाही मूळ। बरे पाहा॥’ - श्रीसमर्थ, ‘जीवू देहे बांधिला। तव तो एके बोले सुटला। आत्मा बोले आपण्या। भेटलिया॥’, ‘तैसे आपुलेनी विसरे। चैतन्यची

देहाकरे। आभासोनी अविष्करे। देहपणे जे॥’, ‘तै शरीरभाव नासती। इंद्रिये विषय विसरती। जै सोहंभाव प्रतिती। प्रगट होय॥’, ‘पर्वताप्रमाणे पातक करणे। वज्रलेप होणे अभक्तासी॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘विभक्तता अहंणी। निजत्वाचे विस्मरणी॥ निजस्मरणी होय भक्त। जेथ नाही द्वैताद्वैत॥’ - श्रीदासराममहाराज, ‘देह मी वाटे ज्या नरा। तो जाणावा आत्महत्यारा। देहाभिमाने येरझारा। भोगित्याच भोगी॥’, ‘देवाच्या सख्यत्वासाठी। पडाव्या जिवलगासी तुटी। सर्व अपवि सेवटी। प्राण तोही वेचावा॥’ - श्रीसमर्थ, ‘संग संगातीताचा घडला रे। केशव अद्वयपदी जडला रे॥’ - संत केशवस्वामी)

(७७)

पंचभूतांची तो झाली झडपण। काय ते स्मरण होवो लागे॥१॥
काय ते स्मरण होत असे काय। तेथे तरी काय आहे माझे॥२॥
रामाचे भुताचे असेची वाकडे। हेची एक कोडे वाटे जीवा॥३॥
जयाची सुटका तयाची सुटका। ऐसा भाव निका संतजनी॥४॥
साधितिया वर्म घडे जे स्मरण। तेची नामस्मरण दासरामी॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १११२)

पंचमहाभूते आपल्याला झडपतात किंवा त्यांची आपल्याला बाधा होते म्हणजे कल्पनेने भासणारी भूतसृष्टी सत्य वाटते व सत्य चिदानंद आत्माराम असत्य वाटतो. चैतन्याचा विसर - विस्मरण - होणे व देहाचे - कायेचे - स्मरण (जाणीव) होणे हीच पंचमहाभूतांची बाधा - पंचमहाभूतांची झडपण. होणाऱ्या कायेच्याच स्मरणाने आपण देहरूप - कायारूप होतो. देह म्हणजे मी हा अहंभाव - देहभाव - शरीरभाव - जागृत होतो. पण काया म्हणजे मी हे खरे आहे का? ज्या कायेला आपण एक दिवशी सोडतो ती काया आपली कशी असेल? हा शरीरभाव नासला, इंद्रिये विषय विसरली तर सोहंभावाची प्रचिती येते.

राम लपला आहे म्हणून भूतसृष्टी प्रगट आहे. विश्व भासमान होते आहे. राम प्रगट झाला की विश्वाचा आभास मावळतो, दृश्याचा ग्रास होतो. राम आणि ही पंचमहाभूते कधीही एकमेकासमोर येत नाहीत. इतके रामाचे आणि भुताचे वाकडे आहे, हे असे का? हेच मोठे कोडे आहे. राम हा जर दृश्यातला असता तर तो पाहणे सोपे झाले असते. पण तसे नाही आहे. हा दृश्याचा ग्रास होणेच अवघड.

जो या पंचमहाभूतांपासून सुटतो तोच या जन्ममरणाच्या चक्रातून सुटतो. कल्पनेची बाधा नाहीशी झाली की ही भुतांची बाधा नाहीशी होते, तो संसारापासून निराळा होतो, जन्माला येणाऱ्या व गमन करणाऱ्या जगाचा तटका तुटतो व तो अविनाशी स्वरूपाकार होतो, जन्ममरणाच्या चक्रातून त्याची सुटका होते, त्याला मोक्ष प्राप्त होतो. साधनाभ्यासाने अस्तित्वभावातील - श्वसनातील - त्रिगुण व पंचमहाभूतांचा निरास झाला की भाव शुद्ध होतो व या शुद्ध भावानेच जगाचा तटका तुटून संतजनाना देवाचा चटका लागतो.

अशा भावातील त्रिगुणरहित संतांना महाकारणदेहात अखंड स्मरण प्राप्त होते. तेच श्रीदासराममहाराजांचे नामस्मरण आहे, तेच अद्वय भजन, हरीकथा आहे. कितीही संकटे पुढे येऊ देत ही नामस्मरणाची स्थिती सांडली जात नाही. हे अखंड स्मरण निवृत्ती अवस्थेत वृत्तीरूपे समान असणाऱ्या ज्ञान अज्ञानाचे पैल प्राप्त होते. या अखंड स्मरणाचे वर्णन शब्दात करता येत नाही. (‘स्वस्ती श्रीवटेशू। जो लपोनी जगदाभासू। दावी मग ग्रासू। प्रगटला करी॥’, ‘ते आघवेची दिसणे। जयाते का

न देखणे। विश्व भासतसे जेणे। लपालेनी॥’, ‘तू जयाप्रती लपसी। तया जग हे दाविसी। प्रकटू तै करिसी। आघवेची तू॥’, ‘तैसे भूतजात माझ्या ठारी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथे मीची मी आघवे॥’, ‘म्हणोनी कल्पना जै सांडे। तैचि गा संन्यासू घडे। इये कारणे दोनी सांगडे। संन्यासयोगू॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘महाकारणदेही अखंड स्मरण। अद्वय भजन हरीकथा॥’, ‘अखंड स्मरण शब्दाने कळेना। पैल ज्ञानज्ञाना होता कळे।॥’ - श्रीदासराममहाराज, ‘त्रिगुण आणि पंचभुते। रे वायोमध्ये मिश्रिते। अनुमानेना म्हणोन त्याते। मिथ्या म्हणो नये॥’ - श्रीसमर्थ)

(७८)

पंचमहाभुती खेळते चैतन्य। तेणेची चलन पंचभुता॥१॥
साधुसंत हेची जाणती वर्म। जेणे कर्म धर्म सुफल होय॥२॥
मनालागी असे विषयांची गोडी। म्हणोन ते गोडी कल्पतेची॥३॥
दासराम घ्याई रामकृष्णहरी। तया कृपा करी हनुमंत॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११०५)

पंचमहाभुतांमध्ये वायुरूप चैतन्यशक्ती खेळती आहे. या शक्तीचा तिच्या कायनि प्रत्यय येत असतो. शक्ती व पंचमहाभुते एकत्र आन्याने हे विश्वाचे कार्य उभे राहिले आहे. शक्तीमुळे होणारे दैतीप्यमान कार्य आमचे डोळे दिपवते. पण ज्या शक्तीने कार्य होते ती शक्ती जाणून घ्यावी असे आम्हाला वाटत नाही. ही शक्ती अनादी निर्गुण आहे. ही शक्ती कोणी निर्माण केलेली नाही किंवा तिचा नाशही करता येत नाही. या शक्तीचा वापर मनुष्यमात्र गरजेप्रमाणे करतो इतकेच. कर्तृत्व सारे वायुरूप शक्तीचे, माणसाचे नाही. पंचमहाभुतांमध्ये हे चैतन्य आहे म्हणून पंचमहाभुतातील प्रत्येक अणूत चलन - स्पंद - जाणवते. या स्पंदावरून भुतातील चैतन्याची ओळख होते. श्रीदासराममहाराज सांगायचे, “स्पंदाशिवाय पदार्थ नाही. श्वसनाशिवाय स्पंद नाही. जीवाशिवाय श्वसन नाही. म्हणजे आहे ते सारे सजीव आहे, चैतन्यमय आहे.” दगडाजवळ पाथरवट आला की दगडाला कंप सुट्टो. हे कशाचे द्योतक आहे? चैतन्य असल्याचेच ना? ही शक्ती विश्वनिर्मितीच्या आधीही होती व विश्वाच्या नाशानंतरही राहणार आहे. अर्थात ती विश्वात भरून राहिली आहे. हरी विश्वाच्या आदी अंती आहे याचा अर्थच तो सर्वाभुती व्यापक, विश्वात्मक आहे. सुरुवातीला पाणी शेवटाला पाणी मग मध्ये काय निपाणी असेल का? ती शक्ती सर्वाभुती व्यापक आहे. या शक्तीमुळेच प्रत्येक अणुत इलेक्ट्रॉन्स फिरतात. कार्य हे शक्तीचे द्योतक आहे. शक्ती आहे म्हणून जग चाललंय. जगाला चालविणाच्या प्राणाला ती शक्ती हालविते. प्राण हालला तर जग हालतय नाहीतर थांबलेच सारे. संतांनी या वायुरूप शक्तीला ओळखले. या शक्तीची उपासना केली. या उपाधीत गुप्तरूपाने असणाच्या सर्वगत चैतन्याचा स्वीकार तत्वज्ञ संतांनी केला. त्यामुळे त्यांना उपाधीची उपाधी कधीही वाटली नाही. कार्य कोण करतंय, कुणाचे कर्तृत्व आहे त्या कर्त्याला ओळखून निःष्काम कर्म करून निजधर्म - स्वधर्म - आचरीला तर सहजकृती या हरीनामाचाच आचार घडतो.

तेच सामान्य माणसाच्या मनाला विषयांची गोडी असल्याने ते सतत कल्पना करत असते. त्यामुळे त्याला पंचमहाभुतेच भासमान होतात. ते कल्पना सरून, निर्विकल्प अवस्थेत खरा कर्ता कल्पक कधीच जाणत नाहीत. ते अविवेकाने सदा संसारी दुःखीच राहतात.

श्रीदासराममहाराज मात्र श्रीसद्गुरुहनुमंतकृपेने रामकृष्णी प्रवाहाचे ध्यान करतात. बरव्या साधनाने सुखशांतमन होऊन

रामकृष्ण या नाड्या सुखमन नाडीत सरून हरीनामाची प्राप्ती करतात. हरीनामाच्या सतत अनुसंधानाने हरीरूप - ब्रह्मरूप - होतात. ('हरी आदी रे हरी अंती रे। हरी हा व्यापक सर्वभूती रे।') - श्रीनाथमहाराज, 'म्या बोलविल्या वेदू बोले। म्या हालविल्या सुर्यू चाले। म्या हालविल्या प्राणू हाले। जो जगाते चाळिता॥', 'या उपाधीमाजी गुप्त। चैतन्य असे सर्वगत। ते तत्वज्ञ संत। स्विकारिती॥', 'तैसे भुतजात माझ्या ठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथ मीचि मी आघवे॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'कर्त्यासी वोळखावे। यास विवेक म्हणावे। विवेक सांडिता व्हावे। परमदुःखी॥'- श्रीसमर्थ, 'हा निजधर्म जै सांडे। आणि कुकर्मी रती घडे। तैची बंधू पडे। संसारिक॥', 'परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(७९)

आस्ती गुणधर्मे होतसे जाणीव। ज्ञानाची राणीव तेथे असे॥१॥
 भातीगुणे कैचा होत असे भास। प्रकाशे प्रकाश साकारले॥२॥
 संयोगीच योग वियोगाने कळे। योगेची आकळे भक्तीभाव॥३॥
 देही अनासक्त ऐसे हरीभक्त। थोर हेची मात संती केली॥४॥
 दासराम त्यांचे वंदितो चरण। सदा कृपादान ज्यानी केले॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११०६)

श्वासोच्छवासावरून आपले अस्तित्व सिद्ध होते. अर्थात श्वासोच्छवास हा आपल्या अस्तित्वाचा गुणधर्म आहे. या श्वासोच्छवास या अस्ती गुणधर्मनि विश्वाचा आभास होतो; विश्वाची जाणीव होते. प्राणाचा (श्वासोच्छवासाचा) मनाचा साधनेने जेव्हा एकलय होतो तेव्हा तत्वांचा तत्वात निरास होऊन डोऱ्यातून दृश्य पदार्थ ओसरतात व जे विश्वाचे मूळ आहे ते ज्ञान सर्वत्र प्रगटते. ज्ञानरूपाने आत्मा सर्वत्र भरून राहिल्याची जाणीव होते. सोहंचा विचार सर्वत्र विस्तारला असल्याची जाणीव होते. सोहं विश्वाची जाणीव होते. त्या चित्प्रकाशाने द्वैतभाव नासतो व ज्ञानाच्या सतेचे सुख - अद्वैतसुख प्राप्त होते. आपले निजत्व तेजोनादे सर्वसाक्षी मनाला भासमान होते. ज्ञानाच्या प्रकाशाने मिथ्या कल्पनेचा नाश होऊन द्वैताचे अनुसंधान सुटते. तो अद्वैती समरस होतो. तो निःशब्द नामरूप होतो, स्वरूपाकार होतो. तो सुखे देहेची परब्रह्म होतो. तो प्रकाशाने प्रकाशरूप होतो.

देहभावाने झालेल्या वियोगाने ब्रह्माशी संयोग होऊन योगाचे महत्त्व पटते. वियोग झाल्याने योगाचे महत्त्व. विभक्तांना भक्तीचे महत्त्व. अशा रीतीने हरीशी - आत्म्याशी - ऐक्य पावलेले हरीभक्त हे देही उदास असतात. त्यांना देहाची आसक्ती असत नाही. अंतरीची ज्योती प्रकाशीत झाल्याने त्यांचे ठिकाणी रामनामाची आसक्ती निर्माण झालेली असते म्हणजे रामनाम (कामक्रोधअभिमानरहीत अवस्था) हा त्यांचा सहजस्वभाव - मुळस्वभाव - झालेला असतो.

अशा देहभाव लयाला गेलेल्या, अद्वैती समरस झालेल्या, मनोलयाने त्रिपुटीचा ग्रास झालेल्या आत्मरूप संतांची कृपा श्रीदासराममहाराजांना प्राप्त झाली. अशा कृपादान करणाऱ्या संतांचे पायी प्रेमभावे श्रीदासराममहाराज वंदन करतात, नमन करतात. ('धरिता सो सांडिता हं। अखंड चाले सोहं सोहं। याचा विचार पाहता बहू। विस्तारला॥', 'तैसे ज्ञानाचेनी प्रकाशे। मिथ्या कल्पना हे नासे। मग हे तुटे आपैसे। द्वैतानुसंधान॥' - श्रीसमर्थ, 'भक्त ऐसे जाणा जे देही उदास। गेले आशापाश निवारोनी॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'प्रकाशीत होता अंतरीची ज्योती। जडेल आसक्ती रामनामी॥', 'मुळस्वभाव

गुरुनाम। श्रीराम जयराम जयजयराम॥’, ‘ते चित्प्रकाशे द्वैतभाव नासे। सत्तारूप कैसे कळो येई॥’- श्रीमामामहाराज केळकर, ‘अथवा आत्मप्रकाशे चोखे। जो आपणपेची विश्व देखे। तो देहेची परब्रह्म सुखे। मानू येईल॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘संत तो अद्वैती समरस झाले। रंगोनिया गेले भक्तीरसी। नामसंकीर्तन उरले त्या ठाया। देहभाव लया गेला त्यांचा॥। त्रिपुटी ग्रासली वृत्ती स्थीर झाली। ज्योतीसी मिळाली आत्मज्योती॥’- श्रीदासराममहाराज)

(८०)

जेणे या विश्वाचा होत असे बोध। तयाचाची शोध संती केला॥१॥

शोधक तो कोण पाही विचारून। कोण तयावीण शोध करी॥२॥

जयाने प्रचिती तयाची प्रचिती। हेची भली चित्ती वाटतसे॥३॥

प्रचितीने घेता प्रचितीचा ठाव। तेची ते सदैव दासरामी॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११०८)

जीव हा सर्वसुखासाठी - ब्रह्मसुखासाठी - आत्मसुखासाठी - स्वतःचे सुख स्वतःला प्राप्त होणेसाठी - आसुसलेला असतो. तो हे सुख विश्वात शोधत असतो. निरनिराळी साधने शोधून तो द्वैतातून हे विषयभोगी सुख प्राप्त करण्यासाठी प्रयत्न करतो. पण तो द्वैतातून मिळणाऱ्या साधनाधीन विषयभोगी सुखातून अधिक सुखाच्या अपेक्षेने सर्व दुःखाचीच प्राप्ती करतो. त्याला सर्वसुखाची कधीही प्राप्ती होत नाही. मनाने पाहिले तर ही मृत्युभूमी आहे, हे सारे नाशिवंत आहे याचीच प्रचिती येते. मनाला द्वैताचीच प्रचिती येते, कल्पांती नासणारे हे साकार विश्व भासते. या साकार अशाश्वत अविश्वासी असत्य जगातून शोधूनसुधा सुखाची प्राप्ती होत नाही. तो सदैव दुःखीच राहतो. माणसाने एवढे सुखकारक शोध लावले, सुखाच्या मागे तो लागला पण सुख त्याच्यामागे कधीही आले नाही. या जगापेक्षा वेगळ्या, ज्याने जग निमणि केले अशा जाणत्या सत्य ब्रह्माचा - आत्म्याचा - शोध घेतला तरच सर्वसुखाची - ब्रह्मसुखाची - आत्मसुखाची - प्राप्ती होते. हे या संतांनी ओळखले, त्यांनी या जगाचा तटका तोडला व त्याचा चटका अनुभवला. ते आत्मसुखी झाले. तेच आम्ही त्याचा तटका तोडल्याने जगाचे चटके खात आहोत.

ग्रंथ वाचून मिळविलेल्या जगाच्या ज्ञानाने - जाणीवेने - कधीही सुख होत नाही. हे पदार्थज्ञान ज्या आत्म्याला होते, त्या आत्म्याच्या जाणीवेने सुख होते. त्या आत्म्याचा संतांनी शोध घेतला. ज्या ठिकाणी आत्मप्रचिती येते असे महाकारणदेहातील कोणस्थान सर्वसुखी आहे. विचारी मनाला मनाच्या मुळाशी ते कोणस्थान शोधून सापडते. मनमुळी असणारा वनमाळी हरी पाहिला, अनुभवी जाणला, तर सर्वसुखाची, आनंदाची प्राप्ती होणारी आहे. मन मुरत्यावर जे उरते, त्याचा अनुभव महत्त्वाचा.

ज्याच्यामुळे प्रचिती त्याची प्रचिती अत्यंत महत्त्वाती. या प्रचितीशिवाय - अनुभवावाचून - अहंकाराचे बोलणे हे कंटाळवाणे ठरते. प्रचिती घेणारा जाणताच समर्थ ठरतो. आत्मा हा स्वसंवेद्य आहे. त्याला स्वतःला स्वतःपासून स्वतःची जाणीव होते. अर्थात आत्मा हाच जाणता समर्थ.

ही आत्मप्रचिती आली की ती प्रचिती सदैव त्याला प्राप्त होते. त्याला ज्ञान अज्ञानापैल अखंड स्मरण प्राप्त होते. अखंड जाणीवेने - स्मरणाने - अखंड सुख प्राप्त होते. त्याला सदोदीत साक्षात्कार प्राप्त होतो. तो आत्मरूप होतो. असे अखंड स्मरण, सदोदीत साक्षात्कार श्रीदासराममहाराजांना प्राप्त झाला. (‘खे शोधिता शोधिता शोधताहे। मना बोधिता बोधिता

बोधताहे। परी सर्व ही सज्जनाचेनी योगे। बरा निश्चयो पाविजे सानुरागे॥१’, ‘मना पाहता सत्य हे मृत्यूभूमी। जिता बोलती सर्वही जीव मी मी। चिरंजीव हे सर्वही मानिताती। अकस्मात सांदूनिया सर्व जाती॥२’, ‘जनी सर्वसुखी असा कोण आहे। विचारे मना तूच शोधुनी पाहे। मना त्वाची रे पूर्वसंचीत केले। तयासारिखे भोगणे प्राप्त जाले॥३’ - श्रीसमर्थ, ‘जगाचा तोडी या तटका। तरी तुझा लागे मज चटका॥४’ - श्रीदासराममहाराज, ‘प्रचितीवीण जे बोलाणे। ते अवघेची कंटाळवाणे। तोंड पसरून जैसे सुणे। रडोनी गेले॥५’, ‘प्रपंच अथवा परमार्थ। जाणता तोची समर्थ। नेणता जाणिजे व्यर्थ। निःकारण॥६’, ‘ग्रंथ वाचिले ज्ञान मिळविले। अभिमानाने फुगले रे। सदगुरुवाचून गूज कळेना। ब्रह्मसुखाला मुकले रे॥७’, ‘जाणीवेने होते सुख। नेणीवेने होते दुःख। सुखदुःख आवश्यक। उत्पत्तीगुणे॥८’ - श्रीसमर्थ, ‘किंबहुना सोये। जीव आत्मयाची लाहे। तेथ जे होये। तया नाम सुख॥९’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(८१)

ऐसा कोण विधी ज्याने ही सिद्धी। होतसे समृद्धी जीवनाची॥१॥
 रिद्धी सिद्धी संती दूरची ठेविली। एकांती साधिली जीवनकळा॥२॥
 साक्षात्काराहोनी थोर चमत्कार। मानिती साचार जनलोक॥३॥
 साक्षात्कारे जाता विश्व चमत्कार। चमत्कारी भर चमत्कृती॥४॥
 चमत्कार करी तोची जगी थोर। वाटे चमत्कार हाची संता॥५॥
 विश्वासी प्रेरणा काय असे शक्ती। दासराम महती थोर तेची॥६॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११०७)

असा कोणता विधी आहे ज्याने पवनसिद्धी होऊन आपण आत्म्यापाशी सिद्ध होऊन राहू. याचे उत्तरही या पहिल्या चरणातच आहे. कोण विधी हा असा आहे की ज्याने ही सिद्धी प्राप्त होते. ही सिद्धी आपण समजतो ती जादूचे खेळ करणारी सिद्धी नव्हे. प्राणाचा मनाचा एक लय होणे हाच तो कोण विधी असून त्या कोणविधीने आपण आत्म्यापाशी सिद्ध होतो. खरा कर्ता कोण आहे हे समजल्याने नैष्कर्म्य साधते. श्रीदासराममहाराज सांगतात, “प्राणाचा मनाचा एक लय होता। तत्वे तत्व सारिता पवनसिद्धी। पवनसिद्धी झालिया प्रगटे आत्माराम। येतसे निष्कर्म हातालागी॥१”. या कोणविधीने जीवनाची समृद्धी होईल. जीवन समृद्ध होणे वेगळे व जीवनाची समृद्धी होणे वेगळे. जीवन समृद्ध कसे करायचे हे सामान्यतः सर्वच जाणतात. नशीबात असेल तर प्रयत्नाने त्यांना समृद्ध जीवन प्राप्त होतेही. पण जीवनाची समृद्धी ही बाह्य कोणत्याही प्रयत्नाने प्राप्त होत नाही. जीवनाची समृद्धी होणे म्हणजे अमर्याद जीवन - अखंड जीवन - प्राप्त होणे. जीवन हे जन्ममरणविरहित असते. जीवन आहे तोवर जीवनोपयोगी गोष्टींचा उपयोग. श्वास उच्छ्वासानी युक्त असते ते आयुष्य. हे आयुष्य - श्वासोच्छ्वासाचा वेळ - काळ खातो. काळवेळ नामस्मरणाला असत नाही. जेथे नामाचा उच्चार आहे, चैतन्याची जाणीव आहे, त्या जीवनात काळाचा प्रवेश नाही. हे श्वास व उच्छ्वास यांचे संधीकाळातील असणारी निर्विकल्प नामाची जाणीव - स्मरण - अखंड असणे म्हणजेच अखंड जीवन प्राप्त होणे. असे अखंड स्मरण, अखंड जीवन असेल तर त्याला जन्ममरण असत नाही, त्याला मोक्ष प्राप्त झालेला असतो, तो स्वरूपाकार झालेला असतो. जो देहाकार असतो त्याला कल्प आयुष्य तर जो स्वरूपाकार असतो त्याला अकल्प आयुष्य - अमर्याद जीवन - प्राप्त होते. अमर्याद जीवन - जीवनाची समृद्धी - जर प्राप्त झाली तर जीवन कृतार्थ होते. समृद्ध जीवनाने तो अमर होतो.

स्वरूपाकार होण्यासाठी संतांनी रिद्धीसिद्धी प्राप्त झाल्या तरी त्या दूरच ठेवल्या. (दूर ठेवायची सिद्धी वेगळी व सिद्ध व्हायची सिद्धी वेगळी) व अखंड एकांती नामामृताची गोडी चाखली म्हणजेच जीवनकळा साधली. ज्याला वैष्णव नामामृत म्हणतात. त्यालाच योगी जीवनकळा म्हणतात. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘नामामृत गोडी वैष्णवा लाधली। योगिया साधली जीवनकळा।’

साक्षात जी वस्तू आहे, तद्रूप आपण होणे हा खरा साक्षात्कार. उपासना करताना निःश्वासाला प्रमाण आले की नऊ अंगुळापासून दोन अंगुळापर्यंत अष्टमहासिद्धींचा लाभ साधकाला होतो. बहुतेक साधक या सिद्धीतच अडकतात व त्यांची प्रगती खुट्टे. ते सिद्धींच्या योगे चमत्कार करून प्रसिद्धी या सिद्धींच्या मागे लागतात. एखादाच साधक या रिद्धी सिद्धींच्या कडे दुर्लक्ष करतो व यातून पुढे जातो व एक अंगुळ निःश्वास अनुभवून नामामृताची गोडी चाखतो. एकांती जीवनकळा साधतो. सदा स्वरूपानुसंधानाने - नादानुसंधानाने - स्वरूपाकार होतो.

ज्याला साक्षात्कार होतो त्याला विश्व हा चमत्कार वाटतो. जन्माच्या कर्मी चुकून जर ते महात्मे देहावर आले तर त्यांना विश्वाचा आभास होतो. तेव्हा त्यांना असे वाटते की सत्यस्वरूप न पाहताना ही चमत्कृती आपण काय पाहात आहोत? यापुर्वीही कधी पाहिलेले नाही, पुढेही काही काळाने पाहणार नाही. मग आत्ताच हे नसलेले काय पाहात आहोत; असेच त्यांना वाटते. याउलट आम्हाला साक्षात्कार होणे हाच चमत्कार वाटतो.

साक्षात्कार हा एकदाच एकाचा होतो व तो सदोदीत असतो. साक्षात्काराने अहंकार नाहीसा होतो व उपाधी नाहीशी होऊन सहज समाधी प्राप्त होते. रोज नवीन साक्षात्कार ज्यांना होतो तो साक्षात्कार नव्हे ती साक्षात्काराची कल्पनाच असते. याउलट चमत्कार हा कधीतरी घडतो व तो तेवढ्यापुरताच असतो. विश्व हा चैतन्याने घडविलेला चमत्कार आहे. विश्व हे सदोदीत टिकणारे नाही. ते आहे तोवर आहे. विश्व आज आहे, उच्चा नसेलही कदाचित. त्याचे स्वरूप बदललेले असेल. साधी आपली अवस्था बदलली तरी आपल्या दृष्टीने विश्वाचे अस्तित्व नाहीसे होते. म्हणून तर तो विश्वाचा आभास आहे. विश्व आत्ता जागृती अवस्थेत आहे. आपली अवस्था बदलली तर स्वप्नावस्थेत हे विश्व जाणवते का? नाही. हा चमत्कार नव्हे का?

विश्व हाच एक चमत्कार आहे. त्या विश्वात आम्ही संतांकडून चमत्काराची अपेक्षा करतो. संतांच्याकडून साक्षात्कार आपणाला घडावा ही अपेक्षा न ठेवताना चमत्काराची अपेक्षा आपण करतो हाच एक मोठा चमत्कार संतांना वाटतो.

या सर्व विश्वामध्ये जी सामान्यपणे सर्वत्र अविनाशी सदोदीत शक्ती भरून राहिली आहे, जी शक्ती विश्वाची प्रेरक आहे ती शक्तीच श्रीदासराममहाराजांचे दृष्टीने असामान्य आहे. श्रीदासराममहाराज सांगतात, ‘सर्व विश्वामाजी असे जे सामान्य। तेची असामान्य दासरामी॥’. या शक्तीचे वर्णन शब्दात करता येत नाही, हेच तिचे वर्णन. (‘नवांगुळापासोनी साधी अष्टसिद्धी। असे त्याचा अवधी द्वयांगुळी॥। एकची अंगुळे वहाता निःश्वास। होय नादघोष सुस्वरेसी॥’, ‘अखंड जीवन अखंड स्मरण। जेथे जन्ममरण नाही नाही॥।’ - श्रीदासराममहाराज, ‘देखे ऋद्धीसिद्धी तयापरी। आली गेली से न करी। तो विगुंतला असे अंतरी। महासुखी॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘खुंटलासे शब्द राहिला व्यवहार। झाला साक्षात्कार सदोदीत॥।’ - संतवचन, ‘साक्षात्कार झालीया सहजसमाधी। तुका म्हणे उपाधी गेली त्याची॥।’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘तैसे माज्जिये साक्षात्कारी। सरे अहंकाराची वारी। अहंकारलोपी अवधारी। द्वैत जाय॥।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

प्राणाचिया फेरी चाले जया द्वारी। वास करी हरी तयावरी॥१॥
 आकाशात आत्मा ऐसी बोले श्रुती। तयाची प्रचिती कैसी घ्यावी॥२॥
 प्राणाचा हा खेळ आकाशाचे स्थानी। संगती वचनी संतांचिये॥३॥
 देऊळाभोवती घिरट्या घालोनी। मेळविला कोणी हरी सांगा॥४॥
 प्राणाच्या संसारी घेता हरीनाम। होतसे विश्राम दासरामा॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११०३)

प्राणाची फेरी जेथे सुरु आहे तेथे हरीचे - आत्म्याचे - वास्तव्य आहे हे निश्चित. हंसावर राम - हरी - बसले तरच हंस वरती खालती उडूण करतो. हा हरी - आत्मा - मुख्यत्वे कुठे राहतो. हा आत्मा सहस्रदली कान, नाक, तोंड, डोळे, टाळू या पाच छिद्रांनी जोडलेले जे अंतराकाश अथवा हृदयाकाश आहे तेथे राहतो असे श्रीदासराममहाराज सांगत. आम्ही समजतो त्या हृदयात तो राहात नाही. कोणत्या हृदयात तो राहतो हे सांगताना आधार म्हणून ते उपनिषदातील खालील वचन उधृत करीत ते वचन असे, ‘पंचछिद्रयुं मांसं अंतराकाश संयुंतं। सएव हृदयन्नाम्।’ हा अंतराकाशातील आत्मा मनाला कसा अनुभवता येतो हे वारकरी संप्रदायातील थोर संत श्रीगुलाबरावमहाराज असे सांगतात, ‘आता मज एक सुचला उपाव। घेर्इन मी नाव श्वासोश्वासी। आकाशात आत्मा आत्म्यात आकाश। करोनी मनास दाखवीन।’

साधनाभ्यासाने श्वासोच्छवासी कामक्रोधअभिमानरहित रामनामात जर मनोलयाने, देहभावाच्या लयाने जीवनात पवन साधला तर हा पवन सहज या गगनात मिसळतो व जीवाला आत्मदर्शन होते. हे गगन म्हणजे पंचमहाभुतातील ब्रह्मांश आहे, हे आपण लक्षात घ्यावे. (‘बळ्ये इंद्रिये येती मना। मन एकवटे पवना। पवन सहजे गगना। मिळोची लागे।।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘पंचभूतांमध्ये वास। म्हणोनी बोलिजे आकाश। भूतांतरी जो ब्रह्मांश। तेची गगन।।’, ‘नाडीद्वारा धावे जीवन। जीवनामध्ये खेळे पवन। त्या पवसासरिसा जाण। आत्माही विवरे।।’ - श्रीसमर्थ) श्वासोच्छवास हा प्राण हे जीवाला आत्मदर्शन घडविणारे आयुष्याचे साधन आहे.

Sky व heaven यात जो फरक आहे तोच फरक आकाश आणि गगन यात आहे. शब्द वाटतात समानार्थी पण त्यांच्या अर्थात थोडासा फरक असतो, तो समजून घेतला पाहिजे. पंचमहाभुतातले वेगळेपणाने अनुभवाला येते ते आकाश तर भूतांतरी जो ब्रह्मांश आहे, जो वेगळेपणाने अनुभवता येत नाही, ते गगन. या गगनामध्ये, heaven मध्ये, जाणेसाठी breathing हा एकमेव मार्ग आहे. श्रीदासराममहाराजांना श्रुत झालेले Twinkle Twinkle हे इंग्रजी काव्य श्वसनाचे महत्त्व असे सांगते - The breathing is the only point of life. The breathing is the only graph of life and the breathing is the only way of life. So far breathing is the path to approach the heaven. The blue light is heaven. The centre of breathing is spiriton. The spiriton is the centre of universe. Breathing in the heaven is life. It is the soul of universe. Breathing is living and living is breathing.

थोडक्यात श्वसन (सोहं) ही विश्वाची मध्यवर्ती कल्पना असून विश्व हा कल्पनाविस्तार आहे. देह हे देवाचे देऊळ आहे. या देऊळाभोवतीच आमचा अहंकार फिरतो व आमचा मंदीर प्रवेश होतच नाही अर्थात देवदर्शन होत नाही. ‘देह म्हणजे मी’ असे ज्याला वाटते त्याला आत्मप्राप्ती कधीही होत नाही. त्याच्या हरीवीण वाया येरझारा - संसार - कधीही संपत नाही.

तेच या प्राणाच्या संसरण या संसारी कामक्रोधअभिमानरहीत जीवनात हरीनाम साधले तर प्रपंचातील सायास संपून विश्राम प्राप्त होणारा आहे. हा विश्राम गुरुकृपेने संप्रदायबोध होऊन श्रीदासराममहाराजांना प्राप्त झाला. ('हंसावरती राम बैसुनी चालिले हो पुढती। हंस कसा मग उड्हाण करतो खाली आणि वरती॥') - श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, 'दर्शन होय ना देवाचे। देवळाभोवता मी नाचे॥' - संतवचन, 'राम म्हणता कामक्रोधाचे दहन। जाय अभिमान देशोधडी॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'लटीका व्यवहार सर्व हा संसार। वाया येरझार हरीवीण॥', 'सायास करिसी प्रपंच दिननिशी। हरीसी न भजसी कवण्या गुणे॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'देह मी वाटे ज्या नरा। तो जाणावा आत्महत्यारा। देहाभिमाने येरझारा। भोगित्याच भोगी॥', 'अनिर्वाच्य ते निवृती। तेची उन्मनीची स्थिती। निरोपाधी विश्रांती। योगियांची॥' - श्रीसमर्थ, 'ज्ञानदेव म्हणे आता फार म्हणो काय। सहस्रदली आत्मा निश्चय वसे॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(८३)

सदा नामजप करी तरी कोण। सांगा निवडोत मायबाप॥१॥
 तेथे जरी लक्ष कोण ठेवी सदा। मग तो का कदा जप करी॥२॥
 सदोदीत जप हेची थोर तप। जेणे अनुताप विषयासी॥३॥
 जपी तपी ऐसे जगी जे का झाले। तयासी साधले आत्मरूप॥४॥
 आत्मरूपाकार स्वये साधुसंत। दावियली मात दासरासी॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १११०)

हे मायबाप वाचकहो, या पृथ्वीतलावर सदा अहर्निशी नामजप करणारी कोणी एक व्यक्ती आहे का? अहर्निशी नाम या वाचेने घेता येत नाही. कोणी हिय्या करून घेत असेल तर त्याचे मन तेथे असत नाही. अर्थात त्या नाम घेण्याला काही अर्थ असत नाही. म्हणजे वाचेने संतांना अपेक्षीत सदा नामजप करणारी व्यक्ती या पृथ्वीतलावर नाही. मग संत हे अहर्निशी जप करतात ते कसे? याचे उत्तर श्रीदासराममहाराजांनी याच पहिल्या चरणात दिले आहे. सदा नामजप हा आपले शरीरात जेथे आत्मप्रत्यय येतो त्या कोणस्थानी अखंड सुरु आहेच. तो कोण सदा जप करतो. जे मायबाप वायुरूप चैतन्य आहे तो आत्मारामच, ते चैतन्याचे वरेच हा श्रीहरीचा जयजयकार चारीवाचे पैल सदैव करत असते. आपण जर साधनेने मनोवृत्तीचा निरोध साधून वाचेपैल गेलो तर आपल्याला शिवाचे अंतरी अहर्निशी चालणारा हा जप अनुभवाला येतो आणि मग असा जो या जप करणाऱ्या कोणस्थानी लक्ष ठेवतो त्याचा अहर्निशी जप सहजच होतो. हा सदा जप अनुभवणे हेच महातप असून अशा जप साधणाऱ्या तपी (तपस्वी) लोकांचे ठायी अवघ्या विषयांचा कंटाळा - वीट - आलेला आढळतो. असे जपी या नामानुसंधानाने, स्वरूपानुसंधानाने जनावेगळे, जगावेगळे आत्मरूप स्वरूपाकार होऊन जातात. अशा स्वरूपाकार संतांनी हा आत्मानुभव श्रीदासराममहाराजांना प्राप्त करून दिला. ('वारे हे करी झणकार। श्रीहरीचा जयजयकार। वाचा या सारूनी चार। हरीवाचे हरीचा गजर॥') - श्रीदासराममहाराज, 'मनोवृत्तीचा निरोध करूनी। नाम सदा आठवी॥', 'शिवाचे अंतरी रामनाम आहे। वाचे पैल जाये तरीच कळे॥' - श्रीमामामहाराज, 'पांडुरंग नामजप। हेची माझे महातप॥' - संतवचन, 'माला तो करमे फिरे। जिव्हा फिरे मुखमाही। मन तो दाही दिस फिरे। इह तो सुमरन नही॥' - संतवचन)

(८४)

दुजेमाजी भ्रांती ते काय वसती। म्हणोनिया शांती स्वरूपिया॥१॥
 गुरुलिंगजंगम निमज्जोनी मग्न। व्हावे जी निमग्न आत्मरूपी॥२॥
 वैकुंठाहोनीया आले हे अमृत। सेविताची तृप्त होय जीव॥३॥
 दासरामालागी हनुमंत कृपा। तेणे मार्ग सोपा चिन्मयाचा॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १११३)

जे देहाकार असतात, ज्याची वस्ती कायी - देही - असते, त्यांना द्वैत जाणवते व दुजेपणात भ्रांती निर्माण होते. तेच जे स्वरूपाकार भावीक असतात, ज्यांची वस्ती राघवी असते, जे अद्वैती समरस झालेले असतात, अशा भाविकांना शांती प्राप्त होते.

गुरुलिंगजंगम म्हणजे श्रेष्ठ चैतन्ययुक्त आत्मतत्व. (गुरु म्हणजे श्रेष्ठ, लिंग म्हणजे आत्मतत्व, तर जंगम म्हणजे चैतन्ययुक्त असे श्रीदासराममहाराज सांगत) देहाला विसरून त्या आत्मतत्वाशी समरस होणे, म्हणजे निमज्जोनी मग्न होणे, निमग्न होणे. भ.स.श्रीनिंबरगीकरमहाराज हे देहाला विसरून अद्वैत चैतन्याशी समरस होऊन साधन भक्तीरसात रंगून गेलेले होते. वृत्तीरहित ज्ञानाने म्हणजे निवृत्ती अवस्थेतील स्मरणाने त्रिपुटीचा ग्रास होऊन परब्रह्मी असणाऱ्या ज्योतीशी त्यांची आत्मज्योत मिळून गेलेली होती. त्यांनी सांगितलेल्या साधनाचा अभ्यास करून भ.स.श्रीनिंबरगीकरमहाराज जसे मग्न झाले होते तसे आपण निमग्न व्हावे असे श्रीदासराममहाराजांना वाटते. निमग्न व्हायचे म्हणजे काय? असे श्रीअंबुरावमहाराजांना एकाने विचारले असता ते म्हणाले, “भ.स.श्रीनिंबरगीकरमहाराज जसे साधनी मग्न झाले तसे आपण मग्न होणे म्हणजे निमग्न होणे!” हे येथे आपण लक्षात घ्यावे.

वैकुंठवासी असणाऱ्या भ.स.श्रीनिंबरगीकरमहाराजांनी आपल्यासारख्या जड जीवांच्या उद्धारासाठी वैकुंठाहून भुलोकी येऊन हे अमृतनाम आपणास उपलब्ध करून दिलेले आहे. ते जर साधनाभ्यासाने आपण सेवन केले तर जीव आत्मतृप्त होणार आहे.

भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराज यांचे कृपेने हे नामामृत श्रीदासराममहाराजांना प्राप्त झाले व चिन्मयमार्ग त्यांना सोपा झाला. ते आत्मरूप - ब्रह्मरूप - चैतन्यरूप - होऊन गेले. (‘दुजीयाला भ्रांती भाविकाला शांती। साधुंचिया वृत्ती लीन झाल्या॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘ते तू गुरुलिंगजी माझे। जे येकलेपणीचे विरजे। जयालागी वोलांडिजे। अद्वैतबोधू॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘निमग्न तो सदा जैसा मकरंद। अंतर्बाह्य भेद वेगळाले॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘संत तो अद्वैती समरस झाले। रंगोनिया गेले भक्तीरसी॥। नामसंकीर्तन उरले त्या ठाया। देहभाव लया गेला त्यांचा॥। त्रिपुटी ग्रासिली वृत्ती स्थीर झाली। ज्योतीसी मिळाली आत्मज्योती॥। दासराम ऐशा संतासी शरण। वंदितो चरण प्रेमभावे॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘ज्योत परब्रह्मी जाणा। जनी म्हणे निरंजना॥’- संत जनाबाई)

(८५)

तीर्थ जावोनिया आठवले ब्रह्म। तेथे काय काम आम्हा तरी॥१॥
 ब्रह्म आठवणे हे तो खरे नव्हे। परी जगी व्हावे ब्रह्मरूप॥२॥
 ऐसा तो उपाव सांगा संतजन। जेणे वर्मखूण ठायी पडे॥३॥

दासरामालागी नामाचा उपाय। जेणे तरणोपाय जड जीवा॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११११)

तीर्थक्षेत्राला जाताना होणाऱ्या त्रासाने किंवा तीर्थक्षेत्राला गेल्यावर तिथे असणाऱ्या गर्दीने, गैरसोयीने तीर्थक्षेत्राचे ठिकाणी अनुभवाला येणाऱ्या बाजारू वृत्तीने होणाऱ्या शारीरिक, मानसिक त्रासाने जर ब्रह्म आठवत असेल तर या तीर्थयात्रा करण्याला काय अर्थ? तीर्थचे ठिकाणी गेल्यावर संशयाची निवृत्ती होऊन भाव धरला व विशेष श्वास निश्चास तो देव अनुभवाला आला, आत्मज्ञानाची प्राप्ती झाली तर तीर्थयात्रा सफल झाली असे समजतात. नाहीतर तीर्थयात्रा झाली अशी नुसती मनाची समजूत होते. हाताला काहीही येत नाही. नुसता मनःस्ताप. तीर्थला जाऊन या त्रासाने, मनःस्तापाने ब्रह्म आठवणे हे काही खरे नाही. तर उगमदर्शनाने पवित्र तीर्थरूप होणे - तीर्थराव होणे - ब्रह्मरूप होणे, ब्रह्मभाव प्रगट होणे महत्त्वाचे.

तीर्थरूप झालेले तीर्थराव संतच काही तीर्थदर्शनाचे वर्म सांगू शकतात की ज्यायोगे अनुभवाच्या खुणा प्राप्त होतील.

श्रीदासराममहाराजांना संतांच्याकडून साधनी काळवेळ नाही अशा सर्वकाळी त्रिवेणी संगमी निर्विकल्प नामाची प्राप्ती झाली. नामाची प्राप्ती होणे हाच जडजीवांसाठी उद्घाराचा मार्ग आहे. खरा तरणोपाय आहे. ('गेलो काशी विश्वेश्वरा सेतुबंध रामेश्वरा | परी संशय फिटेना पुर्व गुण पालटेना ॥', 'येक बळाचे निवडले | ते पोहतची उगमास गेले | उगमदर्शनि पवित्र जाले | तीर्थरूप ॥' - श्रीसमर्थ, 'जयाचे नाव तीर्थरावो | दर्शनि प्रशस्तिसी ठावो | जयाचेनी संगे ब्रह्मभावो | भ्रांतासही ॥', 'न संडी रे भावो टाकी रे संदेहो | रामकृष्णी टाहो नित्य फोडी ॥', 'तीर्थत्रीती भाव धरी रे करुणा | शांती दया पाहुणा हरी करी ॥', 'तीर्थत्रितनेम भावेवीण सिद्धी | वायाची उपाधी करिसी जना ॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'विश्वास तो देव | म्हणोनी धरियेला भाव ॥' - श्रीतुकाराममहाराज)

(८६)

एकांती लोकांती देहांतीही नाम। प्रचिती उत्तम स्वये देती॥१॥

ऐसे ते गोविंद माझे पितृदेव। थक झाला जीव देखोनिया॥२॥

हनुमंती गोविंद पूर्ण तो आनंद। जहाले अभेद अद्वैतची॥३॥

अंतरीया खेळे माझा रेवणसिद्ध। सांप्रदाय बोध दासरामा॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १११५)

मरणाच्या वेळी देहांती जसे आठवते तशी गती प्राप्त होते. सद्गती जर प्राप्त व्हावी असे वाटत असेल तर त्याचे - चैतन्याचे - स्मरण (जाणीव) अंतःकाळी व्हावे लागेल व अंतःकाळ कधी येणार हे माहीत नसल्याने ही चैतन्याची जाणीव अखंडच व्हावी लागेल. अर्थात अवस्थात्रयी सावधान होणे म्हणजे सद्गती प्राप्त होणे. सद्गती प्राप्त झाली की त्याला सदोदीत साक्षात्कार सहज होतो. त्याला देहांतीही नाम साधते नंतरही त्याचे वास्तव्य नामातच राहते.

ही चैतन्याची जाणीव होणेसाठी साधनी देहाचा, मनाचा लय साधावा लागेल. देहाचा, मनाचा लय साधला तर प्राणाचाही लय साधतो. चैतन्याचे अखंड स्मरण प्राप्त व्हावे असे जर वाटत असेल तर प्रथम एकांती (देहाचा, मनाचा लय साधून) एकवीधतेने कामक्रोधअभिमानरहीत अवस्थेत चैतन्याची जाणीव हे रामनाम साधावे लागेल. या रामनामाच्या त्रिकाल नित्यनेमाने अखंड एकांताचा अनुभव प्राप्त होतो व लोकांतातही जनासहित काळाचे सार्थक होते. असे एकांती,

लोकांती नाम साधले तर देहांतीही रामनाम साधते.

आमच्या श्रीमामामहाराजांनी हे रामनाम एकांती, लोकांती, देहांतीही साधले. याची उत्तम प्रचिती जाहीरपणे सर्वांना आणून दिली. शेवटच्या दिवशी सकाळी ६ वाजता शरीराच्या नाड्या सुटलेल्या असताना, शरीराच्या अत्यंत विकलांग अवस्थेत त्यांच्या नित्यकीर्तनाच्या सायंकाळी पाच यावेळी मान वर करून ‘श्रीराम जयराम जयजयराम’ या त्यांच्या महामंत्राचा सर्वांना म्हणणेचा आदेश दिला व याही देहाच्या विकल अवस्थेत अखंडीत वाचेने श्रीरामस्मरण हे कीर्तन - साधन - सुरु आहे याची प्रचिती सर्वांना दिली. असे अखंड कीर्तनाने हरीरूप होऊन हरीभक्तीचा कळस गाठलेले श्रीदासराममहाराजांचे पितृदेव श्रीगोविंद होते. आज तरी श्रीबापुरावांचे कीर्तन राहते की नाही हे पाहण्यासाठी काही नाठाळ माणसे आली होती. त्यांना मनोमन आश्रयाचा धक्काच बसला. त्यांचे चेहरे अगदी पाहण्यासारखे झाले हे सांगणे नकोच.

सद्गुरु श्रीनारायणमहाराजांच्या कृपाप्रसादाने साधनाभ्यास केल्याने तुर्यावस्थेत माघ व.३ गुरुतृतीया या दिवशी भ.स.श्रीतात्यासाहेबमहाराजांचे साक्षात चैतन्यरूप प्रकाशदर्शन झाले. प्रकाशदर्शनाने सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होऊन द्वैतभाव संपूर्णपणे नासून गेला. ते हनुमंतरूप होऊन गेले. ते अद्वैती संपूर्णपणे समरस होऊन गेले. अद्वैती सर्वसुखाची, पूर्ण आनंदाची प्राप्ती झाली. दासा हृदयी जे अचल हनुमान प्रत्ययाला आले होते, त्यांनीच त्यांचेकडून अडतीस वर्षे कीर्तनभक्ती आचरवून घेतली. श्रीतात्यासाहेबमहाराजांची सत्ता काय काम करते याचा प्रत्यय सर्वांना आला.

अंतरी ज्या चराचराचे मूळ अशा भ.स.श्रीरेवणसिद्धांचे पायी नमन साधून श्रीमामामहाराजांचा श्रीरामपाठ पूर्ण सांग झाला तेच चराचराचे मूळ, संप्रदायाचे मूळ भ.स.श्रीरेवणसिद्ध श्रीदासराममहाराजांचे अंतर्यामी प्रगट झाले व त्यांच्या कृपेनेच हा संप्रदायबोध श्रीदासराममहाराजांना प्राप्त झाला. सद्गुरु श्रीदासराममहाराज यांचे कृपेने हा संप्रदायबोध मला व आपणा सर्वांना प्राप्त व्हावा अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो. (‘आणि मरणी जया जे आठवे। तो तेची गतीते पावे। म्हणोनी सदा स्मरावे। मातेची तुवा॥।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘सद्गती झालिया सहज साक्षात्कार। होईल उद्धार पूर्वजांचा॥’, ‘राम राम म्हणता जावा माझा प्राण। एवढे कृपादान तुमचे मज॥।’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘हरी बोला एकांती। हरी बोला लोकांती। देहत्यागांती हरी बोला॥।’, ‘अवस्थात्रयी सावधान। हेची भगवंताचे भजन। हेची परमात्म्याचे पूजन। हेची समाधान जीवाशीवाचे॥।’, ‘एका जनार्दनी नित्यनेम। नित्य वाचे रामनाम॥।’ - श्रीनाथमहाराज, ‘नित्यनेम प्रातःकाळी। माध्यान्हकाळी सायंकाळी। नामस्मरण सर्वकाळी। करीत जावे॥।’, ‘अखंड येकांत सेवावा। अभ्यास करीतची जावा। काळ सार्थकची करावा। जनासहित॥।’, ‘आधी देखिला देहधारी। मग पाहावे जगदंतरी। तयाचेनिया उपरी। परब्रह्म पावे॥।’, ‘म्हणोनी सर्वसाक्षी मन। तेची जालिया उन्मन। मग तुर्यरूप ज्ञान। ते मावळोन गेले॥।’ - श्रीसमर्थ, ‘ते चितप्रकाशे द्वैतभाव नासे। सत्तारूप कैसे कळो येई॥।’, ‘दासा हृदयी हनुमान। सदा करी तो कीर्तन॥।’ - श्रीमामामहाराज केळकर, ‘अखंडीत वाचे श्रीरामस्मरण। हेची पै कीर्तन दासालागी॥।’ - श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस, ‘संत तो अद्वैती समरस झाले। रंगोनिया गेले भक्तीरसी॥। नामसंकीर्तन उरले त्या ठाया। देहभाव लया गेला त्यांचा॥।’ - श्रीदासराममहाराज, ‘एक आहे बाबा तेथे द्वैत काही नाही। अद्वैताचे सुख ते निश्चल। निर्गुण शोधून पाही॥।’ - श्रीचिमडमहाराज, ‘गोविंद करी रेवणसिद्धपदी नमन। रामपाठ पूर्ण सांग झाला॥।’ - श्रीमामामहाराज, ‘सद्गुरु एकांतासी नेतो। हस्त शिरी ठेवतो। तनुमन घेवोनिया जातो। जीव मारूनी जिववितो॥।’ - स्वामी निरंजन रघुनाथ, ‘देह माझे मन माझे। अवघे नेले गुरुराजे॥। आम्ही गुरुनाथपंथी। सोपान मार्ग गेले एकांती॥।’ - संत वेणाबाई, ‘येर तनुमनुप्राणी। जे निरंतर माझेयाची वाहणी। ते देहाचा निर्वाणी। मीचिहोती॥।’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(८७)

दृश्य ते चंचल दृष्टी ते चंचल। मन ते चंचल चांचल्याने॥१॥
 कैसेनी पहाणे होईल निश्चल। द्रष्टा हा निश्चल कासयाने॥२॥
 हरीनामजपे साधते सकळ। ब्रह्म घननीळ निश्चल दृष्टी॥३॥
 डोळिया फाडोनी नामजप साधिला। दासराम धाला नामब्रह्मी॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १४६)

(८८)

ज्याची चांग असे दृष्टी। तया चांग दिसे सृष्टी॥१॥
 ज्याची दृष्टी न चंचल। तेथून काळ काढी पळ॥२॥
 अहो दृष्टी निर्विकार। तेथे कैचा तो विकार॥३॥
 दृष्टी चांग होण्या जाण। मन करावे सुमन॥४॥
 मन चांग होण्या जाण। दास म्हणे नाम खूण॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १३०)

(८९)

ज्याची चांग दृष्टी आहे। तेथे काय उणे पाहे॥१॥
 सर्वसुख समाधान। परब्रह्माचे देखणे॥२॥
 चांग दृष्टी प्राप्त होता। देव भेटेल तत्वता॥३॥
 चांग दृष्टीचे देखणे। न कळे सद्गुरुवाचून॥४॥
 दास म्हणे ऐशी दृष्टी। दावी एक जगजेठी॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ३७८)

(९०)

चर्मचक्षुने हो पाही। खरा देव दिसत नाही॥१॥
 अंतरचक्षुचे सामर्थ्य। खरा देव दिसे सत्य॥२॥
 जो का डोळ्याचाही डोळा। तोची दावी घननीळा॥३॥
 दास म्हणे रे आंधळ्या। शरण जाता देती डोळा॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ३७९)

(९१)

विरोधेची झाला दृष्टीचा आभास। समता सर्वेश सर्वाघटी॥१॥
 चंचळेची कैचा विरोध अनेकू। सहाय्य ते एकू निश्चळेची॥२॥

द्वैत तेची भास अद्वय अविनाश। दासराम हरीस भजे सदा॥३॥

(श्रीदासरामगाथा अभ्यंग क्र.२९)

दृश्य हे बदलणारे आहे. ते एका अवस्थेत कधीही राहू शकत नाही. दृश्यातील प्रत्येक अणू परमाणूत चलनवलन आहे. श्रीदासराममहाराज सांगायचे, “गतीमुळे पदार्थ आहे म्हणून पदार्थाला गती आहे. अहो विश्व एका गतीने धावते आहे. संसार, स्थिरवील - अस्थिर - आहे. ते एका गतीने धावते आहे म्हणून ते स्थिर वाटते इतकेच.” या दृश्याच्या चंचळत्वाने दृश्याशी तादात्प्य असणारे मन हेही चंचळच आहे. ते कधीही एकाग्र होत नाही. मन चंचळ असल्याने दृष्टीही चंचळच. ती कोठेही स्थिर होऊ शकत नाही. कितीही दृश्य पहा, समाधान होत नाही. म्हणून स्वप्नात स्वप्नसृष्टी, कल्पनेने कल्पनासृष्टी माणूस पाहतो. तेही कमी पडते म्हणून सिनेसृष्टी, दिवसरात्र टीव्ही चॅनेल पाहतो पण एवढे पाहून डोळ्यांची भूक काही भागत नाही. कितीही दृश्य पाहा, समाधान होत नाही म्हणून सुख समाधान होण्यासाठी दृष्टी चंचळ. दृष्टी चंचळ असल्याने द्रष्टा आत्मा हाही चंचळच राहतो. या चंचळत्वाने दृष्टीला सृष्टीचा - विश्वाचा आभास होतो आहे. चंचळत्वाने ‘देखणे येकाचे येक’ होऊन विपरीत ज्ञान होते. एक असताना अनेक भासते. दृष्टीला सत्य चैतन्य न प्रतीत होता उपाधीच भासमान होते. अविनाशी अद्वैत न प्रत्ययाला येताना विनाशी द्वैतच जाणविते. तेच जर मनातील विकल्प नाहीसा होऊन मनात विकल्परहीत सत्य संकल्प उरला, मनाचे सुमन - सर्वसाक्षी मन - सज्जन मन - ज्ञाले तर सत्य प्रतीत होते. संशयाची निवृत्ती होऊन भाव धरला जाऊन आत्मज्ञानाची प्राप्ती होते. मन चांग झाले की दृष्टी चांग होते. ज्ञानदृष्टी - अंतरचक्षू - उघडल्याने आत्मसुख होते. त्याच्या चांगदृष्टीला सृष्टी न येता सर्वत्र एक जगजेठी परमात्मा - खरा देव येतो. काय उणे होऊन तो देहीच विदेही होतो. देहाच्या विसराने सर्वसुख, विदेहीसुख, समाधान प्राप्त होते. चंचळ असणारी दृष्टी देवदर्शनाने - स्वरूपदर्शनाने निश्चळ होते. विश्वाचा आभास मावळल्याने तेथे काळाचे कामच उरत नाही. एक आत्मा सर्वत्र प्रतीत ज्ञाल्याने दृष्टी निर्विकार होते. त्याच्या दृष्टीत काम क्रोध असा कोणताही विकार उमटत नाही. तो वृत्ती संथ होऊन वासनारहीत होऊन संतच होतो.

हे मन चांग - उत्तम - होण्यासाठी काळवेळ नाही अशा सर्वकाळी नाम साधावे लागेल. जो खच्या अथवि देवाला विसरला आहे अशा आंधव्या माणसाला गुरुकृपेने देव दाखविणारा डोळा प्राप्त होतो. गुरुकृपेने चर्मचक्षू जर मिटले म्हणजे डोळ्यातील दृश्य नाहीसे झाले तर हा देव दाखविणारा डोळीयाचा डोळा - नयन - उघडतो. त्याला पश्चात असणारा ताप - प्रकाश - दिसतो, गुरुरूप दिसते. त्याचे मन संपूर्णपणे मुरते. सर्वसाक्षी मनाचे उन्मन होते. मन चांग उत्तम होते. त्याला मौनजप साधतो. संकल्पविकल्परहित निर्विकल्प नामाने अगणित पुण्य प्राप्त होऊन निर्विकल्प ब्रह्माची प्राप्ती होते. तो अखंड ब्रह्मस्वरूप होतो. तो ब्रह्म होऊन ब्रह्मीच खेळतो. (‘डोळा उघडेना उघडेना। पश्चात्ताप घडेना॥’ - निजानंद, ‘आत्मसुख घ्यारे उघडा ज्ञानदृष्टी। वाऊगी चाऊटी नका करू॥’, ‘तुका म्हणे जन सारेची आंधळे। गेले विसरून खच्या देवा॥’ - श्रीतुकाराममहाराज, ‘अस्थीचा देही मासाचा डोळा। पाहेन म्हणे ब्रह्माचा गोळा। तो ज्ञाता नव्हे आंधळा। केवळ मूर्ख॥’ - श्रीसमर्थ, ‘ब्रह्म होऊनी ब्रह्मीच खेळे। केशव त्याच्या चरणी लोळे॥’ - श्रीकेशवस्वामी)

(९२)

आकार हा कैचा वस्तुबरोबरी। नाशिवंत परी वस्तु झाके॥१॥
चंचळे आकार आकारेची गुण। चिद्गुणे हे भिन्न भाव दावी॥२॥

भूल घाली मना उभवी वासना। वस्तु आकळेना निजत्वाची॥३॥
 निज ते अपार अपार ते निज। गुरुकृपा गूज गुरुभक्ता॥४॥
 निश्चल निश्चल निःशब्द वस्तु पूर्ण सत्य। नासिता हे द्वैत दासरामी॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.२७)

नाशिवंत पण आत्मवस्तुला झाकणारा आकार वस्तुबरोबर कसा असतो? चंचलत्वाने हे उपाधीचे लेणे आत्मवस्तुला प्राप्त होते. निश्चलाच्या ठिकाणी कल्पनेने चंचलत्व निर्माण होते त्याला चैतन्य म्हणतात. या कल्पनेने - चंचलत्वाने - ही भूतसृष्टी आत्मवस्तूचे ठिकाणी भासमान होते - साकार होते. कल्पनेने साकार झालेली भूतसृष्टी कल्पनेच्या निरासाने नाहीशी होते व निर्विकल्प अवस्थेत सत्य अविनाशी आत्मवस्तू अनुभवाला येते. छत्तीस तत्वांचे साकार पंचमहाभुतांचे क्षेत्र व चंचल चैतन्यरूपी क्षेत्रज्ञ एकत्र आल्याने जग निर्माण होते व जगाच्या जाणीवेने आत्मा - चैतन्य - संसारी होतो. अव्यक्त वस्तूच्या ठिकाणी कल्पनेने दिसणारा आकार व आकाराची जाणीव हे दोन्ही भाव रामकृष्ण या चिदगुणामुळे, संसरणामुळे प्रगट होतात. मनाला आकाराची भूल पडते व वासनेमुळे जन्ममरण हा संसार मागे लागतो. हा संसार जोवर सुटत नाही, तोवर कल्पना जाता जात नाही, निजत्वाची आत्मवस्तु आकलन होत नाही. गुरुकृपेने जे वासनेपासून मुक्त होतात, कल्पना सरून जे निर्विकल्प होतात व कल्पनेच्या पलीकडे असणारे निश्चल निशब्द पूर्ण सत्य स्वरूप अनुभवतात, त्याचे द्वैत नासून ते अद्वैती समरस होतात, ते निजस्मरणी भक्त होतात. अपार अमर्याद अशा निजत्वाचा ते अनुभव घेतात. ('निश्चलामध्ये चंचल। तेची कल्पना केवळ। अष्टधा प्रकृतीचे मूळ। कल्पनारूप।।', 'निश्चली चंचल चेतले। म्हणोनी चैतन्य बोलिले। गुणसमानत्वे जाले। गुणसमाध्य ऐसे।।', 'जे जे काही साकार दिसे। ते ते कल्पांती नासे। स्वरूप ते असतची असे। सर्वकाळ।।', 'माया सगुण साकार। माया सर्वस्व विकार। माया जाणिजे विस्तार। पंचभूतांचा।।', 'जे मन बुद्धी अगोचर। जे कल्पनेहून पर। ते अनुभविता साचार। द्वैत कैचे।।' - श्रीसर्मथ, 'तैसे भूतजात माझ्या ठायी। कल्पिजे तरी आभासे काही। निर्विकल्पी तरी नाही। तेथ मीची मी आघवे।।', 'जे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगे। होइजे येणे जगे। आत्मा गुणसंगे। संसारिया।।'- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(९३)

विकृती आहे ज्यात। तया आहे आदीअंत॥१॥
 सत्य नोहे भास। कैचे जन्ममरण त्यास॥२॥
 सत्य हे अढळ। तेणे निर्मिले सकळ॥३॥
 गुरुराज म्हणे। रूपी जडा मने प्राणे॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.४३९)

मरण ही शरीरधारकाची प्रकृती असून त्यामध्ये असणारे आयुष्य ही विकृती आहे. श्वासोच्छवास या कृतीने शरीरास आयुष्य लाभते. अर्थात श्वासोच्छवास हीच ती विकृती आहे. श्वासोच्छवास ही विकृती शरीरात असल्याने शरीराला आदीअंत किंवा जन्ममरण असते. जे जे काही साकार दिसते त्या त्या गोष्टींना जन्ममरण असते. अर्थात सर्व साकार गोष्टीत हा श्वासोच्छवास असतो. प्रत्येक अणू परमाणूत स्पंद - चलनवलन - असते. याचा अर्थ प्रत्येक अणूत, परमाणूत, पेशीत श्वसन आहे. श्वसन असल्याशिवाय हालचाल कशी होईल? अर्थात सारे साकार विश्व सजीव आहे. तसे जड असे काहीच नाही.

अव्यक्ताचे ठिकाणी दिसणारा आकार निर्माण करण्यासाठी कतर्याशिवाय जी कृती दिसते त्या श्वासोच्छवासालाच विकृती म्हटले आहे. या विकृतीमुळे साकार आकृती दिसते. या श्वासोच्छवासामुळे - संसरणामुळे - जन्ममरण या क्रियेमुळे - येणे जाणे या क्रियेमुळे - सत्य आत्मा कळत नाही तर नाशिवंत साकार जग मनाला भासमान होते. ते भासमान होणारे साकार जग नाशिवंत आहे म्हणून त्याला खोटे भास असे म्हटले जाते. सत्य आत्म्यावर कल्पनेने चंचळत्व ही विकृती भासमान होते. सत्य आत्म्यावर विकृतीचा भास होणे याला जन्म म्हणतात. अर्थात विकृतीचा भास नाहीसा होणे म्हणजे मरण होय. कल्पांती कल्पना नाहीशी झाल्यावर विकृतीचा भास नाहीसा झाला की विश्वाचा आभास मावळतो व लोपलेले सत्य स्वरूप प्रगट होते. साधनाभ्यासाने, मनोलयाने हा विकृतीचा भास नाहीसा झाल्यावर - मेल्यावर - सर्वकाळी असणाऱ्या स्वरूप दर्शनाने - गुरु दर्शनाने - खरे साधन सुरु होते.

हे सत्य निश्चळ कधीही न ढळणारे अढळस्वरूप अंतरी आढळते. या निश्चळ स्वरूपाचे ठिकाणी कल्पनेने चंचळत्व निर्माण झाले. त्या चंचळ चैतन्यापासून या जड विश्वाची निर्मिती झाली आहे. म्हणजे एका अथवा अढळ सत्यानेच हे विश्व निर्माण केले आहे.

या अढळ सत्यापर्यंत पोचण्यासाठी प्राणाचा मनाचा एक लय साधावा लागेल. हा एक लय साधला असता तत्वांचा तत्वात निरास होऊन सारा दृश्य भ्रम लयाला जाऊन विमलशुद्धस्वरूपज्ञान होणारे आहे. तो साधक स्वरूपाकार होणारा आहे. असे गुरुराज सांगत आहेत. ('सत्यावरी जे का भासाची विकृती। तयासी म्हणती जन्म बापा॥', 'प्राणाचा मनाचा एक लय होता। तत्वे तत्व सारिता पवनसिद्धी॥। पवनसिद्ध झालिया प्रगटे आत्माराम। येतसे निष्कर्म हातालागी॥'- श्रीदासराममहाराज, 'मरण प्रकृतिः शरिरिणं विकृती र्जीवित मुच्यते बुधैः॥।' - संस्कृत वचन, 'जडाचे मूळ ते चंचळ। चंचळाचे मूळ ते निश्चळ। निश्चळासी नाही मूळ। बरे पाहा॥', 'भ्रमरूप विश्व स्वभावे। तेथे काय म्हणोनी सांगावे। निर्गुण ब्रह्मावेगळे आघावे। भ्रमरूप॥', 'धरिता सो सांडिता हं। अखंड चाले सोहं सोहं। याचा विचार पाहता बहू। विस्तारला॥', 'सोहं आत्मा स्वानंदघन। अजन्मा तो तुची जाण। हेची साधुचे वचन। सदृढ धरावे॥', 'जेथे नाही दृश्यभान। जेथे जाणीव हे अज्ञान। विमलशुद्धस्वरूपज्ञान। यासी बोलिजे॥'- श्रीसमर्थ)

(९४)

चैतन्याच्या वाच्या तुला माझा नमस्कार।
तुझा नादप्रकाश हाची आम्हा साक्षात्कार॥१॥
तुझे स्फुरण सदा हाची अनुग्रही निर्धार।
तेथे तादात्म्यता हाची भक्तीचा बडीवार॥२॥
तुझा ध्वनी कानी घुमे तोची जयजयकार।
मनाची शुद्धता हाची मोठा चमत्कार॥३॥
सकल देव धर्म पंथ तूची आम्हा साचार।
मायबाप गुरु दासरामी तू साकार॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. १०४३)

भुतांतरी जो ब्रह्मांश आहे, त्याला गगन म्हणतात. या गगनामध्ये वायुरूप चैतन्य हे आहेच पण ते निश्चळ असले की

ते गगनावेगळे जाणवत नाही. ब्रह्मांशामध्ये कल्पना निर्माण झाली की चंचळत्व निर्माण होते, गगनामधील वायुची जाणीव होते. या निश्चळामध्ये कल्पनेने निर्माण झालेले चंचळत्व म्हणजे चैतन्य होय. या जड विश्वाचे मूळ हे चंचळ चैतन्य असून या चंचळ चैतन्याचे मूळ हे निश्चळ चैतन्य आहे. या निश्चळ किंवा चंचळ असणाऱ्या चैतन्याच्या वाच्याला श्रीदासराममहाराज नमस्कार करीत आहेत. श्रीदासराममहाराजांनी या चैतन्याचा वाच्यावर प्रेम केले. या वाच्याची मौज अनुभवली. सर्व विश्वात कणाकणात पसरलेले चैतन्य त्यांनी अनुभवले. त्यांची सारी कीर्तने या चैतन्याभोवती फिरायची. त्यामुळे त्यांचे कीर्तनात चैतन्य जाणवायचे. अर्थात श्रोता आणि वक्ता देहभान विसरून जायचे.

जड विश्वाच्या उपाधीत गुप्तरूपाने असणारे सर्वगत विश्वाचे मूळ असे असंग साक्षीभूत केवळ आनंदाचे चैतन्य चंचळ वायुरूप आहे. मूळमायेपासून विश्वाच्या निर्मितीपर्यंत सारे कर्तृत्व या वायुरूप चैतन्याचेच आहे. या चंचळ चैतन्याच्या सर्वेनेच सारे विश्व चलनवलन करते. या चलनवलनानेच चैतन्याची जाणीव होते. म्हणूनच या चैतन्याच्या वाच्याला देवांचा देव म्हटले जाते.

सारे देव, ही भूतसृष्टी वायुरूप आहे. म्हणजे चैतन्यावर या देवाचे, भूतसृष्टीचे अस्तित्व अवलंबून आहे. हे सारे विश्वात सामान्यपणे असणारे चैतन्य नादप्रकाशाने जाणवते. म्हणजे चैतन्य हे नादप्रकाशरूप आहे. या चैतन्याचा स्वयमेव नाद हेच त्या देवाचे एक नाम असून त्या चैतन्याचा प्रकाशावेगळा नवलप्रकाश - स्वयंप्रकाश - हेच त्याचे रूप आहे. हे चैतन्याचे (निजत्वाचे) नादप्रकाश - नामरूप - जाणणे हेच त्या देवाचे दर्शन. हाच त्या देवाचा साक्षात्कार.

अनुग्रहाने साधनाभ्यासाने वासनारहित होऊन जन्ममरणरहित अवस्थेत त्या चैतन्याचे 'मी अमूक आहे' हे हृदयदेशी असणारे मितस्त नित्य अखंडीत स्फुरण जाणविणे म्हणजेच कोणत्याही स्थितीत न बदलणारी नामस्मरणाची स्थिती - आपली सहजस्थिती - आपला मुळस्वभाव - प्राप्त होणे. या चैतन्याचे - नामाचे - सतत अनुसंधान असणे हीच श्रेष्ठ भक्ती.

वासनारहित होऊन शुद्ध मनाने देहातीत अवस्थेत चारीवाचेपैल हरीवाचेने चैतन्याच्या वाच्याचा होणारा झणत्कार हाच श्रीहरीचा जयजयकार आहे.

सर्वांचे अंतरी सारखा असणारा आत्मदेव - स्वधर्म, पंथ म्हणजे हे वायुरूप चैतन्य हेच असून ते चैतन्य दाखविणारे मायबाप गुरु श्रीदासरामांचे ठिकाणी तुळ्याच रूपाने साकारले आहेत. ('पंचभूतांमध्ये वास। म्हणोन बोलिजे आकाश। भुतांतरी जो ब्रह्मांश। तेची गगन॥'), 'निश्चळामध्ये चंचळ। तेची कल्पना केवळ। अष्टधा प्रकृतीचे मूळ। कल्पनारूप॥', 'निश्चळी चंचळ चेतले। म्हणोनी चैतन्य बोलिले। गुणसमानत्वे जाले। गुणसाम्य ऐसे॥', 'जडाचे मूळ ते चंचळ। चंचळाचे मूळ ते निश्चळ। निश्चळासी नाही मूळ। बरे पाहा॥', 'मूळमायेपासून सेवटवरी। वायोची सकळ काही करी। वायोवेगळे कर्तृत्व चतुरी। मज निरोपावे॥', 'देव देवता देवते भुते। पृथ्वीमध्ये असंख्याते। परंतु या समस्ताते। वायोस्वरूप बोलिजे॥', 'नादरूप ज्योतीरूप। साक्षीरूप सत्तारूप। चैतन्यरूप सस्वरूप। द्रष्टारूप जाणिजे॥' - श्रीसमर्थ, 'जे विश्वाचे मूळ। जे योगदृमाचे फळ। जे आनंदाचे केवळ। चैतन्य गा॥', 'या उपाधिमाजी गुप्त। चैतन्य असे सर्वगत। ते तत्वज्ञ संत। स्विकारिती॥', 'एऱ्हवी सर्वाच्या हृदयदेशी। मी अमुका आहे ऐसी। जे बुद्धी स्फुरे अहर्निशी। ते वस्तु गा मी॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'वारे हे करी झणकार। श्रीहरीचा जयजयकार। वाचा या सारूनी चार। हरीवाचे हरीचा गजर। देहभानाचा पडला विसर॥', 'वारा माझा मी वाच्याचा। तोची देव या देवांचा॥', 'वारा हा मायबाप। हारवी जो त्रिविधताप। विश्वाचा करी संकल्प। तो आत्मा या जगताचा॥ हा सांगातीचा धर्म। हा संप्रदाय बहु सुगम। निःशब्द रूप आणि नाम। हा दासराम ज्याचा॥', 'आत्मा तोची धर्म नाम तो आचार। संत सदाचार बोलताती॥' - श्रीदासराममहाराज,

‘स्वस्वरूपानुसंधानं भक्तीरिती अभिधीयते॥’ - जगद्गुरु शंकराचार्य, ‘पै गगन जेवढे जैसे। पवनु गगनी तेवढाची असे। सहजे हालविलिया वेगळा दिसे। एन्हवी गगन तेची तो॥’, ‘जरी पवन हालवुनी पाहिजे। तरी गगना वेगळा देखिजे। एन्हवी गगन तो सहजे। असे जैसे॥’ - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज)

(९५)

वारियाची मौज किती घ्यारी रे। वाच्यावरी माझी बहू प्रीती रे॥१॥
 वारा दावी सगुण निर्गुण रे। आत्मवस्तू दावी कशी घ्यारी रे॥२॥
 वारियाच्या हाती जीव सारे रे। वारा हा जीवाचा जीवन रे॥३॥
 शुद्ध जे निरंजन वारे रे। चातुरा मनाचा साक्षी रे॥४॥
 आत बाहेर खेळे वारे रे। वारेची अवघे जाते रे॥५॥
 वारियाने आकाशा गिळिले रे। वारियाने आकाशा फोडले रे॥६॥
 आकाशात वारे हे भरले रे। नामरूप गुणाने नटले रे॥७॥
 संतासी अंकिले वारे रे। दासराम त्याचे पायी लोळे रे॥८॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र.१०२०)

मूळमायेपासून संपूर्ण विश्वनिर्मितीचे कार्य एका चैतन्याच्या वाच्यापासून झाले. सारे कर्तृत्व त्या वाच्याचेच आहे. एका चैतन्याच्या वाच्याने केलेली ही विलक्षण मौजच आहे. श्रीदासराममहाराज या नामरूपात्मक ब्रामक विश्वाकडे चैतन्याची मौज म्हणून पाहतात. त्यांना विश्व पाहताना किंवा कोणतीही गोष्ट पाहताना आधी त्यामागचे चैतन्य जाणविते. त्या विश्वाचे मूळ, सर्वांचे मूळ अशा आनंदाच्या चैतन्यावर ते प्रेम करतात व विश्वनाम परमात्म्याची - विश्वाची - शोभा पाहतात, त्याची मौज लुटतात. चैतन्याचे वारे चंचळ झाले की ते जाणविते ते सगुण. तेच वारे निश्चळ झाले की ते निर्गुण. तुप थिजले किंवा विघुरले ते तुपच असते तसे वारे चंचळ किंवा निश्चळ, ते चैतन्याचे वारेच असते. आपली घ्यारी वायुरूप आत्मवस्तूच हे चैतन्याचे सगुण, निर्गुणरूप आपणाला दाखविते. जीवाचे जीवपण - मीपण - हे देखील वारेच आहे. या जीवाचे जीवन आमचे भ.स.निंबरगीकरमहाराज हे देखील देवाचे देव असे चैतन्याचे वारेच आहेत. सारे संत, देव हे निश्चळ वायुरूप स्वरूपाकार असतात. शुद्ध अनादी जे निरंजन जे ज्ञानाचे विज्ञान झाल्यावर प्रगट होते ते वायुरूपच आहे. चतुर्थ महाकारणदेहातील चतुर सर्वसाक्षी मनातील साक्षी ते वायुरूप चैतन्यच आहे. आत बाहेर सर्वत्र हे चैतन्याचे वारे वारेमाप पसरले आहे. हे जे काही अवघे झाले आहे ते सारे चैतन्याचे वारेच आहे. हे सामान्यपणे सर्वत्र पसरलेले चैतन्य हेच श्रीदासराममहाराजांचे दृष्टीने असामान्य आहे हेच त्यांचे असामान्यत्व आहे.

श्वसनाचे वायुतील त्रिगुण नाहीसे झाल्यावर जे द्वैत द्योतक अनुभव तुर्याविस्थेत येतात व शुन्यत्व पदरात येते ते नभाचे शुन्यत्व ओलांडून, गिळून पलीकडे गेल्यावर मुळमायेच्या पलीकडे जे परब्रह्म राहते ते महाशुन्य निश्चळ वायुरूपच आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘नभाचे शुन्यत्व गिळून। गुणत्रयाते नुरवून। ते शुन्य ते महाशुन्य। श्रुतिवचनसंमत॥’. तर श्रीसमर्थ सांगतात, ‘आधी दृश्य सोडिले। मग शुन्यत्व वोलांडिले। मूळमायेपरते देखिले। परब्रह्म॥’. या वाच्याने आकाश फोडले व विश्वाची उत्पत्ती झाली. ‘आकाशावर प्राणाचा संघात म्हणजे विश्वाची उत्पत्ती’ असे श्रीदासराममहाराज सांगत असल्याचे मला स्मरते आहे. आकाशावर प्राणाचा संघात होतो म्हणजे काय होते? आकाशरूप आत्मा गुणसंगे संसारी होतो.

सत्यावर विकृतीचा भास होतो व साकार विश्वाची निर्मिती होते असे मला वाटते. आकाशरूप महाकारणदेहात नामरूपाने - नादप्रकाशाने - अनुभवाला येणारे हे चैतन्याचे वारेच आहे. संतांनी हे वारेच आपलेसे केले. ‘वारा माझा मी वाच्याचा। तोची देवही देवांचा॥’ ही वाच्याबद्दलची श्रीदासराममहाराजांची केवढी आत्मियता. संत हे या वाच्याशी तादात्म्य पावले व त्यांनी या जगाचे मिथ्यापण ओळखले. अशा वायूरूप संतांचे पायी श्रीदासराममहाराज नमन करतात. (‘सर्व विश्वामाजी असे जे सामान्य। तेची असामान्य दासरामी॥’ - श्रीदासराममहाराज, ‘अष्टदेह थानमान। जाणोन जालिया निरसन। पुढे उरे निरंजन। विमळ ब्रह्म॥’, ‘उत्पत्ती स्थिती संहार जाण। त्याहून वेगळा निरंजन। येथे ज्ञानाचे विज्ञान। होत आहे॥’ - श्रीसमर्थ, ‘वारा ज्ञालो। मग जगासी पाहुनी हासलो॥’, ‘निर्गुण सगुण रूप एकी एक। दावितो कौतुक हरी माझा॥’ - श्रीदासराममहाराज)

(९६)

सर्व काही देव करी। परी तो ज्ञाकिला निर्धारी॥१॥
मायेआड लपला देव। विसरला त्यासी जीव॥२॥
याचे कारण अज्ञान। कवटाळिला अभिमान॥३॥
दास म्हणे अभिमान। दुर्जनाहोती दुर्जन॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११२)

(९७)

बोलता चालता अवघाची देव। सत्य सर्व देव रामराजा॥१॥
तयाचिये सत्ते सर्व निर्मियेले। सुसूत्र चालिले विश्वसार॥२॥
उपाधीमाझारी प्रतीत ते ज्ञाले। जीव ते बोलिले रामरूप॥३॥
विसरोनी रामा मीपणे गुंतले। दुःखात शिरले वाऊगेची॥४॥
गुरुकृपे ज्यांचा मीपणा निघाला। राम त्या बाणला दास म्हणे॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ११३)

(९८)

देहाचिये मध्ये भरले चैतन्य। ओतप्रोत जाण जगी आहे॥१॥
तया ठाई करी मानवा तू प्रेम। जाळोनिया कर्म बहुत हे॥२॥
निमित्तासी प्राणी नाचवितो पाहे। निराळाची राहे आपण गा॥३॥
तेची मुक्तरूप मूळ आत्मरूप। दिसे आपोआप गुरुकृपे॥४॥
गोविंदतनय म्हणे तया ठाई। प्रेम कल्नी राहे तरीच बरे॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ८३)

या चैतन्याच्या वाच्यापासून जड विश्वाची, देहाची निर्मिती झाली व या देहामध्ये, या जगामध्ये देवाचे देव असे चैतन्याचे वारे ओतप्रोत भरून राहिले. या चैतन्याच्या वाच्यामुळे देह चालतो, बोलतो किंवा जगाचे चलनवलन होते. त्याच्या सतेने सारी भूतसृष्टी कार्य करते. त्याच्या सतेने प्राणाचे सूत्र हालते व विश्वाचे चलनवलन होते. म्हणून विश्वात सुसूत्रता आढळते. मनुष्यप्राणी फक्त निमित्तमात्र आहे. तो देवच सारे करतो व आपण नामानिराळा राहतो. मूर्ख माणूस अज्ञानाने अभिमानाने स्वतःला कर्ता म्हणतो व कर्माच्या बंधनात सापडतो, दुःखी कष्टी होतो. कर्तृत्व सारे या वायुरूप देवाचे आहे. हा चिदानंद आत्माराम तेवढा सत्य अविनाशी असून बाकी सारे विनाशी असत्य आहे. हे वारे हा देव उपाधीमध्ये गुपरूपाने जड विश्वाचे मागे लपला आहे. म्हणून या जगाचा आभास होतो आहे. तो विश्वाचे मागे झाकलेला असत्याने त्याचे विस्मरण झाले आहे व जगाचे स्मरण - जाणीव - होते आहे. तो आत्मस्वरूपाला विसरून देहाला मी असे मानतो व देहदुःखाला सामोरे जातो. हा देहाभिमान दुर्जनाहून दुर्जन आहे. 'देह म्हणजे मी' असे मानणाऱ्या देहाभिमानी आत्महत्याच्या माणसाला जन्ममरण हा संसार सुट नाही. त्याला आत्मा कळत नाही. साहजिकच तो मोक्षाला जात नाही. 'मी कर्ता' या कल्पनेच्या उपाधीने जीव ही संज्ञा प्राप्त होते. गुरुकृपेने साधनाभ्यासाने मन घटले, मनोलय साधला तर हा काल्पनिक मीपणा - जीवपणा - नाहीसा होऊन विवेकाने खच्या कर्त्या रामाची ओळख होते. त्याला यश कीर्ती प्राप्त होते. मनोलयाने कर्माची तीन चिमटी राख होते व नैष्कर्म्य साधते व उरलेल्या आत्म्याच्या ठिकाणी बुद्धी अनन्य होते. चित्ताचे विषय चिंतन संपूर्ण चित्तात तो एक भरून राहतो. भगवंताचा प्रसन्नता हा प्रसाद चित्ताला प्राप्त होतो. देहाचे प्रेम कमी होऊन मुळ स्वरूपावर प्रेम जडते. गुरुकृपेने थोरपुण्याने मूळ मुक्तरूप स्वरूप दिसते व तो देवदर्शनाने मुक्त होतो. या मुक्तीवरील गुरुभक्ती महत्वाची. ('विश्वी विश्वंभर। हे तो वेदांतीचे सार॥', 'चाले हे शरीर कोणाचीया सते। कोण बोलविते हरीवीण॥। देखवी ऐकवी एक नारायण। तयाचे भजन चुको नका॥' - श्रीतुकाराममहाराज, 'म्या बोलिविल्या वेदू बोले। म्या चालविल्या सुर्यू चाले। म्या हालविल्या प्राणू हाले। जो जगते चालिता॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'बाहुली मनुष्ये केली। त्या अनेक रूपे दिघली। परी त्यांची सूत्रे सगळी। नाचविसी हाती धरोनी। हे प्रभो विभो अगाध तव किती करणी॥' - कोलहटकर, 'प्रकृती करी कर्मे। ती म्या केली म्हणे भ्रमे। येथ कर्ता येणे नामे। बोलिजे जीवू॥', 'स्वस्तिश्री वटेशू। जो लपोनी जगदाभासू। दावी मग ग्रासू। प्रगटला करी॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'कल्पना उपाधी तेणे झाला जीव। मायोपाधी शिव बोलिजेते॥' - संतवचन, 'तैसे आपुलेनी विसरे। चैतन्याची देहाकरे। आभासोनी अविष्करे। देहपणे जे॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'देह मी वाटे ज्या नरा। तो जाणावा आत्महत्यारा। देहाभिमाने येरझारा। भोगिल्याची भोगी॥', 'कर्त्यासी वोळखावे। यास विवेक म्हणावे। विवेक सांडिता व्हावे। परमदुःखी॥', 'मी कर्ता ऐसे म्हणसी। तेणे तू कष्टी होसी। राम कर्ता म्हणता पावसी। यश कीर्ती प्रताप॥' - श्रीसमर्थ, 'मग कर्मजात गेलिया। मी आत्मा उरे आपण्या। तेथ बुद्धी घापे करूनिया। पतित्रता॥', 'बुद्धी अनन्ये येणे योगे। मज माजी जै रिगे। तै चित्त चैत्यत्यागे। मातेची भजे॥', 'मग अभिन्ना इया सेवा। चित्त मियाची भरेल जेव्हा। माझा प्रसादू जाण तेव्हा। संपूर्ण जाहला॥' - श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, 'मनः कृतं कृतं कर्म॥' - योगवासिष्ठ, 'देही जे का प्रेम। तेची आहे पाप कर्म। मूळरूपी जडता प्रेम। त्याचे नाव पुण्यकर्म॥' - श्रीदासराममहाराज, 'देवाचे दर्शन व्हाया थोर पुण्य। झालिया दर्शन मुक्ती लाहे॥' - श्रीमामामहाराज)

(९९)

राम सर्वत्र संचला। नाही आला आणि गेला॥१॥
 राम महाराज थोर। त्यासी स्मरा वारंवार॥२॥
 राम असता आराम। म्हणोनिया स्मरा राम॥३॥
 दास म्हणे सांगो किती। चार सहा ते वानिती॥४॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ५००)

राम नाही अशी जागा, असा कण या जगात नाही. राम हा सर्वत्र सदा व्यापलेला आहे. तो कधी येतही नाही अर्थात जातही नाही. म्हणजेच तो अनादी अविनाशी आहे. येण्याजाण्याची क्रिया त्या रामाचे ठिकाणी नाही. आपल्या ठिकाणी येण्याजाण्याची क्रिया असल्याने आम्हा विनाशी जनाना तो सर्वत्र असणारा अविनाशी जाणवत नाही. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘म्हणौनी अर्जुना मी नसे। ऐसा कवणु ठाव असे। परी प्राणियांचे दैव कैसे। जे न देखती माते॥’. आपली श्वासोच्छवासाची गती खुंटली, येणे जाणे नाही अशा अवस्थेत सोहं तेही अस्तवले तर श्रीराम सर्वत्र अवतरणार आहेत. तो प्रगट झाला की विश्वाचा आभास मावळणार आहे. श्रीतात्यासाहेबमहाराज सांगतात, ‘श्रीराम अवतरला। जिकडे तिकडे दृष्टीत भरला॥। अवलोकिता दाही दिशा। पडला रामरूपी ठसा॥। गती खुंटली श्वासोच्छवासा। माजी राम कोंदाटला॥। दासाचा हा कैवारी आला॥’. विश्वामध्ये सामान्यपणे सर्वत्र पसरलेले हे रामरूप श्रीदासराममहाराजांचे दृष्टीने असामान्य - थोर - होते. त्यांचे स्मरण वारंवार सर्वकाळी होणे, अखंड होणे महत्त्वाचे. तो हृदयामध्ये आत्माराम आहे म्हणून सर्वसुखाचा आराम प्राप्त होऊ शकत असताना त्याचे स्मरण न करताना आम्ही भ्रांत जीव विषयसुखाची अपेक्षा करतो व कायम दुःखी राहतो. घरी कामधेनू असताना ताक मागत दारोदार आम्ही फिरतोय. याला आता काय म्हणावे? श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘तैसा हृदयामध्ये मी रामू। असता सर्वसुखाचा आरामू। की भ्रांतासी कामू। विषयापरी॥’, ‘म्हणौनी विषयभोगी जे सुख। ते सायंतची जाण दुःख। परी काय कीजे मूर्ख। न सेविता न सरे॥’ तर श्रीसमर्थ सांगतात, ‘घरी कामधेनू पुढे ताक मागे। हरीबोध सांडूनी विवाद लागे। करी सार चिंतामणी काचखंडे। तया मागता देत आहे उदंडे॥’ अशा या आत्मारामाचे महत्त्व चार वेद सहा शास्त्रे अठरा पुराणे गातात यात नवल ते काय? श्रीज्ञानेश्वरमहाराज सांगतात, ‘चहू वेदी जाण षटशास्त्री कारण। अठराही पुराणे हरीसी गाती॥’ (‘ब्रह्म सर्वाशी व्यापक। ब्रह्म अनेकी येक। ब्रह्म शाश्वत हा विवेक। बोलिला शास्त्री॥’), ‘जे दिसेना ना भासेना। जे उपजेना ना नासेना। जे येईना ना जाईना। परब्रह्म ते॥’- श्रीसमर्थ, ‘ते जाणावे केवळ ब्रह्म। जेथे नुरे समविषम। तेथे नाही येणे जाणे। नुरे जाणणे नेणणे॥’ - श्रीदासराममहाराज)

(१००)

देव गजानन रे मानव। देव गजानन रे॥१॥
 मनशुद्धीने रामकृष्णी या। होती द्याघन रे॥२॥
 हरीवृत्तीने साधनी रमुनी। हरी हर विठ्ठली रे॥३॥
 मायबाप तुम्ही संत हरीरूप। एकची हृदी वारे॥४॥
 दासराम हा चरणी विनटची। बोलवी गुरुगुण रे॥५॥

(श्रीदासरामगाथा अभंग क्र. ५५४)

श्री देव गजानन हे मनाचे देव आहेत. अर्थात ते मनामध्ये उपजणाऱ्या बुद्धीचे पण देव आहेत. दुर्बुद्धी ही त्रिगुणात्मक मनामध्ये तर सद्बुद्धी ही शुद्ध सात्विक आधीमनात - सर्वसाक्षी मनात - सज्जन मनात उपजते. निश्चल वायुमध्ये असणाऱ्या जाणीवेतून (गुणातून) त्रिगुणात्मक जाणीवा निर्माण होतात. म्हणून आरंभी असणाऱ्या निर्गुण श्रीगजाननांना गुणांचा ईश असे संबोधिले आहे व बुद्धीची देवता म्हणून श्रीमामामहाराज त्यांना 'स्मरणाचा देव' असेही संबोधतात. गजाएवढ्या स्थानात ते अनुभवाला येतात किंवा गजाएवढे त्याचे आनन - मुख - आहे म्हणून ते गजानन. ही मनबुद्धी त्यांना अर्पण केली की श्रीगजाननांचा अनुभव प्राप्त होतो.

रामकृष्ण या जीवनाचे गतीमध्ये, प्राणापानामध्ये साधनाभ्यासाने मन शुद्ध झाले असता, वासनारहित अवस्थेत देहातीत झालो असता या देहातीत वस्तूची - आद्यतत्वाची - कृपा प्राप्त होते. दृश्यावरती वृत्ती उठणे बंद होऊन वृत्तीवर वृत्ती उठणे या सोहंहंसाच्या अनुवृत्तीने - हरीवृत्तीने - साधनी रमून हरी हरांचे ऐक्याने आत्मविठ्ठलाचा - श्रीगजाननांचा - अनुभव घेता येतो.

हे हृदयात अनुभवाला येणारे चैतन्याचे वारे हेच संत (शाश्वत) हरीरूप आहे, आत्मरूप - श्रीगजाननरूप आहे. ते वारे हेच आपले खरे आईवडील आहेत. आपण सारे पुराण - पुरातन - अशा एका हरीवंशातीलच आहोत.

श्रीगजाननांचे ठायी असणारा त्रिगुणापेक्षा वेगळा विशेष गुण - चौथा शुद्ध सत्वगुण - पाहून त्यांचे ठिकाणी अत्यादे श्रीदासराममहाराज गुणी प्रीती राखून साधनी नमन साधत आहेत.

(‘आधी मन घेई हाती। तोची गणराज गणपती॥’, ‘तया दिसे रूप अंगुष्ठप्रमाण। अनुभवी खूण जाणती ते॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘लंबोदर गिरीजानंदना। पूर्ण करी मनःकामना॥। एका जनार्दनी विनवितो तुज। विद्या द्यावी गजानना॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘स्मरणाचा देव जाणे कोणगाव। टाळी स्वयमेव मुखी नाम॥’- श्रीमामामहाराज, ‘दुर्बुद्धी ते मना कदा नुपजो नारायण॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘सद्बुद्धी दे मजला दुर्बुद्धीचा वीट आला। कामादी वैरी वारी करी निष्काम मजला॥’- श्रीचिमडमहाराज, ‘वायोमध्ये जाणीव गुण। तेची ईश्वराचे लक्षण। तयापासून त्रिगुण। पुढे जाले॥’- श्रीसमर्थ, ‘सोहं हंसाच्या अनुवृत्ती। ज्यांच्या प्राणवृत्ती विचरती। तद्गतप्राण त्याते म्हणती। ही योगस्थिती अती गुह्य॥’- श्रीनाथमहाराज, ‘ॐ नमो जी आद्या। वेद प्रतिपाद्या। जय जय स्वसंवेद्या। आत्मरूपा॥। देवा तुची गणेशू। सकलार्थमतीप्रकाशू। म्हणे निवृत्तीदासू। अवधारी जो जी॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘जेथे दिसती विशेष गुण। ते सद्गुरुचे अधिष्ठान। या कारणे तयासी नमन। अत्यादे करावे॥’- श्रीसमर्थ, ‘वारा हा मायबाप। हारवी जो त्रिविध ताप। विश्वाचा करी संकल्प। तो आत्मा या जगताचा॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘तुका म्हणे पाही। विठ्ठल गणपती दुजा नाही॥’- श्रीतुकाराममहाराज)

(१०१)

रामेश्वर सोमेश्वर ब्रह्म स्वये अससी।
आदी शक्ती तूची जगरूपे नटसी।
तूची माय बाप माहेर जीवासी।
कुलस्वामी तू आमचा तारक आम्हासी॥१॥
जयदेव जयदेव जय रामेश्वरा।
आरती ओवाळू गौरी शंकरा॥२॥

आचरे ग्रामी तुमचा अवतार झाला।
राम ईश्वर ऐक्य रूपे प्रगटला।
जड मूढ भक्ता भक्तीमार्ग दावीयेला।
गोविंदसूत राम वंदीत चरणाला॥२॥

(श्रीदासराममहाराजकृत आरतीसंग्रह पान नं. १६)

श्रीरामेश्वर सोमेश्वर हे आमचे कुलदेव हे स्वये ब्रह्मरूप असून त्यांची विश्वाच्या निर्मितीस कारण असणारी अठळ अविनाश आदीशक्ती जगतरूपाने अनुभवास येते, प्रत्ययास येते. आईवडीलांचे ठिकाणी हीच शक्ती कार्यरत असल्याने जीवाचा जन्म होतो. चैतन्यविरहीत आईवडीलांना मुले होत नाहीत. अर्थात ही वायूशक्ती हीच आपली सर्वांची आई व ही शक्तीच आपले वडील. ही शक्ती ही जीवाचे माहेर असून जग हे जीवाचे सासर आहे. ज्या शक्तीने विश्व चालते तीच शक्ती आपला देहपण चालविते. या देह चालविणाच्या शक्तीला श्रीदासराममहाराज कुळस्वामी असे संबोधतात. ही शक्ती, हा कुळस्वामी साधनाभ्यासाने तारकस्वरूपाने अनुभवाला येतो. या तारकस्वरूपाचे अनुभवाने आपण भवसागर तरणार आहोत; आपण मायेतून तरून जाणार आहोत, आपला उद्धार होणारा आहे.

अशा आपणाला तारणाच्या तारकस्वरूप श्रीरामेश्वर सोमेश्वरांची श्रीदासराममहाराज आरती करतात.

हे तारकस्वरूप तारक श्रीदेव रामेश्वर यांचा अवतार कसा होतो हे आरतीचे पुढील चरणाच्या पूर्वार्धात श्रीदासराममहाराज असे सांगतात, ‘आचरे ग्रामी तुमचा अवतार झाला। राम ईश्वर ऐक्य रूपे प्रगटला।’ हे तारकस्वरूप आचरणाने देहग्रामी अवतरते, प्रगट होते, प्रत्ययाला येते. कोणते आचरण आचरायचे? आपल्या स्वधमचि, निजधर्मचि आचरण करायचे. स्वधमचि, निजधर्मचि आचरण म्हणजे नेमके काय करायचे? कुकर्म न करणे म्हणजे स्वर्धर्म, निजधर्म पाळणे होय. आता कुकर्म करायचे नाही म्हणजे नेमके काय? कर्मफळी आस न करणे, हेतुवीण सत्क्रिया आचरणे म्हणजे कुकर्म न करणे. असा जो फळाची अपेक्षा न करता सत्कर्म आचरतो, स्वर्धर्म आचरतो त्याला रामनामाचे वर्म सापडते. रामनामाचा थोर सदाचार घडून - रामपाठ घडून पापाचा विचार नाही अशा थोरपुण्याने देवाचे दर्शन होते. त्याला मोक्ष मुक्ती प्राप्त होते. त्याचा संसारबंध नाहीसा होतो. तो योगी, वैष्णव होतो. अशा महात्म्यांचे ठिकाणी हरीहरातील भेद नाहीसा होऊन म्हणजे राम, ईश्वर यांच्या ऐक्याने तारक रामेश्वरांचा अवतार होतो. त्यांच्या अंतरी भगवंत रामेश्वर अचळ निवांत राहतात. ते जे स्वभावे बोलतात ते ब्रह्मनिरूपण असते. त्यांच्या मार्गदर्शनाने जडमूढ भक्तांना खरा भक्तीमार्ग समजतो. अशा श्रीदेवरामेश्वरांचे चरणी गोविंदसूत राम वंदन - नमन - करतात. तेच श्रीदासराममहाराज या दुसऱ्या कडव्यातील उत्तरार्धात असे सांगतात, ‘जडमूढ भक्ता भक्तीमार्ग दावियला। गोविंद सूत राम वंदीत चरणाला।’

बाह्यत: पाहिले तर आमचे कुलदेव श्रीरामेश्वर यांचा अवतार कणकवली जवळ आचरे ग्रामी झाला आहे. हे स्थान भगवान शंकरांचे आहे पण मुख्य उत्सव रामनवमीचा. असे हरीहरांचे ऐक्य दाखविणारे, म्हणजेच राम ईश्वर यांचे ऐक्य दाखविणारे हे स्थान जडमूढ भक्तांना त्यांच्या अडचणी दूर करून भक्तीमार्ग दाखविणारेच आहे. त्यांच्या केवळ कृपेने हे केळकर कुटुंबिय आजही सुखरूप आहेत. असेच ऐहीक व पारलौकीक सर्व सुख त्यांच्या कृपेने वंशपरंपरा परमार्थ प्राप्त होऊन सर्व केळकरांना, हरीवंशातील सर्व भक्तांना प्राप्त होवो अशी प्रार्थना करतो व येथेच थांबतो.

(‘वारा हा मायबाप। हारवी जो त्रिविध ताप। विश्वाचा करी संकल्प। तो आत्मा या जगताचा।’ - श्रीदासराममहाराज, ‘देखे अनुक्रमाधारे। स्वर्धमूळ जो आचरे। तो मोक्ष तेणे व्यापारे। निश्चित पावे।’, ‘हा निजधर्म जै सांडे। आणि कुकर्मी रती

घडे। तैची बंधू पडे। संसारीक॥’, ‘परी कर्मफळी आस न करावी। आणि कुकर्मी संगती न व्हावी। हे सत्क्रियाची आचरावी। हेतुवीण॥’, ‘स्वधर्मु जो बापा। तोची नित्यज्ञू जाण पा। म्हणौनी वर्तता तेथ पापा। संचारू नाही॥’, ‘नामसंकीर्तन वैष्णवांची जोडी। पापे अनंत कोडी गेली त्याची॥’, ‘आइके सकळ संमते जगी। अर्जुना गा तोची योगी। तो कर्मे करूनी रागी। नोहेची फळी॥’, ‘अगा योगी जो म्हणिजे। तो देवांचा देवो जाणिजे। आणि सुखसर्वस्व माझे। चैतन्य तो॥’- श्रीज्ञानेश्वरमहाराज, ‘गोविंद म्हणे तोची आपुला स्वधर्म। रामनाम वर्म ज्यात वसे॥’, ‘देवाचे दर्शन व्हाया थोर पुण्य। झालिया दर्शन मुक्ती लाहे॥। रामपाठ करी रामपाठ करी। पुण्याचिये थोरी वणविना॥’, ‘रामनाम मुखी थोर सदाचार। पापाचा विचार ज्यात नसे॥’- श्रीमामामहाराज, ‘हरीहरा भेद। कधी करू नये वाद॥’- श्रीतुकाराममहाराज, ‘आत घेता हरी टाकिता तो हर। भिन्नत्व विचार आहे कोठे॥’- संतवचन, ‘जया अंतरी भगवंत। अचळ राहिला निवांत। तो स्वभावे जे बोलत। ते ब्रह्मनिरूपण॥’- श्रीसमर्थ)

सद्गुरुं सावळा। धरोनिया सोवळा। बापरखुमादेवीवरु। सद्गुरुं सावळा॥१॥
 पाहिला म्या डोळा। पाहिला म्या डोळा। घननीळ सावळा। पाहिला म्या डोळा॥२॥
 चंद्रशेखराला। आनंद मनाला। न ये सांगायला। ज्याचा त्यासी॥३॥

(ती.प.पू.श्रीअण्णामहाराजांनी केलेला अभंग)

हा अभंग ती.प.पू.अण्णांना त्यांचे बालपणीच स्फुरला आहे. बालपणी संकल्पविकल्परहित अवस्थेत भोव्या शुद्ध भावातून हे गीत प्रगट झाले आहे. र ला र, ट ला ट करून जमवलेले हे काव्य नव्हे.

श्रीदासराममहाराजांचे शब्दात या अंतःस्फूर्ती काव्याला ‘आत्मयाची काव्यस्फूर्ती’ असे म्हणता येईल. ही आत्मयाची काव्यस्फूर्ती जेव्हा निःश्वास अकरा अंगुळे खाली वहातो तेव्हा होते.

श्रीदासराममहाराज स्वानुभवाने सांगतात, ‘एकादश अंगुळे जरी होय वहाती। तरी काव्यस्फूर्ती आत्मयाची।’ माझे माहितीप्रमाणे हा अभंग त्यांना ते पालघर येथे श्रीदादांचेबरोबर श्रीमती माईसाहेब दांडेकर यांचेकडे निरूपणाचे कार्यक्रमासाठी गेलेले असताना स्फुरला आहे. यातील पहिले दोन चरण ज्यात त्यांनी सावळे घननीळ सद्गुरुं पाहिल्याचे सांगितले आहे, ते श्रीअण्णांना स्फुरले. पण सद्गुरुं दर्शनाने झालेला आनंद त्यांना शब्दात सांगता येईना. हे श्रीदादांनी ओळखले व श्रीदादांनी शेवटचा चरण पूर्ण केला. तो असा, ‘चंद्रशेखराला। आनंद मनाला। न ये सांगायला। ज्याचा त्याला।’

या अभंगात श्रीअण्णांनी त्यांनी पाहिलेले सद्गुरुं कसे आहेत, ते निर्गुणरूपातील दर्शन केव्हा होते, ते पाहिल्यानंतर त्यांची काय अवस्था झाली याचे वर्णन केले आहे. ते अभंगाचे प्रथम चरणात सांगतात, ‘सद्गुरुं सावळा। धरोनिया सोवळा। बापरखुमादेवीवरु। सद्गुरुं सावळा॥’ हे जे सद्गुरुंच्या रूपाचे वर्णन आहे ते त्यांच्या देहाकृतीच्या रूपाचे नसून, ते त्यांच्या निर्गुण साकार स्वरूपाचे वर्णन आहे. हे वर्णन हृदयस्थ बापरखुमादेवीवरु विठ्ठलाचे, सद्गुरुंचे आहे. आपले गुप्तरूप हेच खेरे गुरुरूप आहे. आत्मविठ्ठल - आत्माराम हाच गुरु, गुरु हाच आत्माराम, आत्मविठ्ठल. हेच श्रीअण्णा पहिल्या चरणाच्या उत्तराधीत सांगत आहेत. ते म्हणतात, ‘बापरखुमादेवीवरु। सद्गुरुं सावळा।’ अहो, हरी व गुरु भगवान सद्गुरुं श्रीनिंबरगीकरमहाराजच आहेत. श्रीगुरुलिंगगीता सांगते, ‘हरी नारायण, गुरु नारायण।’ तर हेच सत्य श्रीतुकाराममहाराज असे सांगतात, ‘माझ्या विठोबाचा कैसा प्रेमभाव। आपणची देव होय गुरु॥ पांडुरंगे सत्य केला अनुग्रह। निरसिला संदेह अहंबुद्धि॥’ आत्मविठ्ठल, सद्गुरुं हे निरूपाधिक आहेत. आपण उपाधीवेगळे सोवळे झालो की आत्मरूप होणे हे आत्मदर्शन प्राप्त होणारे आहे. (‘उघडाची आला उघडाची आला। उघडाची आला पंढरीये॥’, ‘उपाधीवेगळा। तुका राहिला सोवळा॥’- श्रीतुकाराममहाराज.)

कोणत्या उपाधीत आम्ही सापडलो आहोत? अहो कल्पनेच्या उपाधीत. हे संकल्प विकल्प करणारे मन ओवळे आहे. जोवर आम्ही कल्पना करतोय तोवर आम्ही ओवळे. जोवर त्याचा स्पर्श नाही, तोवर तो अस्पर्श. कल्पना सरली की निर्विकल्प अवस्थेत सोवळ्याला मनमुळी कल्पक आत्माराम भेटणार आहे, अस्पर्शाचा स्पर्श होणार आहे.

कल्पना आहे तोवर देहाची, दृश्याची जाणीव, देहाचा दृश्याचा स्पर्श अर्थात तो अस्पर्श. दृश्य पदार्थ ज्या निर्मळाला स्पर्शत नाही, त्या सोवळ्यांना, अस्पर्शाचा स्पर्श होतो. तो देही असून पूर्ण विदेही होतो. तो अखंड सोवळा होतो. तो स्वये श्रीराम होतो. तो आपणच स्वयं ब्रह्म होतो.

आपण उपाधीवेगळे सोवळे झालो की, तो सोवळा अनुभवाला येतो, हेच श्रीअण्णा पहिल्या चरणाच्या पूर्वाधीत सांगत

आहेत. ते म्हणतात, ‘सद्गुरु सावळा। धरोनिया सोवळा॥’. (‘कल्पना उपाधी तेणे झाला जीव। मायोपाधी शिव बोलिजेते॥’- संतवचन, ‘कल्पना सरता होय निर्विकल्प। कल्पक अपाप भेटो येई॥’- श्रीदासराममहाराज, ‘तो जनी दिसतो परी वेगळा। वर्तता भासे निराळा। दृश्य पदार्थ त्या निर्मळा। स्पर्शलाची नाही॥’- श्रीसमर्थ, पृथ्वी सोवळी आकाश सोवळे। मन हे ओवळे अभक्ताचे॥’, ‘उपाधी वेगळा। तुका राहिला सोवळा॥’ ‘पवित्र सोवळी। एक तीच भूमंडळी। ज्यांचा आवडता देव। अखंडित प्रेमभाव॥’- श्रीतुकाराममहाराज.)

साधनाभ्यासाने त्रिगुणांचा निरास होऊन, सुख शांत मन झाले असता, कामक्रोध तीव्रभर रहात नाहीत. असा साधक सदा सोवळा होतो. उपाधी जाऊन तो परब्रह्म होतो. सोवळा कोण हे श्रीमामामहाराज असे सांगतात, ‘सोवळा तो भला। जेणे जाळिले कामाला। सोवळा तो भला। जेणे टाकिले क्रोधाला। देही कामक्रोध मांग। कैसे सोवळे हे अंग। चित्त शुद्ध हे सोवळे। दास रामनामी वळे॥’

साधनेने कामक्रोधांचे पर्वत ओलांडले की अनंताचा साक्षात्कार होतो. निर्गुणाचा संग त्याला घडतो. निर्गुणरूप सद्गुरुंचे दर्शन होते. तेच मूळ अभंगाचे पुढील चरणात श्रीअण्णा सांगत आहेत. ‘पाहिला म्या डोळा। पाहिला म्या डोळा। घननीळ सावळा। पाहिला म्या डोळा॥’ येथे घननीळ सावळा सद्गुरु डोळ्याने पाहिलेला नसून, तो डोळ्यात पाहिलेला आहे हे आपण लक्षात घ्यावे. परमार्थात ब्रह्मरूप होणे म्हणजे ब्रह्म पाहणे, अंगे देव होणे म्हणजे देव पाहणे, वस्तु आपण होणे म्हणजे वस्तु पाहणे, स्वरूपाकार होणे म्हणजे स्वरूप पाहणे होय.

आपले स्वरूप पाहणे म्हणजेच निर्गुणरूप सद्गुरुंचा अनुभव घेणे. हे आपले रूप सावळे, घननीळ आहे. सावळे म्हणजे सहाना वळविणारे व घननीळ म्हणजे नभासारखे, समुद्रासारखे हे रूप आहे.

हे रूप पाहिल्यावर मनाचा संपूर्ण लय होतो. या निवृत्ती निर्गुण अवस्थेत संपूर्ण ज्ञान प्राप्त होते. त्याला स्वरूपाचा आनंद प्राप्त होतो.

शेवटच्या चरणात श्रीअण्णा सांगत आहेत, ‘चंद्रशेखराला। आनंद मनाला। न ये सांगायला। ज्याचा त्याला॥’ साक्षात परब्रह्म म्हणजे सद्गुरु असून, त्याचे रूपाचा अनुभव साधकाला निःशब्द करणारा असतो. तो अनुभव शब्दात सांगता येत नाही. सद्गुरुंचे वर्णन करता येत नाही, हेच त्यांचे वर्णन. श्रीसमर्थ सांगतात, ‘म्हणोनी सद्गुरु वर्णविना। हे गे हेचि माझी वर्णना। अंतरस्थितीचिया खुणा। अंतर्निष्ठ जाणती॥’

हा त्यांना झालेला सहज आनंद, त्यांनी त्यांचे अखंड कीर्तनातून १९ वर्षे सर्वांना वाटला. त्या नित्यकीर्तनानंद श्रीअण्णांचे पवित्र स्मृतीस वंदन करतो व येथेच थांबतो.

श्रीदासराममहाराजांची ग्रंथसंपदा

१) नासदीय सूक्तावरील ओवीबद्ध टीका २) श्रीदासरामगाथा (अभंग गाथा) ३) श्रीरामदासबोध (ओवीबद्ध) ४) संजीवन पाठ (श्रीदासराममहाराज यांचे अभंग अर्थासह) ५) श्रीचांगदेव पासष्टी एक नाम कला(ओवीबद्ध टीका) ६) श्रीदासराममहाराजकृत आरती संग्रह ७) ग्रंथत्रयी (आत्मबोधप्रत्ययामृत, दासराम विंशिका व पंचविशी) ८) श्रीदासराममहाराजप्रणित भजन तरंग ९) श्रीदासराममहाराज कथित हरिपाठ संकीर्तन १०) श्रीदासराममहाराजांचा वचन संग्रह (३६५ वचने) ११) श्रीगुरुमहिमा १२) श्रीदासरामगाथा पुरवणी १३) संजीवन पाठ (श्रीदासराममहाराज यांचे अभंग अर्थासह) १४) श्रीदासराममहाराज कृत श्लोकरचना १५) श्रीज्ञानदेवकृत अमृतानुभव (श्रीदासरामकृत समओवी टीकेसह) १६) रामदासस्वामीकृत आत्माराम(श्रीदासरामकृत गद्यार्थासह) १७) श्रीगुरुलिंगगीता (२२८ पदे) १८) श्रीज्ञानदेवकृत अमृतानुभव (श्रीदासरामकृत समओवी टीकेसह) १९) श्रीदासराममहाराज लिखित लघु संतचरित्रे २०) श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस चरित्र (श्रीदासरामलिखित)	२१) श्रीदासराममहाराज यांची आत्मलहरी २२) श्रीदासराममहाराजकृत हरिनामसंकीर्तन २३) श्रीदासराममहाराज यांची प्रवचने (१०८) २४) समर्थ रामदासकृत करुणाष्टके(श्रीदासराममहाराजकृत विवरणासह) २५) श्रीगुरुलिंगगीता (६६ पदे व अर्थ) २६) श्रीदासराममहाराजकृत रामदासबोध (विवरणासह) २७) ज्ञानेश्वरी ६वा अध्याय (श्रीदासराममहाराजकृत गद्यार्थासह) २८) श्रीज्ञानदेवांचे निवडक अभंग (श्रीदासराममहाराजकृत अर्थासह) २९) श्रीएकनाथकृत आनंदानुभव (श्रीदासरामकृत टीकेसह) ३०) परमार्थ प्रश्नोत्तरी ३१) श्रीदासराम चिंतनिका (श्रीदासराममहाराजलिखित लेख संग्रह) ३२) श्रीतुकाराममहाराज नित्यपाठ (श्रीदादांचे १६ अभंगांचे विवरण) ३३) अक्षरे चैतन्याची भाग-१ (ज्ञानदेवांच्या वाड्मयावरील लेखन) ३४) अक्षरे चैतन्याची भाग-२ (ज्ञानदेवांच्या वाड्मयावरील लेखन) ३५) ज्ञानगंगा (श्रीदासराममहाराजांची प्रवचने) ३६) अक्षरधारा (श्रीदासराममहाराजांचे संकीर्ण लेखन) ३७) श्रीरामपाठांमृत (श्रीदादांची रामपाठावरील कीर्तनी) ३८) श्रीनित्यपाठांमृत (श्रीदादांची रामपाठावरील कीर्तनी) ३९) श्रीबाबासाहेब मुजुमदार यांचे चरित्र (श्रीदासराम लिखित)

अधिकार्य अधिकम्

- अनिलप्रभू रामराय केळकर

